

सारदाविनोदे

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

UKSHITA'S

SIDDHANTA-KAUMUDI

SARADARANJAN RAY

&

KUMUDRANJAN RAY

12

12

12

Y. 12

12

“लतप्रीत्यर्थं सरस्वतीविनोदं कुर्मः—पञ्चतन्त्रम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
(उत्तरार्द्धे)

भ्वाद्यात्मकः चतुर्थभागः

श्रीकुमुदरञ्जन—भिशगाचार्येण---

कृतभाषान्तरः तत्कृतया मितभाषिणी-समाख्यया
व्याख्यया च समेतः ।

—:०:—

BHATTOJI—DIKSHITA'S
Siddhanta Kaumudi

Vol. IV

(Bhwadi-Prakaranam)

English Translation & Sanskrit Commentary
By

Kumudranjan Ray, M. A., Bhishagacharyya.,

Author of Laghu—Kaumudi, Evolution of Gita,
Philosophy of Ayurveda etc. etc.

Rs. 8/8/-

Published by
K. Ray.
7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

Printed by
Chandi Charan
at the LALIT PR
81, Simla Street, C

Patanjali also mentions Bharadvajiyas etc., not named by Katyayana. Also Patanjali takes Panini as "Acharyya" who writes, enjoins from revelation (cp. "आचार्यः पश्यति" "अतिङ इति प्रतिषेधं शास्ति" "आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति" etc.—in महाभाष्य)। Thus also a big gap passed between Panini and Patanjali. Kathasaritsagara makes Katyayana as co-eval and even anterior to Panini; but this is to be taken as an exaggeration. For omissions of Panini filled up by Katyayana in majority of his sutras clearly suggest Panini's anteriority. Further Katyayana's use of "तुल्यकालत्वात्" under Panini-sutra "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" 4.3.105. shows that Katyayana takes Panini as coeval with "Purana Rishi" much anterior to him (adopted from Dutt's Aryanisation of India). Again from Panini's "सङ्खलादिभ्यश्च" 4. 2. 75., Mr. Viswanath Kasi-nath Rajavade says that here Panini referred to the city सङ्खल (? Greek.—Sangala) completed by Sankala. This city Alexander razed to the ground in vindication of the resistance put forward by its defenders. So Panini's reference to it suggests that he lived much prior to 4th century B. C. Again in the sutra "पर्खादियोधेयादिभ्योऽणञौ" 5. 3.117, the Parsus (Persians perhaps) are referred to as an आयुधजीविसंज्ञ i. e., a group of mercenary warriors similar to the Greeks of the 4th century B. C.

Now the Persians were blotted out as a political force in 326 B. C. So Panini's reference to these places him much prior to 4th century B. C. Similarly sutras "आयुधजीविभ्यश्च" 4. 3. 91. 'आयुधजीवी-संघात् ज्यङ्वाहीकेषु अब्राह्मणराजन्यात्" 5. 3. 114. refer to perhaps mercenary fighters other than Indians, so also Panini goes much before fourth century B. C. The sutra "वासुदेवार्जुनाभ्याम्बुन्" 4.3.98, shows that Panini was aware of the inseparable companionship of Krishna and Arjuna, also of their followers, and the word वासुदेव is placed first being the इष्टदेव of a religious sect and of Arjuna as well. So Panini came immediately after the original Mahabharata which was written in 6th century B. C. and from which time कृष्ण was the इष्टदेव of a religious line. Panini's knowledge with the Yavanas (Ionians) is very meagre, he refers to Yavanas in "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र मृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्" 41.45 in an indefinite way. So Katyayana fills it up as "यवनास्त्रिप्याम्" । This proves that Panini was not aware of any script of the Greeks. i. e., he was before Alexander's Invasion. On the other hand we know that the Persians under Cyrus came in contact with the Ionians after the fall of Croesus in 546 B. C., and first resistance to Darius came from the Ionians who burned Sardis in 600 B. C. Thus Panini was a

man of about 500 B. C. and he was a man of the Punjab (cp. the sutras “उदक् च विपाशः” 4.2.74 and “सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ” 4. 3. 93 &c.). Thus Prof. Keith says “If it is borne in mind that Panini was a native of Gandhara according to Hiuen Tsang, a view confirmed by the references in his grammar it will not seem farfetched to consider that it was most probably from the older tradition that the name Yavanani was derived” (Aitareya Aranyaka), and this seems to support our above remark. Goldstucker shows that Panini’s “निर्वाणोऽवाते” 8. 2. 50, using निर्वाण in a general sense and not in its special Buddhistic sense, and “भक्तिः” 4. 3. 95. in the general early sense of “object of worship” (or “reverence” as in Ramayana and not in its special sense of “love and devotion” found in the Buddha Jatakas (the Pali form of भक्ति being “bhatti”), show that he lived before 480 B. C.—(the time when Buddha’s preaching took all captive). Thus he was perhaps at the beginning of 6th century B. C. For there is no direct reference to Buddha or to his preachings in Panini’s sutras. That Panini was after Manava-sutra is proved from his clear knowledge of Smriti-laws and reference to Sutras in his own rules (cp. “वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति,” “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति,” “तदस्य ब्रह्मचर्यम्,” “आश्रमनेनमुक्तम्”

&c. and “ऋतूक्यादिसूत्रान्तात् ठक्,” “सूत्राच्च कोपधात्,” “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु,” “दाशगोघ्नौ सम्प्रदानि” &c.). he wrote also after Nyaya and Charaka of 7th century B. C., and his inclusion of the words Agnivesha and *Bhisaj* (physician) in his गर्गादि list corroborates this point. Lastly the tracing of the development of religious ideas as re-actionary states one after another will also help us in determining Panini's date. As said before the Charvakas who rose as a set off against excessive monism of Upanishads were replaced by *Jnana* system of Sankhya, Yoga and Nyaya &c., which again were put in back ground by Jaimini's Karma-system and by the theories of Dharma Sutras (based on everyday-life-duty) like that of Manu etc., *. Then

* That Yoga followed Sankhya and then came Jaimini, Manu and Vadarayana is apparent from Santiparvan Moksha-dharma chapter 318, slokas 67, 101 etc, where after सांख्यप्रश्न, योगप्रश्न is raised, and सांख्य and योग are everywhere spoken of together. Then after these the question is of यत्तिधर्म i. e., of both Mimansas and Dharma sutras (cp. “सांख्यानां योगिनां चापि यतीनां आत्मवेदिनाम्”—Idid 347, 92 ; also compare the gradual order of questions there up to chapter 352). In Mahabharat चिकित्सा and रसायन are put after सांख्य, and योग ; compare Bhagvat as well I. 3 9-13 where also we see सांख्य चिकित्सा, आन्वीचिकी (न्याय), यज्ञधर्म, सन्यासधर्म following in order of evolution. Mahabharat there in chapter 346, 11 also says that जैमिनि, सुमन्त्र, दैत्य and शुक्र were व्यासशिष्य, so जैमिनि's and व्यास's sutras came one after another in

after Manu when offerings of animals in यज्ञ were wantonly going on in the name of Dharma, prevalence of diseases led to Charaka's revision of Agniveshatantra, and for re-establishing Vedic rites, sages taught Vedas to people and thus Panini wrote for the right understanding of the vedas, for as we shall see below vedic theories are perhaps reflected indirectly in Panini sutras. In every work the writer reflects his own view indirectly in his writings, thus we see John Milton and Kalidasa in every lines of Paradise Lost and Sakuntalam etc. respectively. Thus in his sutra "हनो वध लिङि"—Panini indirectly says that "वध (slaughter) was going on as a matter of sanction (विधि i, e, लिङ्) in place of killing (हनः) by way of criminal punishment" (?). Panini might have combined the sutras "हनो वध लिङि" 2. 4. 42. and "लुङि च" 2. 4. 43 into one as "हन्तेर्वधलुङ्लिङोः" whence the above inference of us would have been rather illogical; still his separate use warrants our conclusion. Panini by vindicating ज्ञान also tried to revert this vicious tide by trying to replace वेदाभ्यास (recitation of vedas) which was almost obsolete (लुप्त) then; cp, Panini sutra "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" 7. 4. 58—वेदाभ्यास

quick succession. So our determination of dates on religious lines as above seems to be correct and natural.

elided in his time) *, and by saying that these customs were illegal, hence were not in vogue (i.e. असिद्ध) in early eras (पूर्वत्र). Compare his Sutra “पूर्वत्रासिद्धम्” 8. 2. 1. for this indirect reference. When this immoral practice stifled the atmosphere and displeased the good, Buddhadeva rose with his Ahimsa-dharma. Again the अनित्यता of वर्ण and शब्द vindicated by the Nayaya-system was modified by Jaimini advocating that शब्द-s are eternal, and the vedas are so ; this view Panini revised saying that letters are not eternal—they are manifestations of sound (नाद) and originated with Prajapati the creator, but the impression of each letter contained in words, sentences etc. producing a meaning is eternal (cp. ‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ having this internal suggestions—‘स्वरादीनां नादानां निपातः’ (? म) उत्पत्तिः आगतिः ‘अव्ययम्’ अव्ययात्मनः आगतत्वात्) । This Panini’s followers call as स्फोट that which clears the meaning [?] (see also Madhava’s सर्व-

* His गुरुनिर्देश of लोपोभ्यासस्य in place of अभ्यासलोपः is also significant. The use of लोपोभ्यासस्य is not for अनुवृत्ति of अभ्यासस्य in the following rules only, but has significant reference perhaps, अनुवृत्ति of अभ्यास only turned into अभ्यासस्य from the compound अभ्यासलोप would have been possible on the analogy of अनुवृत्ति of धातु only made into धातोः from the compound “अ धातुधु वाम्” in the rule “अचिन्नु धातुधु वाम्—” etc. (6. 4. 77). Compare “पूर्वसूत्रे अ धातुधु वां इति द्वन्द्वनिर्देशेपि धातोरिति पृथक्त्वान्न पश्चान्तमनुवर्त्तते”—Balmanorama under the rule “एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य” (6. 4. 82.).

दर्शनसंग्रह and स्फोटचिन्तामणि for advance studies.) Thus also Panini came after Jaimini but before Buddha of 5th century B. C. That these are natural reactionary religious developments will be evident from repetition of history also ; for we see how Sankara in the middle ages and Chaitanyadeva (some four hundred years ago) arose to establish sastras and Vaishnavadharmas etc., when Bengal was pining for want of *Sastra-Jnana* and for being led astray by garbed voluptuousness of Tantras. Similarly arose the Brahmodharma started by Raja Rammohan Ray as a reactionary state in the eighteenth century and Vivekananda's *Jnana-Karma*—theory in the previous generation when lethargy and ignorance prevailed everywhere. Considering the weight of all these arguments we however now place Panini in the 6th century B. C. rather.

Panini as seen before held that sound is the representative of the eternal Brahman. To understand this let me explain after सीतो-
 Panini's *Philosophy.* पणिषत् that creative sound (नाद) due to the will of Paramatman first came out from हिरण्यगर्भ's mouth. From this ओङ्कार, came the vedas directing Karman and Jnana and the way to liberation of the creatures. This ओङ्कार is all-in-all, in it lies all (cp. Chand. II. 23).

Hence the vedas are said as अपौरुषेय (not man-made or अकाररूप-हिरण्यगर्भपुरुषनिर्मित एव i. e., made by 'अ', the Hiranyagarbha). For its understanding and recitation the sages created Vedangas and music and the mimansa-philosophies of various types, and for the establishment of society of vedas, Dharmastras and Puranas etc. were made with its branches—(see Sitopanishad—I अ to ठ Prakarana). Panini uses अ first ; for as अ pervades almost all letters, so according to him this Atman pervades all. As अ represents the letters and is lord of all, so Hiranyagarbha represents this Eternal Atman and lords over all creation (cp. Panini sutra “तस्य ईश्वरः”—and “आधारोधिकरणम्” for this indirect reference). Hence Panini's last sūtra is “अ अ” । Panini takes his philosophy from upanishads (cp. नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् VI. 2. ; and Brihadara-nyaka 1. 6. 1. and IV. 1. 2. where it is clearly said that sound is the material cause of name, form, quality etc.—all proceeds from sound, sound is Atman of all etc.). Panini similarly held that all can be known from sastras which are but creations of sound, so sound is Brahman and this sound being the material cause of all, is the प्रकृति of the Eternal soul as seen above (cp “जनिकर्तुः प्रकृतिः”—i.e. lord has a प्रकृति in which

he lays down seed of creation). And the realisation of this sound (which perhaps Plato called the Music of the spheres) by Yoga leads one to salvation—for from शब्दब्रह्म we reach परब्रह्म । Without Yoga Atman or Nada cannot be realised.* His sutra on the point is “योगप्रमाणे च तदभावे अदर्शनं स्यात्” (1. 2 55.); By “आद्यन्तवदेकस्मिन्” he says indirectly—that all beings are in and within Brahman (एकस्मिन्)—and all these creations have आदि (beginning) and अन्त (end)—[‘वत्’ being taken मत्वर्थे] । Panini also perhaps supports indestructibility of matter and all, by the famous rule “अव्ययीभावश्च” । Similarly explaining “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” (1. 2. 44) as अविद्यमानः पूर्वनिपातः यस्य तादृशे ब्रह्मणि सति एकस्य तस्य ब्रह्मणः विभक्तिः” नानात्वेन स्थितिः—Panini perhaps held that all are from Brahman like sparks from fire. By this Jnana-theory of उपनिषत् and योगदर्शन, Panini fought the then prevalent empiricism as seen in Charvaka line of philosophy. Similarly his “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (3. 4. 1.) shows that he believed in credentials (प्रत्यय) as to the existence of धाता (the creator) . By writing his grammar I think he tried to establish vedic mantras and also ventilated his support of ve-

* From such philosophic view of his we like to infer is तन्त्रज्ञान ; for Tantras stress that मुक्ति is impossible without योगज्ञान ।

das and *Jnana-theory* noticed above. Panini the great *Philosopher and yogin* knew that तपस्या (penance) gave ऐश्वर्य or विभूति (majesty), so he in Dhatupatha says “तप ऐश्वर्ये”, and that योग gives समाधि (meditation) and मोक्ष (liberation); compare “युजसमाधौ” etc. In ‘निर्वाणोऽवाते’ also perhaps there is reference that निर्वाण cessation of birth comes after वातक्रिया i.e. प्राणायाम ceases after purifying the body, and निर्वीजसमाधि then comes—i. e., from शब्दब्रह्म we attain परब्रह्म (cp “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति” Vishnupurana VI. 5. 64). By “तिर्य्यचपवर्गे” (3.4. 60) Panini indirectly advised तिर्य्यग्मार्ग as the way to salvation. Empiricism and unjust use of कर्ममार्ग prevailed in his time (cp. his use of the word गोघ्न for अतिथि); against these he advised *Jnana*, calling it a तिर्य्यग्मार्ग। But his *Jnana* was based on कर्म for in “छन्दसि उभयथा” (6.4.46) he clearly hints that in vedas both these are seen in harmony. Thus ventilating his religious views in and through his sutras he held that जीव was free (स्वतन्त्र) to certain extent, for in some respect he is कर्त्ता of his deeds, but Atman which is above all is perfectly स्वतन्त्रः—he being untouched by प्रकृति। जीव is free to some extent, for प्रकृति, कर्मसंस्कार etc. impel him to action—Atman also forces him into creation (cp “स्वतन्त्रः कर्त्ता” 1. 4. 45” and “तत्प्रयोजको हेतुश्च”—1. 4. 55). Panini also perhaps held that Ji-

va so long as he is in and within प्रकृति, loves work and passes through various states according to his कर्म [cp “कर्तुंरौषिततमम् कर्म” also “उपसर्गाः क्रियायोगे” (1. 4. 59) and “गतिश्च” (1. 4. 60)], and that cessation of कर्म means cessation of birth (cp “विरा-
मोऽवसानम्”—1. 4. 110, and “अकर्मधारये राज्यम्” i. e.,
ब्रह्मराज्यम्—6.1. 130). Like upanishads his मुक्ति (salvation) is unity with ब्रह्मन्, and he held that during dissolution all go back to him, then Brahman being the only remainder [cp. “सरूपाणाम् एक-
शेष एकविभक्तौ”—all being but manifestations of one (एकविभक्तौ), one only remains (एकशेष) with all embodied ones (सरूपाणाम्) animate or inanimate]. With the Sankhyas too he held that वासना (impres-
sions of or associations with ideas) went on with मनस् which goes with our astral body till liberati-
on (cp.—“कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि”—1. 3. 37 meaning indirectly ‘कर्मणि’ कर्मयोगविषये ‘अशरीरे सति’, ‘कर्तृस्थे’
मनसि इत्यर्थः समनस्के आत्मनि इति यावत्, वासना तिष्ठति इति
शेषः) । He thus united ज्ञान and कर्म theory of the Sutrakaras (cp. “अपवर्गे तृतीया”—1. 3. 6—where it
is suggested that with respect to अपवर्ग i. e., salva-
tion, तृतीया i. e. तृतीयावस्था third stage of life is sui-
table. Panini evidently took वाणप्रस्थ as a continua-
tion of सन्यास । Or he divided life's period into three as—शिक्षा, भोग and त्याग) । Panini advised मोक्ष or निवृत्ति in and through प्रवृत्ति ; for his rule

“तृतीया करणे” i.e. योगकरणे तृतीयावस्था उपयुज्यते, seems to support us. Thus by suggestive sutras Panini emphasised the ethics of the Sutrakaras seen above and metaphysics of the upanishads. Over and above these शब्दब्रह्मवाद, स्वातन्त्र्यवाद of जीव (to certain extent) and शास्त्रपाठ as salutary to जीव, योग as मोक्षदायक, and अहिंसा of जीव have been emphasised and renewed here—thus preparing the origin of the Buddhists and later on of Gita etc.

In spite of this effort of Panini to combat the tide of unscrupulousness by establishing vedic studies by his elaborate vedic rules, empiricism on the one side and जीवहिंसा (animal sacrifice) on the other were wantonly carried on. The original optimistic view of the vedas and upanishads contending that all we see have utility and conduce to our good, was tinged with some rays of pessimism in the Sankhya and Nyaya systems, but was revived in the Sutras and in the hands of Charaka and Panini with full force ; but it was then totally replaced by the pessimism of the Buddhists. Thus at this stage Buddhism as a natural course arose modifying both these ways ; and destroying the then ideas and habits of men.*

* Adopted from the author's "Evolution of Gita" a book on the origin, growth and development of Gita-Philosophy as well as of the early Ethical and metaphysical ideas from Veda-period downwards.

मितभाषिणीकृतो

मङ्गलाचरणम्

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं धाम वैष्णवम् ।
नत्वा ब्रह्ममयीं वाणीं पाणिनिं चापि सङ्गत्तया ॥
कात्यायनं पतञ्जलिं चापिचैषां वचोऽनुगम् ।
शिचित्तं दीक्षितं चैव क्रियते मितभाषिणी ॥
मदीयजनकारब्धे सारदाविनोदे ताते ।
गतं पूर्वार्द्धिकं तावदुत्तरार्द्धमथ क्रमात् ॥
भागेनत्रिचंतुरैश्च वालकोपचिकीर्षया ।
संस्मृक्रयते मया विज्ञाः पितुस्तोषेप्सयापि च ॥
भवतां हि प्रबोधार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
नागेशस्य तथा साब्धी दीक्षितस्य मनोरमा ॥
विनोदयत तत्रैव मतिं यूयं स्वकामियम् ।
जायतां बोधमूढानां बालानां चित्ततोषिणी ॥
यदि दोषचयस्त्वत्र यदिवास्ति च नानुक्तः ।
तावुभावर्पितौभक्त्या शब्दब्रह्मात्मने मया ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(उत्तरार्द्धम्)

Salutation to Bibhu (the All-Pervading Lord).

दोक्षितः ।—श्रीब्रह्मन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूयमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्द्धे कथितासुर्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

1. The Bibhu i. e. the All-pervading Deity stands supreme who, though highly propitiated with prayers, day by day by the great sages, the able readers and the performers of the injunction of the Vedas and the possessors of qualifying virtues, is without any attribute or quality.

2. In the first half we have dealt with the affixes existing in the fourth and fifth Adhyayas (chapters) of Panini's Asta-dhyayi and now we are treating of the affixes lying in the third Adhyaya.

[शिवं शैवं च पाणिनिं कात्यायनं पतञ्जलिम् ।

त्रिलोकीजयिनं वन्दे त्रिकालज्ञं सुनिव्रयम् ॥]

मितभाषिणी— । ' मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि च
शास्त्राणि—प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्ति—आयुषतपुरुषकाणि च अध्येतारश्च

मङ्गलयुक्ताः स्युरिति महाभाष्योक्तिं शिष्टाचारत्वेन प्रमाणयन् अन्यकृतं ग्रन्थमध्ये विमुस्तुतिं शिष्य-शिष्यार्थं निवध्नाति—श्रौत्रेति—। “श्रौत्रार्हन्तीचनैः”—श्रौत्रियो वेदपाठकः तस्य भावः श्रौत्रम् ‘हायनान्त युवादिभ्योऽण्—’ इत्यत्र ‘श्रौत्रियस्य य—लोपस्य’ इति वृत्तिकारवचनात् अण्—प्रत्ययोत्तरं यलोपे कृते—‘यस्येतिच’ इति इकारलोपः । अर्हं प्रशंसायाम्—(अर्हन्ति वेदिकाव्यापारमनुष्ठानं शक्नोति इति) शठ प्रत्ययः । अतः अर्हन् । ततः अर्हतो भाव इति ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’—‘यञ्’ इत्येतेन, ‘अर्हतो—नुम् च’ इत्येतेन च य्यञि नुमि च सति य्यञः षिच्चात् डौषि ‘हलस्तद्धितस्य—’ इति यलोपः । ताभ्यां—(श्रौत्रेण—(वेदपाठकत्वेन) आर्हन्त्या (वेदविहितकर्मानुष्ठानपकत्वेन च) प्रसिद्धैरिति श्रौत्रार्हन्तीचनैः प्रसिद्धार्थे—‘तेन वित्तस्य च पुचणपौ’ इति चणप्रत्ययः । किञ्च ‘गुणैः’ इहामुत्रोभयलोककर्म-निर्वाहकत्वात्—प्रशस्तगुणवद्भिः महर्षिभिः तपोऽतिशययुक्तैः ऋषिभिः ‘अहर्दि वम्’ रात्रिन्दिवम् अहय—दिवा चेत्यर्थः । ‘तोष्टूयमानः अपि’ भृशं स्तूयमानः अपि—(तोष्टूयमानः=ष्ट ज्ञ स्तौ—इति स्तु + यङ् + यक् + शानच्) ‘अगुणः’ गुणरहितः एतेन विरोधः प्रोक्तः । वस्तुतस्तु न विरोधः—अचिन्त्यमहिमत्वात्—[तथा चोक्तं ‘भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः’ इत्यादि] । जागतिकजीवगतो-पाधि-कृतवैशिष्ट्यवर्जित इति तत्परिहारः । ईदृशो विभुः व्यापको देवः श्रीभगवान् ‘विजयतेतराम्’ सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एतेन वयमप्यारब्धं समाप्य—इहामुत्रोभयत्र उत्कर्षातिशयभाजो भवाम इत्यवाकृतमिति बोद्धव्यम् । विजयते—‘विपराभ्याम् जी’ रित्यात्मनेपदम् ततः ‘तिङ्श्चेति’ अतिशयने तरप्—किमेत्तिङित्यादिना आम्—तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् च ॥ १ ॥

पूर्वार्द्धे इति—इदानीमुत्तरार्द्धगतविवरणं प्रकाशयति—पूर्वार्द्धे पूर्वखण्डे ‘तुय्य-पञ्चमाध्यायवर्त्तिनः’ पाणिनिहताष्टाध्यायाः चतुर्थाध्यायगताः पञ्चमाध्यायगताश्च प्रत्ययाः कथिताः प्रोक्ताः । अथ अनन्तरम् इदानीमित्यर्थः ‘तृतीयाध्यायगोचराः’ तृतीयाध्यायस्थिताः प्रत्ययाः कथ्यन्ते उच्यन्ते । वृत्त्याविब्रज्यन्ते अस्माभिरिति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

अथ तिङन्तभ्वादि प्रकरणम् ।

दी— । तत्रादौ दशलकाराः प्रदर्शन्ते । लट् । लिट् ।
लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।
एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ।

Of those affixes are being shown, at first the ten लकारs
(tenses or moods) लट्, लिट्, लुट्, etc । Of these the 5th लकार
i. e. लेट्, belongs to the Vedas only i. e. it has been used only
in the Vedas and not in classical language.

मित— । 'तत्र' तेषु—प्रत्ययेषु 'दश लकाराः लडादयः प्रदर्शन्ते'—लट् लिङि—
त्यादीनां प्रत्येकं ल् इत्यचरो वर्तते तेनैषां 'लकार' इति संज्ञा । एते लकारसंज्ञकाः
प्रत्यया इत्यर्थः । 'एषु प्रत्ययेषु पञ्चमो लकारः' लेट् इत्यर्थः केवलं छन्दस्यैव
दृश्यते न लौकिकप्रयोगेषु अत आह—छन्दोमात्रेति । एतेनैतदुक्तं भवति यल्लेट्-
प्रयोगो नात्र प्रदर्शयिष्यते इति ।

२१५१ । वर्त्तमाने लट्—१।२।१२३॥

दी— । वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्— । अटावितौ ।

When the verb denotes present tense, the affix लट् (ल्) is
added to it and of this affix (containing ल् अ ट्) the letters
अ and ट् are dropped. [The अ was attached to it for the
facility of pronunciation or for differentiating the same from
लिट्, लुट् etc. and the ट् was attached to indicate that it is टित्] ।

मित— । दश लकारानिर्दिष्टाः । तत्र पञ्चमश्छन्दोमात्रविषयः इत्युक्तमिदानीं
नवानां कस्य कुत्र प्रयोजनमिति वक्तुमिच्छन् प्रथमं क्रमप्राप्तं लटमेव विधत्ते—
वर्त्तमान इति । भूतभविष्यतोरन्तराले यः कालो वर्त्तते सवर्त्तमानः 'भूतभविष्यतोः

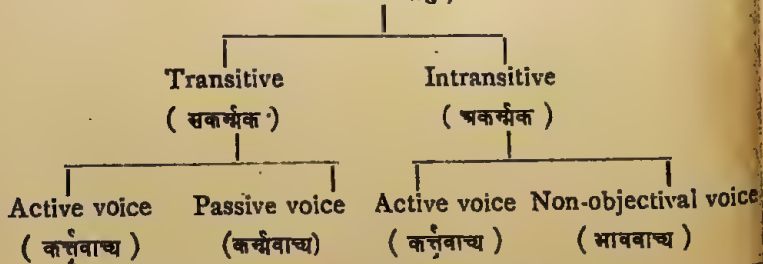
प्रतिबन्धो वर्तमानः कालः इति च भाष्यम्* । तत्र वर्तमानक्रियायामित्यर्थः यस्मात्
धातोर्वृत्तिर्भवति तत उत्तरं लङ् विधीयते इति ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः ॥ ३।४।६८ ॥

दी— । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुप्रकर्म्म-
केभ्योभावे कर्त्तरि च ।

लकारः i. e. the tense-affixes are attached to transitive roots in the active as well as in the passive voice, e. g. (i) स गच्छति or सेवते (active). (ii) तेन गृहं गम्यते or सेव्यते (passive) ; and also to intransitive roots in the भाव and in the active voice—thus तेन हस्यते (भाववाच्य), स हसति or स शेते (कर्त्तृवाच्य) etc. Note that लकारः stand for their real affixes तिप् तस् etc and ते, आते etc. Hence the plain meaning of the aphorism is this :—The affixes तिप्, तस् etc. are added to roots that are transitive, in the active and passive voice only, whereas they are joined to roots that are intransitive in the भाव and कर्त्तृवाच्य only ; or more fully—Transitive verbs are used in the active as well as in the passive voice while the intransitive verbs have only भाववाच्य forms and कर्त्तृवाच्य forms. Therefore it is evident that भाववाच्य is wanting in the सकर्मक roots and that कर्मवाच्य is absent in the अकर्मक roots. They can be expressed in the following diagram thus.—

Roots (धातु)

* 'वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाग्रयत्वं कालगतं बोद्धवम्' इति शब्देन्दुशेखरः ।

मित— । सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं विद्यते ; तथाहि—लः कर्मणि च (सकर्म-
केभ्यः) इत्येकं वाक्यम् ; लः भावे च (अकर्मकेभ्यः) इति द्वितीयम् । एतस्मात्
पूर्वसूत्रम् 'कर्त्तरि' (३।४।६७) इति । ततः 'कर्त्तरि' इति पदम्
चकारवलात् अनुवर्त्तय वाक्यद्वयस्य प्रतिभागं योजनीयम् । तदित्यं भवति पुनं
सूत्रशरीरम्—लः कर्मणि कर्त्तरि च (सकर्मकेभ्यः) ; लः कर्त्तरि भावे च
(अकर्मकेभ्यः) ; सुरित्प्रभयत्र क्रियापदसूत्रम् । तेनायमर्थः—'लः' लकाराः 'कर्मणि'
कर्मवाच्ये 'कर्त्तरि' कर्त्तृवाच्ये च सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः ; अपि च एते 'लः' लकाराः
'कर्त्तरि' कर्त्तृवाच्ये 'भावे' भाववाच्ये च अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः सुः । एतदुक्तं
भवति यत् लकाराः सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुरकर्मकेभ्यस्तु कर्त्तरि भावे
चेति । ननु सूत्रेऽस्मिन् केवलमकर्मकेभ्य इत्येव दृश्यते तत् कुतः पुनः 'सकर्मकेभ्य' इत्य-
धिकं पदमिति चेत्—उच्यते—नेदं पदमधिकं कल्पितं न वा कुतश्चिदध्याहृतम्—किन्तु
सूत्रवलादेव लभ्यते, नहि कर्मवाच्यत्वम् अकर्मकधातोः सम्भवति पुनस्त्वम् अपुनकस्येव ;
किञ्च उत्तरत्र अकर्मकेभ्य इति वचनादेव पूर्वत्र सकर्मकेभ्य इति सुष्टु गम्यते ।
आमिवम्—कथं पुनर्भाववचनानां कर्मण्यप्रवेशः—इति चेत् ? अणु । 'क्रियया
तावत् कर्मणि वाच्ये एव कर्मण्यभिधीयन्ते नैवं भाववाच्ये तथा सति 'देवदत्तेन
घटं क्रियते' इति भावलकारेण कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यादित्येवमनिष्टमापद्यते ।
अत्रेदमपि बोध्यम्—'भावे चाकर्मकेभ्य' इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणोऽपि गृह्यन्ते,
किन्तु "गतिबुद्धि—", "गत्यर्थकर्मक—" इति सूत्रे न गृह्यन्ते इति मनोरमायां स्पष्टम् ।
तेन "विदितः समाययौ" इति किराति विदितः इत्यत्र कर्त्तरि-क्तः (अविवक्षितकर्म-
कत्वात्) इति मल्लिनाथोक्तं न संगच्छते । अतएव शेरणौ इति सूत्रे, नेह पठ्यते नेह
भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम्,
नेह—पच्यते इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रचुन्यते इति
मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रे हरदत्तगम्ये स्पष्टम्—' (तत्त्वबोधिनी) ।
अथ—येष्वर्थेषु धातवः प्रायेणाकर्मका तेऽत्र संगृह्यन्ते—

सत्तावृद्धिविशुद्धिसिद्धिशयने स्थानासने भासने,

लज्जाजीवनरोदने च सङ्घने नृत्ये विलासे क्रिधि ।

वास-स्यन्द-निवास-शेष-मरण-स्यर्द्धा-विहारेष्वपि,
ज्ञेयो धातुरकर्मकः क्षयमदोद्देशप्रकर्मेष्वपि ॥”

२१५३ । लस्य ॥३।४।७७॥

दी— । अधिकारोऽयम्—

This is an अधिकार सूत्र i. e., an aphorism that pervades all the subsequent ones. Hence the drift is—that the word लस्य should be carried on to complete the sense of the following rules which otherwise, cannot be explained ; thus लस्य तिप् तस् क्ति etc. makes a complete sense and तिप् तस् क्ति etc, are substituted for ल्, which is a common name for लट् लिट् लुट् etc.

मित— । लस्येति अधिकारसूत्रम् । एतस्मात् पूर्वम् ‘धातोः’ (३।१।६१) इति पठितम्, तदयमर्थः—धातोर्लस्य ‘तिप् तस् क्ति इत्यष्टादश लादेशाः सुरिति । लस्येत्कारो न विवक्षितः, लिङादीनामपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । किञ्च लस्येति स्थानषष्ठीयं तेन ‘लः’ स्थाने एते सुरित्यर्थो लभ्यते ।

२१५४ । तित्तस्क्त्तिसिपृथस्थमिब्वस्त्रस्—तातांभथासाथांध्वमिड्-
वहिमहिड् ॥ ३।४।७८ ॥

दी— । एतेऽष्टादश लादेशाः सुराः ।

These eighteen (tense-affixes) are called the लादेश or substitutes for each and every लकारs. In other words, these eighteen affixes are attached to roots in places of all लकारs (whether लट् or लिट् or any other).

[N. B.—In this connection it should be borne in mind that the term लकार stands for any tense लट् or लिट् or लुट्

etc. and that these लट्, लिट्, (लृ) etc * are replaced by तिप् etc only when there is not further mention of their (of तिप् तस् etc.) being substituted by different kinds of affixes or being modified only by some additions and alterations. Thus मू + लट् = मू + तिप् ; मू + लिट् = मू + तिप् = मू + लृ (substitution) ; and मू + लोट् = मू + ति = मू + तु (modification) and so on. Considering the existence of the ten लकारः there should have also been 180 affixes $\left\{ (\text{परस्मै } 9 + \text{आत्मने } 9) \times 10 \right\}$. But as Panini has dealt with eighteen only hence the necessity of substitutions and modification which have made the subject somewhat terse for beginners. It is, therefore, advisable that they should at first get by heart the affixes from any other source] .

मित—। एते तिप्तसादयः (समाहारइन्दोक्ता) अष्टादश लादेशाः स्युः । अत्र पिच्चं गुणार्थं स्वराद्यर्थश्च । इड्यमादेश एव नतु आगम आदेशमध्यपतितत्वात् । लस्येति । जातावैकवचनम् सर्वेषां लकाराणां स्थाने एते यथासम्भवं समादिष्टाः स्युरित्यर्थः ।

दश तावत् लकारा विद्यन्ते । ते पुनः परस्मैपदीयत्वेनात्मनेपदीयत्वेन च द्विधा विभज्यन्ते, तन् यथा—परस्मैपदीया लकारा पुरुष-वचनसंख्या-भेदेन नवभिर्विभक्तिभिः संयुज्यन्ते तथात्मनेपदीया लकारा अपि—। तदेवं विभक्तिभिस्तिप्तसादिभिः लादेशैः दशसु लकारेषु—प्रत्येकमष्टादशभिरेव भवितव्यम् । इत्थं चाशीत्यधिकशतसंख्यका (१८०) विभक्तयः सम्पद्यन्ते । ते चात्र व्याकरणे पृथक् पृथङ् नोक्ता किन्वागमादेशवर्णविकारादिभिरेवविहिताः । तथाहि—लट् स्थाने तिप्

* It is therefore that we meet in grammar, headings like 'लकारार्थनिर्णय' which seeks to explain the rules leading to the correct use of लट्, लिट्, etc.

विधीयते एवं लोटः स्थानेऽपि परमयं विशेषः यत् तिवथं वर्णविकारतः
(एकरितिसुवात्) 'तुप्' इत्याकृतिं भजते इत्येवमन्यत्रेति दिक् ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् ॥ १।४ ६६

दी— । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

Eng.—The tense-affixes are all termed as परस्मैपद i. e. used in the परस्मैपद, only (in the exclusion of आत्मनेपद) :—

मित— । ल इति स्थानषष्ठीति प्रागुक्तम् । तस्य ये आदेशा तिवादयस्ते परस्मैपदसंज्ञा एव भवन्ति, किन्तु—

२१५६ । तङानावात्मनेपदम्—॥ १।४।१०० ॥

दी— । तङग्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः ।
पूर्वसंज्ञापवादः ।

Eng.—The ग्रत्याहार तङ् i. e. the intermediate words or affixes between त and महिङ् (i. e. आताम् भ् etc. upto महिङ्) and the आनी i. e. the affixes शानच् and कानच्* are termed Atmanepada. This bars the former संज्ञा (designation) i. e. the परस्मैपद संज्ञा ।

Note that though चानश् occurring in the rule 'ताच्छीत्यवधी-वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२८) also give आन, yet it cannot have this designation (आत्मनेपदसंज्ञा), as the affix चानश् has not been substituted for any particular लकार । Hence we can have चानश् added to परस्मै—roots also : as शत्रून् निघ्नानः (नि + हन् + चानश्) the killer of enemies.

* शानच् and कानच् are called आनी for each gives आन ; thus आनश् आनश्चेत्यानी ।

मित— । तङ् च आनश्चेति द्वन्द्वः । तङ्गानौ प्रत्येकम् आत्मनेपदसंज्ञौ भवत इति सूत्रार्थः । तत्र तङ्-पदेन प्रत्याहारो गृह्यते न पदान्तरम् ; तथा च—त आताम् मैत्युपक्रम्य—इङ् वहिमहिङित्यन्तानां ग्रहणम् । 'आन' इत्यनेन च शानच्-कानच्-वैव गृह्यते ननु चानश्चपि तस्य लादेशत्वाभावात् ; तथाहि—'लटः शट्शानच्चावप्रथमा-समानाधिकरणे' (३।२।१२४) इति, 'लटः कानच्' (३।२।१०६) इति च शानच्-कान-ज्-विधायि सूत्रद्वयम् । तत्र पूर्वः (शानच्) लडादेशः, परस्य (कानच्) लिडादेशः । तथा चैतयोर्लादेशत्वं सिध्यत्येव ; किन्तु 'ताच्छील्यवयोव्यवशक्तिषु चानश्च—' (३।२।१२६) इत्यत्र यतः दशानां लकाराणामेकेतमोऽपि नास्ति अतश्चानश्च लादेशत्वाभावोपि गम्यतएव । अतएव चानश्च इत्यस्मात् चकारे शकारे चानुबन्धद्वये—विगते 'आन' इत्यंशालामोऽपि सूत्रे 'आन' इत्यनेन शानच्-कानच्-वैव विधीयते न चानश्च, अतः वृत्तावुक्तं 'शानच् कानचौ' चेति । अतश्च चानश्चः आत्मनेपदसंज्ञाभावात् सिद्धः । ततश्चायं परस्मैपदधातुभ्योऽपि—विधीयते । तेन 'शवून्, निघ्नानः' इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च तङ् आत्मनेपदविधानादेव तिवादिनवके परस्मैपदसंज्ञा प्राप्ता इतिदिक् ।

२१५७ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम्—॥ १।३।१२ ॥

दो । अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोरात्मनेपदं स्यात्— ।

Atmanepada is directed to the ल of roots that drop their अनुदात्त part (अनुदात्तेत्), and of the roots that are mentioned in धातु उपदेश * as ङ—eliding (ङित्). In वृत्ति the term उपदेश is not placed before अनुदात्तेत in as much as अनुदात्तेत् roots are nowhere to be found except in धातूपदेश :—(These अनुदात्तेत् roots will be collected later on), whereas ङित् roots are seen to be present in two places—अतिदेश and उपदेश ; of those two kinds of roots the

latter only (औपदेशिक) directs आत्मनेपदः। Hence the word उपदेश qualifies डित् only. The drift of the sutra in short is to announce आत्मनेपदसंज्ञा to अनुदात्तेत् and औपदेशिक डित् roots.

मित—। अथ आत्मनेपद-विधायकानि सूत्रान्तराणि—संगृह्यन्ते—। अनुदात्तस्य डित् अनुदात्तङी (इन्ः), तौ (अनुदात्तङौ) इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् (वृत्तौः) तस्मात्—इति अपादानि पञ्चमी । तदन्तविधिः । अतएव वृत्तौ—तदन्ताच्चेत्युक्तम् । इदन्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धयते इति न्यायात् । इत् शब्दः अनुदात्तपदमभ्यभिसम्बन्धातीत्यत आह 'अनुदात्तेत्' इति । अनुदात्तास्तावद् धातव उपदेशे एव परिगणिता ततोऽन्यत् तु न दृश्यन्ते अत औपदेशिकत्वं न जहति । डितस्तु धातव आतिदेशिका अपि सन्ति । इष्यते चात्मनेपदत्वमौपदेशिकेऽपि । अत डिदन्ता एव—उपदेशशब्देन विशेष्यन्ते । किञ्च 'येन विधिसिद्धन्तस्य' इति अनुदात्तांश्च तदन्तविधिः फलाभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत् इति । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' (१।३।२) इत्यतः 'उपदेशो' वक्तुं ते सच्च डिदंशेऽपि सम्बध्यते अनुदात्तांश्चैवमिचारा—भावादित्युक्तम् । तदन्ताच्चेत्युक्तत्वात् 'यङ'न्तादप्यात्मनेपदसिद्धिर्भवति । 'डिदंशे तदन्तविधेरभावेतु चेक्रीयते' इत्यादौ—'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञकात्—यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । नहि यङिति धातुः किन्तु प्रत्ययमात्रम्—इष्यते च परस्मैपदात्मनेपदव्यवस्था धातोरेव । अतएव 'णिश्चिद्रुभ्यश्चङ्' (३।१।४८) इति चङन्ता 'अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्' (३।१।५२) इति अङन्ताय धातवो नात्मनेपदसंज्ञां प्रपद्यन्ते नहि चङन्ता अङन्ता वा धातवः धातुसंज्ञात्वेन विहिता ; नवा सनाद्यन्तादिबत् तेषु प्रत्ययान्तराणि प्रसज्यन्ते । अत चङङोङित्वे सत्यपि, तदन्तानामात्मनेपदत्वमिति बोद्धव्यम् । वृत्तौ धातोरिति 'भूवांदयोधातवः' (१।३।१) इत्यतो मण्डूकप्रुत्या—समाहृतम् । उपदेशे इति किम्—चुक्रुटिषति 'गाङ् कुटादिभ्योऽन्विण्ङित्' (१।६।१) इति सन आतिदेशिकमङित्वम् । धातोः किम्—चङङ्भ्यां मा तभू—अरीरमत् । अनैषीत् । [एतेन

* By उपदेश is here meant the धातुपाठ of Panini where the roots have been instructed or dealt with according to स्वर etc.

दिङन्तत्वात् 'उपमानादाचरे' (३।१।१०) इति क्यजन्ता अपि धातवः आत्मनेपदसंज्ञाः स्मरिति व्याख्यातम् भवति] ।

२१५८ । स्वरितजितः कर्तृभिप्राये क्रियाफले ॥ १।३।७२ ॥

दी— । स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले— ।

When the fruit of the action goes to or benefits or rests with the agent then the Atmanepada designation is directed towards the ल of the root dropping the स्वरित pitch and ज् i. e., roots dropping the स्वरित and ज take आत्मनेपद affixes when the fruit of the action to be enjoyed by the agent is implied. By the word 'agent' here it should not be meant—'he who performs or completes the action' but he for whom the action is intended. Take for instance the स्वरितेत् root यज which gives यजति,—यजते; यजति implies that the agent will not be entitled to enjoy the fruit viz. 'attaining to heaven', whereas in the latter case it does imply so. Similar is the case with जित् roots like जुहुज्—करणे etc. [But literature does not always bear a full testimony to this sort of distinction].

मित । 'अनुदात्तङितः'—इतिवत् 'स्वरितजितः' इत्यपि पञ्चम्यन्तम् । समासश्चाव पूर्ववदेव—स्वरितश्च अथ स्वरितजौ (द्वन्द्व) ; स्वरितजौ इतौ यस्य सः (वद्धत्रोहिः), तस्मात् । स्वरितजित इति पदमनुदात्तङित इतिवत् 'धातोः' इत्युच्चपञ्चम्यन्तपदस्य विशेषणम् । लखेल्युक्तम्— । कर्तृभिप्राये इति—कर्तारम् (अनुदात्तम्) अभिप्रैति (अभि-लक्ष्य गच्छति—इतिअभि + प्र—इ+तिप्) इति कर्तृभिप्रायम् (उपपदसमासः); कर्मलक्ष्य प्रत्ययः । क्रियायाः फलम् (दृष्टीतम्), तस्मिन् । कर्तृभिप्राय इति क्रियाफले इतीदं विशिनष्टि

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफलं । तदयं सूतार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादित्यर्थः) स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवाभिलक्ष्य व्रजति न तु कर्तृनियोजितपुरुषविशेषांस्तु तादृशफलाभिधायकात् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुज्यन्ते । 'क्रियाफल' इत्या—लोकतोवा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तत्र पश्चादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि इत्यावगतम् इति, कर्तृगामिफल—फलक क्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्योतकत्वञ्च 'आत्मनेपदमेव' इति च शब्देन्दुशेखरं स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलाराजिनापि—'यः स्वर्गादिफलार्थं' इत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्त्तरि आत्मनेपदमित्यते' इति । एवञ्च णिच् सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । "क्रीणीष्ठात्मानमिति" विनतां कटुराह—इत्यादौ, 'स्वामिदासौ पठेते' इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव सङ्गमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice, which are devoid of the characteristics (expressed in the foregoing three सूत्र) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

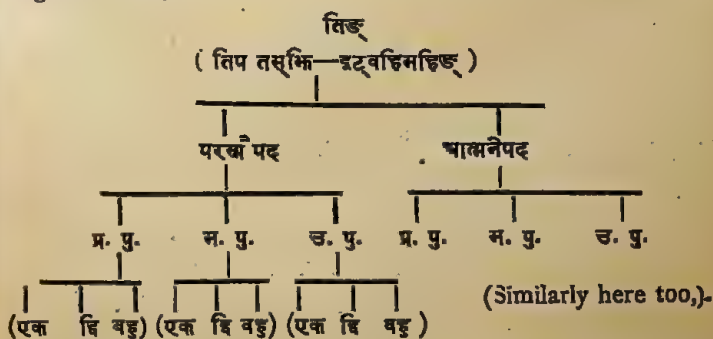
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समास्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— । उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्रात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनिमित्तानि च पूर्वसूत्रत्रये निरूपितानि । कर्त्तरीति कर्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्त्तृवाच्ययोः परस्मैपदत्वासम्भवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते स स कर्त्तृवाच्ये परस्मैपदसंज्ञां लभते इति । भावकर्म्मणोस्तु सर्वत्रैवात्मने-
पदनिति ।

११६० । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१॥

दी— । तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्युः ।

त्रिक means a word having three ; every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual. and pl.) ; and hence the designation त्रिक is applied to them. Thus the aphorism means—the three त्रिकs or triads of both the पदs (परस्मै—and आत्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रत्याहार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद affixes ((तिप् and मस् also त...महिङ्) । Each of these पदs is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i.e. three numbers (एक, द्वि, बहु) । They may be shown in a diagram thus :—

मित— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—महिङ्न्तः प्रत्याहारः अभिधीयते । अतएवाह—
उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यैवार्थः । त्रयः (संख्यातयम्) विद्यन्ते

अस्येति त्रिकाः—प्रथमः, मध्यमः उत्तमश्च पुरुष इति । तेषां प्रत्येकं वचनत्रयसत्त्वादि संज्ञा । सूत्रे त्रीणि त्रीणीत्येतस्य फलितार्थकथनम् तयः त्रिकाः इति ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशः ॥ १।४।१०२॥

दी । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

The three triads designated as third person (प्रथम पुरुष), second person etc, have three numbers such as sing. dual and plural.

[N. B.—Discussion on एकैकशः the reading for एकशः here]

In explaining the formation of this word in भरतचरित, विश्व-चरित we have after कौयट taken एक to mean अल्प (see Manora ma quoted below). And then added शस् (by “वह्न्यर्थार्थात् शस् कारकात् अन्यतरस्याम्”) after एकैक which takes द्वित्व to denote वीप्सा (pervasion). We have avoided संख्यावाचक word एक there for then the rule for शस् after संख्यावाचक word is “संख्यैकवचनात् वीप्सायाम्” । And as शस् itself in this rule implies वीप्सा, so further द्वित्व to denote वीप्सा in एकैक is inadmissible. Thus Bhattoji and Haradatta take the word एकैकशः as ungrammatical. Thus Bhattoji in his Manorama says “यत्तु प्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्” । Some (including Madhava &c.) again hold that एकैकशः is legitimate on the authority of भाष्यकार who uses “एकैकशो ददाति” under the rule “सर्वस्यङ्”, taking शस् as a सार्थिक affix so to say.

But against this Bhattoji says that भाष्यकार's purport there is different ; भाष्यकार cites this as an instance in cases where वीष्ठा is not at all signified by the तद्धित affix ; comp—"एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात्.....एकशः इति सूत्रकारनिर्देशात् (in P. I. 4. 102) उभयं साधु इति यत्, तत्र । उदाहृतभाष्यस्य अन्यविषयत्वात् । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीष्ठा भवति तत्र द्विवचनं इत्युपक्रम्य हि—तदयथा । एकैकशो ददातीति भाष्यं उदाहृतम्" [Manorama under the rule—सुपः (P. 1. 4. 103)]. Bhattoji is also against Kaiyyata's mode of defence of एकैकशः taking एक as अल्प । Thus he in his Manorama says "व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थोपेक्षशब्दः अस्ति, तस्य वीष्ठायां द्विवचने 'वृत्तल्यार्थात्—' इति शस् प्रत्ययः । न च एवोर्थः प्रकृते सम्भवति" ।

Saranadeva and Madhava however (as already said) against Bhattoji support एकैकशः—taking here शस् as a सार्थिक affix where वीष्ठा is not intended. Thus Saranadeva says "पदानेकैकशः तिङ्गाम् इति प्रयोगः, "एकैकशः संहृता वा" इति कामन्दकीयं न घटते ?... "तानीकवचनद्विवचनबहुवचनानि एकशः" (P. I. 4. 102) इति निर्देशादद्वित्वं ; एकैकशो ददाति" इति भाष्यप्रामाण्यात् द्वित्वं च" ।

[A. B.—Thus एकशः and एकैकशः mean the same but prefer the reading एकशः here. We however wish to follow Kaiyata's view as more plausible to establish the use of एकैकशः elsewhere].

मित— । तानीति तच्छब्दो पूर्वसूत्रोपात्तम् प्रथममध्यमोत्तमाख्यम् पुरुषवचनम् परास्मिन् । एकश इत्यस्य विवरणं तु प्रत्येकमिति । "संख्यैकवचनात्—" इति शसि 'एकशः' पदसिद्धिः । प्राचा तु एकश इत्यत्र वीष्ठाया द्विरुक्तिं विधाय एकैकश इत्युक्तम् । अक्षरमात्राया नूनाधिकं लभेदेतत् पाठपरिवर्तनफलम् । अर्थस्तु उभयोरेव पक्षयोः समान (एव) । किन्तु भट्टोजिहरदत्तादिमते एकैकश इति प्रयोगः

असाधुरेव । तथा च मनोरमा—“यत्तुप्राचा एकैकश इति उक्तं तदयुक्तम् । वीष्माया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्...” । ‘एकैकशो ददाति’—इति भाष्यप्रयोगः ‘एकशः’—इति सूत्रकारनिर्देशात् उभयं साधु इति यत् तन्न । उदाहृतमात्रेण अन्यविषयत्वात् । यत् तद्वितेनानुक्ता वीष्मा भवति तत्रद्विवचनं इत्युपक्रम्य हि—यथा, एकैकशो ददातीति भाष्यं उदाहृतम्... व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थोऽप्येकशः अस्ति, तस्य वीष्मायां द्विवचने “वद्वत्पार्थात्—” “इति शस्प्रत्ययः । न च एषोऽप्रकृते सम्भवति ।”

२१६२ । युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः

॥ १।४।१०५ ॥

दी— । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ।

Eng.—उपपदे, समानाधिकरणे and स्थानिनि are all adj. to युष्मदि । The expression तिङ् वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि means—the base युष्मद् which identifies itself with a कारक that is expressed or single out by तिङ् i.e. by an adequate or corresponding affix of the तिङ्प्रत्याहार । So the meaning of the sutra is this :—A verb takes the second person (मध्यम) whether the base युष्मद्, collocative (समानाधिकरण) with its corresponding affix, is expressed or implied ; in other words, the verb must be one of second person conjugation whether त्वम् युवाम् or यूयम् used or not. (उपपदे has been explained as प्रयुज्यमाने and समानाधिकरणे and तिङ्वाच्यकारकवाचिनि) ।

मित— । युष्मदि इति भावे ङमौ । उपपदिति समीपार्यकः । उपोच्चारितं पदम् उपपदम्—समीपोच्चारितमित्यर्थः अतएव प्रयुज्यमानम् । ततः आह—प्रयुज्यमाने

इति । 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरणम्'—
(तत्त्वबोधिनी) । तथाहि—तिङ्लक्षणशब्दः पुरुषत्रयवाच्यः तैश्च यः पुरुष-
विशेषः अभिधीयते ते तदा तेन पुरुष-विशेषेन सामानाधिकरणम् (समानाधि-
करणत्वमेकाधिकरणत्वमभिन्नवृत्तिकत्वमिति विलम्बः) लभन्ते । अतएवासौ पुरुष-
विशेषः तिङ्वाच्यत्वेन 'तिङ्वाच्यकारकः' इति नाम गृह्णाति । अतः सूत्रस्य—
समानाधिकरणे इत्यस्य व्याख्यानं—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि इति । तिङ्वाच्यः—
तादृशः कारकः तवन्ति स्वकीयत्वेन निर्दिशति इति तस्मिन् (युष्मदीत्यस्य—विशेषण-
मेतत्) । स्थानं विद्यतेऽख्येति स्थानी । स्थानं च प्रसङ्गः । अतः स्थानिनौति प्रसङ्गे
मतीत्यर्थः । यदा युष्मद् प्रसङ्गवान् भवति तदा । कदा च युष्मच्छब्दः प्रसङ्गवान्
भवति ? यदा युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदा । अतएव स्थानिनौत्यस्य व्याख्यानं अप्रयुज्य-
माने इति । ननु कथम् युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते । यदि नाम अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि
अर्थावगतिर्भवति तदा किं प्रयोगेन इति न प्रयुज्यते । ननु तर्हि सर्वदेव अप्रयुज्य-
मान एवास्तु लाघवादिनि चेत् - न ; 'प्रयोजनापेक्षत्वात् प्रयोगाप्रयोगयोरिति संक्षेपः ।

अयमस्य सूत्रस्य सरलार्थः—युष्मच्छब्दः प्रयुक्तो वा भवतु अप्रयुक्तो वा भवतु क्रियया
मध्यमपुरुषप्रकाशिकयैव भवितव्यमिति नान्यथा । सूत्रे यदि स्थानिन्यपीत्यत्र अपेक्षकं
ना करिष्यत् तर्हि "मधुसूदन ! निषूदय त्वमे शत्रूनि" युष्मच्छब्दप्रयोगे एव मध्यम-
पुरुषक्रिया अभविष्यत् किन्तु "पाहि मां मधुसूदन !" इत्यादौ—युष्मच्छब्दाप्रयोगात्—
पाहोत्यादौ मध्यमप्रयोगो नाभविष्यदिति महदनिष्टमापद्यतेति बोध्यम् । सामानाधि-
करणे किम् ?—त्वां पश्यति, त्वया क्रियते इत्यादौ प्रथम एव न मध्यमः ।

अत्रेदमप्यवधेयम्—यत्र युष्मच्छब्दार्थक—स्वमादि सुख्यत्वेन व्यवह्रियते तत्रैव
क्रियया मध्यमपुरुषसम्बन्धिन्या भवितव्यम्, यत्र तु त्वमादिशब्दः गौणार्थप्रकाशकस्तत्र
न । तथाहि—अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः । भवान् मन्यते इत्यादौ
च युष्मच्छब्दसमानार्थकत्वेऽपि भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुष एव । भवच्छब्दस्य
स्वभावेनैव सम्बोधासम्बोद्धासाधारणत्वात् युष्मच्छब्दस्य तु सम्बोध्यमात्रविषयत्वादिति
मेदः इति दिक् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥१।४।१०६॥

दी— । मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्—परिहासे गम्यमाने । मन्यतेस्तुत्तमः स्यात्— स चैकार्यस्य वाचकः स्यात् ।

This rule constitutes two sentences :—The first is up to मन्योपपदे ; and the rest forms the second sentence. प्रहासे means 'in jest'. The verb, near which दिवादि मनधातु (मन्य) is used, takes the second person conjugation if the sentence (or the speaker) hints at any joke. But the root मन्य takes the first person (उत्तमपुरुष) termination of the singular number only. The root मन्य though used in the singular only may express the sense of dual and plural also. Thus there is an interchange of persons, the contiguous (उपपद) मन्य taking the first person and the next (भुज or गम् etc.) taking the second person ; for when spoken in earnest or reality, the former मन्य should have taken the second person and the latter (भुज) the first—which see under 'अतो दीर्घोयङि' (2170).

मितः— । सूत्रमेतत् पूर्वापरसूत्रयोरपवादः । यतः पूर्व्वत्र युष्मदुपपदे स्थानिनि वा मध्यम एव विहित, उत्तरत्र च अस्मदुपपदे स्थानिनि वा उत्तम एव विहितः । अत्रतु युष्मत्स्थले उत्तमपुरुष प्रयोगात् अस्मत्स्थले च मध्यमपुरुषप्रयोगात् उभयोः क्रिययोः (उदाहरणस्थ मन्यभुज्योः) पुरुषव्यत्यासः स्पष्ट एव ।

इदं सूत्रगतपदार्थावधारणम्—प्रहासे इति परिहासे (गम्यमाने इति शेषः = भावे ७मी) । मन्योपपदे इति—दिवादिमन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् (बहुव्रीहिः) मन्योपपदे इति विशेष्यविशेषणवत् प्रयोगः, पीताम्बरोग्कतीत्यत्र यथा । तथा च मन्यधातोरुत्तरत्र

यो धातुः प्रयुज्यते तस्य लस्यस्थाने इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसति । अत एव आह तस्मिन् प्रकृति-
भूतेसति इति—तस्मिन् स्थानिभूतेसति—तस्य लकारस्यस्थाने इत्यर्थः । मन्यतेरिति
दिवादिगणौय—मन—धातोः । उत्तम इति—उत्तमपुरुषः । पूर्वववाक्ये तु मध्यम इति
पदमध्याहार्यम् । एकवदिति—एकार्थस्य वाचकः द्विवहुवचनयोरपि एकवचन एव-
प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

अयमिदानीं सूत्रार्थः—सूत्रेस्मिन् वाक्यद्वयं वर्त्तते । यथा—प्रहासे च मन्योपपदे
इतीकं वाक्यम्—शेषं द्वितीयम् । तत्र प्रथमवाक्यार्थान्तावदयम्—[अत्र च-शब्देन
'मध्यमः' इति समुच्चीयते]—प्रहासे (परिहासे) गम्यमाने च मन्योपपदस्य धातोर्लस्य
मध्यमः स्यात् । अथ द्वितीयवाक्यार्थः—मन्यतेस्तु धातोर्त्तमः स्यात्—स च
(उत्तमः) एकार्थस्य वाचकः स्यात् इति । सूत्रस्यैतस्य उदाहरणम् उपरिष्टात्
'अतो दीर्घो यङि' (२७७०) इत्यत्र वक्ष्यते इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२१६४ । अस्मदुत्तमः ॥ १।४।१०७ ॥

दो— । तथाभूतेऽस्मदुत्तमः स्यात् ।

Eng.—When अस्मद् is of the similar nature i. e. collocative
with the लकार of any root, the verb is conj. gated in 1st person
whether this अस्मद् is expressed or implied. In other words
whether अहम्, आवाम् and वयम् are expressly used or not, the verb
must be one of 1st conjugation (उत्तमपुरुष) ।

मित— । मध्यमपुरुषप्रक्रियांसमाप्य—उत्तमपुरुषप्रक्रियां दर्शयति तथाभूत
इति—तथाभूते इत्यस्य तिङ्वाच्यकारकवाचिनि (समानाधिकरणे),
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । तथा चायमर्थः साकल्येन—तिङ्वाच्यकारकवाची
(लकारसमानाधिकरणकः) अस्मद् (अहमावांवयमिति) प्रयुक्तो वा भवतु न वा
भवतु प्रयुक्तः, क्रियया उत्तमपुरुषात्मिकायैवभाव्यमिति ।

२१६५ । शेषे प्रथमः ॥ १।४।१०८ ॥

दी—। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ 'भू'
सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां—भू ति इति स्थिते—

Eng.—The verb takes the third person terminations when the nominative is other than युष्मद् or अस्मद् । Observe that the three rules 'युष्मदुत्तमदे—' 'अस्मदि—' and 'शेषे—' are serviceable when युष्मद्, अस्मद् and तच्छेष i. e. प्रथम पुरुष are used separately. But when they are treated of in a single sentence connected by (च) or separated by (वा यद्वा—इत्यादि) the verb will agree with the nearer one (or what follows) and the number will be determined by the number of persons spoken of etc. Thus लक्ष्मणश्च गच्छावः, स च लक्ष्मणश्च गच्छथः, लक्ष्मणश्च देवदत्तश्च गच्छामः । In the last two instances above the third person subject (देवदत्त) has not been connected with the verb, for it has been explained that 'युष्मदस्मदोरविषयेप्रथमः स्यात्,' but as युष्मद् and अस्मद् are present here the verb is in agreement with them only and not with तद् ।

मित—। उक्तादन्यः शेषः । कश्च उक्तः । मध्यमः उत्तमश्च । अतःताभ्यामन्यः शेष इति गम्यते । तत्र प्रथमः स्यादित्याह—युष्मदस्मदोरविषये इति । अत्रेदमवधेयम्—यदा युष्मदस्मदोः एकस्यां क्रियायाम् सहविवक्षा जायते तदा अस्मदधीनमेव क्रियापदम्, परत्वात् ('अस्मदुत्तम' इति सूत्रस्य 'युष्मदि—' इत्यपेक्षेत्यर्थः) यथा—लक्ष्मणश्च गच्छावः । यदा तु मध्यमप्रथमयोः सह—विवक्षा तदा मध्यमाधीनमेव क्रियापदम् स्यात्—युष्मदः सत्त्वेन (युष्मत्शब्दस्य वर्तमानत्वेन—) शेषत्वाभावात् यथा—देवदत्तश्चलक्ष्मणश्च गच्छथः इति । एवं देवदत्तश्च अहश्च गच्छाव इति अस्मत्पदत्वेन । तदधीनैवक्रिया न प्रथमाधीनेतिदिक् ।

इदानीं साङ्गलिकत्वात्—प्राथम्यत्वाच्च भू धातो रूपप्रदर्शनार्थमाह—भू सत्तायात्

इति । (अस + शब्द = सत्), तस्यभावः सत्ता (भावे तात्), तस्याम् विद्यमानार्थे
इत्यर्थः । 'कर्तृविवक्षयामिति' कर्तृवाच्ये—साधयितुमिष्टे—सू + ति इति स्थिते सति—

२१६६ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ॥ ३।४।१३ ॥

दी— । तिङ् शितश्च धात्वधिकरोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।

Eng.—The affixes such as तिङ् (तिप् तस् etc—upto महिङ्)
and शित् i.e that which drop श्, as शप्, श्, अस् etc included in the
category of roots i.e dealt with therein, are to be termed as
सार्वधातुक ।

[Here it should be borne in mind that of the लकारः—लट्,
लोट्, लङ् and विधिलिङ् are called सार्वधातुक, and the rest are
termed आहंधातुक ।]

मित— ; सार्वधातुकाहंधातुक—विवेकाभावे क्रियासाधनस्यासाध्यत्वात्—प्रथमं
तद्विभागमेव दर्शयति—तिङ्—इति । तिप् इत्यतः महिङन्ता प्रत्ययातिङ्
इत्युक्तम् । शितः—श् इत् (लोपः) येयां ते शितः—शप्शन्शवाद्या प्रत्ययाः ।
अवेदमवधेयं—यत्नकारिषु लट् लोट् लङ् विधिलिङ् सार्वधातुकसंज्ञासदितरस्यार्ह-
धातुकसंज्ञा इति । धात्वधिकारोक्ताइतिकम् ? सुबधिकरोक्ताश्च इत्येवमादयो
सार्वधातुकसंज्ञा मा भवन् इत्येवमर्थम् ।

२१६७ । कर्तरि शप् ॥ ३।१.६८ ॥

दी— । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ।
शपावितौ ।

Eng.—कर्त्रर्थसार्वधातुक is the technical name for तिङ् in the
active voice. Hence the meaning is—शप् is attached to a root
in the active voice when the सार्वधातुक affixes (तिङ्) follow

i.e. in the active voice, शप् (च) intervenes between the root and the तिङ् । शप् drop its—श् and प् ।

मित— । 'सार्वधातुके यक्' ३१।६७ इत्यतः 'सार्वधातुके' इत्यनुवर्तते 'धातोरिकाचोह्लादिः' ३१।२२ इत्यतः धातोरिति चानुवर्तते । तदाह कर्त्तुं सार्वधातुके इत्यादि—कर्त्ता अर्थः प्रयोजनम् अस्येति कर्त्तृर्थः (बहुव्रीहिः) ; तादृशे सार्वधातुकेपरे कर्त्तृवाच्यगततिङिपरे इत्यर्थः । शपावितौ इति—शपः केवलमकार एव तिष्ठति शपौ च लुपेते इत्यर्थः । शित्वात् सार्वधातुकत्वम्, अस्यपि श्वात् डिच्चाभावे गुणवृद्धिविधायकम् सूत्रमुपन्यस्यति ।

२१६८ । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ७।३।८३ ॥

द्वौ— । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

Eng.—(The rule ends in the locative dual).

The अङ्ग ending in इक् (इ, उ, ऋ and लृ) is made guna when सार्वधातुक and आर्द्धधातुक affixes follow.

N. B.—The word अङ्ग stands for any base when the प्रत्यय affixed or to be affixed is present after it ; thus not only सू (when शप् follows) but also भव (when तिङ् follows) is to be taken as अङ्गसंज्ञा । Cp—“यस्मात्प्रत्ययविधिः—(199—1. 4. 13). Hence गुण standing for अदेङ् (अ, ए, ओ) and that leading to अवादेशः by 'एचोऽथवायावः,' we have सू + शप् + ति = भो + अ + ति = भव् अ ति = भवति । Thus भवतः etc.

मित— । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति सप्तम्यन्तद्विवचनपरम् । तदर्थः—अनयो परयोरिति । “मिदेगुं णः” इत्यतः, गुणः, इति वर्त्तते ; तदाह—गुणः स्यादिति । गुणे च वक्तव्ये 'इकोगुणवृद्धौ' इति परिभाषावत्तात् इगन्त इति पदमुपतिष्ठते तदाह

इगन्ताङ्गस्य इति । तदयमर्थः—भू इति शपि परतः इगन्तमङ्गम् । ततः परम् सार्धधातुकतिङ् च वर्त्तते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेश्य भवति । तेन च भू + शप् + ति = भो अ ति = भव् अति = भवति इति साधितम् भवति ; एवमन्यत्रापूञ्चम् । भू शप् भि-इति स्थिते आह—

२१६६ । भोऽन्तः ॥ ७।१।३ ॥

दी— । प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । ‘अतो गुणे’ (१६१) । भवन्ति । भवसि । भवथ ।

Eng.—The word ‘अन्त’ is the substitute for भ the part of the प्रत्यय (भि) । Thus भि = भ् इ = अन् इ = अन्ति । Then by the rule ‘अतो गुणे’ (191—6. 1. 91), पररूप (the form of the latter vowel) is the single substitute for the short अ non-final in a ‘pada’ when a ‘guna,’ letter follows it. Thus भव + अन्ति = भवन्ति । भू शप् सि = भो अ सि = भव् अ सि = भवसि ; similarly भवथः etc, Now comes भवामि and we look forward :—

मित— । अत्र भि इति प्रत्ययः । अस्य अवयवविशेषो भ् इत्यक्षरम् तस्य स्थाने अन् इत्यादेशः विधीयते तदाह प्रत्ययावयवस्यइत्यादि । तेन ‘भि’ इत्यस्य ‘अन्ति’ इत्याकृतिर्जातेति फलितम् । ततः भव + अन्ति इत्यत्र “अकः सवर्णे दीर्घः” (८५—६।१।१०१) इति सवर्णे दीर्घो मा भूदित्याह—“अतो गुणे” १६१—६।१।१६१ इति । ‘अपदान्तादकारात् गुणे परतः पररूपनेकादेशः स्यादिति चास्यार्थः । तेन सवर्णे दीर्घापवादरूपः पररूपादेशाश्रयणादमिमतरूपसिद्धिरिति । भोऽन्त इति सूत्रे अन्त इत्यकारोच्चारणं लुप्त्तिकरणे (अदादौ) विषन्तीत्यादौ अकारश्रवणार्थम् । ...

उज्झितेत्यादौ भकारस्यान्तादेशत्वं मा प्रसाङ्ग्यौदित्यत आह—प्रत्ययावयवस्य भस्येति । इदानीं भवामि इति पदस्य साधनप्रकारमाह—

२१७० । अतो दीर्घोयञि ॥ ७।१।१०१ ॥

दौ— । अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यादयजादौ सार्वधातुके परे ।
 भवामि । भवावः । भवामः । सभवति । तौ भवतः । ते
 भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं
 भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ॥ एहि मन्ये ओदनं
 भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं
 भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे ।
 मन्यसे । मन्यथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे'
 (२१६२) इत्याद्यनुवर्तते—तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं
 भोक्ष्य इति । भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम ? यथार्थ-
 कथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽति-
 थिभिरित्यादि ।

An अकारान्त अङ्ग is lengthened when a सार्वधातुक प्रत्यय begin-
 ning with यङ् प्रत्याहार follows ; यङ् constitutes य वरट् । लण् । जमङ्
 णनम् । झमज् । Thus भव (भु + णप् = भो अ = भव) becomes भवा for
 म of सिप् is included in the यङ् प्रत्याहार । And consequently we
 get भवामि, similarly भवावः etc.

स भवति.....भवन्ति are instances of 'शेषे प्रथमः' (२१५६) ;
 त्वं भवसि.....भवथ are instances of 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे—' (२१६२) ;
 अहम्.....भवामः illustrate the rule 'अद्यत्तमः' (२१६४) ; एहि मन्ये
मन्यध्वे इत्यादिरर्थः—these are illustrations for the rule 'प्रहासे च
 मन्योपपदे' etc (२१६२), such expressions are pronounced in jest
 to a brother-in-law for merrymaking. The first sentence means
 —'come, do you think you would have the meal ?'—it has

been partaken of by guests. एतम् addressed to two persons. मन्थे—this is everywhere singular by the injunction 'एकवच' in the rule. भोक्त्यथे refers to एतम् and भोक्त्यध्वे refers to एत । भोक्त्ये भोक्त्यावहे and भोक्त्यामहे are meanings respectively of भोक्त्यसे, भोक्त्यथे and भोक्त्यध्वे whereas मन्थसे, मन्थेथे and मन्थध्वे are explanations of मन्थे which is the same for all the three numbers. Hence the sentences if written in their full would stand thus—

(1) एहि मन्थे ओदनं भोक्त्यसे इति मुक्ताः सोऽतिथिभिः

(2) एतम्.....भोक्त्यथे.....

(3) एतम्.....भोक्त्यध्वे.....

Now मन्थे in all the three sentences implies 'मन्थसे, मन्थेथे and मन्थध्वे' while भोक्त्यसे, भोक्त्यथे and भोक्त्यध्वे imply भोक्त्ये, भोक्त्यावहे and भोक्त्यामहे in order. Thus the exchange of person (पुरुषव्यत्यय see 2163) is quite evident.

It should be noted in this connection that the root मन shall have an uniform application while मुञ् can be replaced by any other verb such as पा, गम etc—एहि मन्थे जलं पायसि इति पीतमिदमतिथिभिरित्यादि ।

युष्मदुपपदे etc. i. e the rule '2162' is drawn towards or presents itself in the rule 'प्रहासे च' etc '2163'. Hence in the application of भवान्, we cannot have मन in the singular nor can we change the person (पुरुषव्यत्ययः) as in the case of युष्मद् ; for भवान् though brings out the sense of युष्मद्, is not a synonym of युष्मद् । Thus एतु भवान् etc, here मन does not end in the first person sing. Then nor मुञ् takes the 2nd person

conjugation ; though of course, there is an implication of jest (jest).

Why say प्रहासे i.e., in jest ? Witness एहि मन्यसे etc. Here the speaker expresses what is a fact and is not cutting joke as the suitor ; hence we have मन्यसे for मन्ये and भोक्ष्ये for भोक्ष्ये

मित—। ‘अङ्गस्य’ ६।४।१—इति आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकार भाष्यकारवचनात् “अतोदीर्घ—” इत्यस्य च (७।३।१०२) सप्तमाध्यायमध्यगतितत्वादात्त अङ्गस्येतिवर्त्तते तदाह अतोऽङ्गस्येति । किञ्च ‘तुरुस्तुशम्यः सार्वधातुके’ ७।३।१ इत्यस्मात् ‘सार्वधातुके’ इति अनुवर्त्तते । तदाह—सार्वधातुके इति : अङ्गस्येति विशेष्यम् । ‘अतः’ इति विशेषणम् । तेन अकारान्तस्य अङ्गस्येति फलितात् किञ्च यञ् इति विशेषणम् सार्वधातुके इति विशेष्यम् तेन यङ्प्रत्याहारान्तगतवर्णः आदौ प्रथमे यस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति स्फुटार्थः भवामीति—भव इति अङ्गम्—मोति मकाररूपयजादिसार्वधातुकप्रत्यय स्तेन भवामि रूपम् एवमन्यवापूज्यम् । यजिकिम् ?—‘भवतः’ । अतः भव इति अङ्गम् किन्तु इति सार्वधातुकोऽपि यजादिनं भवति ; तेन दीर्घत्वमपिन ।

स भवति इत्यादयः ‘शेषे प्रथमं’ इति सूत्रस्य उदाहरणम् । त्वं भवसि—इत्यादयः ‘युष्मदुपपदे’ इत्यस्य । अहं भवामि—इत्यादयस्तु ‘अस्मदुत्तमः’ इत्यस्य उदाहरणमित्येषक्रमः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इत्यादीनि भोक्ष्यध्व इत्यन्तानि ‘प्रहासे’ मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचन इत्यस्यैव उदाहरणानि । उदाहरणान्येतामिच्छालकेन जामातरं प्रति सोल्लुखं प्रयुक्तानि इति साम्प्रदायिकाः । तथा च शब्देन्दुशेखरः ‘सत्यप्योदने परिहासशीलश्चालकादीर्वाक्यमेतत्’ इति । अत्र एहिइतिपदम् परिहासपोषकम् नतु उदाहरणाङ्गम् । वृत्तौ ‘भोक्ष्ये’ ‘भोक्ष्यावहे’ ‘भोक्ष्यामहे’ इत्यादीनि ‘मन्यसे’, ‘मन्येथे’ ‘मन्यध्वे’ इत्यादीनिच क्रमेण ‘भोक्ष्यसे’ ‘भोक्ष्याथे’ ‘भोक्ष्यध्वे’ इत्येषाम् ‘मन्ये’ इत्यस्य च अर्थकथनानि । तत्र मन्ये इति द्विवचन बहुवचनयोरपि वचनविपर्ययः अर्थस्तु भिद्यते एव । तेनाह मन्यसे मन्येथे इत्यादि ।

‘भवत्’—शब्दः युष्मत्शब्दसमानार्थकोऽपि न तत्पर्यायः । तेन यद्यपि युष्मद्युपपदे इत्यादि प्रहासे चेति च स्वमनुवर्तते, तथापि मन्यते न उत्तमत्वम् न वा एकवचनम्, नापि मन्योपपदस्य भुज्यादेः पुरुषविपर्ययः । तदाह—युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते इति । कुत्र अनुवर्तते इत्याह—‘प्रहासेति सूत्रे’ इत्यर्थः । ‘तेन’ तस्मात् हेतोः ‘इह’ भवत्—शब्दप्रयोगे न ‘एकवचनम्’ नापि मन्यतेः पुरुषविपर्यासः (मन्यभुज्योरिति शेषः) । प्रहासे असति पुरुषविपर्यासो न भवति, अतः पृच्छति प्रहासे किमिति । उत्तरमाह—यथार्थकथने माभूत् इति—प्रकृतव्यापारगोपनाभावे मा भूत्—यथा न भवेदित्यर्थः । एहि इति । मस्वसे इति, न तु मन्ये । भोक्ष्य इति न तु भोक्ष्यसे इति परस्परं भेदः । वचनसिद्धं कञ्चित् मतिं प्रयुक्तमपि तत्त्वमेव प्रकटयेत् ननु परिहासार्थमिति ।

२१७१ । परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५ ।

दी— । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ।

लस्य तिबादयः ।

लिट् is attached to a root denoting the sense of परोक्ष (i.e. behind the presence of, hence not perceived by, the speaker) which concerns a past time not occurring to-day. In other words, a past event not occurring to-day and not perceived by the speaker himself is expressed by लिट् । अद्यतन means ‘what has taken place today.’ अद्य + भवार्थं टु (तुट् च) ; and अद्य implies the last part of the previous night plus the fore part of the next night. Thus अनद्यतन (न+अद्यतन) connotes what has not occurred in this interval. परोक्ष means ‘in one’s back’ or ‘behind one’s eyes.’ अच्छोः पश्यात् or परम् इति परोक्षम् । Hence, in short, the implication is that लिट् is used to bring out the sense of all occurrence, past but unperceived.

[N. B — अक्षोः परम् = परोक्षम् । मयूरव्यंस्कादि । “सर्वमिन्द्रियं हविषि विपश्ये अक्षिगृध्रो वक्ति” — इति कैयटः । अस्मिन्पक्षे “अक्षोऽदर्शनात्” इत्यच् अत्रैव निपातनाद् वा । यद्वा “अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोपः” इति योगो विभज्यते । भट्टोजिमते तु परोक्षम् इति अन्यथोभावः । किन्तु नागेशादयः उक्तमतं न समर्थयन्ते । ते आहुः—“प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः” इति गणसुक्ते परग्रहणं प्रक्षिप्तम् । अत्रे नान्यथोभावः ॥ “परोभावः परस्याच्चे ‘परोक्षे लिटि’ दृश्यताम् । उल्लंघनादेः परादस्य सिद्धं वाचान्निपातनात्” — इति भाष्यम्] ।

मित— । कालस्तावदद्यतनानद्यतनसंज्ञेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्व्यप्यरूपः । तत्र अनद्यतने भूते परोक्षे लिङित्यर्थः । तेन अद्यतने भूते, अनद्यतने भविष्यति भूतेऽपि, अपरोक्षे च न लिट्प्रयोगो भवति । परोक्षत्वञ्च साक्षात्करोमीत्येतादृशज्ञानविषयरहित्यम् । अक्षोः परमिति चात्र विग्रहः । परोक्षत्ववर्षणतत्त्वत्वमित्येके । वर्षणसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । वृहत्तत्त्वत्वेत्यन्ये, कुट्टकटाद्यन्तरित्वमित्यपरे । एते पञ्चाः भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियाविषयत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतम् । अद्यतनापि क्रिया भूतार्थप्रकाशिका—यथा अद्य प्रातः वृष्टिरभूत् इति । तदाह—भूतानद्यतनेति : भूतञ्च तत् अनद्यतनञ्च इति (कर्मधा), तच्च तत् परोक्षञ्च इति (पुनः कर्मधा—); तादृशार्थप्रकाशकस्य धातोरिति फलितम् । अनीतरात्रैरन्यथाभेनांगामिन्याः पूर्व्यामेव सहितः कालः अद्यतनः ; तद्विन्नः अनद्यतनः । भूते इति अधिकृतम् । ‘अनद्यतने लुङ्’ इति वर्तते । तत्र भूतादीनां साक्षादधातुविशेषणत्वं भवति—धातोरर्थस्य तदिति मन्वानो वृत्ती ‘अर्थवृत्तेर्धातोः इत्याह’—इत्यलम् । प्रसङ्गाद् दशलकाराणामर्थाः संगृह्यन्ते “वर्तमाने परोक्षे शोभाविन्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लङादयः ॥—इतिवैयाकरणभूषणसारः ।

२१७२ । लिट् च ॥ ३।४।११५ ॥

दी— । लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

The तिङ् affixes which are substitutes of लिट् are called आहंधातुक only and not सार्वधातुक । So we cannot have शप् etc which belong to सार्वधातुक only.

मित— । लिङिति—षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । तदाह—लिङादेश इति । तिङ्शित्-सार्वधातुकमिति तिङः अत्र अनुवर्तनात् आह—तिङ् इति । अयमर्थः—लिटः स्थाने यत्तिङ् आदिस्थाने स आहंधातुकसंज्ञ एव स्यात् न तु सार्वधातुकसंज्ञ इति । एकसंज्ञाधिकारवर्द्धिर्भूतानामिदं सूत्रम् । तत् सार्वधातुकसंज्ञा मा प्रसाचीदित्यत आह—आहंधातुक एवेति । स च एवकारः 'लङः शाकटायनस्यैव' (२४६३—३।४।१११) इति सूत्रादिहानुवर्तते ।

२१७३ । परस्मैपदानां णल्लुप्तुसुखल्युसणल्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

दी— । लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । 'भू' 'अ' इति स्थिते—

The nine affixes णल्, अतुस् etc are substituted for the nine affixes तिप् तस् etc of लिट् । Note that these—णल्, अतुस् etc are परस्मैपदौ substitutes and that णल् retains अ only ; hence we have अ अतुस् उत् । य अतुस् अ । अ व म । Now we have 'भू' 'अ'—this being the case, we look forward :—

मित— । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वमेदेन लङादीनामिव लिङादेशोऽपि द्विविधः । तत्र परस्मैपदिलिटः तिप् तस् भि इत्यादीनां नवानां स्थाने णल्, अतुस् अ इत्यादयो नव आदेशाः क्रमेण स्युः । णल् इति शित्करणार्थः णकारः । तत् फलश्च 'अचो जिति' 'अत उपधायाः'—इत्यादिभिर्वृद्धिविधानं यथा स्यादित्युत्तरत्र स्फुटोभविष्यति । णल् इत्यस्य णलावितौ अ-मात्रमवशिष्यते । तदाह 'भू'-'अ'-इति स्थिते ।

[अनेकाल्शित् सर्वस्य—इति परिभाषावलात् तिपो णल् सर्वादेशः । न च

‘नानुवन्धकतमनेकाल्त्वम्’ इति निषेधात्—कथं तत् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्—।
अल् इति प्रश्लेषेण हि अनेकाल्त्वं भवति, ततश्च सर्व्वादेशत्वसिद्धिः। प्रश्नो
सामर्थ्यात् आदिशात् परम् एकादेशप्रवृत्तिरिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्] ।

२१७४ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ६।४।८८॥

दी - । भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्
वुग् गुणवृद्धौ बाधते ।

The augment वुक् is attached to the root भू in लुङ् and लिट्
when an affix beginning with an अच् or vowel follows. This
augment वुक् being नित्य overrules गुण and वृद्धि ।

An injunction or विधि is said to be नित्य (persistent) when it
applies no matter whether its rivals take place or not. Thus वुक्
is here नित्य i.e. more forcible in comparison with गुण and वृद्धि ; for
वुक् must be affixed whether गुण and वृद्धि (directed by “सर्वधातु-
कार्द्धधातुकयोः” (२१६८-७।३।८४) : and “अचोञ्जिति” (२५४-७।२।११५)
take place or not.

मित— । ‘अचिञ्धातुभुवां योरियङ्वडौ’ (२७१—६।४।७७) इत्यतः अचौ-
त्यनुवर्तते । तदाह लुङ्लिटोरचौति । अचौति किम्—अभूत् । ‘आद्यन्तौ टकितौ’
(३६—१।१।४६) इति परिभाषया भू इत्यतः परम् वुक् (व्) इति प्रयुज्यते
किञ्चात् । वुगागमो नित्यविधिः । यश्च नित्यविधिः स कृताकृतप्रसङ्गौ भवति । उक्तम्
‘कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् तद्विपरीतमनित्यम्’ इति । यश्च कस्मिंश्चित् विधौ कृतेऽकृतेऽपि
वा प्रसज्यते स कृताकृतप्रसङ्गौ इत्युच्यते । प्रसज्यते च वुगागमः कृतेऽकृतेऽपि वा गुणे—
(“सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः”—इति सूत्रेण), कृतायामकृतायामपि वृद्धौ (“अचोञ्जिति”
इति सूत्रेण) ; तस्मात् वुक् विधिनित्यः । यतश्च नित्यः ततः स परवर्तिन्यावपि गुणवृद्धौ

(७।३।८४, ७।२।११५) बाधते । “परान्नित्यं बलवत्” इति परिभाषासामर्थ्यात् इति ।

एवम् सू अ इत्यत्र भूव् अ इति स्थिते—

२१७५ । एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

२१७६ । अजादेद्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य— ।

These two rules are to be considered as अधिकारसूत्रः.

नित— । सूत्रद्वयमिदमधिकृत्य—अनुवर्त्तन्, लिटिधातोरित्यादिसूत्रान् पुरयित्वा व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।

२१७७ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥

दी— । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । ‘भूव्’ ‘भूव्’ ‘अ’ इति स्थिते ।

When लिट् follows, the first single अच् is duplicated which is a part and parcel of a root called अनभ्यास i. e. which is not the resultant form of सन् or यङ् (where also a root is doubled as in लिट्) । In other words the first single अच् of a non-duplicated root is doubled in लिट् । But if the root is अजादि (having a vowel at the outset) then the second अच् alone (of the root) is duplicated. The drift of the rule is this :—

Though it is said that the first single अच् is doubled yet it is meant that the whole root is doubled according to the ‘वृक्ष-प्रचलनन्याय’ (the maxim of moving of a tree). As a tree moves along with its parts, so the root is doubled together with its

vowels. As भूव्, भूव्, अ (पच्, पच्, अ etc). This is the case
हलादि roots (एकाचो द्वे प्रथमस्य) ।

In the case (अजादेस्तु द्वितीयस्य), when the root is अजादि, i.
having a vowel at the beginning, then the second vowel only
along with the हल् letters therein is doubled ; as ईन्द्रम् आत्मनः इच्छ
इन्द्रीयति then again तम् इच्छति इन्द्रिन्द्रीयति where the portion (द्वि)
is doubled and not the vowel इ only. In case, the root con-
stitute a single अच् only and have no consonant following
the root though of one letter, will be regarded as the first as
well as the second according to the maxim of a single son-
(एकपुत्रव्यायेन) ; cp.—the परिभाषा 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' । Thus the root
अच् and ऋ give इयाय and आर respectively ।

अनभ्यासधात्ववयवस्य means this :—As a root is doubled in लिट्
so it is doubled in सन् and यङ् also by the rule 'सन् यङोः' (2395)
Hence it is meant that सन्त and यङन्त root or verbal bases
which have been once doubled will not again undergo the
duplication in लिट् or in चङ् (लुङ्) ।

मित— । 'एकाचः प्रथमस्येति' धात्ववयवस्येत्यस्य—विशेषणम् । यो धात्ववयवः
(धातोरवयवः) एकाच् च भवति प्रथमस्य भवति । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानो बहु-
व्रीहिः । एको अच् यस्मिन्निति । [अतएव भाष्ये—“एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः
एकोऽच यस्मिन्निति आहोस्वित् तत्पुरुषोऽपि समानाधिकरणः । एकोऽच एकाच् इति ।
किं चातः । यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्ध्यति ।
अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः—सिद्धमियाय आरेति । पपाच पपाटेति न सिद्ध्यति ।
अत उत्तरं पठति—'एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः' (वार्तिक) । एक-
वर्णेषु च कथम् । 'एकवर्णेषु व्यपदेशिवद् वचनात्' (वार्तिक) । व्यपदेशिवदेकस्मिन्

कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवचनेषु—द्विवचनं भविष्यति । एकाचो ह भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो ह भवतः । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासश्चेति । तेन धातोरैकाच इति विज्ञायते” इत्युक्तम्— । व्यपदेशित्वञ्च परिभाषान्मुख्येखरे उक्तम् “निमित्तसदृभावाद विशिष्टः अपदेशो मुख्यो व्यवहारः यस्यास्ति स व्यपदेशी—” एतेन ‘ङण्’ ‘ऋ’ इत्यादिधातूनामेकवचनविशिष्टत्वेऽपि पदसाधनौचित्यनिमित्तसदृभावात् तेषां व्यपदेशत्वमिति बोद्धव्यम् । तथाचायं सूत्रार्थः—लिटि परे अभ्यास-भिन्नस्य एकाच्कस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य—हं उच्चारणे भवतः इति एकाच इति । कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिद्धीत्—इत्युक्तम् । भूव् अ इत्यत्र चत्वारः एकाचः । भू इति प्रथमः, ऊ इति द्वितीयः । ऊव् इति तृतीयः । भूव् इति समुदायश्रुत्यर्थः । तत्र कस्य द्विरुच्चारणम् इति विप्रतिपत्तौ—‘वृक्षप्रचलनन्यायेन’ इति भाष्य—समाहितम् । यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तथा समुदाये द्विरुच्यमाणे सर्व्वे अवयवा द्विरुच्यन्ते इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विवचनम् । तदाह भूव् भूव् इति स्थिते इति ।

आदिभूतादिति—एतेन अच् चासौ आदिष्येति अजादेरिति कर्मधारय इति दर्शयति । अजादेरिति पञ्चम्यन्तम्— । द्वितीयस्थेत्यतः ‘एकाच’ इति अभ्याहार्य्य— व्याख्येयम् । अजादेर्द्वितीयस्थेति सूत्रम्, पूर्व्वस्य एकाचः प्रथमस्थेत्यस्य वाधकम् । तेनावमर्थः—‘अजादिधात्ववयवस्य एकाचश्चेद् द्वित्वम् तर्हि—द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् न तु प्रथमस्य । (अजादेरिति) बहुव्रीह्याश्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, तमिच्छति इन्द्रिन्द्रीयिषति इत्यादौ—‘नन्दाः संयोगादयः’ (६।१।३) इति दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । तत्र अजादेरित्यस्यानुवृत्तिः । अत्र अच इति उक्तेऽपि न केवलं अच एव द्विरुच्यन्ते किन्तु तद्व्योगात् व्यञ्जनान्यपि—तथा च भाष्यम्—“व्यजनानि पुनर्नटभार्यावद् भवन्ति । तद्व्यथा । नटानां स्त्रियोरङ्गगताः यो यः पृच्छति कस्य यूयं कस्य यूयमिति तं तं तव तवेत्याहुः । एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्य्यमुच्यते तं तं भजन्ते” इति । धातोरिति किम् । तदभावे लिटि परे यः प्रथमः एकाच् तस्य हं इत्यर्थः स्यात् । एवं च पपाचेत्यादविव स्यात् ननु जजागारेत्यादावपीति भाष्ये स्पष्टम् ।

[अनभ्यासस्येति—अयम् अंशो भाष्ये प्रत्याख्यातः । सन्नन्तानां यङन्तानां सन्तानां भ्यासानां लुङि चङादौ लौकिकप्रयोगाभावात् । वेदे च वाचनेन सिद्धत्वात्—सधुशब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्] ।

अयमत्र सरलार्थः—(१) लिटि परे हलादिर्धातोः प्रथमावयवस्य एकाचो द्विरुच्चारणं भवति ; (२) अजादिस्तु धातोर्द्वितीयस्य एकाचो द्वित्वं भवति । तत्र द्वितीयस्य धातोर्द्वितीयोऽच् विद्यते सोऽनेकाच् भवति । अतस्त्वयो धातुरजादिरनेकाच् च भवति तस्य—द्वितीयस्य एकाचः द्वित्वम् ; परन्तु धातुरनेकाच् हलादिय भवति तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । यत्र धातुरेकाच् भवति स हलादिर्वा भवतु अजदिर्वा भवतु तस्य प्रथमस्यैकाच एव द्वित्वं भवेत् ।

ननु यो धातुरेकाच् भवति तस्य प्रथमत्वं द्वितीयत्वं वा कथं भवतीति चेत् सत्यम्—व्यपदेशिवद्भावात् तु भवति । तद् यथा देवदत्तस्य 'यज्ञदत्त' एव एकः पुत्रः स एव ज्येष्ठः स एवच कनिष्ठः स एव मध्यमो भवतीति यथा, तथा एकाच् मात्रस्यापि प्रथमत्वेन द्वितीयत्वेन च व्यवहार उपपद्यते ।

ननु च स्वानुसारेण अटगमादीनाम् एकाचाम् अकारमात्रस्य प्रथमस्य द्विरुच्चारणं भवेत्—न तु टकारस्य मकारसहित्गकारस्य वा द्विरुच्चारणं भवति । इष्यते च टकारमकारगकाराणामपि द्विरावृत्तिः, अन्यथा आट जगामेत्यादि पदजातम् कथं सेतुं सति इति चेत् । अत्राहुः—यथा वृचः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तथा—अजपिप्रचलन् व्यजनाद्यवयवैः सहैव प्रचलति । तेन अट—गमादीनाम् अट् अट् गमगमित्यादिरूपे द्विरुच्चारणे सति आट जगामेत्यादि सिद्धम् । एवं दरिद्रा ऊर्णु इत्यादीनामनेकाचाम् धातूनाम् दरिद्रेत्यस्य हलादित्वात् प्रथमस्यैकाच दकारसहितस्य अकारस्य द्वित्वम्, ऊर्णु इत्यस्य तु णकारसहितस्य द्वितीयस्याच उकारस्य द्वित्वं भवति । एवमन्यत्रेति ।

अनभ्यास इति किम् ?—सन्नन्तानां यङन्तानाञ्च द्वित्वं भवति । पुनर्यङि तेषां द्वित्वं मा भूदित्येवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सकृत् कृताभ्यासकार्यस्य पुनरभ्यास—कार्यं नास्तीति तदर्थः ।

२१७८ । पूर्वोऽभ्यासः ॥ ६।१।४ ॥

दो— । अत्र ये हे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

Here (in the द्वित्वप्रकरण) the first of the duplication is called अभ्यास । As for example, of the duplication भू भू, the former is called अभ्यास ।

मित ।— अत्रेति षष्ठाध्यायस्य एकाचो हे प्रथमस्येति सूत्रविहिते द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । तथाच भू भू इत्यनयोः पूर्वो भू अभ्याससंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः । तस्य किमित्यपेक्षायामाह—

२१७९ । हलादिः शेषः ॥ ७।४।६० ॥

दो । अभ्यासस्य आदिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।

The first हल् (consonant) of the अभ्यास (reduplicate) is retained and the other हल्s (consonants) elide. Thus भू drops व् and retains भू । Note that the हल् exists along with the अच् । otherwise भ् only would have been retained and ऊ would have been dropped. There also the वृचप्रचलनन्याय (maxim) applies. So now we have भू भू अ—

मित— । शिष्यते इति शेषः कर्मणि षष् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः' (२६२०-७।४।५८) अभ्यासस्यैव अनुवर्तते—तदाह अभ्यासस्येति । अभ्याससंज्ञस्य 'भू' इत्यस्य आदिर्हल् भू इति अच् सहितः शिष्यते अन्यो (हल्) 'व्' इति च लुप्यते तदाह—वलोप इति । तेन इदानीं भू भू अ इति स्थितम्—ततः—

२१८० । क्खः ॥ ७।४।५८ ॥

दो— । अभ्यासस्याचो क्खः ।

The long vowel (दीर्घ अच्) occurring in the अभ्यास or reduplicate is shortened (becomes ऋस्व) ।

मित— । अत्रापि लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । अचश्च (३५—१।२।२८) परिभाषावनात्—अच इति पदमुपतिष्ठते तदाह अच इति अभ्यासस्य दीर्घस्याचः ऋस्वः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि नूतनैतस्यात्र कोऽप्युपयोगो नास्ति केवलं 'भवतेर' इत्यनेनैव निष्पाद्यते—तथापि पर्जन्यवत् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यभ्युपगमादिदमवोक्तमिति ज्ञेयम् । पर्जन्याः (मेघाः) सर्व्वं विद्यमाना अपि क्वचिद् वर्पन्ति क्वचिच्च न तद्वदिति । अमुं भूव् अ इति जाते—

२१८१ । भवतेरः ॥ ७।४।७३ ॥

दी— । भवतेरभ्यासोकारस्य 'अः' स्याल्लिटि ।

In लिट् the ऊकार of the root भू designated as अभ्यास become अ i. e the अभ्यास भू is changed into अ. Thus it should be observed in this connection that the rule ऋस्वः(2180) has no bearing at all upon the formation of वभूव । Now we have भ भूव् अ and then we look forward—

मित— । भवतेः अः इति छेदः । भवतेरिति प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणेन लिट् । तेन वार्तिककार आह 'इक्षिपौ धातुनिर्द्देशे' (५७५) इति । तथा घातवः प्रत्येकं नामपञ्चकेनाभिधीयन्ते यथा—गम (गप्), गमिः (इच्), गच्छति (तिप्) गम् चदाहरणं यथा—'वा गमः', गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यादि । एवं भवतेरिति भूधातोः इत्यर्थः ।

अत्रापि—अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति वर्तते 'व्यथोल्लिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटि इति च । तदाह—अभ्यासस्येति लिटौति च । एतेन भू भूव् अ इत्यस्य भ भूव् अ इति संघाते जाते सति—

२१८२ । अभ्यासे चर्च ॥ ८।५।५४ ॥

दी । अभ्यासे भलां चरः सुगर्जश्च । भगां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः ; आन्तरतम्यात् ।

In the अभ्यास, भल् letters are replaced by चर् letters and जश् letters, i. e. भग् letters are replaced by जग् and खग् letters are replaced by चर् । There also it is to be understood that those that are naturally जग् letters have natural जग् substitutes and those that are naturally चर् letters have natural चर् substitutes on account of आन्तरतम्य (most intimacy) or similarity.

भल् = भभवढधजवगडदखफछठथचटतकपशषसह ; भग् = भभवढधजवगडद ; जग् = जवगडद ; खग् = खफछठथचटतकप ; चर् = चटतकपशषस । The drift of all this is—that, for the sake of similarity or sameness in pronunciation भग् or भ-भ-व ढ-ध जवगडद are replaced by जग् or ज-व-ग-ड-द । To express it more clearly भ is replaced ज, भ is replaced by व (as भ भूव् अ = वभूव् अ), व by ग (as वृष् वृष् थ = घुवृष्थ = गुवृष्थ = जुवृष्थ), ढ by ड (दुक् अ = डुढौकी) and घ by द । as धा + लिट् अ = धा धा अ = घ धा अ = द धा अ = द ध औ = दधौ । Similarly खग् letters or वर्गीय 2nd and 1st letters are replaced by चर् or वर्गीय 1st letters चटतकप । Thus छिद छिद अ = छि छिद अ = चिच्छिद अ = चिच्छिद (छ is replaced by च) ।

Now though all the rules bearing upon the formation of वभूव have been completely mentioned here, yet भट्टोजि puts forward the rule 'असिद्धवदवाभात्' to answer the query—why दुक् is not

invalid though it follows upon the rule 'अचिञ् धातुश्च बांधुरियङ्कुवत्' which directs उवङ् to भूः—

मित—। इदानीं भू भूव् अ इत्यत्र अभ्यास—'भ—स्थाने वकारविधानार्थं भूवमुपन्यस्यति । 'भूलां जश् भूशि' (५२—८१४.५३) इत्यतः भूलामिति अनुवर्तमाने चकारेण जश् इति च समुच्चयते—तदाह भूलाचरः मुर्जशयेति । भूलामित्यवरलभिन्नानां व्यञ्जनानां सर्वेषां गृहणम् । चर इति चटतकपशपसां गृहणम् । तत्र कस्य स्थाने कः आदिश्यते इत्यपेक्षायामाह—भूशामिति । भूशामित्यनेन वर्गटतीया चतुर्था वर्णा गृह्यन्ते, जश् इत्यनेन च वर्गटतीया गृह्यन्ते । तेन वर्गटतीया वर्णानां स्थानेषु वर्गटतीयवर्णा आदिश्यन्ते इति बोधः । तथा च भूस्थाने ज, भूस्थाने व, घस्थाने ग इत्यादिः क्रमः । एतेन प्रकृते भू भूव् अ इत्यत्र भूभूव् अ इति भवति इति बोद्धव्यम् । खयामिति—खयाम् इत्यनेन वर्गप्रथमद्वितीयवर्णानां संग्रहः । चर इत्यनेन च चटतकपामिति ज्ञेयम् । तेन खस्थाने क, फ स्थाने प इत्येवं आदेशप्रकारः । तथाहि—खाद् णल् खाद् खाद् अ = खखाद् अ = क खाद् अ = चखाद् (कुक्षीयुति कस्थाने चादेशः) एवमन्यत्र । पुनः 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषानुसारतः आन्तरतममेव दर्शयति तत्रापि इति । तत्रापि तेष्वपि तृतीयचतुर्थवर्गेषु—प्रकृतिजशाम् प्रकृत्यस्वभावेन जशाम् प्रकृतिजशः प्रकृत्या स्वभावेन जशः आदिश्यन्ते इत्यर्थः । एवं प्रकृतिचरमित्यत्रापि व्याख्यानप्रकारो विज्ञेयः । कुत एषा व्यवस्थित्याह—आन्तरतम्यात् इति भूशोजशश्च घोषसंवारनादप्रयत्नवन्तः । किञ्च खयश्चरश्च आसाघोषविवारप्रयत्नपरा इति विवेको बोधः । एतच्च भाष्यसंमतम् । तथा च भाष्यम्—प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति चिच्चीषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । वुवुषे ददौ । विच्चीषतीति चिधातोः सनि 'सन्त्यङो' रिति सूत्रेण—द्वित्वे कृते रूपमेवं जिजनिषति इत्यत्र जनधातोः सनि रूपम् ।

यदाप्यत्रैव प्रकृतं भवति पदं सिद्धम् तथापि 'असिद्धवत्सूत्रमध्यपतित्वात् वुवुषे कथं नासिद्धत्वमुवङ् इति कथं न सिद्धत्वेन बलीयस्तथा प्राप्तिरिति विचारयितुमसिद्धवत्सूत्रमेवोपन्यस्यति—

२१८३ । असिद्धवदत्ताभात् ॥ ६।४।२२ ॥

दौ । इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते ।

“वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ” (वार्त्तिक) । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ।

Meaning of the words in the rule :—असिद्धवत् means non-existent. अत्र means अधिकारे and समानाश्रये । आभात् means literally, upto the rule “मस्” ; but here it is meant to signify ‘up to the end of this chapter.’ Hence the वृत्ति here (भट्टोजि) says, “आभीय extends from here up to the end of the chapter” ; i. e. a rule will be treated as आभीय or असिद्ध falling in or coming from this अधिकार ।

When the आश्रय or subject matter is common, the rule which is to act upon it, will be regarded as असिद्ध (not having occurred or as non-existent.) Thus भू has now the common sphere of application of उवङ् and वुक् and the rule ‘अचिन्नुधातुधुबांयोरिय—डुवङौ’ (२७१—६।४।७७) directing उवङ् precedes the rule ‘भुवोवुक्लुङ्लिटोः । (२१७४—९. ४. ८८) directing वुक्. Then वुक् becomes असिद्ध or as not having occurred towards भू and thus उवङ् applies. So now we look forward :—

[(Other instances are एङि, शधि जहि—In the first case, the rule घृशोरिङ्गावभासलोपश्च (२४७१-४६. ४. ११९) directs एकार to अस् । Thus in लोट्, the form would have been एङि ; but the rule

“हुक्त्वभ्यो ह्रिर्धि” directs धि to अस् । Hence अस् becomes the common sphere of application and therefore ए is असिद्ध । It is to be regarded as non-existent, for it (एव) is कर्त्तव्यम् । It must be done. Hence it is, that though ‘ए’ is अजन्त and not ‘भक्तन्’ yet we have एधि and not एहि । In the 2nd case, the rule “शा ह्रौ” in आधिकार directs शाभाव of शास् in हि-विभक्ति so that the form becomes शाहि but as शा-भाव is असिद्ध or treated as अस् in the form of शा, the rule ‘हुक्त्वभ्यो ह्रिर्धि’ applies and we get शधि and not शाहि । In the last case, the rule ‘ह्रौ परे’ (ह्रौ परे) directs ज in place of ह्रन् when हि follows and as ज is अकारान्त so the rule ‘यतो ह्रौ’ also applies and हि eliding accordingly we get ज only instead of जहि but as ज is असिद्ध we get जहि and not ज only.)].

मित । इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदेन निर्देशः क्रियते यथा—अयं ब्रह्मण्यथा वा सोऽयं राजा भवति ‘तत्र राजवदित्यतिदेशो गम्यते । एवं शास्त्रेऽपि, वक्तुं ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ (३३३३—६।१।८६) ; तत्र सामर्थ्यादतिदेशो विधीयते । क्वचिदुपमोपमेययोरभेदेन यद्वहणम् वतिना क्रियते यथा—राजवदयं पुरुषः । एवमिहापि शास्त्रे (अस्मिन् सूत्रे) वतिना निर्देशः क्रियते— । असिद्ध + वतिच् (तुल्यार्थे) = असिद्धवत् । अन्यत्र सिद्धमप्यत्रासिद्धमेव भवतीति तस्यार्थः । अथवा विद्यमानमपि अविद्यमानमभवतीति भावः । अत्रेति विषयसप्तमी । तथाच , भाष्यम् “अथात्रयद्वयं किमर्थम् ‘अत्रयद्वयं विषयार्थम्’ (वार्त्तिक) । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतद्विन्नाभाच्छास्त्राभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्” इति । आभादित्यभिधौ आङ् इति । आभमलक्षणया अर्थभाष्यचि वा यत्तत्र प्रकृतं तदप्रामम् । तस्येदमिभाभीयम् ‘भस्येत्वधिका मभिव्याप्य इत्यर्थः । अधिकारस्य पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमिति सिद्धान्तितम् । तथाच पादपरिसमाप्तेरित्यर्थः । कक्षादारभ्यत्याकाङ्क्षायामाह—इत ऊर्ध्वमिति अस्मादी

PREFACE.

The Uttarardham of Siddhanta-Kaumudi is being published before its last Vol i.e., Vol III (on Taddhita) completing the Purvardham. owing to the pressing requests of some of my M. A.—Students here , though incompetent for the work still I cherish the hope to finish the whole of this Siddhanta-Kaumudi by and by as health and wealth will permit, as it was the unfinished glory of my father's works,

The Uttarardham is to be completed in some four volumes of which this is the first.

My gratitude goes to Pt. Haripada Sarman for having materially helped me in writing out the manuscript. Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work. So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next Edition.

CALCUTTA,
December, 1936.

}

KUMUDRANJAN RAY.

आमादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादेवमर्थम् । तेन आभाजि इत्यत्र 'भञ्जि चिणि' (६।४।३३), रञ्जि' (६।४।२६), 'घञि च भावकरणयोः' (६।४।३४) इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।११६) इति न—वर्तमानाहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिकारमव्ययं पतितत्वात् [ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दी । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभूवि । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविस ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यनौटकितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of इयवरट् to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + थल् । Here थल् is आर्द्धधातुक and the letter थ falls in the वल्प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् थल् (by आद्यनौटकितौ) = इथ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविस । But as there is no वल् letter preceeding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्यवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्यवादयोऽन्यसूत्रस्यहावसानाः । तेनाहम् —वल्प्रत्याहारस्यः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-क्का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यनौटकितौ' इति परिभाषावलात् वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः थल् इति इथल् इत्येवं सम्पद्यते ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादिव वभूविव वभूविस इति च । वलादिलाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोः रिडागमो विभावनीयम् ।

‘नेङ् वशिष्ठतौति (७।२।८) अत्र इट्ग्रहणे सत्यपि पुनरनेङ्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं-
मित्याहुः ।

आर्द्धधातुकत्वेति किम् ? आस्ते—शेते—जुगुप्सति इत्यादिषु सा भूत् । एतेषां
सार्वधातुकत्वादिति बोद्धव्यम् । न च सन आर्द्धधातुकत्वात् जुगुप्सतीत्यत्र इटा
भाव्यमिति वाच्यम् । अत्र ‘धातो’ रित्युक्ता विधानाभावात् सार्वधातुकत्वमेव
नार्द्धधातुकत्वम् । अन्यत्र तु पिपठिषति इत्यादौ ‘धातो’ कर्मणः—’ इति धातूप-
पदोच्चारणद्वारेण विधानात् तत्र सन आर्द्धधातुकत्वमेव न सार्वधातुकत्वम् । एतच्च
‘आर्द्धधातुकां शेपः’ (२१८७) इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते अस्माभिरित्यलम् । वलादेः किम्—
वभूवद्युः । वभूव । एधनीयम् । अटुस् अ अनौघेत्यादौनाम् आर्द्धधातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु वलादित्वम् । अतो नेट् ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् ॥३॥१५॥

दी— । भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोलुट् स्यात् ॥

लुट् is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day. Hence it will be
erroneous to say सोऽद्य गन्तां गृहम् for अद्य स गमिष्यति । For this
defect लुट् is designated as periphrastic future ; so it should
be borne in mind that लुट् has restriction in its application
whereas लट् has not.

मित— । धातोरित्यधिकृतम् । ‘भविष्यति गम्यादय’ इत्यतोभविष्यतीत्यनुवर्तते ।
सर्वस्मिन् भविष्यत्यर्थे लुटः प्रयोगं वारयति—भविष्यत्यनद्यतने इति । अनद्यतनं भविष्यत्
कालं विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन सोऽद्य गन्ता गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्यैव साधुत्वादित्यलम् । लुटः उदावितौ— । ततो तस्य—
तिवादयः । भू ति इति स्थिते—

२१८६ । स्यतासी लृटुटोः ॥३।१।३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ् लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी
एतौ प्रत्ययौ स्तो लृटुटोः परतः । श्रजाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence in pronouncing it the सूत्रकार hints at लृट् and लृङ् । When (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि and attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट्, and लृङ्, and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यस्य तासिश्चेति द्वन्द्वः । तासिरेकार्वाचारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वरिति सप्तमीद्विवचनान्तम्— । लृङ् इति लृटि लृङि चोभयत्र प्रथमाचररूपेण साधारणवर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङोरुभयोरिव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् । तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु तास् इति विवेकः । कर्त्तुं शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह श्रजाद्यपवाद इति— । एतेन तास् ति इति स्थिति—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं, सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं शेषः ॥३।४।११४॥

दी— । तिङ्शिदुभ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः* प्रत्ययः एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which

* 'धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इति तत्त्वबोधिनां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

is other than तिङ्, and शित् etc It is said formerly in the rule 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' (2166—3. 4. 113) that धात्वधिकारोक्त प्रत्ययः like तिङ् and शित् are designated as सार्वधातुकाः. Hence प्रत्ययः other than those are आर्द्धधातुकाः i. e. as elsewhere said it is to be remembered that except लट्, लोट्, लङ्, and विधिलिङ्, all प्रत्ययः लिट्, लुट्, लृट्, लृङ्, etc are आर्द्धधातुकाः. Hence he says 'इट्' i. e. the augment इट् comes before तास् by 'आर्द्धधातुकश्लेषेः कलादेः' (2184).

[अत्र सूत्रे 'धात्वधिकारोक्तः' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिन्यां पाठो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यस्य अयमर्थः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति उच्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरार्द्धधातुकसंज्ञा भवति इति बोधः । तथाच 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (२६०८—३।१।७) इत्यत्र धातोरित्युच्यते विधानात् सन आर्द्धधातुकत्वम्—इट्, च भवति । किन्तु 'गुप्तजिह्वः सन्' (२३८३—३।१।४) इत्यत्र धातोरित्युच्यते विधानाभावात् अत्र सन आर्द्धधातुकत्वम् इडागमस्य न भवति । अतएव जुगुप्सति तितिक्षते चिकित्सति इतीड्गुणरहिताः प्रयोगाः सिद्धान्ति इति दिक्] ।

मित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' (२१६६—३।४।१३) इत्यत्र तिङ्ः शित्स्य धात्वधिकारोक्ता एतत् संज्ञाः स्युरित्युक्तम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्शित्स्योऽप्यन्ये धात्वधिकारोक्ताः प्रत्यया लिट्, लुटादयः आर्द्धधातुकसंज्ञाः स्युरिति । एतेन लुट्, आर्द्धधातुकत्वात्—'आर्द्धधातुकश्लेषेः कलादेः' (२१८४—७।२।३५) इति इट् प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । भू इट् तास् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुट् प्रथमस्य डारौरसः ॥२।४।२५॥

दी— । 'डा' 'रौ' 'रस्' एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेलोपः ।

डा रौ रस्—these three come in order in लुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes

for तिप् तम् भि and त आताम् भ । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of मसंज्ञक प्रत्ययः enumerated in the rule “यच्चि भम्” (231—1. 4. 18.), yet the टि (अचोऽन्यादि टि—(79—1. 1. 64)) of the expression (भू इ तास्) elides by the rule—टेः (316—4. 143) and then we get भू इत् (‘आस् is टि here) or भू इत् डा or भू इत् आ, with डा added to it. Lastly by ‘सार्वाधातुकार्द्धधातुकयोः’ we have भो इत् आ=भव् इत् आ=भवित् आ— ।

मित— । डा च रौ च रस् चेति द्वन्द्वः । लुट इति स्थानपठौ । प्रथमस्ते प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तस् भि त आताम् भ इति पदस्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति वय एव । तत् कथं यथःसंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहित्वात् । तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयवैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डामात्रं प्रथममादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन आदौ “चुट्” इत्यस्याप्रवृत्तस्य सार्वादेशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति श्रेयम् । डित्त्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातोपि डित् भवति । यतश्च ‘अडिद् भवति’ ततश्च डित्त्ववलात् अस्य, टेः (११६—६।४.१४७) इति सूत्रानुसारित्वात् टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्यादि टिः—(७८—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति—‘यच्चिभम्’ स्वाधिकारे डा इति अंशो नोपादीयते । ततश्चायमभः भभिच् भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्त्वसामर्थ्यादेव अभस्यापि टेलोपि भवति व्याख्यानात् । तदेतदाह—डित्वेति । एतेन भू इ तास् डा=भू इ तास आ= (अवादेशः)=भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिते—

२१८८ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥७।३।८६॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् * (प) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an
आर्द्धधातुक प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग
has its इ, उ, ऋ, ॠ, changed into ए, ओ अर् अल, when a सार्वधातुक
or an आर्द्धधातुक प्रत्यय follows. येन etc—a single letter whose
intervention (falling in the middle) is unavoidable, cannot
bar the गुण of इक्; for there is the authority of the Panini's
word. The sense is this—Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च'
seeks to assert that the इक् of a लघूपध root (as दिष् + ता = दिष्टा)
is gunnated; but उपधा necessitates the existence of a
consonant after the इक् (अलोऽन्यात् पूर्व उपधा). Hence if that
consonant is only one in number then its presence between
the root and the सार्वधातुक or आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the
गुण । Thus in the above instance 'ष' is between हि a part
of the root दिष्, and ता (आर्द्धधातुक) and yet the इक् (इ) of हि is
gunnated and we have दिष्टा; or more clearly Panini asserts

* पुक् is an augment—cp. the rule 'अत्तिङ्गो-ब्लौ-री-क्तु-यौ-आ-
व्यातां पुगणौ' २५७०—७।३।८६ ।

that a लघूपध root is gunnated when a सार्वधातुक or आर्धधातुक प्रत्यय follows. Take द्विष, ता । Here द्विष, is लघूपध and आर्धधातुक ल follows. But does ता follow invariably the इक् (इ) of द्वि ? No. How then can it have guna ? The answer is—you can not dispense with the intervening letter ष, for in that case there will be no उपधा and consequently the root will no more be लघूपध but will be लघुन्त । Thus to keep in tact the लघूपधत्व of the root the presence of a single letter which is essential is not taken into consideration. This is the authority of Paninis word in the sutra.

But in भिनत्ति etc, there is more than one letter present between भि and ति (सार्वधातुक) viz, भि (न द) ति and so the इक् of भि is not gunnated (भिद is रुधादि so the augment यन् comes in by the rule 'रुधादिभ्यः यन्' and as यन् is भित् or न sliding so न comes after भि) ।

Now the question is whether in the case in hand (भवित्), guna will be substituted or not (for here also भवित् is a लघूपध अङ्ग, त् is the single letter intervening and आ is the आर्धधातुक affix following)—

मित—। अङ्गस्येति अधिकृतं वर्त्तते । 'मिदेर्गुणः' (२३४६—७।३।८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्त्तते । गुणश्च इक एव भवति 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषा सूत्रात् । 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' (२१६८—७।३।८४) रित्यतश्च सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति अनुवर्त्तते । तदेतद् सर्व्वसमिप्रत्याह—अङ्गस्येत्यादि । पुक् 'आगतः' अन्तो (अन्तावयवः) यस्य तत् पुगन्तम् (वहुव्रीहिः) । लघ्वौ उपधा यस्य तत् लघूपधम् (वहुव्रीहिः) ; पुगन्तश्च लघूपधश्च पुगन्तलघूपधम् (समाहारद्वन्द्वः) तस्य । पुगन्तलघूपधस्येति अङ्गस्य विशेषणम्—तदाह पुगन्तस्येति लघूपधस्येति च । तदर्थं

स्पष्टार्थः—(१) सार्वधातुके आर्द्धधातुके वा प्रत्यये परतः पुगन्तस्य अङ्गस्य इकारो-
कारादिगुणो भवति यथा—‘ज्ञो’ इति धातुर्लज्जायां वर्त्तते । तस्य णिचि पुगागमे
ङ्गपि इति भवति । ततः शपतिपौगुण्य । ङ्गपयति । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् ।
“अर्तिं ङोव्लोरीरूयूच्यायातां पुक् णौ” (=२७०—७।३।३६) इतिपुक्—(२) । सार्व-
धातुके आर्द्धधातुके वा प्रत्यये परतो लघूपधस्य अङ्गस्य इकारोकारादिगुणो भवति
यथा—द्विष ति=द्वेष्टि, द्विष ता द्वेष्टा ।

ननु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः इत्युच्यते न च तौ परतो भवतः, अत्रा
व्यवधानात् । तथाहि ‘अलोऽन्यात् पूर्वं उपधा’ इति अन्यादलः पूर्वं वर्णं उपधा-
संज्ञको भवति । तत् अन्तेऽत्र अत्रा व्यवहितत्वात् इकः सार्वधातुकपरत्वमाह धातुक-
परत्व वा कथं भवति—तत्परत्वाभावाच्च परनिमित्तको गुणोऽपि कथं भवेत् ? अत्राहुः—
येन अत्रा (वर्णेन) नाव्यवधानम् न अव्यवधानम् किन्तु व्यवधानमेव अविवर्जनीय-
रूपेण व्यवधानमित्यर्थः । तेन व्यवहितेऽपि मध्यपतितत्वेन विच्छिन्नेऽपि सार्वधातुके आर्द्ध-
धातुके वा प्रत्यये परतः परनिमित्तको (सार्वधातुकार्द्धधातुकपरनिमित्तक इत्यर्थः) गुणः
भवत्येव । तथाच द्विष ता इत्यत्र षकारेण ता इति आर्द्धधातुकः प्रत्ययो व्यवहितः ।
षकारमुत्थाप्य ता इत्येतत् अव्यवहितं कर्त्तुं शक्यते किन्तु तथात्वे सोपधत्वमेव नास्ति ।
निरुपधत्व—पुगन्तेति स्वरूपं पाणिनेराचार्यस्य वचनमेव विद्वन्ते । तत्
यथान्यासनेवास्तु । अत आह—वचनप्रामाण्यादिति ।

ननु तर्हि यथा एकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको गुणो भवति तथा अनेकवर्ण-
व्यवहितेऽपि स्यात् इति चेत्—तत्राह—तेनेति । एकाधिकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको
गुणादेशो नास्त्येवेति भावः । तदेव दर्शयति भिनत्ति इत्यादाविति—आदिपदेन क्षिन्ति
इत्यादि याज्ञिकम् । तथाहि भिन्नात् इत्यत्र भिद इति रौधादिको धातुः (भिदिर
विदारणे) । तत्र ‘रूधादिभ्यः अम्’ इति—अम् विधोयते । अमश्च भित्तादन्यादश्चः परो
नकारो विधीयते तेन भिनद इति जातम् । एवञ्च अनेकव्यवहितत्वाद् भिद इत्यस्य इको
(इकारस्य) गुणो न भवति । एवं क्षिन्ति इत्यादौ ।

ननु प्रकृते भवित् आ—इत्यत्र तु वर्णमात्रमेव व्यवधानं रर्हि तत्र भवित् इत्यस्य

इको गुणः स्यात्—इति शब्दां निराकरिष्यन् अङ्—गुणे प्राप्तं इति [भवित् आङ्
डाभावभूतस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकार्धधातुकतया परनिमित्त
गुणादेशो भवत्येव तथापि]—

२१८० । दीधीवेवौटाम् ॥१।१।६॥

दी— । दीधीवेव्योरिटश्च गुणद्वौ न स्तः । भविता ।—

गुण and वृद्धि are not sanctioned to the roots दीधी and वे
and to an इडन्त अङ् । Thus भवित् which is an इडन्त अङ् cannot
have its इक् gunnated and consequently we get भविता, and
not भवेता ।

मित— । अस्मात् सूत्रात्—गुणो न । अयं सूत्रार्थः—दीधीङ् दीक्षिवदेव
(देवनं क्रौडा) ; वेवीङ् वेतिना (वीधातुना) तुल्यः अथोवर्तते । वीधातोश्च
वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु इत्याद्यर्थः— । दीधी च वेवी च इट् ची
इन्द् । तेषाम्— । 'इट् इत् इडागमसहितस्य धातोरित्यर्थः । अतएव भवित्
इत्यत्र गुणो न । 'भविता' इति च सिद्धम्— । भवितारौ—इति पदं साधयितुं
प्रक्रमते— ।

२१८१ । तासस्त्योर्लोपः ॥७।४।५०॥

दी— । तासेरस्तेश्च लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे ।

When a सकारादि प्रत्यय follows the स of तास् and अस् elides.

मित— । 'सः सार्वधातुके' (२१४२—७।४।४९) इत्यतः सि इति अनुवर्तते ।
तदाह—सादौ प्रत्यये परे इति । "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया तास्प्रत्ययस्य
धातोश्च सकारो लुप्यते । तास् च अस्तिश्च इति तासस्तौ—(इन्द्ः) तयोः । तदा
तासेरस्तेश्चेति । अस्ति इति तिप्ता निर्देशः ।

२१८२ । रिच ॥७।४।५१॥

दी—रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः ।

भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितास्मि । भवि-
तास्वः । भवितास्वः ।

When a रकारादिप्रत्यय follows, the elision is as before (i.e. the सकार elides). Thus भवि तास रौ (for तस्) भवितारौ । Similarly भवितारः ; भवितासि etc.

मित— । रकारादौ च प्रत्यये परे तासः सलोपः प्राग्वत्, पूर्वसूत्र इव इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संवध्यते । असंभवात् । तथाहि अस्धातोर्नतरं सार्वधातुका एव प्रत्यया प्रयुज्यन्ते रकारादिप्रत्ययास्तु आर्द्धधातुका एव तत् कृतः सम्बन्धः । अस्तेभूरिति भूभावे कृते रकारादिप्रत्यया विधीयन्ते । भू + इट् (आर्द्धधातुकसंज्ञवलादः) + तास (स्यतासौ लृटोः) + रौ = भो (गुण) इ तास्रौ = भवितास्रौ (अवादेशः) = भवितारौ (सलोपः) । एवमन्यत्र । सर्वत्र भवितास् इति साधारणम् ततस्तदुत्तरं सिप् थस् प्रत्यया इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।

२१८३ । लृट् शेषे च ॥३॥३॥३॥

दी— । भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रिया-
यमसत्यां सत्यां च । स्यः—इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

लृट् is attached to a root expressing futurity no matter if there is any क्रियार्था क्रिया or not. A क्रियार्था क्रिया means a क्रिया or verb which necessitates the presence of another क्रिया or verb. The प्रत्यय-स्य is आर्द्ध धातुक and वलादि so the rule 'आर्द्ध-धातुकस्येड् वलादेः' applies and consequently the augment इट् comes in. Thus भू इट् स्य ति = भविष्यति (by गुण and अवादेशः) =

भविष्यति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः (211—8. 3. 57) and 'अदिगप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यामि etc ; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as भवामि भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is "तुसुन् ण्वलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियायाम् क्रियायाम् । The significance of च in the rule is क्रियार्थायाम् क्रियायाम् also । Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus शयिष्यते इति स्थोयते—he stays because he will sleep—here शयिष्यते is the क्रियार्था क्रिया । The instance शेषे is सोऽत्र शयिष्यते—he will sleep here.

No you may say 'let the rule be 'लृट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of शयिष्यते इति स्थोयते we shall say शयितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लृट् in शयिष्यते । This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लृट् cp कृत्वा तुसुन् खल्लेषु वासरूपविधिर्नास्ति see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—2830—3. 1. 94) and also our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp. 207

मित—। उक्तादन्यः शेषः । उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ण्वलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (३१७५—३. ३. ११) इत्यत्र । तस्मादन्यः क्रियार्थायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः । चकारेण पुनः क्रियार्थायामित्याद्यादिष्यते । तदा क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति । क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रिया

० निजनं यस्या इति विग्रहः । यथा शयिष्यते इत्यत्र स्थितिक्रिया शयनप्रयोजना । अतः
 १ धातोर्लुट् इति । क्रिया विद्यतां वा न वेति तदर्थः । तत्र क्रियार्थायां क्रियायामित्य-
 २ उदाहरणं—शयिष्यते इति स्थीयते इति । तदितरस्य (क्रियार्थायां क्रियाया-
 ३ सत्यामित्यस्य) उदाहरणम्—शयिष्यते इति । स्य इति लुट्प्रत्ययः आर्द्धधातुकः
 ४ आदिषु भवति । तत इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एभ्यश्च प्रक्रिया—सू इट्
 ५ तिप् इति स्थिते सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे सति 'एचोऽयवायावः' इति
 ६ आदेशे च सति भविष्यति इति जाते 'इण्कोः' 'आदेशप्रत्यययोः' इति षले भविष्यति
 ७ षति सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु 'अतो दीर्घो यञि'
 ८ षति सूत्रात् भवामि इत्यादाविव दीर्घादेशः स्वरस्य इति संचेपः ।
 ९ ननु लुट् इत्येव सूत्रमस्तु । किमनेन शेषे चेति वचनेन तथा च शयिष्यते इति
 १० स्थीयते इत्यादौ तुमुना काव्ये साधयामः इति चेत् । उच्यते "तद्धट् तुमुन्खलदेषु
 ११ आसकूपविधिर्नास्ति" इति निषेधात् न तथा शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१८४ । लोट् च ॥३।३१६२॥

दौ— । विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट्, is used when the root expresses the विधि etc enu-
 merated in the rule 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्,' (2208—
 3. 3. 161).

मित— । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति अव्यवहितपूर्वसूत्रम् ।
 तद्विध्यादिरिहापि चकारेण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्थेषु इति ।

२१८५ । आशिषि लिङ्लोटौ ॥३।३१७३॥

२१८६ । एकः ॥३।४।८६॥

दौ— । लोट इकारस्य 'उः' स्यात् । भवतु ।

लिङ्, and लोट्, are used to express आशिष (benediction) ; 'उ

is the substitute of इकार of लोट्, affixes. Thus तिप्, is changed into तुप्, and कि or अन्ति is changed into अन्तु ।

२१८७ । तुह्योस्तातडाशिथ्यन्यतरस्याम् ॥७।१।३५॥

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । अनेकालत्वात् देशः । यद्यपि 'डिच्च' (४३) इत्ययमपवादस्तथापि अनन्तु डित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्भारोऽर्थतया सम्भवत्-प्रयोजनडकारे तातडि मन्यरं प्रवृत्तः वाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

To express आशिष, (benediction) तातड्, (तात्) is an optional substitute for तु and हि । तातड्, is अनेकाल (containing more than one अल् or letter) and so it replaces तु and हि in full i. e तु and हि are dismissed and तातड्, (तात्) is employed in their place. Now you may rejoin 'why तातड्, is not substituted for the last letter only by the rule डिच्च (43—1. 1. 53) which being a special rule (अपवादसूत्र) bars the application of the rule 'अनेकाल शित्सर्वस्य' (45—1. 1. 55) ? To answer this rejoinder, he (भट्टोजि) says—Though the rule डिच्च as an अपवादसूत्र bars the application of the rule अनेकाल शित्सर्वस्य here, yet it is to be noted that डिच् has its scope in the case of अनड् etc * in 'अनड्, सौ' (See 248—7. 1. ७१)

* Op—'अनड्, सौ'—Here अनड्, replaces the last letter only of सखि giving सखन्. ड is attached to अन so that it may replace a part and not the whole of the word सखि ।

where the ड of अनङ् has no other necessity than अनङ् being a substitute for the last letter only). In other words if the सूत्रकार had said 'अन सौ' instead of 'अनङ् सौ' then अन being अनेकाल् (containing more more than one letter) would have replaced the whole of सङ्, but that is contrary to his attention ; so he attached ड to अन that it may replace the last letter only of सङ् and not the whole of it. But the necessity of adding ड to तात is multifarious, viz it has been attached that it may bar गुण (गुणप्रतिषेधः), वृद्धि (वृद्धिप्रतिषेधः) and that it may enjoin सम्प्रसारण etc. Instance of गुणप्रतिषेध—The rule 'पुगन्तलघू प्रथस्य च' enjoins गुण to द्विष् but as तातङ् is डित् so by the rule 'किङिति च' (2217—1. 1. 5) it bars gunnation of द्विष् and consequently we have द्विष् तातङ् = द्विष्टात् and not द्वेष्टात् । Instance of वृद्धिप्रतिषेध—ष्टुव (स्तुतौ + तातङ् here the rule 'उतोवृद्धिर्लुकि इलि' (2443—7. 3. 89) enjoins वृद्धि to स्तु but तातङ् is डित् so it bars वृद्धि by 'किङिति च' and the result is स्तुतात् and not स्तौतात्. Instance of सम्प्रसारण—वश (कान्तौ 'इच्छायाम्') + तातङ् here because तातङ् is डित् so the rule 'यद्विन्यावयिव्यधिवटिचिचतिष्ठतिपृच्छतिभज्जतीनां डिति च (2412—6. 1. 16) applies and वश gets सम्प्रसारण (इगयणः सम्प्रसारणम्) giving उष्टात् and not वष्टात् ।

Thus ड has so many diverse necessities ; so the rule डित् has a very loose hold (मय्यरं प्रवृत्तः) upon तातङ् and consequently (because its hold has been loosened इदमेव शिथिल-यद्वत्वात्) it has been overruled by the परसूत्र 'अनेकालशित सर्वस्य' for though there runs the परिभाषा 'परनिव्यान्तरङ्गरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं

वलीयः' yet here the उत्तमर्ग or general सूत्र 'अनेकाल—अपवाद or special सूत्र 'डिच्' have equal force. Thus by सत्त्वात् we have भवतात् ।

मित— । तुच्छीः + तातङ् + आशिषि + अन्यतरस्याम् इतिच् दः । तुच्छी (इन्द्रः) तथीः (पृथ्वी—दिवचन) । तुच्छीरिति स्थानपृथ्वी—तातङ्, इति अन्यतरस्याम् इति विकल्पवचनम् । तेन अयमर्थः—तुस्थाने हिस्थाने च तुत्तल इति विकल्पेन आदिश्यते आशिषि । तातङ् इति चानेकाल—तेन अनेकाले सर्वस्य इति परमं प्रावृत्तात्—सर्वादेशः ; तुश्चस्यरूपं हि-शब्दस्यरूपं च उभा तत्तत्स्थाने—तातङ् (तात्) प्रतिनिर्दिश्यते इत्यर्थः । ननु तातङ् इति डिदन्तो देशः । तत् 'डिच्' इति परिभाषामाश्रित्य—कथम् अन्यादेशत्वं तातङ् न । अपवादसूत्रत्वेन 'अनेकाल' इत्याद्यपेक्षयाऽस्य वलीयत्वात् इति चेत् । तत्र उत्तरं यद्यपीति । सत्यम् 'डिच्चेति' सूत्रम् अनेकालशित्सर्वस्य इत्यस्य अपवादत्वेन परं किन्तु प्रयोजनपेक्षं हि सूत्रानामुत्तमसर्गापवादत्वम् । तथाच यत्र डिच्त्वस्य अन्तर् विहाय प्रयोजनान्तरं नास्ति तत्रैव डिच्चेति अनेकाल इत्यस्य अपवादो भवति । 'अनङ्सौ' (२४८—७:१।२३) इत्यादिषु । अत्र अनङ् इत्कारणस्य अन्त्यादेश प्रयोजनान्तरं नास्ति । तेन अनङि डिच्चेति सूत्रम् चरितार्थम् भवति । तदाह—अत्र डिच्चेति इत्यादि— । नास्ति अन्यः अर्थः येषां ते अनन्यार्थाः (बहुव्रीहि) । यादृशाः (कर्मधा) । तेषां भावः ; तेषु । अनङादिषु इत्यस्य भेदकमेतत् । तत्तङि तु इत्कारण—फलान्तरं विद्यते । तथा च कुत्रचित् गुणः प्रतिषिध्यते (किञ्च तिचेति सूत्रवलात्), —दिषतात् इति द्विष्टात् भवति, ननु पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन द्विष्टादिति । कुत्र वृद्धिः प्रतिषिध्यते (किञ्च तौत्यस्मादेव सूत्रात्) यथा स्तु तात् इत्यत्र स्तुतात् इति, उत्तोवृद्धिर्लुकि हलि' (२२४४—७।६८९) इति वृद्ध्या स्तुतादिति । कश्चित् च सम्प्रसारणं नाद्यर्थं ङकारस्य प्रयोजनम् यथा—उष्ठात् इत्यत्र वश कान्तौ इत्यस्य तातङि—यश्च वयिष्यधिवशि—(२४१२—६१।१५) इति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति । आदिषु वृवर्द्धेति वृतादित्यत्र ईडभावः । एतानि तातङ् इत्कारणस्य—प्रयोजनानि । तत्रैकवचनान्तरादेशत्वरूपप्रयोजनवत् डिच्चेति सूत्रम् एतादृशवद्विधप्रयोजनवति तातङ्

मन्थरं शिथिलप्रवृत्तम् । डित्त्वदर्शनेन प्रवृत्तमपि अप्रवृत्तवद् भवति प्रयोजनान्तरभूयिष्ठ-
त्वादस्य (डित्त्वस्य) । अतः परेण सर्वादेशेन (अनेकालशित्—इत्यनेन) बाध्यते । ननु
'अनेकालशित् सर्व्वं स्' इत्युत्सर्गः, डिञ्चेति चापवादः । तत् 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामु-
त्तरोत्तरं वलीयः' इति अपवादशास्त्रस्य—वलीयस्त्वं कथं न भवति इति चेत् अवाङ्—
इहोत्—इह (तातङ् विषये), उत्सर्गसूत्रम्—अनेकाल इति अपवादसूत्रेण डिञ्चेत्यनेन
तुल्यं वर्त्तते । कथमिति चेत्, सच्यते—परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः इति
परिभाषया डिञ्चति वलीयः । प्रयोजनभूयिष्ठत्वात् पुनः सर्वादेशत्वमेव वलीयः । तदु-
त्तमावेव समवली— अपवादश्च आत्मापेक्षया हीनत्वमेव परोभवति । अतः तु समवलीत्वात्
न तथा शक्तः । अतः सर्वादेशो निर्व्वाधः । भवतात् इति च सिध्यति । तातङ् इत्यस्य
ङकार इन्— । तात् इत्यस्य शेषतकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वम् । तेन तातङ् इत्यस्य
तात् इति रूपं सम्पद्यते । तेन भवतात् इति ।

२१८८ । लोटो लङ्वत् ॥३॥४८५॥

दौ— । लोटो लङ् इव कार्य्यं स्यात् । तेन तामादयः
सलोपश्च । तथाहि ।

The operation of लोट् is like that of लङ्, i. e. the process
of लोट् resembles that of लङ् । Hence ताम् etc. are substi-
tuted and (in places of तस etc.) स elides. As for example—

मित— । लङ् यादृशं कार्य्यं समादिश्यते तादृशं कार्य्यं लोट्यपि भवति । तेन
तसादीनां स्थाने तामादयः स्युः । सलोपश्च भवति । इष्टान्तवति—तथाहीति—

२१८९ । तस्यस्यमिपां तातंतामः ॥३॥४१०१॥

दौ— । डितश्चतूर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ।

ताम्, तम्, त and अम् are substituted in order for these
four तस थस, थ and मिप of the डित (ङ eliding e. g. लङ्, लुङ्, लिङ्
and लृङ्) affixes i. e., ताम् replaces तस, तम् replaces थस and
so on.

cause the स्थानी सिप् is पित् (p-eliding). But if हि is made पित्
en the अङ्ग will be gunnaied ; and forms like खुहि etc. will not
obtained. So it is made अपित् that it may become डिद्वत् by the
le "सार्धधातुकमपित्" (2234—1.2.4). भव + हि this being the case—

मित । 'लोढो लङ्' (३।४।८५) इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते ; तदाह लोटः सेरिति ।
रिति सिपो निर्देशः । सिप् च पिद् भवति । पिच्च गुणी भवति । हिप्रत्ययान्तस्तु गुणी
भवति । सिपः पिच्चाङ्गरपि पिच्च प्राप्तम् तत् प्रतिषिध्यते । तेन अपित् वचनम्
तु सार्धधातुकमपित्— इत्यनुसारतः हि डिद्वद् (अगुणी) च यथा स्यात् । तेन खुही-
दि मिद्धम् । भू णप् सिप् = भो अ हि = भव हि इति स्थिते—

२०२ । अतो हेः ॥६।४।१०५॥

दा— । अतः परस्य हेलुक् स्यात् । भव-भवतात् । भव-
तम् । भवत ।

हि, coming after an अकारान्त अङ्ग elides. भव ends in अकार ।
Thus हि eliding we get भव । भव + तातङ् = भवतात् । भू + थस् = भव-
तम् । भू + थ = भवत by तस्यस्थानिपां तां तं तामः (2199).

मित— । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी, अकारात् परस्य हिरित्यस्य लुक्
वर्तते सूत्रार्थः स्यात् । 'विणो लुक्' (६।४।१०४) इत्यतः लुक् इत्यनुवर्तते ।
प्रलोपस्तु आप्रुहि खुहि इत्यादौ । भव इति सिपि परे गुणः, अवादेशः, सिपोहिरादेशः,
तो हिलोपे रूपम् । भवतात् इति 'तुच्छोक्तातङ्' इति तातङ्, गुणः, अवादेश
त्यादि सर्वत्र समानम् । भवतम् इति थसः तमादेशः । भवतेति थस्य तादेशः ।

२०३ । मेर्निः ॥३।४।८६॥

दा— । लोढो मेर्निः स्यात् ।

नि is the substitute for मि (सिप्) of लोटः ।

मित—। लोटो लङ्वदिति वर्तते । तदाह—लोट इति । लोट उत्तम
(मिपः) इत्यस्य स्थाने नि इत्यादेशः स्यात् ।

२२०४ । आडुत्तमस्य पिच्च ॥३४॥६२॥

दी—। लोडुत्तमस्य आडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्
न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम

The augment आट् comes in the उत्तमपुरुष of the लोट् and आट् is पित् i.e., the aug. आट् enjoins गुण to which it is enjoined हि and नि should not have उकार owing to the authority of pronouncing of the इकार in हि and नि । The sense is that सूत्रकार expressly pronounces the word हि for सिप् and नि मिप् and not like अन्त for भ् where अन्त is changed into अनु for in the स्थानी भि ; so this इ is changed into उ by 'एरुः' ; but the इ of हि and नि lies in the आदेशः themselves and not derived from सिप् and मिप् । Thus the सूत्रकार intends that हि and नि should not have उत्व by 'एरुः' । भू + मिप् = भो अ मिप् = भव मि = भवानि भव आट् नि (आद्यन्तौ टकितौ इति नेः प्राक्—आट् प्रयुज्यते) = भव भवानि (by 'अकः संवर्णे—') । भवाव इति भू वस् = भव वस् = भव वङितः) = भव आट् व = भवाव । Thus भवाम । Note that मिप् and मस् change into आनि आव and आम ।

मित—। लोटो लङ्वदित्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोडुत्तमस्य लोटि उत्तमपुरुषविभक्तौनाम् आट् इत्यागमः स्यात्—। स च आट् पिद्वचनम् पिद्वचनम् स्तवानीत्यादौ गुणार्थम् । ननु मिप् इति पिदेव । तत् पुनरस्य व्यर्थम् इति चेत् । न । वस्मसोरपिच्चात्तयोरपि पित्वं यथा स्यात् । आट् इति भवति । तेन 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषया नि इत्यतः पूर्वम् आटोवस्थानम्

अट् नि भवानि इत्यादि दर्शितं प्राक् । भवाव इत्यादौ नित्यं ङितः इति सलोपः । एतेन
प वस्मसां क्रमेण आनि-भाव-आम इत्यादय आदेशा बोध्याः ।

२२०५ । अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

दो— । अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ।

लङ् is attached to a root expressing past tense not occurring
o-day.

मित— । अनद्यतनेति 'अनद्यतने लुट्' (२१८५—३।३।१५) इत्यत्र व्याख्या-
म् । तादृशभूतार्थव्योतनाय धातोरुत्तरं लङ् प्रयुज्यते ।

२२०६ । लुङ्-लङ्-लृङ् च्छुदात्तः ॥ ६।४।७१ ।

दो— । एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः ।

These (लुङ्, लङ्, लृङ्) following, the augment अट् comes
to the अङ्ग and this अट् is उदात्त ।

मित— । लुङ् च लङ् च लृङ् च (इन्द्रः) ; तेषु इति भावे ङी । एषु परेष्विति ।
ङि लङि लृङि च परतः अङ्गस्य अडागमः स्यात् । सोऽट् चोदात्तः स्यात् इत्यर्थः ।
इत्येति अधिकारवचनम् अत्रापि अनुवर्तते । अडागमोऽयं अन्तरङ्गः, नित्यः परश्च । तेन
थायथं, तिपि यपि विकरणे, गुणे अवादेशे च विकरणविशिष्टस्य अङ्गस्य—अड्
बधीयते । लावस्थायाम् एवाडागम इति तु पचान्तरं भाष्ये स्थितम् । तत्रपक्षे प्रागेवाट् ।
तस्मिन्नादयः इति बोध्यम् ।

२२०७ । इतश्च ॥ ३।४।१०० ॥

दो— । ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः
स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ।

The इकार of (the affixes of) the परस्मैपदी—ङित् लकार elides.
Thus तिप्=त् ; अन्ति=अन्त=अन् (संयोगातंस्य लोपः) ; सिप्=स् and so on.

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३४२६—३४२७) इत्यतः परस्मै
इति अनुवर्तते। 'नित्यं ङितः' (२२००—३४६६) इत्यतः ङित इत्यनुवर्तते।
लस्येति च अधिकृतं वर्तते। अतो व्याचष्टे—ङितो लस्येत्यादि। अलोऽन्त्या
शब्दस्वरूपस्य इकारलोपः। तदाह—तदन्तसेति। तदन्तसेत्यत्र 'तस्य' इति
दृश्यते तत्त्वबोधिण्याम्। तिप् इत्यादीनां पूर्वेषु पलोपः। अनेन च सूत्रेण—
तेन त् इति तिष्ठति। किं इत्यत्र पूर्व स्तोऽन्त विधानम्। ततः इलोपे—अन् इति
ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन तलोपे अन् इति भवति। एवमन्यत्रापूत्रम्।
प्रक्रिया। भू + लङ् तिप् = अट् भो शप् त् = अभव् अत् = अभवत्। अभवताम्
तसः तामादेशः। (तस्यम्यमिपां तातंतामः)। अभवन् इति अन्ति इत्यत्र
भावे जाते रूपम्। एवमन्यत्रापि साधनीयम्। अभवाव इत्यादौ—'अतो दीर्घो
इति दीर्घादेशः। ततः 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपे रूपम्।

२२०८। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्
३३।

दो—। एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। वि
प्रेरणं, भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकर
आवश्यके आह्वयभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम्। आमन्त्र
कामचारानुज्ञा, अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। 'प्रवर्त्तन
लिङ्'—इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्यम्।

When these senses are expressed or implied, लिङ् is used
विधि means command or sending away to do something i.e.,
dering the inferior ones as servants to do some task. निमन्त्रण
means to employ i.e., ask the daughter's son etc. to part
of in an exigent ceremony like *shradh* etc. आमन्त्रण means
request some one to do something at his will. अधीष्ट means
request respectfully some superior person to do something
as 'माणवक' भवान् अध्यापयेत् 'sir' please take up the task of teach
the boy.' संप्रश्न means the ascertaining of a thing by judgment

whether this is or is not to be done as 'किं भो व्याकरणं भवान् अधीयौत'
should you read Grammar (or anything else)?' प्रार्थना—means
'begging' as 'भवान् अन्नं मे दद्यात् 'Please give me a dish of meal.'

The rule is better expressed thus 'प्रवर्तनायां लिङ् ।' 'लिङ्'
is used in the sense of 'mild inducement or command.' The
acceptance i.e., the mention of the four viz—विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण
and अधीष्ट is to make a clear expression (or to express in an
exhaustive way).

मित—। लडादिभिरिव लिङा अपि कर्तादय एव अभिधीयन्ते न विध्यादयः ।
तथा सति पूरुषव्यवस्था न स्यात् । कर्तादीनामेव हि पुरुषव्यवस्था, न तु विध्यादी-
नाम् । अत उक्तम् एव्येषु द्योत्येषु—इति । यच्च वाच्येषु वेत्युक्तम् तत् विधिनिमन्त्रणा-
दिभिः कर्तादीनामभेदविवक्षया इति बोध्यम् । अत्र तत्त्वबन्धिनौः—

'द्योत्येष वाच्येषु वेति । पञ्चदशस्याध्याकरे, स्थितत्वादिति भावः । अत्रापि तु इत्य-
सुपपत्तिः—विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्वमनुचितम्—। तत्राह सति कर्तादीनामर्थानां
लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽर्था वाधकाः स्युः । तथा च लिङः कर्तादभि-
धायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शब्दादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था
च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तसूतीयादिविरहश्च न सिद्ध्यति । द्वितीये त्वित्य-
सुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्तादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधाभावात् । तथा च 'लः
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (२१५२—३।४।६८) इत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन
सर्वलकाराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्तादयोऽर्था भवेयुः । किञ्च कर्तादयोऽपि
निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवर्तमानत्वभूत-
त्वादेरपि—तत्तल्लकारवाच्यत्वात्" इति । विध्यादीनां मर्थान् स्वयमेव व्याचष्टे—विधिः
प्रेरणमिति । नियोगकरणस्य प्रवर्तनार्थत्वेऽपि प्रेरणार्थत्वं वारयति—आवश्यकं इति—
तथाचोक्तम्—'त्रोणि आङ् पविवाणि दौहित्रः कुतपाक्षिलः" इति । पूर्वव विधौ 'वस्त्रं'
भवान् चालये'दित्यदाहरणमत्र निमन्त्रणे तु—'इह आङ् भवान् भुञ्जीतेति' । आमन्त्र-

यथा—यथेष्ट' कुर्वीत भवानिति । सत्कार इति सम्मानवचनम् । यद्यपि—सर्वे
 कृष्टेण निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनं विधीयते तथापि—सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं प्रवर्त्तनमेवाव
 उदाहरणं यथा मानवकं भवान् अध्यापयेत् इति । संप्रश्नः 'संप्रधारणं विचारः यत्
 व्यमितं न वेत्यादिरूपः' इति नागेशः । इत्येवमुवचमिति—एवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः ।
 तैव प्रवर्त्तनार्थत्वात् लिङ् इति । चतुर्णामिति—विधिनिसन्तानासन्तानाधीष्टानामि
 प्रपञ्चार्थमिति—विस्तरेण वक्तुमित्यर्थः । उपादानमित्यनेन ग्रहणमभिधीयते ।
 प्रकृते—भू शप्—तिप् इत्याव गुणेन अवादेशे 'इतश्चेति' इ लोपे च भव त् इति

२२०६ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३।४।१०३ ।

दी— । लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोद
 ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते 'कचिदनुबन्धकार्योऽप्यनन्विधा
 प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानचः शित्वमपोह लिङ्गम् ।

The augment यासुट् comes in to the परस्मैपद विभक्तis of
 and it (यासुट्) is उदात्त as well as ङित् । It is inferred from
 saying of the ङित्त्व of यासुट्,—that the प्रतिषेध i.e., prohibition
 स्थानिवत्त्व by the rule 'स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ' (49) applies in some of
 of अनुबन्ध also. The sense is this—यासुट् replaces लिङ् and लिङ्ग
 ङित् (ङ—eliding) so by स्थानिवद्भाव यासुट् also is ङित् । Thus
 is no need of ङित्त्वविधान towards यासुट् । But the परिभाषा—
 —लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्" i. e., the operation of an अनुबन्ध
 etc. which is enjoined in the matter of ल (tenses) is not to
 in the case of their आदेश as well. Here the अनुबन्ध (ङ) results
 लिङ् and it cannot extend to यासुट् also. Hence the specific
 'ङिच्च' । Take for instance the word वक्ष्यमाणा—which is formed
 the rule 'लटः सहा' which substitutes शानच् in place of लट ।

the substitute शानच् by स्थानिवत्त्व should have been टित् and उगित् for the च् of लट् is one of the उक् letters and consequently it should have वक्ष्यमाणी—(डीप् and not टाप्) by the rule "टिङ्गणञ् etc." (470—4. 1. 15). But the ट् of लट्, which is स्थानी is but an अल् (letter) and this अल् or letter prohibits the similar अनुवन्धत्व of शानच् which is an आदेश—। Hence we get वक्ष्यमाणा and not वक्ष्यमाणी । Similar is the process in यासुट् ।

आदेशस्य—etc :—The rule 'हलः अः शानच् हौ' (2557—3. 1. 83) directs शानच् in place of अ । Thus अ is the स्थानी and शानच्—the आदेश (substitute) ; so by स्थानिवद्भाव अ being शित् its substitute also must be शित् but the substitute शानच् also is again made शित् । Why is this arrangement ? The reason is that the अकार—hereby shows that the operation (कार्य) due to an अनुबन्ध with reference to ल (tense) does not extend to its (लकार's) आदेश (substitute). Cf. "लाअथमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्" । It is a परिभाषा ।

मित—। परस्मैपदानामिति परस्मैपदविभक्तौनामित्यर्थः । आत्मनेपदानां तु सौ-
लुप्युट्—इति उभयेषां भेदः । यासुटः टकारो लुप्यते । उकार उच्चारणार्थः । यास् इति
शिष्यते । 'आगमा अनुदात्ता' इति अनुदात्ते प्राप्तं उदात्तवचनम् । यासुटो ङित्वं
तदङ्गन्थायेन समुदाये आबिध्यते । ङित्वोक्तेरिति—ननु लिङः यासुडामसो विधीयते
लिङ् च ङिदेव । ततः 'स्थानिवदादेशोऽनलविधौ' (४८) इति यासुट् अपि ङित् एव
तद्धि पुनः 'ङित्वेति' यासुटो ङित्वविधानं व्यर्थम् इति चेत्—न । ज्ञापकम् एतत् ङित्व-
वचनम् । किम् एतेन ज्ञाप्यते ? इदम् एतेन ज्ञाप्यते—'अनलविधौ' इति प्रतिषेधः न केवलं

लृशट् and शानच् are termed as 'सत्' ; Cf. the rule 'तौ सत्' (3106)
And शानच् replaces लट् which is both उगित् (उ—इत्) and टित् ।

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुबन्धाश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनन्वविधिर्यथा—‘टिक्च’
 वकारित्यल्मात्रमाश्रित्य उत विधीयते । ततश्च ‘हल्झाव्भ्यो दीर्घात् सुतिष्ठन्’
 इति द्यौरित्यस्य सुलोपो न भवति उच्चुविचरेल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनन्व
 अनुबन्धगतो—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः उकारानुबन्धः क्रियते ; त
 उकारम् आश्रित्य यासुटः उकारानुबन्धकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थे यासुट
 डित्त्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाश्रयमनुबन्धकार्यं मादेशानां
 एतस्यापि—चेतदेव यासुटः डित्त्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अस्ति
 पुनराह आदेशोऽस्ति—“हलः अः शान्जिभौ” (२५५७—भा
 इत्यत्र अ इति स्थाने—शानच् इति आदेशः । अदनुबन्धकः स्थानी भवति
 अनुबन्धकः तदादेशोपि भवति । अ इति शित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत्
 तदपि शिदेव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेन क
 इति चेत् ? मैवम् । अस्ति शित्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ् (ज्ञापक
 स्यात्— । कस्य च ज्ञापकं भवतु ? ‘क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्वविधाविति प्रतिषेध’
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र डीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च डीप्
 षेधः कथं वा टाव्विधानमिति चेत् ? उच्यते—लुटः सदृशा इति वच् + लृट् ।
 लुटः स्थाने शानच् आदिष्यते । लृट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुबन्धौ इतौ म
 ऋकारश्च उग्—उ ऋलृ इतिषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् ऋ
 उगित्वं टित्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च डीवपि प्राप्नोति । त
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचटित्वमुगित्वं च न भवति । कथं ज्ञायते ? ज
 यस्य शानचः पुनः शित्वकरणात् । तेन टावेव भवति न डीप् इति । तदेतदा
 आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (क्राप्ति
 आ इति सूत्रात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव या
 इति स्थिते—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३।४।१०७ ॥

दो— । लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासु

न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुट्, इति विषय-
भेदात् ।

सुट् (स्) is the substitute for the तकार and the थकार of
लिङ् । By सुट्, यासुट्, is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus यासुट्, is directed to लिङ् whereas सुट्,
is concerned with the तकार and the थकार (of the same).

मित— । 'लिङः सीयुट् (२२५५—३४१०२) इत्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते ।
तदाह—लिङ इति । तिथोरित्यस्य अर्थे विभजने—तकारथकारयोरिति । ति इति
तकार इकारः कैवल्यसुस्मरणार्थः । तिथे यथ—(इन्द्रः) ; तिथोरिति विशदः । तकार-
स्थाने—थकारस्थाने—च सुट् (स्) इत्यागमः विधीयते । यासुडिति पूर्वः ; सुडिति
परः । तर्हि परिण पूर्वस्य बाधः स्यात् । अत आह—सुटा यासुडिति । कारणमाह
लिङ इति । विषयभेदात् इति—यासुडिति लिङ्विषयम्—सुडिति तु तकारथकार-
मात्रविषयकम् इति—परस्परं भेदः ।

२२११ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

दो— । सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङ् । स्फुटतरं
तु तत्त्वाप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the सार्वधातुक
लिङ् (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकारs disappear (at a
time). But the सुट्, is heard in आशीर्लिङ् and it is distinctly
or, clearly heard in the atmanepada form of the आशीर्लिङ् i. e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । अन्ते भवः अनन्त्यः । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके' (२४७४—७।२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । सार्वधातुकलिङ् इति

विधिलिङुच्यते । सकारद्वयस्यापौति—वृन्तगतफलद्वयन्यायेन युगपत् निवृत्तिः इत्यर्थः । तर्हि सुटो विधानं किमर्थं यासुटा एव कार्यसिद्धेरिति समाधत्ते—सुटः भूयास्तमित्यादौ श्रूयते । तत्र सकारो न लुप्यत इति भावः । तत्रापि स्फुटतरं लिखितं तत्र सकारद्वयस्यापि श्रवणनित्यर्थः । यथा सेविषीष्ट इत्यादौ— । तत्र यासुटः अन्त्यलोपविरहाच्च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणम् इति भावः । प्रकृते भव यात् इत्यस्य सकारद्वयलोपे भव यात् इति जाति—

२२१२ । अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥

दी— । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके—' इति किञ्चिकीर्थात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि "अतो लोप" एव वाधते भवेदित्यादौ तु दीर्घः स्यात् । भवेताम् ।

इय् is the substitute for या, a part (अवयव) of the सार्वधातुकलिङ् coming after a short अकार । Now गुण comes by the rule 'आदगुणः' (69—6. 1. 87). (Thus भव यात् = भव इय् = भवेय्). Then य् elides by 'लोपो व्योर्वलि' (873—6. 1. 68) (Hence भवेय् = भवेत्). Why say सार्वधातुक (in सार्वधातुकावयव या etc)? Witness चिकीर्षात् । (Here the root is चिकीर्ष (कृ + सन्) And this is सार्वधातुक for the affix सन् is आर्द्धधातुक । So इय् is not substituted for 'या' though चिकीर्ष ends in short अ (अत्) and we get चिकीर्षात् and not चिकीर्षत् । If we did not add 'sarvadhātuka' etc here, then according to the maxim of मध्येऽपवाद the rule "अतोलोपः (2308—6. 4. 48) would have been

* It is a portion of the परिभाषा—'मध्येऽपवादा पूर्वान् विधीन् वाच्ये भोक्तारान्, i.e., "Apavadas that are surrounded (by rules which

barred (and not the rule "अतो दीर्घो यजि" (2170—7. 3. 101) which follows, not precedes it). And if अतोऽलोप is barred, you get चिकीर्षयात् (अ of चिकीर्ष not being elided). Then, though it is an आहधातुक, by अतो वेय you would have चिकीर्षेत् ; so we have added the word 'सार्वधातुक' here and चिकीर्ष (in चिकीर्षयात्) not being a सार्वधातुक the rule अतोवेय does not apply and you get चिकीर्ष्यात् ।

N. B.—A clear exposition of the maxim of मध्यऽपवाद is this—An apavada rule, which rests in the middle of two rules, supercedes (or bars) the former and not the latter. The first पूर्व rule in Panini's order is अतोऽलोपः (6. 4. 48), the middle (मध्ये) rule is अतो वेयः (7. 2. 80) and the last or subsequent (उत्तर) rule is अतो दीर्घो यजि (7. 3. 101). [The object of Bhattoji in mentioning the मध्यऽपवादादय here is to show that it does not apply here and consequently we must have to draw the word सार्वधातुके from the rule 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' 7. 2. 76. and add the same into this rule so that we may safely defend the use चिकीर्ष्यात्] । Again, if we did not add the word सार्वधातुक in our explanation, then भवेत् etc. could not have been formed. For the rule अतो दीर्घो यजि is परः (following) ; so by the परिभाषा 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' we are to accept the rule अतो दीर्घो etc and dismiss

teach operations that have to be superceded by (Apavada-operations), supercede (only) those rules that precede, not those that follow them.,"(Kielhorn) The rule अतो वेय is an अपवाद सूत्र and it rests in the middle of, "अतोऽलोपः" and "अतो दीर्घो यजि" ।

the rule अतो येयः here । Then भव यात् would have been भव
consequently भवा not being अकारान्त. अतो येयः would not
and भवेत् would not have been formed. Hence the necessity of
drawing the word सार्वधातुक to this rule (अतो येयः). भव यास् = भव
भव या तम् = भव याताम् (तस्यस्थमिपां तांतंतामः) = भवेताम् (अतो येयः)

मित— । अत इति पञ्चमी । तदाह—अतः परस्थिति । या इति तुष्यतस
पदम् । तदाह—या इत्यस्येति । ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुके’ (२४७४—अ२१)
इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तय प्रयोजनवशात् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह
धातुकावयवस्य इति । प्रयोजनञ्च अनुपदमेव स्फुटीभविव्यति । इय—इत्यव
उच्चारणार्थः । तदाह इय् स्यादिति । गुण इति—भव यात् इत्यत्र याभावस्य
भव इयत् इति स्थिते ‘आदगुणः’ (६९—६।१।४७) इति गुणे सति ‘लोपो व्यो
(८७३—६।१।६६) इति यकारलोपे च भवेत् इति लभ्यते । इदानीं सार्वधातु
वृत्तिरिह कथमिति पृच्छति—सार्वधातुक इति किमिति । उत्तरमाह—चिकीर्षा
यदि हि सार्वधातुकानुवृत्तिरिह न क्रियेत, तर्हि चिकीर्षादिति पदं न सिद्ध्येत
तदर्थः ‘कथं कृत्वा चिकीर्षादिति न सिद्ध्येदित्यत्र युक्ति’ दर्शयति—‘मध्येऽपवाद
ह्येति’ । इयं हि परिभाषा ‘मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन बाधन्ते नोत्तरान्’ इति । एष
विषयेयं परिभाषा । अत्रापि सूत्रवयं वर्त्तते । यथा—

‘अतो लोपः’ इति षष्ठस्य चतुर्थपादगतं सूत्रम् (६।४।४८) ।

‘अतो येयः’ इति सप्तमस्य द्वितीयपादगतं सूत्रम् । ७।२।८० ।

‘अतो दीर्घो यजि’ इति सप्तमस्य—तृतीयपादगतं सूत्रम् । ७।१।१०

तत्र ‘अतो येय’ इति मध्यगतमपवादसूत्रम् । तच्च मध्येऽपवादव्यायेन पूर्वसूत्रमतीतं
इतीदमेव बाधेत न तु परवर्त्ति ‘अतो दीर्घो यजि’ इति सूत्रम् । यदि च अतो लोपः
बाध्येत तर्हि ‘चिकीर्ष’ यात् इत्यत्र चिकीर्ष इत्यस्य—आर्द्धधातुकत्वेऽपि अकारलोपः
स्यात् । तेन अतो येय इत्यनेन चिकीर्ष इयत् इति स्थिते ‘लोपे व्योर्वलि’ इति यलोपे
‘चिकीर्षत्’ इत्यनिष्ठं प्रसज्येत । तस्मात् सुष्ठूक्तं सार्वधातुकावयवस्येति । एवमिति

मदीषं दर्शयित्वा अस्यामिदीषं दर्शयति—भवेदित्यादौ तु इति— । अतो येय इति, अतो दीर्घो यञि इति—चानयोः अतोदीर्घो यञि इति सूत्रम्—विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति परिभाषया अतो येय इति सूत्रम् बाधेत । ततश्च भव यात् इत्यत्र अतो दीर्घो—इत्येतेन भवायात् इति स्यात् । एवञ्च अतः परत्वाभावात्—अतो येय इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तथाचास्यामिदीषः स्फुट एव । अतः सार्वधातुकावयवस्थिति सम्यगुक्तम् । भवेताम् इति तसः तामादेशे रूपम् अन्यत् समानम् ।

२२१३ । भिर्जुस् ॥ ३।४।१०८ ॥

दो— । लिङो भिर्जुस् स्यात् । ज इत् ।

जुस् is the substitute for the भि of लिङ् । ज elides and चस् only is retained.

मित— । लिङि भिस्थाने जमादेशो विधीयते इति अन्तापवादः । जुसः जकारो लुप्यते उस् इति शिष्यते ।

२२१४ । उस्त्वपदान्तात् ॥ ६।१।६६ ॥

दो— । अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इतिप्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (२२१२) इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'यास्' इत्येतस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येय' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

The form of the latter (पररूप) is the single substitute (एकादेश) (for the two vowels) when चस् follows an अवर्ण which is not a पदान्त । This being the case i.e पररूप being due (we look ahead) :—old grammarians say that the rule 'अतो येयः'

(2212—7. 2. 80) will supercede for it is both subsequent (and persistent (नित्य). [Observe that उद्यपदान्तात् is in the sixth chapter and अतो येय is in the seventh chapter of Panini's अष्टाध्यायी. so अतो येय is subsequent (पर) to उद्यपदान्तात् । This अतो येय is also नित्य (persistent) for it must apply whether उद्यपदान्तात् comes in or not. Thus in भव या उस्, according to this view, या is first replaced by इय् (by अतो येयः) and then उस् comes in पररूप thus भव आ कि = भव या उस् = भव इय् उस् = भवेय् उस् = भवेयुः । Bhattoji does not hold this view, for according to the भाषा—परनित्यानन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः—पररूप being an अन्तरङ्गविधि must have earlier application. So he solves the difficulty by explaining it as—यद्यपि etc.—]

Though, to speak properly, being an अन्तरङ्गविधि * पररूप due, yet the येयः of the rule 'अतोयेयः' should be explained thus—'इय् is the substitute for याम् and not for या' । In this explanation, इय् will supercede सलोप enjoined by 'लिङः सलोपोऽनन्तरं' 2211. The सन्धि in येयः (याम् + इयः) of the rule अतो येयः is to be treated as an आर्षप्रयोग (archaic).

* According to Nagesha 'Antaranga is a rule the cause of the application of which lie within (or before) the sum of the causes of a Bahiranga rule ; and Bahiranga is a rule the causes of the application of which lie without or beyond the sum of the Antaranga rule'. But this is against Kaiya for which see Tika below.

N. B.—According to the परिभाषा 'असिद्ध' बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे which means—'That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect (or—as not existing), when that which is Antaranga (is to take effect)' (Kielhorn) Here उस् is अन्तरङ्ग (an internal विधि) and इय् is बहिरङ्ग, for the former (उस्) replaces झि which is an important part of the root भू and the latter (इय्) replaces या which being an augment is an external part of the same. Thus उस् has precedence over इय् ; but if उस् comes earlier and इय् later then भव या उस् would be भवयुस् and as there is no या the injunction (विधि) of इय् fails ; consequently, we do not get भवेयुः । (So Bhattoji defends his point by saying तथापि etc)—In the rule 'अतो येयः' it should be said that इय् replaces 'यास्' and not 'या' । Then इय् will supercede सलोप directed by the rule 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (२२११) for इय् must have an execution (चरितार्थता) । Thus इय् coming before सलोप् we have भव यास् उस् = भव इयस् उस्, then by सलोप—भव इय उस् then by पररूप (which is an अन्तरङ्गविधि) we have भव इयुस् ; lastly by आदगुणः भवेयुः । It may be rejoined 'where did you get यास्' ? For Panini has said अतो येयः (या इयः) and not अतो या इयः (यास् + इयः). To answer this he says अतः etc—Take the Sandhi in येयः as an आवे-प्रयोग (an error coming from a sage or archaism). Nagesha says that the भाष्यकार reads 'अतो या इय' in the rule 'आने सुक्' but this reading is wanting in the present edition of the भाष्य । सु शप् तिप् = भो अ सिप् = भव सिप् = भवयास् स् (इतश्चेति इलोपः) = भव या स् 2211 = भव इयुस् = भवेयुस् = भवेः (य लोपः by लोपो व्योर्वलि) । Similarly

भवेतम् (यस is replaced by तम् cp.—तस्यस्थनिपां तंतंतामः) etc. मिति
(निप is replaced by अम्) भव इय् अम् = भवेयम्). भवेव भवेम (स लोपः)
नित्यं दितः—२३००)

मित—। 'आदगुणः' (६६—६।१।८७) इत्यतः आद् (अवर्णात्) इति अनुवर्तते
तच्च 'अपदान्तात्' इत्यनेन विशिष्यते । तदाह—अपदान्तात्—अवर्णात् इति । उप्सि
जुसः ज-वज्जम् उप्सः सप्तम्यन्तं रूपम् (भावे ७मी), तदाह उप्सि परेति ।
पूर्वपरयोः' (६८—६।१।८८) इत्यधिकृतम् । 'एङि पररूपम्' (७८—६।१।८९) इति
पररूपमिति चानुवर्तते । तदाह—पररूपमेकादेश इति—पूर्वपरयोः पररूप एव शि
इति च तदर्थः । इति प्राप्ते इति—भव या उस् इत्यत्र पूर्वपरयोराकारोकारयोः
गुणं इति गुणं बाधित्वा एकस्मिन् पररूपे प्राप्ते इत्यर्थः । प्रथमं प्राचां व्याख्यानमुप
परत्वादित्यादिना—। इति प्राप्ते इत्यस्य 'इति प्राचः इत्यनेन अन्वयः । 'उप्स्य
न्तात्' इति पररूपविषयकशास्त्रापेक्षया 'अतो वेयः' इति शास्त्रं परं नित्य
कृतेऽपि—पररूपे—प्राप्नोति अकृतेऽपि—। तत्र प्रथमं कृते पररूपे भव या उस् इ
भव युस् इति स्थिते एकदेशविकृतन्यायेन य् इत्यस्य भवत्येव इयादेशः—ततश्च य
गुणे सति च भवेयुरिति सिध्यति । तदेतत् प्राचीनमतं 'परनित्यान्तरङ्गापवादानात्
रोत्तरं वलीयः इति 'असिद्ध' वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति च परिभाषाद्व्यावृद्धम् ।
भट्टोजिरपरितुष्यन् आह—यद्यपीति—पररूपमङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्—।
देशस्तु प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वाद्—वहिरङ्गम् । अतः पररूपमेव न्यायं वक्तव्य
मित्यर्थः । तथा सति भवेयुरिति न सिध्यति, किन्तु भवयुरित्येव भवति अन्त
पररूपे प्राप्ते वहिरङ्गस्य इयादेशस्य—असिद्धत्वात् (अभावात्) अप्राप्तेरिति याव
तदेतत् परिहरति तथापीति—'अतो वेयः' इति सूत्रे इत्यर्थः । अतः यास् इय' ति
सन्धिविच्छेदः । यास् इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्चायमर्थः पर्यवस्यति—अतः प
यास् इत्येतस्य—'इय्' इत्यादेशः स्यादिति । ततश्च भव यास् उस् इति स्थिते पूर्व

❧ यद् बहु अपेक्षते तद् वहिरङ्गम् । यत्कल्पं तदन्तरङ्गमिति द्विकथय
सारः । एतच्च असिद्धवत् सूत्रे कथिते स्पष्टम् !

दिशः सलोपविधायकम् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य—' इति शास्त्रं बाधियते सामर्थ्यात्
तदाह एवञ्चेति । याम् इत्यस्य हि इयादेशो विधीयते । तत् यदि सकारो लुप्यते
हि इयादेशो निर्विषयः स्यात् । तस्मात् इय इति सलोपं बाधियते ।
यथा भवेद्यस् उस् इति जाते 'इयस्' इत्यस्य अकारान्तत्वाभावात्—पररूपं न
वर्त्तते । एवं च भवेद्यस् उस् इति गुणे सति सलोपे च भवेद्य इति जाते पद्यात्—
रूपेण भवेद्युरिति सिद्धम् । ननु 'याम् इयः' इत्यत्र कथं सन्धिः । सकारस्य कले
(विसर्गले), भो भगो—इति यत्ने, लोपः शाकल्यस्येति यलोपे च 'अतो या इयः'
इति स्यात्— । आदगुणे कर्त्तव्ये सलोपस्य असिद्धत्वाद् इत्यत्राह—सन्धिरार्थं इति ।
'हर्षिपाणिनिहतेयं व्यवस्था इति सर्वं सोढव्यमित्यर्थः । आनेमुक् इति सूत्रभाष्ये तु
यतो—या इय' इतीव दृश्यते इति नागेशः । तत्तु अस्माभिर्न दृष्टम् । इति विधि-
ङ् प्रक्रिया ।

२२१५ । लिङाशिषि ॥३॥४॥११६॥

दी— । आशिषि लिङस्तिङाङ्गधातुकसंज्ञः स्यात् ।

The लिङ् of लिङ् in आशीः is termed आङ्गधातुक i. e. the affixes
तप् तस etc upto सङ्गिङ् are designated as आङ्गधातुक in आशीर्लिङ्
—in short आशीर्लिङ् is आङ्गधातुक ।

मित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्त्तते । 'आङ्गधातुकं शेषः'
इत्यत्र आङ्गधातुक इति च । लिङ् इति च लुप्तश्लोकम् । तदाह—आशिषि इत्यादि ।
आशीर्लिङ् आङ्गधातुकमित्यन्तराः ।

२२१६ । किदाशिषि ॥३॥४॥१०४॥

दी— । आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात् । 'स्त्रोः—'

(३८०) इति सलोपः ।

The augment यासुट् is to be treated as कित् (क—eliding and

not ङित् as in विधिलिङ्) in आशीर्लिङ् । The object of it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the 'वचिस्त्रिपियजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get which would not have been formed, had यासुट् been ङित् । भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, स्, त् (सुट्, is by 'सुट्तिथो' and तिप् drops इ by 'इतश्च' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being धातुक you cannot attach शप्, and consequently no गुण or च । The two सकारस in भू यास्, स्, त् clide by the rule (स्तोः संयोगे च' (380—8. 2. 29) and we get भूयात् । Now to Bar गुणवृद्धि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकाद्धातुकयोः' (2168—7. Bhattoji reads the special rule—

मित्—। 'लिङः सीयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङि लिङो यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं लिङेव भवतु कोऽर्थः सिध्यति । यथैव किति गुणनिषेध एवं लिङ्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—ङित्यस्य सिध्यति । तस्मात्—लाघवाय' लिङेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्त्रिपियजादीनां किति' (२४०९—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्यदित्यादिसाधनार्थं किति प्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रसारणम्—यत् लिङ् आर्द्धधातुकत्वात् भुवी गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स्, त् (तिप् इकारलोपे—त् मातृं तिष्ठति) इति स्थिते ('स्तोः संयोगादोरन्ते च' २।२।२९) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमस्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सलोपोऽनन्यस्यं (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विचिन्त्यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र सार्वधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य इकाः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद

२२१७— । किङ्ति च ॥११॥५॥

दी— । गित् किन् डिन्निमित्ते इगुलक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of a root neither have गुण nor have
ह्रि, when a ग्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause)
exists. Here यासुद् is a क्—eliding निमित्त. Hence there is no
question of गुण or वृद्धि । भू यासुद् सुद् तिप्=भू यास् स् त्=
भूयात् । भू यासुद् सुद् तस् (सुद् comes by 'सुट्तिथोः)=भू यास्
ताम् (by तस्यस्यमिपां तांतामः)=भू या स्ताम् (The स of यासुद् only
elides by 'स्त्रोः etc') (380) and not सुद्=भूयास्ताम् । भू यासुद् भि=भू
यास् जुस्=भूयास् उस् (Here the स of यासुद् does not elide because
it is not संयोगादि)=भयासुः (by उस्वपदान्तात् 2214). भू यासुद् सिप्=
भूयास् स् (सिप् drops इ by 'इतश्च')=भूयाः (यासुद् drops स् by
'स्त्रोः etc'). भू+यासुद् थस् (here सुद् comes in because थकार
follows)=भू यास् स् तम् (तस् is replaced by तम्)=भू यास् तम्
यासुद् drops स् by 'स्त्रोः')=भूयास्तम् । भूयास्त (here त replaces थ)
भूयासम् (मिप is replaced by अम्—तस्यस्यमिपां तां तां तामः) भूयास्व भूयास्म
वस् and मस् drops स् by 'नित्यं ङितः' 2200).

मित— । गकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति
स्त्रो (इकारस्य—उकारस्य ऋकारस्य) गुणो वृद्धिर्वा न भवति । 'इको गुणवृद्धौ'
(४४—११३) इत्यतः 'इकः' इति 'गुणवृद्धौ' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे
आङ्धातुके' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्त-
वसमी । तदाह—गित् कित्किङ्तिमिते इत्यादिना । अत्र चर्त्तेन गकारोऽपि प्रसिध्यते

इति तत्त्वबोधिनीकारादयः । तत्र चर्लस्य अयम् अर्थः । यथा दिग् इत्यस्य—चर्ल-
 दिक् इति भवति (जशुत्वेन तु दिग् इति) एवमिहापि ककारात् प्राक् गकारस्य चर्ल-
 निर्देशः । तेनायं सूत्रार्थः—ग् च क् च ड् च इति ग्क्ड् (समाहार इन्द्रः) ग्क्ड्
 इत् यस्येति (बहुव्रीहिः) तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं सूत्रम् । इन्द्रान्ते नृयमाणः शब्दः प्रत्येक-
 मभिसम्बद्धान्ते इति न्यायात् । इच्छब्दः ‘ग्क्ड्’ एषां प्रत्येकमभिसम्बद्धान्ते तेन ‘गि-
 कित् डित्’ इत्येवमर्थो भवति । अत्र भाष्यम्—‘किङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहण-
 (वार्तिक) । किङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किङन्निमित्ते ये गुणवर्ग-
 प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधारीरवीत्यर्थम् (वार्तिक) ।
 उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुन-
 कारणं न सिध्यति । किङ्तीत्युच्यते । यत्र किङित्यनन्तरो गुणो भविष्यति तदैव स्यात्
 किङन्तेतत् । इह तु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवात् इति । ननु च यस्य गु-
 उच्यते तं किङित्परत्वेन विशेष्यिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चाव डि-
 परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नेवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं त-
 पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वो उपधा लघूपधा । पुगन्तस्य लघूपधा च पुगन्तलघूपधम्
 पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे संतीह प्रसज्येत
 भिनन्ति । रोरवीत्यर्थं च । विधा वद्धो ह्रस्वभो रोरवीति’ इति । तेन किङ्तीति
 निमित्तसप्तसीत्युक्तम् । किति गिति डिति परे सति गुणवर्गो नस्त इति
 न व्याख्यातम् तथा सति किङ्गः—किङ्गवान् इत्यादि हला (किङ् इत्यस्य दकारिणेत्यर्थः)
 व्यवधानात् न सिध्यति । न च येनाव्यवधानन्यायेन सिध्यत्येवेति वाच्यम् । तत्र त-
 सत्यपि चितः स्रुत्मित्यादितु न सेत्स्यतीति दिक् । गित्करणफलं तु ग्लानिस्त-
 गन्तु’रित्यादौ गुणः इत्वं च यथा न स्यादित्येवमर्थम् । तथाच जिहुरित्यादौ गुणो-
 भवति । स्यात्तुरित्यादौ च नैवमित्यलम् । सूयात् इत्यादीनां प्रक्रिया आङ्लव्याख्या-
 प्रदर्शना । इति आशीर्लिङ् प्रक्रिया ।

२२१८ । लुङ् ॥३।२।११०॥

दो— । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ।

लु is attached to a root, expressing (any) past tense.

मित— । धातोरिति अधिकृतम् (२८२६—३११।६१) । 'भूते' (२६६५—३।२।८४) इति च वर्तते तदाह—भूतार्थवृत्तेरित्यादि । अद्यतनानद्यतनौभयविधभूतार्थे लुङ् स्यादित्यर्थम् ।

२२१६ । माङि लुङ् ॥३।३।१७५॥

दी— । सर्वलकारापवादः ।

When the particle (indeclinable) माङ् is used, लुङ् alone should be attached to the root. This surpercedes (or overrules) every sort of लकार (tense).

मित— । यदा माङ् (मा) इति अव्ययं प्रयुज्यते तदा धातोलुङ् एव स्यादित्यर्थः । तदाह सर्वलकारापवाद इति । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्वर्जं लकारान्तरं न भविष्यतीत्यर्थः । सिध्या मा वद इत्यादौ तु 'मा' इत्यव्ययान्तरं निषेधद्योतकम् । न तु 'माङ्' इति डिदन्तम् । 'मा' इति तु अङिदेव ।

२२२० । स्मोत्तरे लङ् च ॥३।३।१७६॥

दी— । स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

When माङ् is followed by 'स्म' then not only लुङ् but लङ् also is used.

मित— । माङि लुङ् स्यादिति स्थितम् । यदि तु माङ् परतः 'स्म' इत्यव्ययं प्रयुज्यते तदा न केवलं लुङ् अपितु लङ्पि स्यात् । यथा—मास्म भुव मास्म भवदिति ।

२२२१ । च्लि लुङि ॥३।३।१७७॥

दी— । शब्दाद्यपवादः ।

The affix च्लि is attached to a root in लुङ् । This over-rule शप्, श्यन् etc.

मित— । लुङि धातोः च्लि स्यान्न तु शपाश्यानादय इत्याह—शवाद्यपवाद इति

२२२२ । च्लेः सिच् ॥३।१।४४॥

दी-- । इचावितौ ।

च्लि is replaced by सिच् which drops इ and च् ।

मित— । 'च्लि' इत्यस्य स्थाने 'सिच्' इत्यादेशः स्यात् । सिचः इकार—चकार लोपेति । सकारमात्रं तिष्ठति । इकारचकारलोपयोः प्रयोजनमस्ति । इकारलोपस्य प्रयोजनम् 'अनिदितां इल उपधाया किञ्चि' (४१५—६।४।२४) इति अमंस्त इत्यादौ उपधा लोपो यथा न स्यात् । चकारलोपस्तु स्वरप्रयोजनः । एवमत्र वापि—अनुबन्धाः सप्रयोजना इति स्मर्तव्यम् ।

२२२३ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥२।४।७७॥

दी— । एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवर्त गृह्यते ।

सिच् disappears coming after these roots [गा (the substitute of गृण् गतौ, स्था, घृ (दा and घा), पा (of which the substitute is पिव् and भू)]. Here गा and पा are taken i. e., explained to be the substitute of गृष् (to go) and the स्थानी of पिव i. e., पा to drink respectively.

मित— । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो 'लुक्' परस्मैपदेषु (विभक्तिषु परेषु) इति पूर्णं सूत्रशरीरम् । गातिस्थेत्यादि पञ्चम्यन्तम् । तदाह एभ्यः इति । सिच इति वक्ष्यन्तम् । गातिस्थे स्थाच घञ् पाच भूञ्—गातिस्थाघुपाभूवः (इन्तः) ; ततः पञ्चमी वक्ष्यन्तम् । 'इकग्रपौधानुनिहृशे' (५७५ वार्तिक) इति श्रुत्या 'गाति' इति निर्दि

यति । गाधातुरित्यर्थः । ३ इति 'दाधाघृदाप्' (२३७६—१।१।२०) इति घृ-
संज्ञकयोः दाधातोः धाधातोश्च ग्रहणम् । 'गा' इति 'इणो गा लङि' (२४५८—
२।४।४५) इति गत्यर्थकद्वयं धातोः स्थाने आदिष्टः गाधातुः गृह्यते नतु 'गै' इति धातोः ।
'पा' इतनेन च 'पाघ्राध्मा—' इति सूत्रेण यस्य पाधातोः पिवादेशो भवति तस्यैवान्न
ग्रहणम् नतु पालनार्थकस्य, तदाह—गापौ इह इत्यादि [गाच पाच—गापौ (इह) ;
इणादेशश्च पिवतिय इणादेशपिवतौ (इह) ; गापौ इह इणादेशपिवतौ इति पदच्छेदः] ।
एवं च भू च्छि तिप् इति स्थिते सिजादेशे भू सिच् तिप् इति जाते सिच् इकारचकार-
लोपे तिपश्च 'इतच्चेति इकारलोपे सति अडागमे च च भूस् त् इति स्थिते तिपः
पित्वात् 'सार्वधातुकाङ्धातुकयो'रिति गुणे प्राप्तो गुणनिषेधकशास्त्रमुपन्यस्यति—

२२२४ । भूसुवोस्तिङि ॥७।३।८८॥

दी— । 'भू' 'सु' एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न
स्यात् ।

When the सार्वधातुक तिङ् (तिप् तस् etc.) follows गुण is not
directed to the roots भू and सु । Now to bar the augment ईद्
to अमृत he brings forward the rule :—

मित— । 'मिदेगुणः' (२३४६—७।३।८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्तस्या-
चि पिति सार्वधातुके' (२५०३—७।३।८७) इत्यतः सार्वधातुके इति च ; तदाह—
सार्वधातुके इति गुण इति च । सू इति 'भूङ्' प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लुग्विकरणस्य
(लुग्विकरण इति लुक् विकरणं (ऊकारादिकं) गृह्येति विग्रहः) ग्रहणम् ।
नतु 'सुवति' 'सूयति' इति ण्वविकरण—श्रृणु विकरणयोः । अदादिगण्यसूधातो-
र्ग्रहणम्, नतु भ्रादिदिवादिगण्ययोरित्यर्थः । भूत् अत्यन्त तकारस्य अडागमे
वारयितुमाह—

२२२५ । अस्तिचिचोऽपृक्ते ॥७।३।६६॥

दी— । 'सिच्' च 'अस' चेति समाहारद्वयः । सिच्—

व्यस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्या
सौत्रो लुक् । विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य ह
ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुगत्वात् । अभूत्
'हलः' किम् ? ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किल् ?—ऐधिष्ट
अभूताम् ।

सिच् and अस् (the root अस्) form a समाहार इत्य compound
as सिचस् । The word सिच् is a भ संज्ञक one—peculiar to the सू
[भत्व is directed by 'यचिभम्' ; here, however, सिच् is भसंज्ञक so you
cannot expect कुल जशत्व which is sanctioned to पदसंज्ञक word
by चोः कु (३७८) and 'भलां जशोऽन्ते' (८४) । This sort of भत्व
not to be found in लौकिकप्रयोग—So he says—सौत्रं भत्वम् (this
a sutra license)]. This word सिच् is then compounded with the
word अस्ति which is an अव्यय, in the manner of a कर्मधारय compo
und. Then in a way peculiar to सूत्र only, the पञ्चमी विभक्ति
सिच् disappears.

The augment ईट् is enjoined to an अपृक्त (अपृक्त एकाल् प्रत्यय
हल् (consonant—त्), coming after the root अस् and a root
which exists the affix सिच् । Thus we cannot get ईट् (before
the अपृक्तहल्—त्) because here the affix सिच् disappears and we
get अभूत् । why say 'हलः' witness ऐधिषि (एध् आत्मनेपद लुङ् ईट् (१
first person—gives ऐधिषि—Here there is no ईट् to the अपृक्त
though it comes after सिच् for it is not a हल् but an अच् । Why
say अपृक्तस्य—of an अपृक्त letter— ? Witness ऐधिष्ठ (एध् (आत्मने) लुङ्
—third person—gives ऐधिष्ठ for the affix त् though it follows सिच्

is not an अपृक्त being a combination of त् and अ— । The argument is—In the former case (ऐषिषि),—the affix इट् (इ—first person) is an अपृक्त but it is not a हल्, whereas in the latter case (ऐषिष्ठ), the affix त् is a हल् but it is not an अपृक्त । भू सिच् तस् gives अट् (लुङ्लङ्लुङ्ङुदात्तः) भूताम् (तस्यस्थनिपा तांततामः) equal to अभूताम् ; सिच् disappears by गातिस्था—(२२२३).

मित— । सूत्रमिदं द्विधा व्याख्यानसहम् । तत्र प्राचीनमतम्—अस्तिच सिच्च इति अस्तिचिच् (समाहारद्वन्द्वः) तच्चादिति प्रमौ । ब्रूव ईट् (२४५२—७३-६१) इत्यत ईडित्यनुवर्तते । अपृक्ते इति षष्ठ्यर्थे ७मी । तेन—‘अस्तिरङ्गात् सिच्चश्च परस्य अपृक्तस्य ईडागमः स्यात् इति काशिका । तदेतत् व्याख्यानं न सम्यक् । तथाचां स्मिन्व्याख्याने अस्तिर्भावे अभूदिति न सिध्येत् । भूभावस्य स्थानिवद्भावेन अस्तितायां तत्र अपृक्तस्य हल् ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च अस्यात् अगात् इत्यादौ गातिस्थेति सिचो यद्यपि लुक् भवति तथापि स्थानिवत्वेन सिचः परत्वादौडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—(इदमेव नव्यमतम् द्वितीयव्याख्यानम्) सिच्च अस् चेति । अस् चेति अस् धातुर्थेत्यर्थः (अत्रापि समाहारद्वन्द्वत्वात् कथं मेद इति न समितव्यम्—तत्र अस्तिच सिचैत्युक्तत्वादिति) ; एवं समाहार द्वन्द्वे सिचस् शब्देजाते सिच् शब्दस्य चकारस्य कथं न कुत्वज श्ले (प्रथमं कुत्वं ततोऽग्लम्) न भवत इत्यत्राह—सिच्छब्दस्येति—यद्यपि वागर्थोविव इतीव अत्रापि पदत्वेन कुत्वं जस् च प्राप्तं तथापि तत्र, कुतः ? सौवं भल्लमिति—नेदं पदं किन्तु भं भवति तेन कुत्वजश्ले न । ततः समाहार द्वन्द्वान्तस्य सिचस् शब्दस्य ‘अस्ति’ इत्यव्ययेन कर्मधारय इत्याह—अस्तीति अस्ति (विद्यमानम्) सिचस्य अस्तिचिचस् (विशेषणं विशेष्येति) समासः । तत्र अस्तीति विद्यमानार्थम् अव्ययं विशेषणम् ‘सिचस्’ इति च विशेष्यम् । ततः पञ्चम्या इति । पञ्चमीविभक्तौ सत्यां हि ‘अस्तिचिचसः’ इति स्यात् तत् तु न दृश्यते अतः आह लुक् इति । लुको लुप्त इत्यर्थः । एवमक्षरशः सर्व विभक्त्य पदार्थे व्यनेक्ति विद्यमानात् इति । विद्यमानान् इत्यस्य प्रत्येकं योगः । तेन

अयमर्थः—विद्यमानात् सिचः विद्यमानात् (कृतभूभावादिति तत्त्वबोधिनीकाराः) अस्ते
 (असृधातोश्च) परस्व—अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्—। ‘अपृक्त एकाल्प्रत्यय’ इति
 अल्मात्र—स्वरूपस्य। हलः इति—‘उतो—वृद्धिर्लुकि हलीत्यत्र ‘हलि’ इत्यस्य षष्ठा
 विपरिणामः। इति ईट् न ; कथं नेत्यत्राह इहेति—अभूत् इत्यत्र। सिचो लुप्तत्वादिति—
 ‘गातिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः। ननु सूत्रे ‘हलः’ इति आसज् कथं व्याख्यातम् तत्रोत्तरमाह—
 ऐधिवि इति—एध (वृद्धौ) आत्मनेपदी लुङि उत्तमपुरुषे ईट् प्रत्यये परे ईडागमो न
 भवति। इटोऽपृक्तत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि हल्लाभावात्। अपृक्तस्य प्रयोजनं विशिनष्टि
 ऐधिवि इति एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनमिदम्। एध+लुङ् त—तत्र तकारस्य
 हलत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि च अपृक्तत्वाभावादीडागमो न। त इति नेकाल् तकार-
 कारायोः (तु + अ) मंदातत्वेन हलत्वात् (वाचरत्वात्) इति। भू लुङ् तस् इति
 स्थिते सिचि तामादेशे अडागमे च अभूतामिति भवति।

२२२६। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥३।४।१०६॥

दी—। सिचोऽभ्यस्ताद् विदेश परस्व डित्सम्बन्धिनो-
 भेर्जुस् स्यात्। इति प्राप्ते।

जुस् is the substitute of क्ति, related to (i. e. existing in) an
 डित् (लङ् लुङ् लिङ् etc.), coming after सिच्, and अभ्यस्त root (जसि
 त्यादयः षट्) and the root विद्। This being the case (i. e. सि
 going to be replaced by जुस्, we look forward) :—

मित—। ‘भेर्जुस्’ (२२१३—३।४।१०८) इत्यस्माद् जुस् इत्यनुवर्तते ‘नित
 डित्’ (२२००) इत्यस्माद् डित् इति च। सिच् च अभ्यस्तश्च विदिश्च (इति
 हन्तः) तेभ्यः (५मी), तदाह—सिच इत्यादि। इति प्राप्ते = इति जुसि प्राप्ते इत्यर्थः।

२२२७। आतः ॥३।४।११०॥

दी—। सिजलुक्त्वादन्तादेव भेर्जुस् स्यात्। अभूवन्।
 अभूः। अभूतम्। अभूत। अभूवम्। अभूव। अभूम्।

When the affix सिच् disappears, जुस् is the substitute of क्—only when क् follows an आकारान्त root. Thus भू being ऊकारान्त we cannot have जुस् as substitute for क् । अभूवन्—Here भू लुङ् क् = भू च्लि अन्ति = भू सिच् अन् (by इतश्च and संयोगान्तलोपः) = अट् ('लुङ्लुङ्' etc.) भू अन् (by 'गातिस्था, etc. सिच् disappears) = अभू अन् = अभूव् अन् (भूवोवुक् लुङ्लिटोः) = अभूवन् । अभूः—भू सिच् सिप् = अट् भू + स = अभूस् । अभूतम् अट् भू सिच् यस् = अभू + तम् । अभूत = अट् भू सिच् य = अभूत । अभूवम्—अट् भू सिच् सिप् = अ भू + अस् = अ भू (वुक्) अस् = अभूव् अस् (Note that वुक् comes in only when it precedes an अच्—vowel) अभूव = अट् भू सिच् वस् अभूव (स elides by नित्यं ङितः) ; similarly अभूम ।

मित— । आत् इति तदन्तग्रहणम् (येन विधिसदन्तस्तेतिन्यायात्) ; तद् व्याचष्टे सिज्जुकि—इत्यादिना—यदा सिच् लुप्यते तदा आकारान्तादेव धातोरन्तन्वस्येत्याद्यर्थः । अभूवन् इति । उल्लेः सिचि, सिचो लोपे 'भिरनादिगे' संयोगान्तस्य—तकारस्य लोपे 'अन्' इति जाते, अडागमे, 'भूवोवुक्' इति वुगागमे च अभूवन् इति । एवमन्यत्रापि । तत्र—यत्र यत्र अजादिप्रत्ययः परतो भवति तत्र तत्रैव वुगागम इति द्रष्टव्यम् ।

२२२८ । न माङ्योरो ॥६॥७४॥

दी—अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्म भवत् । भूवा ।

The augments अट् and आट् are not enjoined to a root when it is connected with (or preceded by) मा and माङ् । Thus मा भवान् etc. In मास्म etc. भवान् is understood.

मित— । लुङ्लुङ्लुङ् जुडदात्त इति अट् प्राप्तः 'आडजादीनामिति आट् च । ताभ्यां सूत्रस्य जेधं पूरयति—अडाटौ नेति । मास्म भवत् इत्यत्र उभयत्र भवान् इति कर्तृपदमूह्यम् । भवत् इति 'द्योतरे लङ् च' इति लङ् । इति लुङ् प्रक्रिया ।

२२२६ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३॥१३६॥

दी— । हेतुहेतुमद्-भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्
लृङ् स्यात् क्रियाया अनिषत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत्
अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अ-
भविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

The निमित्त (condition) of लिङ् is हेतुभाव (cause) and हेतुमद्भाव
(effect) i. e. लिङ् is used to express cause and effect and this
is the condition of लिङ् । तत्र i.e. in that sense of cause & effect
लृङ् is used in the future tense when there is indecision or non-
settlement (अनिषत्ति) of action implied in the sentence. As for
instance वृष्टिर्देभविष्यत् सुभिचमभविष्यत् also कृष्णं नमिषेत् सुखं यायात्
Here the first half of each sentence expresses the cause (हेतु
and the last half the effect (हेतुमत् = फल) for सुभिचल and सुखप्राप्ति
result from वृष्टि (rain) and कृष्णनमनम् (bowing to Krishna).
अभविष्यत्—भू लृङ् तिप् = भू (स्यतासी लृलुटोः) त् (इतय) = भू इट् (आर्द्धधातु
कस्येड्वलादेः) स्य त् = अट् (लुङ्लङ्लुच्ङुदातः) भूइ स्—त् = अभो (सार्वधातु
कीयः) इ त् = अभव् इ स्यत् अभविष्यत् (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोः) । Thus अभवि-
ष्यताम् etc.

नित— । 'हेतुहेतुमत्तोलिङ्' (२८१३—३१२१५६) इत्यतोऽहेतुहेतुमदित्यङ्
वर्त्तते । तदाह हेतुहेतुमद् भावादीति । 'भविष्यति मय्यादावचने' (२७६४—३१
१३६) इत्यतोभविष्यतीति च तदाह—भविष्यत्यर्थे इति । क्रियातिपत्तौ (क्रियायाः अति-
प्रतिः तस्याम्) इत्यत्र अतिपत्तिरित्यस्य अनिषत्तिरित्यर्थ—सदाह अनिषत्तौ गम्यमानाया-
मिति । हेतुश्च हेतुमात्रं हेतुहेतुमन्तौ (इन्द्रः) तयोर्भावः स आदिर्धस्येति विग्रहः ।
हेतुहेतुमद्भावो यथा कृष्णं नमिषेत् सुखं यायात् एवं वृष्टिर्देभविष्यत् सुभिचमभविष्य

इति । तत्र कृष्णनमनं सुखप्राप्तेः, इष्टिमवनं च सुभिचलस्य हेतुः । सुखप्राप्तिः सुभि-
चलश्च हेतुमत् (यस्य हेतुर्विद्यते तत् हेतुमत्—फलमित्यर्थः) । क्रियायाः अनिपत्तिश्च उभय-
त्रैव स्पष्टा । अभविष्यत् इति भू लङ् तिप् इति स्थिते स्यतासी लुलुटोरिति लङ्ः स्यादेशे
भू स्यत् इति सम्प्रदायानि स्य इत्यस्याङ्धातुकत्वात् वल्लोदित्वाच्च इति प्राप्ते भू इदस्य त्
इति भवति । ततः सार्वधातुकार्हाधातुकयोरिति गुणे अवादेशे अङागमे 'इष्कोः'
'आदेशप्रत्यययो रिति षत्वे च अभविष्यत् इति सिध्यति । अभविष्यताम्—भू स्य तस्
इति स्थिते इङागमे, गुणे, अवादेशे, तसक्तमादेशे, अङागमे च अभविष्यताम् इति ।
एवमन्यदापूराह्यम् । गत्यगौरवभिया च नात्र प्रदर्शितमिति वालमनोरमादौ अनुसन्धेय
मिति । इति लङ् प्रक्रिया । इदानीं प्रसङ्गादुपसर्गनिमित्तकं णत्वषत्वे व्यवस्थापयति—

२२३० । ते प्राग्धातोः ॥१।४।८०॥

दी— । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

The indeclinable particles, designated as गति and उपसर्ग,
must be used before a root (and not after or in the middle).

मित— । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (२२—१।४।५६) इति 'गतिश्च' (२७—१।४।
६०) इति चास्मात् पूर्ववत्ति सूत्रद्वयम् । अतोऽत्र 'ते' पदेन 'गत्युपसर्गसंज्ञका'
सम्बद्धान्ते । अत आह—ते इत्यादि । प्रागेवेति—न परतो नापि सन्ध्ये इत्यर्थः ।

२२३१ । आनि लोट् ॥८।४।१६॥

दी— । उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य
नस्य णत्वं स्यात् । प्रभवाणि ।

"दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः" (वार्त्तिक)—
दुःस्थिति । दुर्भवानि ।

"अन्तः शब्दस्याङ् किविधि—णत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्"
(वार्त्तिक)—अन्तर्धा । अन्तर्धि । अन्तर्भवाणि ।

एत्व is enjoined to the न of आनि, substituted for लोट् (उ singular), when it (आनि) comes after an उपसर्ग in which exists the reason (निमित्त of एत्व i.e. र and ष). Thus प्रभवाणि (here र lies in प्र and we get एत्व of आनि) । It should be said that 'दुर्' ceases to be an उपसर्ग (lit. उपसर्गसंज्ञा is prohibited of दुर्) in respect of एत्व and एत्व i. e. the र् (रेफ्) of दुर् is not to be considered as the cause of एत्व or एत्व of a word which it (दुर्) precedes. As for example दुःस्थितिः । Here 'एत्व' directed by the rule 'उपसर्गात् सुनेति' etc. (2270) is barred ; दुर्भवानि here एत्व is prohibited.

It should be asserted that the word अन्तर् becomes an उपसर्ग in respect of अङ्विधि, किविधि and एत्व । The word अन्तर् is not included in the list of the उपसर्ग—प्र etc. Hence उपसर्गत्वं is enjoined here. अन्तर्धा—अन्तर् + धा + अङ्, then टाप् स्त्रियाम् । अन्तर्धि—अन्तर् + धा + कि । अन्तर्भवाणि—अन्तर् + भू + आनि (लोट्) here एत्व comes in by 'आनि लोट्'—

मित— । रषाभ्यां नो णः समानपदे' (२३५—८१४।१) इत्यतो 'नो णः' इत्यु वृत्तं । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (२२८७—८१४।१४) इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि—रकार षकारात्मकादित्यर्थः । आनीति लोडि च लुप्तषष्ठीकम् ; तदाह लोडादेशस्येति । 'दुरःपत्वे'त्यादिवार्तिकम् । दुर इति उपसर्ग प्रपरादिषु पठितः । अतः गणसानान्यलिङ्गादुपसर्गत्वे प्राप्तं वचनम् । एत्वएत्वविधौ दुर इत्युपसर्गो न भवतीति कथयितव्यमित्यर्थः । तथा च 'दुःस्थिति' इत्यत्र 'उपसर्गात् सुनेतीति' सकारस्य षकारः 'दुर्भवानि' इत्यत्र च 'आनि लोट् इति नकारस्य णकारो यथा न स्यात् ॥ 'अन्तः' इत्येतदपि वार्तिकम् । पूर्व्वं दुरः उपसर्गत्वं प्रतिषिद्धमत्र अन्तःशब्दस्य उपसर्गत्वं विधीयते । अन्तर् इति प्रपरादिगणे न पठितम् । दृष्टं चास्य उपसर्गत्वप्रयुक्तकार्यम् । तेने व्यवस्था । अथमर्थः—अङ्विधौ, किविधौ, एत्व

विषये चेति । विधाविति प्रत्यये इत्यर्थः, अन्तर्धाः इत्यङ् विधि अन्तर—धा + (आतस्य-
पसर्गे इति) अङ् ततष्ठाप् । अन्तर्धिः इति किविधि अन्तर—धा + (उपसर्गे धोः
क्विरिति) किः । अन्तर्भवाणि इति शलम् अन्तर—भू + आनि (आनि लोट इति) ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ॥८॥४॥१८॥

दी— । उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जं गदनदादेरन्य-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्नस्य शत्वं वा
स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वे-
ऽपि संहिता नित्या, तदुक्तम् ।

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः,

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।’

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्सर्गो भवतीत्यादा-
वुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः ।
प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवति ।
उदभवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणायावगतः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नोयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

In उपदेशे, when such roots as are not included in the rule
गदनद etc. and as neither begin with क and ख nor end in ष, शत्वं
is optionally enjoined to the न of the particle नि coming after an
उपसर्ग containing the cause or condition of शत्वं । Thus प्रणि etc.
Here though the उपसर्गs are not compounded, yet the conjunc-
tion (सन्धि) is compulsory (नित्यं) । So it is said (by Bhartrihari)—

'Conjunction is compulsory in a single पद (as वागर्थविवर्ति-
समास), in a root and an उपसर्ग and in a compound but in
sentence it depends upon the intention (of the speaker).'

And pointing out the sense of 'existence' etc. (in भू सत्त्वात्
to be) is but an उपलक्षण (general sign i.e. the general meaning
for in sentences like यागात् खर्गो भवति, the root भू means to issue
(उत्पद्यते) । उपसर्गस्य signify (helps to bring out) a particular sense
Thus प्रभवति etc. where प्र denotes influence परा denotes defeat
etc. सम् denotes possibility etc. अनु signifies feeling etc. अ-
सिग्नifies to overpower etc. उद् implies to issue from etc. where
as परि implies turmoil or to vanquish etc. In this way we
come to learn that each उपसर्ग implies or helps to bring out
particular sense of भू etc. And it is also said (by Bhartrihari) :-

'By an उपसर्ग, the sense of a root is forcibly led to else
where (i.e. the root is caused to indicate a special sense) like
प्रहार etc. The significations are easy to be explained.

Here ends the भूधातु and also The परस्मैपद प्रक्रिया ।

मितं— । अथ सन्धिविच्छेदः—विभाषा + अकखादी + अषान्ते + उपदेशे इति
'नेर्गदनदधुमेत्यत्र (२२८५—८४१७) ये धातव उक्ता तेभ्योऽन्यः शेषः ; तस्मिन् प
इति ; तदाह—गदनदादेरन्यस्मिन्निति । अकखादी अषान्ते, इत्यनयोर्विवरणम्—कादि
खादिषान्तवर्जो इति । कयखय कखौ (इन्ः) तौ आदी यस्येति (बहुव्रीहिः) न त
इति अकखादिः (नञ्गत) ताडशि धातौ परे इत्यर्थः । अषान्ते इति षकारः अन्तः य
अन्ते यस्य स षान्तः न तथा अषान्तः ताडशि च धातौ परे । उपसर्गस्थात् निमित्तादि
त्यत्र पूर्ववदर्थोऽवगन्तव्यः । नेरिति—नेर्गदनदेत्यतोऽनुवर्तते । ननु शलप्रकरणं संहिता
धिकारे वर्तते । तस्मात् यदा संहिताविवक्षा तदैव शलमन्यथा तु नेति किमत्र 'विभाषा'

ग्रहणेन इति चेत्—अत्र वदन्ति—इह असमस्तत्वेऽपि धातूपसर्गयोः परस्परं समासा-
मावेऽपि संहिता कार्येति भावः ।

तत्र अभियुक्तोक्तिं प्रमाणत्वेनाक्षिपति—तत् (तस्यात्) उक्तम् इति (भृशं हरिणे-
त्यर्थः) । अत एकपदे इत्यनेन 'अखण्डं पदं विवक्षितम् । अखण्डत्वञ्च पदभिन्नोत्तर-
खण्डत्वम् तथा राज्ञीयतोत्यादौ अतो गुणे इति शपा पररूप एकादिशः पक्षे न स्यादिति
बालमनोरमा । विवक्षामिति वक्तुरभिप्रायमित्यर्थः । अपेक्षते आगमयति । तथा च
वाक्यस्था संहिता (सन्धिः) प्रयोगकर्तुः (वक्तुः) इच्छाघौर्नेति फलितम् ।

भू सत्तायामित्येवंरूपोऽयं निर्देशः उपलक्षणम् सामान्यलक्षणम्—सामान्येन अर्थ-
प्रकाशनमात्रमित्यर्थः न त्वयमेक एव भूधातोरर्थ इति विवक्षितम् । तत्र हेतुमुपन्यस्यति—
यागादिति । न ह्यत्र भवतोत्यनेन स्वर्गपदस्य सत्ताविवक्ष्यते इत्यर्थः किन्तु उत्पद्यते लभ्यते
इत्येवमेवायं । ननु भवतेः सर्वत्र सत्त्वैवायं अत्र तु लक्षणया उत्पद्यते इति—इति चेत् ?
न । नहि धातुपाठे भगवता पाणिनिना सर्वेषां धातूनामर्था विशिष्य प्रोक्ता, असम्भ-
वात्, उक्तञ्च—'अनेकार्था हि धातवः' इति । 'अनेकार्था अपि धातवो भवन्ति' इति
भाष्यमप्यत्र मानमिति दिक् । ननु यदि धातवः सर्वान् अर्थान् अभिदधति तर्हि प्रभव-
तोत्यादौ प्रादुपसर्गा व्यर्था अत आह—उपसर्गा इति । उपसर्गास्तावन्नापि व्यर्था नापि
तत्तद्विशिष्टेष्वस्य वाचकाः किन्तु द्योतकाः साहायका एवेत्यर्थः । उदाहरति—प्रभवतोत्यादि
विलक्षणार्थावगतेरिति विशिष्टार्थस्वलाभादित्यर्थः । तथाच—प्रेत्यस्य प्रकाशशक्त्यादि-
द्योतकत्वम्, परेत्यस्य पराभवादि विपरीतार्थप्रकाशकत्वम् ; एवमनुभवतिसम्भवतोत्यादवपि
यथायथं बोध्यम् । अत्रापि—हरिप्रोक्तमेव प्रमाणत्वेन निर्दिष्टं प्रति उपसर्गणेति ।

बलादिति प्रसङ्गेत्यर्थः । अन्यत्वेति अन्यस्मिन् अर्थे इत्यर्थः । 'बलादन्यः प्रतीयते'
इति पाठभेदोऽपि दृश्यते । अर्थभेदस्तु नास्त्येव । प्रहारेत्यादौ—अर्थः सुगमः स्वच्छः इति ।
इति भूधातुप्रक्रिया सामान्येन—भूादीनां परस्मैपदप्रक्रिया च कथिता ।

अथ भ्रादौ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

‘एध वृद्धौ’ । कल्यान्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

The root एध means to increase. Here are (collected) thirty-
अनुदात्तेत् roots (those that leave their low pitch) ending in क

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरे ॥३।४।७६॥

दी— । टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधं

एत्वं i.e. एकार is enjoined to the टि (अचोऽन्यादि टि—79) of
आत्मनेपद substitutes i.e. to the verbal affixes of such लकार
drop their टः (as लट्, लोट् etc.). Thus एध् + लट् = एध् शप् ते (as
the अ of त (त् + अ) is regarded as टि by व्यपदेशिवद्भाव cop-
एकाचो हे प्रथमस्य 2175 । एध् + अते = एधते ।

नित— । टितः + आत्मनेपदानाम् + टेः + ए इति छेदः । ‘लस्य’ (२१३३
३।४।७६) इत्यधिकारसूत्रम् । टित इति विशेषणम् । तदाह—टितो लस्य
यस्य यस्य लकारस्य टकारः इत् भवति तस्य तस्य आत्मनेपदानां विभक्तीनाम्
आताम्—भादीनाम् टिभागस्य (अचोऽन्यादि टि—७६) एकारत्वं भवति । यथा
शप् त = एध् अ त = एध् त इति स्थिते ‘व्यपदेशिवद्देकानिन्’ इति परिभाषया
स्मिन् तकारि अकारस्य टित्वं कल्प्यम् एकवृत्तिन्यायात् (‘एकाचो हे प्रथमस्य’
एतत् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्) ; तेन तकारादकारस्य एत्वं सति एध ते
इति लभ्यते । ननु तङान्वात्मनेपदम् (२१५६—१.४।१००) इति आत्मनेपदस्य
आम इत्यपि गृह्यते । आनश्च शानच्कानचोः संज्ञा तथाचैवं शानच्प्रत्ययान्ता यजन्
सेवमानादयो न सेत्स्यन्ति तत्रापि टेरेत्वादिति चेदत्राहुः । ‘आत्मनेपदेनाव प्रकृताः
एव (तातां भ्र...इट्त्वहिमहिङ्) गृह्यन्ते तेन आनस्य (यह्यं) नेति भाष्ये स्पष्टं
इति शब्देन्दुशेखरकाराः । एवञ्च टितस्तङां टेरे इत्येव वक्तुमचितमिति तत्त्वबोधि
काराः । एधधातुरकार्थकः । तत्रायं संज्ञश्लोकः—

“वृद्धिचयभयजीवितमरणं लज्जासत्तास्थितिजागरणम् ।

शयनक्रौडारुचिदीप्तार्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः” ॥—शब्द-न्दुशेखरः ।

२२३४ । सार्वधातुकमपित् ॥१२।४॥

दी— । अपित्ःसार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् ।

A सार्वधातुक affix, which is not a पित् i.e. which has no *q* for its indicatory (अनुबन्ध), is to be treated as ङित् (an affix which has *ङ* for its indicatory). In other words an अपित् सार्वधातुक is अगुणौ ।

मित— । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णित्ङित्’ (२४६१—१।२।१) इत्यतोऽनुवृत्ति-
लभ्यं ङितं सूत्रानुकूलं विधाय व्याचष्टे ङिद्वत् इति । ये ये सार्वधातुकाः पितो
(पकारलोपिनो) न भवन्ति ते ते ङिद्वत् (गुणवृद्धिरहिता इत्यर्थः) । तिप्, सिप्, मिप्,
तुप्, आनिप्, आवप्, आमप्, ऐप्, आवहैप्, आमहैप् ; लङ्—तप्, स्प्, अमप् ।
शप् । एतद्व्यतिरिक्ताः सर्वे सार्वधातुकप्रत्ययाः तस्मिन्—इत्यादयः ङिद्वत् भवन्ति
इति विवेकः ।

२२३५ । आतो ङितः ॥७।२।८१॥

दी— । अतः परस्यङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते ।

एधन्ते ।

इय् is substituted for the आ (in आत्मनेपद) of the ङित् affixes
(आताम्, आधाम्) coming after an अ । Thus एध् + शप् + आताम् =
एध् + अ + इयताम् = एध् + इयताम् = एध् इयते—here ए replaces आम्
(by—2233). एधेयते (by आद्गुणः) = एधेते (य् elides by लोपोबोधेति ।
एध् + क्त = एध् + अन्त (by भोऽन्तः—२१६६) = एध् + अन्ते (२२३३) = एधन्ते
(by अतो-गुणे—१६१) ।

मित—। अतो वेयः (२२१२—७।२।८।०) इत्यतो 'इतः' इति 'इय्' इति चानुवर्तते (अतः इति पञ्चम्यन्तम् इय् इति लुप्त प्रथमाकम्) । छित्त इति अवधौ । तदाह—अतः परस्य इत्यादि । पूर्वसूत्रात् 'आतां भ इत्यादयो छित्तः' तेनः एध् शप् आताम् इति स्थिते ततः २२३३ सूत्रेण एध् अ आते इतिजाते एतेन सूत्रेण एध् इयते इति भवति । पश्चात् आदगुणे, य—लोपे च एधेति इति । एधेति इति आङ्ग्लव्याख्यायाम् द्रष्टव्यम् ।

२२३६ । थासः से ॥३।४।८०॥

दो—। टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेधे एधध्वे । 'अतो गुणे' (१६१)—एधे । एधावहे । एधामहे ।

से is the substitute of थास् of a ल (लकार as लट् etc.) that drops its ट् । Thus—एध् शप्+थास्=एध्+से=एधसे । एध्+आथाम्=एध इव+थे=एधेयधे—एधेधे (here आ is replaced by इय् and आम्—is replaced by ए 'by टित आत्मनेपदानां टेरे') ; similarly अम् of ध्वम् is replaced by ए whence we get एधध्वे । एध्+इट् (ङ)=एध्+ए (२२३३). Now by the rule 'अतो गुणे' (१६१) we get एधे । एधावहे एधामहे—Here दीर्घ comes in by the rule—अतो दीर्घो यङि ; and वहि, महिङ are changed into वहे महे by 'टित आत्मने—' ।

मित—सूत्रमिदं टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्याव्यवहितपरवर्ति, तदाह—टिति लीस्यत्यादि । एधसे इत्यादि—अपि थासः से आदेशे च सति रूपम् । एधेधे—अपि, आथामः आकारस्य इयादेशे, आदगुणे, यलोपे, थामः 'आम्' इत्यंशस्य 'टित आत्म'—इति एकारादेशे च रूपम् । एधध्वे इत्यादीनामपि अयं क्रमः । एधे इत्यत्र विशेषमाह 'अतो गुणे' इति एध इति स्थिते एवे एध ए इति जाते 'अतो गुणे' इति पररूपे एधे इति लभ्यते । एधावहे इत्यादौ 'अतो दीर्घ'—इति दीर्घः । अथ एधधातो-लिङ्-प्रक्रिया आरभ्यते ।

२२३७ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥३१॥३६॥

दी— । इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्या-
ल्लिटि । 'आमो मकारस्य नेत्वम्' । आसूकासोराब्धिधानाज्-
ज्ञापकात् ।

In लिट्, आम् is enjoined to a root of which the first letter is one of the इच् प्रत्याहार (इ उ ऋ ए ऐ ओ औ) and a long one (as ई ऊ etc.) and which is other than नृच्छ् । In other words when a root begins with a long vowel except आ it gets आम् attached to it in लिट्—but नृच्छ्, though it satisfies this condition, will not get आम् । The म् of आम् does not elide ; for we have a ज्ञापक (inference) in the आम्विधान (enjoin- ing of आम्) to आस् and कास् । The drift of the saying is this—आम् is enjoined in लिट्, to the roots आस् and कास् by the rules 'कास् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (2606—3.1.35) and 'दयायासश्च' (2824—3.1.37). Then had मकार of आम् been मित्, it (आम्) would have been attached after the final आकार of कास् by 'मिदचोऽन्यात्परः' । Then by 'अकः सर्वेषां दीर्घः' we would have का आम्स् । Hence the same thing would have been repeated and the object of enjoining आम् would have failed. Thus it is expressed that आम् is not मित् or म् eliding.

मित्— । अथ सन्धिविच्छेदः—(इच् + आदिः—समास) + च 'गुरुमतः' + (न + नृच्छः—समास) इति । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इत्यतः (२३०६—३।१।३५) आम् इति 'लिटि' इति चानुवर्त्तते । तदाह—इजादिरिति । इच् इति प्रत्याहारः अकाराकारौ विहाय सर्वान् स्वरवर्णान्गृह्णाति । इच् आदिः (आदिस्थितः) यस्य

सः (बहुव्रीहिः) । गुरु + अत्यर्थे मतुप् = गुरुमान् । इजादिगुरुमांश्च योधातुभवति तस्मात्
 त्तरं लिटि आम् प्रत्ययः स्यात्—किन्तु 'ऋच्छ' धातुर्यद्यपि इजादिगुरुमान् च भवति
 तथापि तस्मादाम् न स्यात् । इजादिगुरुमानित्यनेन—ई, ऊ, ए, ऐ, ओ औ—कारण
 एवादिवर्णत्वेन गृहीताः । ईहांचक्रो ईंश्चाश्चक्रो 'उषाश्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम्
 (भट्टिः) इत्यादयश्च उदाहरणानि । आम् इति मित् भवति नवेत्यत्राह—आम्
 न कारस्य नेत्त्वमिति—अस्य मकारो न लुप्यते इत्यर्थः । तत्र ज्ञापकन्यायमूलं हेतुमा
 आस्कासोरिति । अयमर्थः—कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति कास्धातोः, 'दयाया
 श्चेति (२३२४—३।१।३७) आस् धातोश्च उत्तरं लिटि आम्प्रत्ययोविहितः । त
 यदि आम् इति मिदभविष्यत् तदा 'मिदचोऽन्यात्परः' इति परिभाषया अयं (आम्
 प्रत्ययः) कास्धातोरासधातोश्च अन्यादचः आकारात् परोऽभविष्यत् । का आ
 स् इति आ आम् स् इति च स्थिते मित्वान्नलोपे—का आ स् इमि आ आ स् इति
 च जाति अकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे कास् आस् इत्येवाभविष्यत् त
 पुनराम्बिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादस्याभिरितन् जायते यदामो मकारस्य नेत्त्वमिति
 मतान्तराय अस्माकं लघुकौमुदीव्याख्या द्रष्टव्या । गुरुमान् किम् ? इषधातोर्लिटि इयेष
 ऋच्छंस्तु आनच्छं इति । एवञ्च एध् आम् लिट् इत्यत्र एध् आम्-लि इति स्थिते ।

२२३८—। आमः ॥२।४।८१॥

दी—। आमः परस्य ले (?) लर्लुक् स्यात् ।

लि elides coming after आम् ।

मित—। 'मन्त्रे वसवर्णेत्यादि' (३४०२—२।४।८०)—तः लिरिति 'स्थवर्णि
 यापैजित' (१२७६—२।४।५८) इत्यतो लुगितिचानुवर्तते तदाह—लर्लुगिति । लिर्लु
 त्तिरित्यस्य प्राचां संज्ञा । अत्र तु लिडेव याज्ञः । अत्र त्तिरभावात् तत्त्ववोधिका
 'आम् परस्य लुक् स्यादित्येव वृत्तिरुच्यते उक्तञ्च तत्रैव लिर्लुकीह नानु वर्तनीयमिति ।
 एवञ्च लेर्लोपे एधाम् इति स्थिते अनन्तरसूत्रमाह—

२२३९ । लक्ष्मणानुप्रयुज्यते लिटि ॥३।१।४०॥

दौ— । आत्मन्तल्लिट्पराः क्त्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्-
प्रत्ययवत् क्त्वोऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इति सूत्रे क्त्वग्रहण-
सामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'क्त्वस्ति-
योगे' (२१२७) इत्यतः 'क्त्वो द्वितीय' (२१२६) इति जका-
रेण प्रत्याहाराश्रयणात् क्त्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्य-
वाचित्वादात्प्रकृतोनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः सम्य-
दिषु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । क्त्वस्तु
क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

(Invariably) after a root, ending in (the affix) आम् are placed or used the roots क्, भू and अस्, all followed by लिट्, (affixes) :—In other words, the लिट् forms of the roots क्, भू and अस् (as चकार-चक्रे, बभूव-बभूवे, आस-आसे etc.) are used invariably after those roots that are आत्मन्त, i.e. to which आम् has been attached. It is understood, on the authority of enlisting the root क्त्व (डक्त्व करणे) in the aphorism 'आम्प्रत्ययवत् &c. (2240—1.3-63), that the अनुप्रयोग (subsequent attaching) is allowed to other roots also. [When you say give me the 'Bombay mango' (बोम्बाइ आम) then your pronouncing the word 'Bombay' leads us to think that there are varieties of mangoes ; otherwise had there been only one mango you must have had said 'give me the mango ; similarly अनुप्रयोग is surely sanctioned to other roots also otherwise Panini would not have pronounced the word क्त्व in the rule आम्प्रत्ययवत् etc. and would have said

'आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य' and not 'आमप्रत्ययवत्कञोऽनुप्रयोगस्य'—This is the authority or significance of the word कञ् in the rule.] Hence we get क भू and अस् by forming a प्रत्याहार—(प्रत्याहाराश्रयणात्) beginning from the rule 'कञ्वक्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः' (2117—5.4.50) and ending in the rule 'कञो द्वितीय तृतीयशस्ववीजात् कषौ' (2124—5.4.58). [Note that in Panini's order 'कञ्वक्ति etc. is the 50th. sutra and 'कञो द्वितीय etc. is the 58th. sutra. Here we are quoting below the rules in the order of Panini—

- (50) कञ्वक्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः (2117) 5.4.50.
 (51) अरुर्मनश्चक्षुर्तोरहोरजसां लोपय ।
 (52) विभाषा साति कार्त्तुः ।
 (53) अभिविधौ सम्पदा च । (2124—5.4.53).
 (54) तदधीनवचने (2125)
 (55) दिधे वा च । (2126).
 (56) देवमनुष्यपुरुषपुरुषोऽभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् (2127).
 (57) अव्यक्तानुकरणाद्वाजवरार्धादनितौ डाच् । (2128).
 (58) कञो द्वितीयतृतीयशस्ववीजात् कषौ (2124) 5.4.58.

Thus it is evident from the rules above that the 'क' of 'कञ्वक्ति' in the 50th. rule and the 'जः' of 'कञः' in the 58th rule form the प्रत्याहार । This sort of forming a प्रत्याहार is openly sanctioned by Patanjali himself in his महाभाष्य—which see under this rule].

क भू and अस् being क्रियासामान्यवाची (expressing verbs in general) and आमप्रकृति roots (i.e. roots ending in आम्) being क्रियाविशेषवाची (expressing a particular verb), there is no

distinction in relation between them. But the root सम्पद्, though it lies within the प्रत्याहार, is not made use of (after the आत्मन् roots)—its sense having no relation with that of those (आत्मन्) roots. The meaning of (तैवाम् क्रिया.....प्रयुज्यते)—is this :—

The roots कृ, भू and अस् signify more additional senses than what they have got for their own viz डुकृञ् 'करणे,' भू 'सत्तायाम्' etc. * may also be expressed as स्नानं करोति, भोजनं करोति etc. But the root सम्पद् has got nothing more in addition to what is assigned to it. Thus कृ भू and अस् are general and सम्पद् is special. And, as a rule, a relation exists between the genus and the species and not between two different species. Here भू, अस् and कृ are general and एषाम् is special, thence the former roots are identified with the latter one for they can express any senses (क्रियासासान्यवाची) as in एषाश्चक्रे (increased), कृ expresses the sense of एष । But as the root सम्पद् cannot so express, itself being special, it is not used after आत्मप्रकृतिक roots.

Now परस्मैपद being due to the root डुकृञ्—only when the fruit of the action rests upon (by the rule स्वरितजित—2158) one other than the agent, we look forward :—

मित— । कृञ् (डुकृञ्, करणे) + च = कृच । 'कास्प्रत्ययादाममन्ते लिटि' (२३०६—३।१।३५) इत्यत आमित्यनुवर्त्तते । स च 'येनविधिसदन्तस्ये' ति तदन्तत्वेन यङ्यते । ततः प्रयोजनवशत् पञ्चम्यां विपरिणम्याह आत्मन्तात् इति । लिटि इत्यस्य विवरणम्—लिट्परा इति—लिट् कृभवस्तथ इति अर्थः । ननु सूत्रे कृञ् एव दृश्यते

* Hence they are general verbs—as स्नाति, भुङ्क्ते etc.

तद् भूधातोस्धातोश्च कुतोऽग्रहणमिति चेत् तत्राह—आमप्रत्ययवदिति । 'आमप्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य (२२४०) इति सूत्रे कञोऽपि आत्मनेपदं स्यादित्युक्तं । यदि केवलम् कञ एकस्मैव अनुप्रयोगः स्यात् तर्हि आमप्रत्ययसूत्रे कञ्ग्रहणं भवेत् । यतः 'आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य' इत्युक्ते लघुना आधासेन कार्यसिद्धिः । 'आमप्रत्ययवत्' इत्यस्य उच्चारणमात्रेणैव कञ् आचिपेत् धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगाभावात् । धेनुं चारय इत्युक्ते गम्यते एकैवास्व धेनुरिति किन्तु कृष्णां चारय इत्युक्ते गम्यते यत् वर्णान्तरोपलक्षिताः सन्त्यस्य गाव इति । एवमत्रापि कञ्ग्रहणेनैव अनुप्रयोगोऽन्यास्यापीति लभ्यते । एतदेव च कञ्ग्रहणस्य सामर्थ्यम्—शक्तिः । तेन सुवीरस्य ग्रहणमिति भावः । उक्तञ्च—“सामर्थ्ययोगाद्गृहि किञ्चिदव पश्यामि शास्त्रे यदनां स्यात्” (भाष्यकाराः) । ननु कथंकारं सामर्थ्यमित्यपेक्षायामाह—तेनेति । 'कृष्णस्य योगे-सम्पद्यकर्त्तरि चिः' (२२४०) इत्यतः 'क' इत्यारभ्य—'कञो द्वितीय-वतोऽश्वव्रीजात् कृष्णो' (२११७) इति सूत्रस्य—कञः अकारेण 'कञ्' इति प्रत्याहारः आश्रीयते = 'क्रियते' । तेन च करोतेः, सुवः, अस्तेय ग्रहणं भवति । एष च सामर्थ्यसंवादः—तथा च भाष्यम् :—

“कञानुप्रयुज्यते लिटि (सू) । किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकम् (अव्ययमित्यर्थः), तेनापरिसमाप्तोऽस्ति इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । अत उत्तरं पठति—‘कञोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभूतिप्रतिषेधार्थम्’ (वार्त्तिकम्) । कञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्तिभुवीरनुप्रयोगो भूदिति । आत्मनेपदविध्यर्थे वा । आत्मनेपदविध्यर्थे च (वा ?)—कञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते, आत्मनेपदम् यथा स्यात् । उच्यमानेऽपेक्षितस्मिन् अवश्यमात्मनेपदार्थं वा कर्त्तव्यः । अस्ति-भू-प्रतिषेधेनापि तावन्नार्थः (न प्रयोजनमित्यर्थः) । इष्टः सर्वानुप्रयोगः (वार्त्तिक ?)—सर्वेषामेव कृत्वस्तौनामनुप्रयोग इष्यते । किमिष्यते एव आश्रित्वं प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोत्यपि । कथम् । कञ् इति नेदं धातुग्रहणम् । तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । 'कृत्वस्त्योगे' इत्युक्ते प्रभृत्याकञो ('कञोद्वितीय'—सूत्रस्य) अकारात् ।”

ननु भवतु कृञ्जयहणसामर्थ्यात् कृभ्वस्तौनां लाभः । तेषाम् एधामित्यनेन कुतो-
ऽन्वयः (सम्बन्धः), उभयेषां भिन्नार्थकत्वादिति प्राप्ते आह—तेषामिति ।
कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवाचिनः । डुकृञ् करणे, भू सत्तायामित्यादिरूपविशिष्टा-
र्थका अपि ते अन्येषामपि घातूनामर्थं प्रकाशयन्ति । तद् यथा स्नातीत्यत्र स्नानं करोति,
गच्छतीत्यत्र गमनं करोतीत्यादि । तेन एते क्रियासामान्यवाचिनः ‘क्रियाः सामान्येन
वाचयन्ति’ इत्यर्थः । यस्य यस्य धातोः (क्रियायाः) अनु प्रयुज्यन्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
उपकरोति इति स्पष्टार्थः । अतएव एषाम् एधामित्यनेन अभेदेन (ऐक्येन) अन्वयः
(सम्बन्धो व्यवहारोवा) । कुत इति चेत् ?—सामान्यविशेषान्वयन्यायेनेत्याहुः । सामान्य-
विशेषयोः सम्बन्धस्य सर्वानुभूतिविषयत्वादिति । तत्र कृञादयः सामान्यार्थका एधामित्या-
दयस्तु विशेषार्थका इति बोध्यमिति संक्षेपः ।

ननु योऽयं प्रत्याहारः प्रोक्तस्तत्र ‘अभिविधौसम्पदा च’ (२१२४) इत्यपि अन्तर्भूतम्
सूत्रम् । तत्र च सम्पद इति (सम्—पद) घातुर्हृद्भवते । तत् कृभ्वस्तौनामिव तस्यापि
आमन्नात् कुतो नानुप्रयोग इत्यत्रोह—सम्पदिति । अन्वितार्थत्वादिति । कृभ्वस्तौना-
मिव सम्पद धातोरिधाम् इत्यनेन अन्वयो नास्ति विशेषवाचित्वात् । उभयोरपि न हि
विभिन्नार्थकस्य विभिन्नार्थकेन सह अभेदान्वयः ‘ऐक्यत्वे—सम्बन्धः’ सम्भवति । क्रिया-
सामान्यवाचिन एव क्रियाविशेषवाचिभिरभेदेन अन्वीयन्ते न तु क्रियाविशेषवा-
चिनोऽपीति निष्कर्षः । अयमप्यंशो भाष्यादुपात्तः विस्तरभयाच्चक्षाभिर्भ्रांशोचिततम इति ।

अत्र इदमप्यवधेयम्—“कृञ्चानुप्रयुज्यते इति । व्यवधाने कृञ्भ्वादीनामनुप्रयोगो
भवति न वेति विचार्यते । तत्र वोपदेवः “भूसक्रन्तामः” इत्याह । अस्य व्याख्यायां रामा-
नन्दाचार्यः—अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थमिति
विवृतवान् । तस्माद् व्यवधानेऽनुप्रयोग इति मौग्धवौधिकाः ॥ विषयेऽस्मिन् नीरवो
दुर्गसिंहः । ‘संप्रादिकृभ्वस्तिभिश्च’ इति क्रमदोश्वर—सूत्रम् । तस्य वृत्तावपि नीरवो
जूमरौन्दुः । परं नीमांसितवान् श्रीमद्गोपीचन्द्रः । प्रादिसंहितैः कृभ्वस्तिभिश्चानु-
प्रयोगो भवतीति अथवायं असाधुरिति यो यथा बुध्यते स तथा व्याचष्टे इति सन्दिग्ध-
मेवोपन्यस्तमिति । अर्थात् कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रस्य व्याख्यायां सर्व्वे प्रमुग्धा असवन्

यस्य यन्मतम् स तदेव लिखितवान् । केचन भीत्या दुर्गादद्याः किमपि नोचुः ।
 एव सन्देहः सूत्रमार्गेण प्रदर्शित आचार्येण श्रीमता क्रमदीश्वरेण इति गोपीचन्द्र-
 निष्कर्षः । वस्तुतस्तु पाणिनीये शास्त्रे व्यवधाने अनुप्रयोगासिद्धिः विपर्ययासनिवृत्त्यर्थं
 वार्त्तिकविरोधात् । यथाह श्रीमदृजटीश्वरः कृष्णानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृ-
 त्त्वात् इति । ननु 'उच्चां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' (भट्टि) 'प्रभं शयां यो नहुषं च-
 (रघु)—इत्येव प्रव्यवधानेऽपि कथमनुप्रयोग इति चेत्—नगरस्य उच्चां कथं प्रचक्रुः
 मार्गान् इत्यस्य क्रियान्तरान्वयित्वात् । 'उच्चान् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यपि पा-
 नगरस्य मार्गान् उच्चान् उच्चायुक्तान् सेकयुक्तान् प्रचक्रुरित्यन्वयः । उच्चाशब्दात्
 आदिभ्योऽचि उच्चाशब्दस्य मार्गविशेषणस्य द्वितीयाया बहुवचनम् । एतदेव गोपीच-
 मतम् । यथोक्तं तेन 'ये उच्यन्ते ते उच्चाः । तान् सिक्तान् प्रचक्रुरिति व्या-
 यन्त्यकाराः समादधिरे इति ।' इति केचित्—शब्देन्दुशेखरकाराद्य—

“आमन्तादिति निह्निःस्थमानपरिभाषया प्रशब्देन च अव्यवहिते
 प्रयोगः । अनुशब्दात् पथादेवेति च बोद्धव्यमित्याहुः ।” एवं च “प्रभं
 यो नहुषं चकार” (रघु—१३—३६) “तं पातयां प्रथममास पपात पथा-
 इत्यादयः प्रयोगाः प्रामादिका एवेति बहवः—भट्टोजिरपि मनोरमायामेवमा-
 पचान्तरे हरदत्तस्त्राह—‘कथं भट्टिकाव्ये उच्चां प्रचक्रुः नगरस्य मार्गान्, प्रभं शयां
 नहुषं चकार इति—वार्त्तिककारः पृच्छतां यः पठति विपर्ययासनिवृ-
 त्त्वाच्च व्यवहितनिवृत्त्यर्थश्च’ इति । इति दिक् ॥ अत्र भाष्यमपेक्षम्—तथा च—
 प्रयोगः किमर्थम्—‘विपर्ययासनिवृत्त्यर्थम् (वा)—विपर्ययासनिवृत्तिर्यथास्यात् ईहा-
 —चक्रे ईहामिति माभूत् । ‘व्यवहितविवृत्त्यर्थश्च’ (वा) ईहाचक्रे व्यव-
 माभूत्—ईहां देवदत्तश्चक्रे’ इति ।

कृत्वास्तु क्रियाफले इति ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल’ इति सूत्रेण क्रिया-
 यदा कर्त्तारं नाभिप्रेति तदा डुकञ् इति जित्वात्कृधातोः परस्मैपदित्वमेव ।
 प्रयोगदशायां तु नायं नियम इति दर्शयति—

२२४० । आम्प्रत्ययवत् कजोऽनुप्रयोगस्य ॥१३६३॥

दी— । आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहु-
ब्रीहिः । आम्प्रत्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कजोऽप्यात्मनेपदं
स्यात् । इह पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु—तद्विपरोतमिति । तेन
कर्तृगेऽपि फले इन्दाच्चकारत्यादौ न तद्ध ।

The word आम्प्रत्यय forms an अतद्गुणसंविज्ञानबहुब्रीहि—the breaking up of the words being आम् प्रत्ययो यस्मात् (after which the affix आम् is attached). [Meaning of अतद्गुणसंविज्ञानः—बहुब्रीहि is of two kinds तद्गुणसंविज्ञान and अतद्गुणसंविज्ञान । The former is illustrated when the constituent members have any connection (अन्वय) with the verb ; as सुकेशीमानय 'Bring a woman of excellent hair'—when this is said a woman of bad hair should not be presented. Hence it is obvious that not an ordinary woman is wanted but a woman possessing of beautiful hair ; so hair also is connected with the verb आनय । This is तद्गुणसंविज्ञान । The latter (अतद्गुण) is instanced when the constituent members are not connected with the verb but the possessor alone is meant to be connected with the verb. Thus चित्रगुमानय—Bring me a man possessing spotted cows. Here cows are not presented before the speaker but only the man possessing the cows. Hence the cows have no connection with the verb]. Similarly in this case, आम्प्रत्यय—the affix आम् has nothing to do with वति, which is affixed to a root, followed by आम् । Hence the root followed by आम् is meant.

Atmanepada is enjoined to the root कृञ्, also, which is invariably after (आम्) like the root, possessing or being followed by the affix आम्. (Thus it is shown that the root कृ will be आत्मनेपद, when it follows एधाम् or the like no matter if the fruit of the action accrues to the person other than the agent (कर्ता). Now to show that the root कृ preceded by an आम्प्रत्यय root will take परस्मैपद terminations even when the result rests with the agent, he says that here in the rule आम्प्रत्ययवत्—” should draw the word ‘पूर्ववत्’ from the preceding rule ‘पूर्ववत्’ (2735—1.3.62) so that there will be two (different) sentences—(1) आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य and (2) पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । The latter then means that कृ will be आत्मनेपद or परस्मैपद according to its predecessor (पूर्व) एध. इन्द etc, are आत्मनेपद or परस्मैपद and otherwise. Thus even when the fruition rests with the agent तद्ध् i.e. त आताम् and the like आत्मनेपद terminations are not to be attached to कृ in इन्दाच्चकार etc. Hence though the root इदि or इदि (with नुम्) is parasmaipadi it will act as an atmanepadi when being changed into इन्दाच्चक्रे । Now in the present case the form standing एधाम् + कृ + त—

नित— । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (२१५७—३।१।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । सूत्रे ‘आम्प्रत्ययवत्’ इति दृश्यते । न च आम्प्रत्ययस्य आत्मनेपदं भवति । तत् कस्य आत्मनेपदमित्यपेक्षायां प्रथमं तमेव शब्दं विभज्य तस्मात् दृश्यति—आम्प्रत्ययोयस्मादिति । अतदगुणसंविज्ञान इति । तदगुणसंविज्ञानात्तस्मात् संविज्ञानभेदेन हि बहुव्रीहिर्द्विधा विभज्यते । तत्र यदा वृत्तिस्थपदस्य क्रियायात्मिका स्यात् तदा तत्तदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः यथा सुसुखामानय इत्युक्ते न तावत् इति

आनीयते किन्तु सुसुखा एव । तस्मात् सुसुखायाः स्त्रिय इव सुखस्यापि क्रियया अन्ययो
न घटते तदा अतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । यथा—चित्तगुमानय' इत्युक्ते न
खलु गाव श्रिता आनीयन्ते किन्तु यस्य ताः स एव ; एवमत्रापि आम्प्रत्ययो यस्माद्धातो-
रुत्तरं विधीयते तस्यैवात्मनेपदं न त्वाप्त इति । आम्प्रत्ययवदिति तृतीयान्तानुव्याप्ये
वति इत्याह आम्प्रकृत्यानुव्यमिति । ततः अनुप्रयोगस्य इत्यत्र 'अनुप्रयोग' इति
कर्मणि घञोरूपम् (अनुप्रयुज्यतेऽयमिति) ; तदाह अनुप्रयुज्यमानात् इति योऽनुप्रयुज्यते
तस्मादित्यर्थः । आत्मनेपदं स्यादिति—क्रियाफले परगामिन्यपि अनुप्रयुज्यमानात्
कृञः (कृ धातोः) आत्मनैधादिधातुवत् आत्मनेपदमेव स्यात् न तु 'स्वरिते' (२१५८)
इति प्राप्तं परस्मैपदमित्यर्थः । एवमप्राप्तस्य—आत्मनेपदस्य प्राप्तिविहिता इदानीं
प्राप्तस्य आत्मनेपदस्यविधिं वारयिष्यन्नाह—इहेति । अस्मिन् आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनु-
प्रयोगस्येति सूत्रे, 'पूर्ववत्सन्' (२७३५—१।३।३२) इति सूत्रात्—पूर्ववदिति
पदमनुवर्त्ता अनुकृत्य वाक्यभेदेन विभिन्नवाक्यत्वेन सम्ब्रूयते अन्यीयते अस्माभिरिति शेषः
माप्यकारप्रवृत्त्यनुसारादितिभावः । तथाच सूत्रमिदं वाक्यद्वयात्मकम्—'आम्प्रत्ययवत्
कृञोऽनुप्रयोगस्येत्येकं वाक्यम् । 'पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्येत्यन्तम् । तत्र पूर्वव्याप्यः
प्रागेव व्याख्यातः । द्वितीयस्य त्वयमर्थः—पूर्वेषु एधादिधातुना तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्
कृञोऽपि आत्मनेपदं स्यात् । ननु च प्रागपि (आम्प्रत्ययवदित्यत्र) एवमेव प्रोक्तन्तु
कोऽत्र विशेषः इति चेत् नियमार्थोऽयमारम्भ इत्याह—पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीत-
मिति । नियमफलमाह—तेनेति (इदि ऐश्वर्ये इति धातुः परस्मैपदी । इदितोऽनुम्
धातोरिति नुम्—ततः आभि लिटि रूपम्)—अत्र आत्मन्तस्य इदिधातोः परस्मैपदित्वेन
अनुप्रयुज्यमानस्य कृञः द्वित्वप्रयुक्तं 'स्वरिते' (२१५८) ति सूत्रप्राप्तं आत्मनेपदं
प्रतिषिद्ध्या फलं कर्त्तारमेव अभिप्रैति, धातुय जिदेव भवति तथापि (हेतुद्वयसत्त्वे-
ऽपि) कृञोऽत्र (इन्दाच्चकार इत्यत्र) परस्मैपमेव भवति । अत्रायं संक्षेपः—'आम्-
प्रत्ययवतोऽनुप्रयोगस्य' इत्यनेन परगामिन्यपि फले—आत्मनेपदं विहितम्—(परस्मैपदं
निषिद्धम्) ; पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इत्यनेन तु कर्त्तृगामिन्यपि फले—परस्मैपदमेव
विहितम् (आत्मनेपदं निषिद्धमिति नियमद्वयम्) ।

अत्र भाष्यम्—‘आम्प्रत्ययवदिति । कञ्ग्रहणं नियमार्थम् । इह कञ्
 ईहासास । कथं चाक्षेपानुप्रयोगो भवति । प्रत्याहार ग्रहणं हि
 विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्रप्रत्याहारग्रहणमिति । इह कञ्ग्रहणं
 अथैह कस्मान्न भवति । उदुम्भाच्चकार । उदुरजाच्चकार ! ननु चाम्प्रत्ययवदित्युक्तं
 ननु चाद्यात् प्रत्ययात् आत्मनेपदं पश्यामः न ब्रूमोऽनेनिति । किं तर्हि । स्वरित्ति
 कर्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति
 आम्प्रत्ययादेवेति । यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । ईहाच्चक्रे । उचाच्चक्रे
 विधिय प्रकल्पतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते । आम्प्रत्ययवत्—पूर्ववच्चेति” ।

एवं प्रकृते लिटि एधाम् क त इति स्थिते—

२२४१ । लिटस्तभयोरेशिरेच् ॥३।४।८१॥

दी—लिडादेशयोस्तभयोः ‘एश्’ ‘इरेच्’ एतौस्तः
 एकारोच्चारणं ज्ञापकं—‘तडादेशानां टेरेत्वं ने’ति । तेन डारौ
 रसां न । ‘क’ ‘ए’ इति स्थिते ।

‘एश्’ and ‘इरेच्’ replace respectively त and क, the substitutes
 for (affixes of) लिट । The pronunciation of एकार in एश् and
 इरेच् indicates this—that एत्वं i.e. एकार is not enjoined to the
 (अचोऽच्चादि-) of the substitutes for तङ् (आत्मनेपद affixes), [derived
 by the rule ‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३२)] ! Hence डा, रौ and ए
 the substitutes for third person triad of लुट्, which is a टित् (क
 eliding), have no एत्वं (एकार) in their टि portion. Now the
 form being एधाम् + क + ए—[Note that एश् is शित्, and therefore
 it replaces the whole affix त (and not अ only of it) by the परिभाषा
 —‘अनेकाल् शित् सर्व्वस्य (45.)—इरेच् also being अनेकाल्—containing
 more than one अल् or letter replaces the whole of क] ।

मित—। तय भय 'तभौ' (वृद्धः), तयोः (स्थानवष्टी) स्थाने एश्, इरेच् च क्रमात् स्यात् । तस्थाने एश् भस्थाने इरेच् इति विवेकः । 'टित आत्मनेपदानां टेर' (२२३३) इति सूत्रेण लिङादेशतभयोष्ठिभागस्य एत्वं (एकारः) स्यात् लिङ-ष्टित्वात्—तथापि यत् 'अश् इरेच्' इत्यनुक्ता 'एश् इरेच्' इति एकारत्वेन निर्देशः क्रियते तेन ज्ञाप्यते यत् तङ्कादेशानां तङ्कामात्मनेपदविभक्तीनां स्थाने ये आदिश्यन्ते तेषां टेः टिभागस्य एत्वं एकारत्वं न भवतीत्यर्थः । किञ्चित् तद् ज्ञापकफलमित्यपेक्षया माह तेनेति—लटः त, आताम्, भ इत्येषां स्थाने डा, रौ, रम् इत्येते विधीयन्ते । अत्र लुटष्टित्वेऽपि तदादेशानां डारौरसां टेरत्वं न भवति । अथ प्रकृते एधाम् क इति स्थिते ('अनेकाल् शित् सर्व्वस्थेति परिभाषया एशः शित्त्वात् इरेचश्च अनेकाल-त्वात्—सर्व्वदेशः) ।

२२४२ । असंयोगात् लिट् कित् ॥१२।५॥

दो—। असंयोगात् परोऽपिलिट् कित् स्यात् । 'कृडिति च' (२२१७) इति निषेधात्—'सर्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (२१६८) इति गुणो न । द्वित्वात् परत्वादयणि प्राप्तौ ।

An अपित् लिट्, coming after a non-conjunct letter (single letter), becomes (is to be treated as) कित् and not डित् by the rule 'सर्व्वधातुकमपित्' (2234) for लिट् substitutes are आर्द्धधातुकः । Here त (the आत्मनेपद affix) has no प् after it hence it is अपित् and thus the rule applies. According to the prohibition en-joined in the rule 'कृडिति च' (2217) the ऋ of कृ is not gunnat by the rule 'सर्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः' (2168) for ए ... the ... is कित् । After the root कृ is first reduplicated by 'लिटि धातोरनभ्यास्य' (2177), the यणादेश (र) being due by the subsequent rule 'इतो यण् अचि' (47—6. I. 77)—(एधाम् कृ कृ ए) we look ahead :—

मित—। असंयोगात् + लिट् कित् इतिच्छेदः । 'सार्वधातुकमपित्'

पूर्वसूत्रम्—तस्मादपिदित्यनुवर्त्ता आह, असंयोगादिति—असंयोगात् (हलोऽन्तः

संयोगः इति) संयोगसंज्ञावहिर्भूताद् वर्णात्—परः परवर्त्तो यः अपित् लिट् 'लिट्

स कित् = अगुणौ' स्यात् । ततः 'सार्वधातुकाद्धधातुकयोरिति गुणे विहितेऽपि—

लिटः कित्वात् 'किङ्तिचेति' निषेधात् न गुणः । ततः एधाम् क् क ए इति

द्वित्वे (लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेणेत्यर्थः) 'इको यणचि' (४७—६।२।७७)

सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् ऋकारस्य यणदेशेन रेफे प्राप्ते विशेषमाह—(यदि तु

यणदेशः क्रियेत तदा 'क्' इत्यस्य 'क्' इत्येव रूपे जाते एकाच्चाभावात् लिटिधातोरिति

अवर्त्तेत द्वित्वं च नो भवेदित्युक्तं—द्वित्वादित्यादि)—

२२४३ । द्विर्वचनेऽचि ॥१।१।५६॥

दी । — द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् किं कर्त्तव्ये ।

When an अच् (vowel) due to which reduplication is joined (to what precedes) follows, then the substitution for vowel (अच्) is prohibited—if (i.e. on condition that) reduplication has to be done. Here in एधाम् क् क ए—क् has reason to be duplicated owing to the existence of (लिट्) 'ए' after it, for to substitute ए for त is आर्द्धधातुक (लिट्) by स्थानिवद्भावः । As this ए being an अच् the ऋ of क् must be replaced by यण् (यण्). Thus we are between the horns of a dilemma. But this rule 'द्विर्वचनेऽचि' solves this difficulty with the help of the exposition 'द्वित्वे कर्त्तव्ये अच आदेशो न स्यात्'—'substitutions for vowels are not joined when duplication has to be done.' Thus द्वित्व or duplication comes in first and then follows यणदेश though

rule 'इको यणचि' (47—6. 1. 77) follows upon the द्विविधायक rule 'लिटिधातोर्गन्धासस्य' (2177—6. 1. 8). Note that the terms द्विविधायक etc.—has special significance. What is the significance of द्विविधायक ?—Witness दृष्टवति । Here in दिव् (दिविक्रीडायाम्) + उठ सन् तिप्—ऊट् is not a द्विविधायक ; hence by ऊट् we first get दृष्ट्वा and then we duplicate दृष्ट्वा and the form is दृष्टवति ; but if the duplication would have been first adhered to we would have got दिदृष्टवति and not दृष्टवति which is the correct form. For the significance of चि and चि; see the 'मित'—Tika below. The form yet remaining एधाम् क क ए—

मित—। 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (४८—१।१।५६), 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०—१।१।५७), 'न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुसारं दीर्घं जश्चविधिषु' (५२—१।१।५८) 'द्विवचनेऽचि इति पाणिनेः सूत्रम् । तद्वचनं द्विवचनेऽचि इत्यत्र 'स्थानिवदादेश' इति परस्मिन् इति पूर्वविधावि'ति 'न' इति चानुवर्तते । द्विवचने इत्यस्य च द्विवचने येन परनिमित्तेन तत् द्विवचनम् (वहुव्रीहिः) इति विग्रहः = द्विवचन—निमित्तमिति लभ्यते ; अथवा द्विः वचनम् द्विवचनम् (सुपसुपा) तदस्ति अस्य इति अर्थ आदिभ्योऽच्—ततः द्विवचनञ्च द्विवचनञ्चोत्प्रेक्षः । अत्राप्यनुक्तमपि द्विवचननिमित्तमिति गम्यते आयुष्टं तम् इत्यत्र यथा—आयुषो निमित्तम् एतमिति बोधः । तदेतत् सर्वं मत्वाह—द्विविधायक इत्यादि । द्विविधायक इति अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य द्विविधायक विधौ कर्तव्यं सतीत्यर्थः । एवं क ए इत्यत्र द्विविधायक कर्तव्यम् । तेन 'इको यणचि' अचोत्प्रेक्षेन इकः (अचः—ऋकारस्येति यावत्) स्थाने यण (रिफः) प्राक्—न कर्तव्यः । अथमं अजादेशे तु क्रे इति भवति । ततो रूपान्तिदेशपचाग्रये यद्यपि 'क्रे' इत्यस्यैव स्थानिवत्—मत्वा द्विविधायक 'चक्रे' इति लभ्यते तथापि 'प्रचालनादि पञ्चस्य दूरादस्पर्शनं वरमि'ति न्यायात् अथमं द्विविधायक कर्तव्यं ततोऽजादेशः कर्तव्यः लाघवात् इति भावः । किञ्च रूपान्तिदेशपचाग्रये दोषान्तरमपि भवति । 'क्रे' इतीदं स्थानि

बन्धत्वा यदि द्वित्वं विधीयते तर्हि—‘क्ते’ इत्यत्र (कर्ण) रेफोऽपि स्थानिवन्नात्
 ऋकार एव भवति ततश्च एकाचत्वं न भवति किन्तु इच्चाकत्वमेव ततः कुतो द्वित्वं
 —मुष्कं द्वित्वे कर्त्तव्ये प्राक् अजादेशो न कर्त्तव्य—इति । प्रथमं कृ कृ ए
 कर्त्तव्यं तत उत्तरखण्डस्य (द्वितीय ‘कृ’ इत्यस्य अभ्यासभिन्नस्यैत्यर्थः) यणोऽपि
 विधातव्यः । द्वित्वनिमित्ते इति किम् ? दुद्रूषति । दिव् (दिवुक्तीङायाम्) +
 इति स्थिते “क्तेः ‘युडनुनासिके च’” (२५६—६।४।१०) इति वकारस्य
 दिव् + ऊ + सन् इति जाते ऊकारस्य न द्वित्वनिमित्तत्वं किन्तु सन् एव तत्
 व्यवहितत्वात् परत्वं न भवति तेन प्राक् ऊट्—कार्ये कृते द्रू
 इति सम्पद्यमाने द्वित्वं ततो हलादिशेषेण—दुद्रूषति इति लभ्यते, प्राक् द्वित्वे कर्त्तव्ये
 तु दिद्रूषति इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति बोध्यम् । अचि किम् ? जेघ्रीयते । देघीकं
 जेघ्रीयते इत्यत्र प्रा + यङ् इति स्थिते “ईप्राभ्योः” (२६४—७।४।११) इति
 इत्यस्य ईकारान्तत्वे विहिते ईकारस्य द्वित्वनिमित्तकयङो निमित्तत्वं, न तु द्वित्वनिमित्त
 निमित्तकत्वमिति प्राक् ईत्वं ततो द्वित्वम् । एवं देघीयते इत्यत्र । अचः किम्
 असूषपत् । खापि (स्वप् + णिच्) + चङ् + तिप् इति स्थिते चङि (२३१५—६।१।१५)
 इति चङो द्वित्वनिमित्तं ‘खापेयङि’ (२५८४—६।१।१८) इति खापेः संप्रसारण
 तेनाव कार्यद्वयं वर्त्तते । खापेर्द्वित्वमित्याकं कार्यम् । तस्य च सम्प्रसारणमित्युप
 तदनयोः कतरत् प्रथमं क्रियताम् इति कार्यसन्देहे “सम्प्रसारणं तदाग्र्यकार्यस्त्वन्त
 दि”ति परिभाषया—प्रथमं सम्प्रसारणमेव कार्यं ततो द्वित्वं खापे वकारस्य
 सम्प्रसारणम् ‘उ’ इति यावत् (इग्यणः सम्प्रसारणम्) तस्य अजादेशत्वाभावात् ।
 स्पष्टार्थः—खापेर्वकारस्य—उत्वं विधीयते । तदत्र व इति स्थानी उ इति आदेश
 व इति तु अज् न भवति । किन्तु हलिव तेन उकारस्य अजादेशत्वं नास्ति (अ
 आदेश इति अजादेशः) किन्तु हलादेशत्वमेव । तेनाव निर्वाचं सम्प्रसारणमेव
 भवति ततो द्वित्वम् (मन्वत्त्वदोर्घत्वत्वाणि च) इति । सम्प्रसारणेन सुप् इति
 सुप्सुप् चङ्ति इति स्थिते लुङादेशत्वादडागमे अट् सुपसुप् च तिप् इति सम्पद्यमाने
 ‘दीर्घो लघोः’ (२३१८) इति अभ्यासदीर्घे असूषपत् इति लभ्यते (आदेशप्रत्यययोः)

बलम्) । [अत्र भाष्यम् 'द्विवचनेऽचौति—आदेशे स्थानिवदनुदेशा तद्वतोद्विवचनम् (वार्त्तिक) । आदेशे स्थानिवदनुदेशतद्वतः, किंवतः । आदेशवतो द्विवचनं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्राभ्यासरूपम् (वार्त्तिक) । तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । 'अज्यहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद् भावस्य, (वार्त्तिक) । यदयमज्यहणं करोति तद् ज्ञापयत्याचार्यो यद्वरूपंस्थानिवद् भवतीति । क' कृत्वा ज्ञापकम् । अज्यहणस्येतत् प्रयोजनम् । इह सा भूत् । जेघ्रीयते देघ्रीयते । यदि च रूपं स्थानिवद् भवतीति ततोऽज्यहणमर्थवद्भवति । अथहि कार्यम् । नार्थोऽज्यहणेन । भवतोवात्र द्विवचनम् । तत्र गाङ्प्रतिषेधः (वार्त्तिक) । तत्र गाङ् प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः । गाङ् लिटौति द्विलकारकी निर्देशः । लिटि लकारादाविति । कृतेऽजन्तदिवादि-नामधातुष्वभ्यासरूपम् (वार्त्तिक) । कृतेऽजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्त्तत् । एजन्ता जम्—मस्ते । दिवादि । दुद्रूषति । सुष्यूषति । नाम धातुः । भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयते; सन् विभवनीयिषति । एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि । प्रत्यय इति चेत् कृत्यजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम् (वार्त्तिकम्) ।

'प्रत्यय इति चेत् कृतेऽजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति । दिवादय एके परिहृताः । एवं तर्हि द्विवचननिमित्ते अचि अजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि । स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः । नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते । तद् यथा । दधि त्रपु (दक्षा इति भाषायाम्) संप्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । लङ्गुलोदकरं पादरोगः । (लङ्गुलोदकमिति पूल्यादिगन्धविशिष्टं दूषितं जलमित्यर्थः) पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुधृतत् । आयुधोनिमित्तमिति गम्यते । अथवा अकारो मत्वर्थीयः । द्विवचनमस्मिन्निति सोऽयं द्विवचनः द्विवचने इति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति । यः पुनराह द्विवचने कर्त्तव्ये इति । कृते तस्य द्विवचने स्थानिवद्भवति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्त्तियते । क प्रकृतः । न पदान्तद्विवचनेति । द्विवचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति । एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौकालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह द्विवचने

कर्त्तव्ये इति कृते तस्य द्विवचने अजादेशो भविष्यति । ए' तर्हि उभयमनेन क्रि-
प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनञ्च । कथं पुनरेकेन यत्नोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्या-
कथम् । एकशेषनिर्द्देशात् । एकशेषनिर्द्देशोऽयं द्विवचनञ्च द्विवचनञ्च द्विवच-
द्विवचने कर्त्तव्ये द्विवचने अचि प्रत्यये इति ।]' ॥ एवं प्रकृते एधाम् कृ कृ ए
स्थिते ।

२२४४ । उरत् ॥७।४।६६॥

दी— । अभ्यासकृत्वर्णस्य (?) अत् स्यात् प्रत्यये परि-
रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७६) । 'प्रत्यये' किम् । वत्रश्च

The चकार of the अभ्यास is replaced by अत् when a प्र-
or affix follows. अ of अत् is followed by a र् (by the rule
णरपरः 70—1. 1. 51.). This र् disappears by the rule—हलादिः
शेषः (2179). Why say प्रत्यये परे? Witness वत्रश्च । व्रश्च (ओत्रश्च
+ लिट्णल् (अ) = व्रश्च, व्रश्च (द्वित्) अ = व्रश्च, (लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्—246)
इति (सम्प्रसारणम्) = व्रश्च = व्रश्च (उरत्) व्रश्च = वत्रश्च by हलादिः शेषः । Hence
the अभ्यास 'व्र' is first changed into वृ by सम्प्रसारण then into वृत्
उरत् (अत्)- Hence, because अत् (अ) in वृत् is the substitute
कृ, which is a सम्प्रसारण (इग्यणः सम्प्रसारणम्), has to be treated
स्थानिवत् i. e. like the स्थानी 'कृ'. Thus वृ of वृत् is not allowed
to have सम्प्रसारण, for it is followed by a सम्प्रसारण अ (स्थानिवत्)
the rule 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363—6. 1. 27). Thus the rule
न सम्प्रसारणे etc is valid here. But had the word 'प्रत्यये' not been
mentioned (in the वृत्ति of Bhattoji), the i. e. अ (अत्) of वृत् would
not have been treated as स्थानिवत् (कृवत्), there being no परिनि-
cp. the rule 'अचः परस्मिन् etc' (50—1. 1. 57). And अ (अत्)

not being a स्थानिवत्), the rule न रणे etc does not apply (for there is no संप्रसारण following). Thus the अभ्यास 'र' of वव्रश्च is going to have सम्प्रसारण but in that case you cannot get वव्रश्च, but you are to get ओव्रश्च. Thus it is clear that the expression 'प्रत्यये परतः' should be mentioned in the वृत्ति ।

मित— । उः + अत् इतिच्छेदः । उरिति ऋकारस्य षष्ठ्या रूपम् 'मातृपितृ' इत्यत्र यथा । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७४१५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते । 'आसप्तनाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् अङ्गस्येत्यधिकृतं वर्तते । तदाह—अभ्यास-ऋवर्णस्य इत्यादि । प्रत्यये परे इति । 'अङ्गस्य' इत्यनेन प्रत्ययः आलिप्यते एव अन्यथा प्रत्ययपरत्वाभावेन तस्य अङ्गसंज्ञालस्यैव अभावात्—उक्तं हि भगवता स्वकारिणैव—'यस्मात् प्रत्ययविधिसादादि प्रत्ययेऽङ्गमिति' (१९९) । अत उक्तं प्रत्यये परे इति । रपरत्वमिति—'उरण् रपरः' (७०—१११५१) इति सूत्रेण 'अत्' इत्यस्य अकारः रपरः सन्नेव प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च 'कृ' कृ ए इत्यत्र 'कृ' कृ ए इति स्थिते 'ह्लादिः शेषः' (२२७७) इति सूत्रेण—रलोप इत्याह—ह्लादिरिति । एवञ्च कृ कृ ए इति स्थितम् ।

खव्याख्याने प्रत्यये इति पदे कथमनुभुक्तं इति कारणं फलञ्च निर्द्देश्यन् पृच्छति, प्रत्यये किमिति । उत्तरमाह—वव्रश्चेति । ओव्रश्चुच्छेदने इति धातुः । तस्य लिटि णञ्चि रूपम् । तदित्य' प्रक्रिया । व्रश्च लिट् णञ् (च) इति स्थिते द्वित्वम्, लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्, (२४०८) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम्, 'उरत्' इति अभ्यासस्य ऋकारस्य अकारादेशः, रपरत्वम्, ह्लादिः शेषः (व्रश्च, व्रश्च, अ=वृश्च, व्रश्च, अ=वव्रश्च, व्रश्च अ=वव्रश्च); अत्र अभ्यासस्य 'व्रश्च' इत्यस्य सम्प्रसारणेन य ऋकारोभवति (वृश्च) स स्थानी । तस्य स्थाने पुनरुक्तद्वित्यनेन योऽकारोविधीयते स च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधा' वित्यनेन स्थानिवत् । ऋकारोऽयं इग्यणः सम्प्रसारण' मित्यनेन सम्प्रसारण-संज्ञकमित्युक्तं भवति । तस्मात् तत् स्थाने य आदिश्यते अकार इति सोऽपि स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणसंज्ञकमेव भवति । ततश्चाभुमकारमाश्रित्य 'न संप्रसारणे संप्र-

सारणम्' (१६२) इति निषेधः प्रवर्तते वकारस्य उत्वं च न भवति वन्नश्चेति सिद्धातिः । किन्तु यदि अत्र 'प्रत्यये' इत्युक्तं नाभविष्यत् तर्हि परतः प्रत्ययाभावात् वकारस्य स्थानिवत्त्वमपि नाभविष्यत्, प्रत्यये परतः सत्येवहि अङ्गसंज्ञाविधानात् तत्तस्य स्थानिदत्त्वाभावेन सम्प्रसारणत्वस्याप्यभावात् 'न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधोऽपि न प्रावर्त्तिष्यत । तेन च वकारस्य सम्प्रसारणेन 'वन्नश्' इति रूपस्य दुर्गपपादमभविष्यदिति सुष्ठूक्तं 'प्रत्यये परे' इति ।

२२५ । कुहोश्चुः ॥७।४।६२॥

दी— । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते । एधाञ्चक्रिरे ।

चवर्ग (चकृजभज) replaces both कवर्ग (कखगघङ) and हकार existing in an अभ्यास । Thus the क of ककृए is replaced by च and then by यणादेशः ('इको यणचि) we get चक्रे । Then एधाम् च = एधाञ्चक्रे ।

मित— । कुरिति कवर्गः । चुरिति चवर्गः । ह् इति हकारः कु च ह् च कुहो (इन्द्रः) तयोः (स्थानपङ्क्ति) । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यास्येति अनुवर्तते तदाह—अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेश इति । अत्र कवर्गोयवर्गावहकारस्य च समष्ट्या षट्त्वं चवर्गीयानाञ्च पञ्चतया यथा संख्येन नान्वयः । विद्यते यद्यपि उभयोः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये प्रयत्नभेदोऽप्यस्ति तथापि सूत्राण्यसामर्थ्यात् आदेशो बोध्य इति । एधञ्च प्रकृते एधाम् च-कृ ए इत्यत्र एधाम् च कृ इति जाते यणादेशे 'अनुस्वारस्य ययि परसवण' (१२४ — ८।४।५८) इति परसवणे एधाञ्चक्रे इति लभ्यते । एधाञ्चक्राते इति 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्यातामित्यनेन रूपम् । एधाञ्चक्रिरे इति भक्ष इरेजादेशे रूपम् ।

इदानीं 'यासः से' (२२०६) इति यासः 'से'भावे सकारस्य वलादित्वात् आदेशश्चेति

काखेड्वलादेरिति इडिह कथं न भवति इति दर्शयितुमिह निषेधपरं सूत्र-
वतारयति :—

२२४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥७।२।१०॥

दी— । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वला-
देरार्धधातुकस्य इट् न स्तात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच
इति किम्—यङ्लुग् व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—श्रितपा
श्रपानुबन्धेन निर्दिष्टं यज्ञणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि
न यङ्लुकि ।—इति । एतच्च इहैव एकाजग्रहणेन ज्ञाप्यते ।
अच इत्येव एकत्वविवक्षया तद्वतोग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहण—
सामर्थ्यादनेकाचोपदेशो व्यावर्त्तते । तेन वधेर्हन्तुपदेशे
एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनु-
दात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते । एधाच्चक्षुषे । एधाच्चक्राथे ।

The augment इट् is not enjoined to a वलादि-आर्धधातुक which
follows a root that is mentioned to be अनुदात्त and एकाच् (having
a single vowel only) in उपदेश (i.e. धातुपाठ) । The word 'उपदेशे'
is related with both 'एकाचः' and 'अनुदात्तात्'; why say एकाचः?—It
(i.e. the word एकाचः) is enlisted in the rule so that इडिविधि may
be barred to एकाच roots in यङ्लुक् । In other words एकाच
is included with a view to prohibiting the augment इट् to
एकाच roots in यङ्लुक्—cp.—the saying (of old Grammarians) :—

Rules, in which the roots have been taught in these five
sorts or ways, viz—by affixing तिट् (ति), शप् (च), अनुबन्ध, by
taking up the whole class (गण) and by pronouncing the
qualifying word एकाच् beforehand, will cease to have, in यङ्लुक्

(the operations which they exercise upon the simple roots लट् लिट् etc.).

[1. श्रितपा—(By श्रितप) :—The rule 'भरतेरः' (2181—7.4.32) contains the root भू ending in श्रितप् or ति and enjoins अ (अकारान्त to the reduplicate or अभ्यास in लिट् consequently भू is replaced by भ । But this rule will not apply to the same root भू in यङ्लुक् thus भू + यङ् लुक् लिट् अ = बोभवाच्चकार and not वभवाच्चकार (for information see under the rule 'यङो वा' 2651). Similarly the rule 'नेर्गदन्' etc. (2285) directs णत् to नि (प्रणिहन्ति) but as हन् is expressed by adding श्रितप् (हन्ति) after it, the नि cannot have by this rule, the णत्वविधि in यङ्लुक् as प्रण्यजङ्घनीत् ।

2. शपा—By शप् :—(This शप् is a Vikarana). The rule 'सनीवन्तर्धभस्जदभुश्चिख् यूर्णभरजपिसनान्' (261—7.2.49) enjoins the augment इट् optionally to the roots mentioned here. But as इ is pointed out with the affix शप् attached to it (इ + शप् = इष) it will not have, in its यङ्लुक् form, the augment इट्. Thus वर्मन्ति, वरिमन्ति, बरीमन्ति are without इट् ।

3. अनुबन्धेन—By an अनुबन्ध or an indicatory (as the eliding word—क् in क्त and क्तवतु or ल् उ in लुट् &c.) : Direction by अनुबन्ध is possible in two ways (1) by स्वरूप i.e. by attaching an अनुबन्ध such as ड to the root itself and (2) by an इत्संज्ञकपद or word :

(1) By स्वरूप is illustrated in the rules 'श्रीङः सार्वधातुके' (2441—7.4.21) and 'दीङो युडचि' (2507—6.4.63)—श्रीङि दीयितः—(श्री + यङ् लुक् तस्)—(दीङ् यङ् लुक् तस्) where श्री and दी are gunnated in the अभ्यास by the rule 'युषो यङ्लुकोः' (2630

7.4.82) and not by the rules cited above ('शीङ्; सार्व'—and दीङो युङचि).

(४) इत्सञ्ज्ञकपद is exemplified in the rule 'अनुदात्तञित आत्मनेपदम्—(2157—1.3.12). Now the root स्यर्ध् is अनुदात्त and the root शीङ् is ङित् but they will cease to be so (आत्मनेपद) when यङ्लुक् follows—पापर्होति, शेषथीति (स्यर्ध् + यङ्लुक् + तिप् :—शी + यङ्लुक् + तिप्) ।

4. गणेन—By a गण—a class or group :—This is illustrated in the rules 'रुधादिभ्यः अम्' (2543—3.1.78) and 'दिवादिभ्यः श्यन्' (2505—3.1.69) etc. But भिद् (a root of the रुधादि class) and दिक् have no अम् (ण) and श्यन् (य) in their यङ्लुक् forms—वेभिदीति देदिवीति ।

5. यवैकाग्र्यहणम्—By the mention of एकाच् :—It is illustrated in the present rule एकाच् उपदेशेऽनुदात्तत्—which prohibits the augment इट् to वलादि आर्हधातुक affixes with reference to एकाच् (single अच् or vowel-consisting) roots. But witness वेभिदिता [भिद् + यङ्लुक् ता (लुट्)] and चेच्छिदिता [छिद् + यङ्लुक् ता (लुट्)] where this rule does not hold good and we have the augment इट् prefixed to वलादि आर्हधातुक—ता ।

In this verse श्रित्पा शपा etc., take the word यद् in यद् गणेन च to mean यत्—where (in which rule).

It is thus explained by prof. Kielhorn in his valuable and faithful translation of परिभाषेन्दुशेखरः—

P. CXX., 3. (परिभाषा—120. (ग) page 517).

“(Of operations which concern primitive roots there are)

five (that do) not (take place) in case (those roots) are followed by यङ् लुक् ; they are :—[(a) and (b) an operation may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with (the termination) ति or with (the Vikarana) र (c) (an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with an Anubandha or Anubandhas attached to it as well as an operation which is stated (to concern generally all primitive roots) that have a particular Anubandha or particular Anubandhas (attached to them). (d) (an operation) that may concern a whole class (or group of primitive roots) ; and (e) (an operation that may be taught in a rule) in which the word एकाच् mono-syllabic has been employed.”

Examples are nearly the same as we have given above.

N. B.—(This परिभाषा—is not adopted by the साध्यकार hence Nagesha gives a different explanation and एकाच् in the rule is taken up to be related with the rule शुक्रः किति (2381—7.4.11). See the शब्देन्दुशेखर—‘under this rule beginning with परित् etc. and also the परिभाषेन्दुशेखर under this परिभाषा No. 120—(P.—105)].

एतच्च etc.—The existence of this परिभाषा (जित्पा शपा etc.) is inferred from Panini's using the word एकाच् in the rule (except this rule ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ there is no other ज्ञापक rule where by we can come to a conclusion that Panini admits the authority of this परिभाषा) । Hence भट्टोजि says इदमेव etc. (In this very rule

etc.) Had Panini used the word 'अचः' only in place of एकाच then this अचः would have been sufficient to give the sense of एकाच (consisting of only one vowel) hence through the authority and significance of एक in the rule, roots having more than one vowel (अनेकाच्कोपदेश) have been excluded (व्यावर्तते) ।

तेन etc.—Now in reply to the rejoinder 'why the augment इट् is prefixed to the वलादि आर्धकधातुक (in लुङ्) affix (तिप्) coming after the root वध which is the substitute of हन् which is taught to be एकाच् (monosyllabic), he says तेन etc. It is true that the root हन् is replaced by the root वध in लिङ् and लुङ् (cp.—'हनो वधलिङि' (2433—2.4.42) and 'लुङि च' (2434—2.4.43)). But it (वध) ought not to be considered एकाच् or monosyllabic by स्थानिवत्त्व for in the rule 'हनोवध etc.'—वध is taught to be अनेकाच् or having more than one vowel. Hence the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—will not hold good there and consequently वध will have the augment इट्—giving अवधीत् (in लुङ्) though the prohibition of the augment इट् applies to हन् which gives हन्तुम् and not हनितुम् ।

[N. B.—Here we quote the opinion of Nagesha as to the authority of this परिभाषा ।

“एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—(७।२।१०) इति सूत्रे एकाज् ग्रहणेन एकादेशानु-
मत्या एषा (परिभाषा) ज्ञाप्यते । अन्यथा उपदेशेऽनेकाचासुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेवेति तदपि न भाष्यानुक्तत्वादिकाज्ग्रहणस्य बधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न
च वधिः स्थान्युपदेशे एकाजिवति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसंभवेन एतद्विषये स्थान्य-
पदेशग्रहणाद् उपदेशत्वावच्छेदेन एकाजित्यर्थाच्च । किञ्च उत्तरार्थम् एकाज् ग्रहणम् ।

अतएव जागरितवान् इत्यादौ उपदेशे उगन्तत्वमादाय 'श्रुतः किति' (अथानुब्रूति इत् निषेधो न । तत्रोपदेशे इत्यनुवृत्तिश्च स्त्रीणमित्यादौ इणनिषेधाय इत्युक्तम्) (= महाभाष्ये) स्पष्टम् । इत्यादि—

परिभाषेन्दुशेखर Page—150.

Translation :—'(The existence of) this (परिभाषा) is indicated by the word एकाचः in the rule P. VII. 2. 10., the employment of which proves (that at any rate) part of the Paribhasha must have been adopted by Panini ; (had the Paribhasha) the other hand (not exist) then एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10.), would clearly be superfluons, because (the roots) which in the original enunciation (उपदेश) are not monosyllabic, are all *Udatta*.

'All this (can) likewise not (be admitted to be correct) for the above Paribhasha has not been given in the Bhasha and the word एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10., which is supposed to indicate the existence of it because it would otherwise be superfluons) is necessary (in that rule) to exclude (from it) वध, (the substitute of हन्) । Nor can we object that, as the original (हन्) is monosyllabic in the original enunciation, (its substitute) वध may (likewise be regarded as monosyllabic, (and that it therefore cannot be excluded from P. VII. 2. 10. by the word एकाचः) ; for when it is possible (for the expression एकाच उपदेशे in P. VII. 2. 10) to denote something which is actually enunciated as monosyllabic, (the expression) cannot, so far as regards the (prohibition of

ought in that rule), be taken to denote something which (though it is itself actually enunciated as dissyllabic or polysyllabic), is substituted for something else which is enunciated as monosyllabic ; besides (the words उपदेशे एकाच्) denote that which in *any and every* original enunciation is monosyllabic. Moreover the word एकाच् (of P. VII. 2. 1. is necessary) for the subsequent (rule P. VII. 2. 11. ;) it is (namely) for the validity of एकाच् in P. VII. 2. 11. that (the addition of इट् is not by that rule forbidden in (the formation जागरितवान्) etc., notwithstanding that (जागृ) in the original enunciation does end with one of the vowels (contained in the Pratyahar) उक् । उपदेशे 'in the original enunciation' however, is valid in the latter rule in order that that rule may forbid the addition of इट् in the formation of forms like क्षीर्ण (from क्षृ) etc. All this is clear from भाष्य etc.—Kielhorn's परिभाषेन्दुशेखर P.—519—20.]

अनुदात्ता etc.—We shall later on collect the roots that are अनुदात्ताः । Thus एधाम् + कृ + यास् = एधाम् + कृ कृ से = एधाम् चकृसे = एधाच-कृषे । आधाम् = आधे by टित आत्मनेपदानां टेरे' ।

मित— । 'ऋत इच्छातोः' (२३६०—७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । नेङ्वशि कृति' (२६८१—७।२।८) इत्यतो न इति च । 'एकाच्' इति 'अनुदात्तादि'ति च पञ्चम्यन्तम्—धातोर्विशेषणम् । तदाह—उपदे यो धातुरित्यादि । उपदेशे इति पानिषीये धातुपाठे इत्यर्थः । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिर्न कश्चिदधारायः व्याख्यानात् । आर्द्धधातुकस्येति । इङ्विधानं आर्द्धधातुकाधिकारे विहितम् नान्यत्र, तेन सूत्रेऽनुक्तमपि अनुवर्तेरलक्ष्यमपि अर्थवलादिदं लभ्यते इति भावः । उपदेशे इत्युभयान्वयोति । उपदेशे इति पदम् मध्यवर्तितात् 'मध्यमशिन्यायेन'—'देहक्षौदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां

संवध्यते' इति तु तत्त्वबोधिनीकाराः—'एकाच' इत्यत्र 'अनुदात्तादि'त्यत्र च अनेन
यदि 'उपदेशे' इति 'एकाचः' इत्यत्र अन्वितो नाभविष्यत्तर्हि कर्तुमित्यत्र इण्
नाभविष्यत् । कृजधातोर्दृढनैरित्यादिना—अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि
प्रत्यये कृते जित्यादेर्णित्यम् (३६८६—६।१।१८७) इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि
उपदेशे इति पदम् अनुदात्तादित्यत्राप्यन्वितो न स्यात्—तर्हि एधाञ् कृषे इत्यादौ
निषेधो न स्यात्—नहि द्वित्वे कृते कृज एकाजुदपदेशत्वं सम्भवति किन्तु अनेकाच्
त्वमेव । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादौ इक्षिषेथः फलम् । नित्स्वरेण सक्त
दात्तत्वात् । पिपचति (पच् + सन् ति) विभित्सति (भिदृसन्ति) इत्य
इण्निषेधस्तु पूर्व्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वेकृते अनेकाच्त्वादिति तत्त्वबोधिनी ।

एकाच इति किमिति—सूत्रे यदि 'एकाचः' इति पदस्य ग्रहणं क्रियते त
उपदेशे इति पदेन तस्य अन्वयः अवश्यं स्वीकर्तव्यः । तस्मादेकाचः इति पदस्य
मास्तु केवलं 'उपदेशेऽनुदात्तादित्येव सूत्रमस्तु का चतिरिति चेत् न । यङ् लुकि
निषेधस्य व्युत्पत्त्यर्थं व्यपोद्घायं यथा स्यात् । यङ्लुकि एकाचां धातूनाम् पचि
द्यादीनाम् अनेन (२२४६) सूत्रेण इण्निषेधो यथा न प्रवर्तते (किन्तु इड्विधे
एव) इत्येवमयं मिडग्रहणम् । अयं स्पष्टतरोऽर्थः—अनेन सूत्रेण सनि एकाचः धातु
पचिभियादयः (पिपचति विभित्सति इत्यादयः) इटं न लभन्ते । किन्तु यङ् (ए
एत एव धातवः अनेन सूत्रेण इटं न, लभन्ते इति न किन्तु इटं लभन्त एव तत्र इड्विधे
एव । कुत इति चेत् सूत्रे एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति ब्रूमः । कथं कृत्वा ज्ञायते
चेत् । एकाज्जत्येतेनैव । किञ्च तत्र मानम् । अत्राह स्मरन्तिर्हीति पूर्व्वान्वय
इत्यर्थः ।

'यत् (यव) श्रितापा, शपा, अनुबन्धेन गणेन च निर्दिष्टम् धातुपदमित्यत्र
यव च एकाज् ग्रहणं (क्रियते) एव—एतानि पञ्च यङ्लुकि न भवन्ति—(विधा
कानि सूत्राणि विधिपराणि निषेधार्थकानि च सूत्राणि निषेधपराणि न भवन्तीत्यर्थः)
यव सूत्रे श्रितापा इति प्रत्ययेन (इक् श्रितापो धातुनिर्देश इति वार्त्तिकम्)
निर्दिष्टः कश्चिद् धातुर्दिश्यते स धातुस्तेन सूत्रेण विहितगुणवृद्धिनिषेधादिकं कार्यं यद्

लुकि न लभते । यथा—नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तिधातिवातिश्रुतिष्ठातिवपतिवहति-
शास्यतिचिनोतिदेग्धिषु च' (२२८५—८४।१७) इति सूत्रेण गदनदादिः प्राक्
स्थितस्य 'नि'रित्युप-सर्गस्य णत्वं विधीयते—तथा च प्रणिहन्तीत्यादिरूपं भवति ।
परन्तु यदा 'हन्ति' इति हन्धातुः शितपा शितप्प्रत्ययेन (हन् + शितप् = हन् + ति)
निर्द्दिष्टः अतः हन्धातोर्यङ्लुकि तस्मादपूर्वस्थितं निरित्यस्य 'अनेनैव' सूत्रेण णत्वं
न लभते ; तथाच प्रत्यजङ्घनौदित्यादि रूपं सिध्यति ।

शपा निर्द्देशो यथा 'सनीवन्तर्धमसृजदभ्रिस्त्रयूर्णभरज्ञपिसनाम्' (२६१८—७।२।
४६) अत्र भृधातोः सनि इटविकल्पः प्राप्तः यथा—विभरिषति वृभूर्षति इति किन्तु
शपा निर्द्दिष्टत्वाद् यङ्लुकि नित्य एव इणनिषेधः—यथा वर्भर्ति वरिभर्ति वरीभर्ति
('रुपिकौ च लुकि' २६५२ तथा—ऋतस्य २६५२) इति रुकि रिकि रौकि च रूप-
वयम् । तत्त्वबोधिण्यां तु 'तेन विभर्तः सनि विभरिषति' इत्यत्र 'सनीवन्तर्ध'
इति इङ्विकल्पो न, किन्तु नित्यमेवेद् इत्युक्तं ; तच्चिन्त्यम् 'वृभूर्षति' इत्यस्यापि
विधितः पाञ्चिकत्वादिति दिक् ।

अनुवन्धेन (अनुवन्धो यथा क् इति क्तवलोः, ल् उ च लुटि) निर्द्देशो विधा,
स्वरूपेण इत्संज्ञकेन पदेन च । तत्र स्वरूपेण यथा—'शोङः सार्वधातुके गुणः'
(२४४१—७।४।२१) 'दोङो युङचि किङति' (२५०७—६।४।६३) इति च । अत्र
एकेन शोङो गुणो विधीयते अनेन दोङो युट् । यङ्लुकि परे तु तदेतत्सूत्रवयमपि
व्यर्थम् यथा—शेशितः देवितः (यङ्लुकि शोङोर्दोङस्य तसि रूपम्), इत्संज्ञकेण
पदेन यथा—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) तदेतत् सूत्रं यङ्लुकि न
प्रवर्तते, यथा शोङोर्धङ्लुकि शेशयीति इति परस्मैपदित्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।
गणेन निर्द्देशो यथा—वेभिदीति (भिद् + यङ्लुक् तिप्) अत्र भिद्धातो रुधादित्वेऽपि
'रुधादिभ्यः अ'मिति अम न । एकाजगद्वयेन निर्द्देशो, यथा अत्रैव ; तेन वेभिदिता
(भिद् यङ्लुक् लुट् ता) चेच्छदिता (छिद् यङ्लुक् लुट् ता), श्रत्यादिषु इणनिषेधो
नास्ति ।

एतच्चेति—एतत् शितपाश्रपेति परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः । इह अस्मिन् सूत्रे एकाज-

ग्रहणेन 'एकाचः' इति पञ्चम्यन्तपदस्य ग्रहणेन ज्ञाप्यते अनुमीयते । एकाजिति शोभा
मात्रग्रहणेन एकदेशानुमत्या—(यो हि कस्यचिद् विषयस्य एकांशमपि स
स तेनैव ग्रहणेन कृत्तमपि विषयं गृह्णाति इति एकदेशानुमतेरर्थः—यत्किं
यदि पाणिनेरभिमतं नाभविष्यत् तर्हि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र—एकाच्चा
नाकरिष्यत् किन्तु 'अच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवमसूत्रयिष्यत् इति फलितार्थः)—
ज्ञापि परिभाषा गृह्यते इति भावः ।

न च शितपाशपाद्यं श्रे कथमिदं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा
ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपप
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्तपत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्याद्यैः
हन्तिभरेत्यादिभिः शितपादिभिरेव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्परः'—इति सूत्रे साकं
ग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुम्पेदवश्यमः कृत्वे' इत्यादि पूर्वाचार्य्यश्लोको ज्ञापितः
तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्य्यपठितपरिभाषा
ज्ञापनस्य—'गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् । तदयुक्तमिति नव्याः ।
कारकोपपदानां—' इत्याद्यैव हि पूर्वाचार्य्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं
दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति तत्त्वबोधिनी (३४८ पृष्ठे) । ननु 'हनो वध लिङि'
'च' (२४३३—२४३४) इत्यत्र वधधातोरनेकाच्चात्वेऽपि एकाचो हन्धातोरादेशः
'स्थानिवदादेशः' इति सूत्रेण तस्यापि (वधधातोरपि) एकाच्चादिण्निषेधो
दिति प्राप्तौ आह—अचः इति । एकाच उपदेशे इति सूत्रे अकृतेऽपि 'एक'
केवलं 'मचः' इत्येवोक्ते सति (अच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे सतीत्यर्थः) तत्र
एकत्ववतः (एकत्वसंख्यां बोधयतः इत्यर्थः) ग्रहणे सिद्धे यतः पुनरेकग्रहणं
तदेकग्रहणसामर्थ्यान् ज्ञाप्यते—यत् उपदेशे सर्वत्र एकाजैव न तु कस्मिंश्चिद्
अनेकानित्यर्थः । अतएव अनेकाच्चाकोपदेशो धातुर्थावर्त्तयति—अस्मात् पृथक् क्रियते
एकानुपदेशस्याविषयो भवतीत्यर्थः । फलितमाह—तेन वधेरिति वधधातोरेव
(यदायम् उपदेशे हन् धातोः स्थले आदिष्यत इत्यर्थः तदा) एकाचोऽपि न
इडागमस्येत्यर्थः । तत्र कार 'दर्शयति—आदेशोपदेशे इति—हनोवध लिङि

आदेशस्य वधेरनेकाचत्वेन (वध = व + अ + ध् + अ) निर्देशादित्यर्थः । अतएव अवधौदित्यत्र इट्भवतोऽवेति भावः ।

['वधेरिति—यस्तु तद्वाङ्मते (वधिव्याङ्मते) अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचा अनुसृतः । 'अदृढदन्तस्सु च्छु शीयुनुक्षुश्चिडौङ्ग्रिभिः । वङ्गज्ज्या च विनैकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिटः' ॥ स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः । सूत्रानुगुणत्वात् । तथाहि 'सर्व्वे' सर्व्वपदादेशा इति न्यायेन क्त इत्यादेः करित्यादादेशस्तस्य यथा स्थानुपदेशं गृह्येत्वा कर्त्ता इत्थेत्यादौ निषेधः प्रवर्त्तते तथैव वधादेशेऽपि प्रवर्त्तमानः केन वाच्यताम् । अदन्त पर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्रकारिणापर्युदासत्वादिति भावः ।]

—इति तत्त्वबोधिनी ३४८ पृष्ठे]— ।

वृत्तौ 'एकज्यहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्तते' इति यदुक्तं न तन्नागेशसम्मतम् । तथाच तद्वचनम् :—'परं त्वेकाज्यहणव्यावर्त्त्योऽत्र वधिरिव । किञ्च उत्तरार्थमेकाज्यहणम् । अतएव जागरितवानित्यादौ उपदेशे सगन्तमादाय श्रुक् इति इणनिषेधो न । तत्रोपदेशानुवृत्तिय स्तोर्णमित्यादौ इणनिषेधाय इत्याकरे स्पष्टम् । श्रितपं शपा—इत्यादि नास्त्येव, भाष्यानुक्तत्वादित्यादि ।

लघुशब्देन्दुशेखरे—३६२ पृः ।

[N. B.—अत्र भाष्यम्—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । १० ॥

एकाज्यहणं किमर्थम्— । एकाज् ज्यहणं जागर्त्तार्थम् । एकाज्यहणं क्रियते । जागर्त्तेरिट्प्रतिषेधो सा भूत् । जागरिता जागरितुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादितुच्यते । जागर्त्तेशोपदेशे उदात्तः । न ब्रूमः, इहो जागर्त्तार्थम् एकाज्यहणं कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्तरार्थम् । श्रुक्ः कितौतौट्प्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्त्तमां भूदिति । जागरितः जागरितवान् इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्त्तेर्ण इतुच्यते । वृद्धिविषये—प्रतिषेधः विषये च स वाचको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे अनुगन्तत्वात् इट् प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु च उपदेशाधिकारात् प्राप्नोति । उपदेशशङ्कं निवर्त्तयिष्यते । यदि निवर्त्तते । सौत्वा पूर्त्वा । इत्थोत्थयोः कृतयोः रपरत्वे

चानुगन्तत्वादिद्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत् । नात्र
 इद्वप्रतिषेधे इत्वोच्चे प्राप्नुतः । किङ्कारणम् । न क्त्वा सेडिति किञ्चप्रतिषेधो
 इदं तर्हि प्रयोजनम् । आस्तीर्णं निपूर्ताः पिङ्गाः । इत्वोच्चयोरपरत्वे चानुगन्तत्वा
 द्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इद्व सनि वेति सनि विभाषा । यस्य विभाषा
 द्वप्रतिषेधो भविष्यति । इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्यहणम् । वध इद्वप्रतिषेधो मा भू
 वधिषीष्टेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वै एकाज्यहणे
 इद्व प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति । किङ् कारणं वध इद्व प्रतिषेध
 सन्निपात एकाच्त्वात् प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् । सन्निपाते चैव हि वधिषी
 श्रूयते प्रकृतेश्चानुदात्ता । किं पुनः कारणमे' विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादि
 चः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपायम् । यङ्लोपे मा भूदिति । वेभिदिता वेभिदि
 चेच्छिदिता चेच्छिदिनुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितुपदेशवचनमनुदात्तविशेष
 चेत् क्त्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य (वार्त्तिक) । एव
 उपदेशेऽनुदात्तादितुपदेशवचनम्—अनुदात्तविशेषणं चेत् क्त्वादिभ्यो लिटि नियम
 पपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य । द्विवचने कृते उपदेशेऽनुदात्त
 देकाचः श्रूयमाणादितौद्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति इद्वप्रतिषेधे नियमो नोपपत्त्ये
 असति नियमे को दोषः । तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् (वार्त्तिक) । तत्र पचादि
 इड्व वक्तव्यः । पेक्षिव शेक्षिव । सनश्चेद्वप्रतिषेधः (वार्त्तिक) । सनश्चेद्वप्रतिषेध
 वक्तव्यः । विभित्सति चिच्छित्सति । द्विवचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रू
 यमाणादितौद्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च नीतः (नि-दा + क्त) । तत्वेऽनच् क्त्वादि
 द्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यां सिद्धमेतत्— । नात्र कृते इद्वप्रति
 तत्त्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । ति कितौत्युच्यते । यदपुच्यते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि
 पदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत् क्त्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्
 द्वप्रतिषेधस्य इति । मा भून्नियमः । ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् इति ।
 दोषः । उक्तं तत्रथल्यहणस्यप्रयोजनम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । यवि
 सेटि किङ्कति च सेटीति । यदपुच्यते सनश्चेद्वप्रतिषेध इति । उभयविशेषणम्

सिद्धम् । उभयसुपदेशयद्द्वयेन विशेषधियाम् । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेशे एकाच
इति । यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे च तदन्तर्द्विचनान् । सन्त्यङन्तस्य स्थाने
द्विर्वचनम् । तत्र सम्प्रसृग्धत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाच् उपदेशे
अनुदात्तः । अथापि द्विः प्रयोगो द्विर्वचनम् एवमपि न दोषः । न ह्यस्य (आचार्यस्य)
भिदुपदेश उपदेशः । किं तर्हि वेभिदुपदेश उपदेशः । अथापि भिदुपदेश उपदेश
एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । ननु च लोपे कृते नास्ति
व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । न सिद्ध्यति । पूर्वविधौ स्थानिवद्—
भावः । न चायं पूर्वव्यादपि विधिः पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो न्यायः । यः
कृतः । कथं कृतः । य उभयोः । यदि तर्हि य उभयोः स कृतः स च न्यायः ।
वध इट् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति । नैष दोषः । आदुपदेशनिपातनं करिष्यते ।
स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमपि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ।
यद्येव हि स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति ।
नैष दोषः । आर्हधातुकौयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्हधातुक-
सामान्ये वधिभावे कृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरौ भविष्यति ।]—महाभाष्यम्—७।२।१

के अनुदात्ता इत्यपेक्षायामाह—अनुदात्ताश्चेति—अनुपदमेवेति अनन्तरमित्यर्थः ।
एधाञ्चक्राधे—कृषी हिलम्, उरदत्वम्, रपरत्वम्, हलादिः शेषः, चुलम्, यासः सेलम्
ततः षत्वम् । एधाञ्चक्राधे—आधाम् इत्यस्य 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति एत्वम्
एधाम् + चक्र + ध्वे इति स्थिते—

२२४७ । इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥

दी— । इत्यन्तादङ्गात् परेषां षीध्वं लुङ्लिटां धस्य
मूर्धन्यः स्यात् । एधाञ्चक्राधे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्रवहे ।
एधाञ्चक्रमहे । एधाञ्चक्रभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्ते भूभावी

न । अन्यथा हि 'क्रश्चानुप्रयुज्यते' इति 'कभू—' इति ब्रूयात् ।

The ध of धीध्वम् and of (i.e. coming after) लुङ् and लिट् become cerebral (ढ) when this धीध्वम्, also लुङ् and लिट् follow an इण-
ending इणन्त अङ्ग or root (इण is a प्रत्याहार constituting all the
letters from the beginning up to लण except अ) Thus एधाम्चक्रध्वे
एधाम्चक्रध्वे (by टित आत्मने etc.) = एधाच्चक्रध्वे । एधाच्चक्रे इट्—of first
person singular (उत्तमपुरुष, एकवचन) has been replaced by
ए by टित आत्मनेपद—etc ; similarly वहे, महे etc.

मित—इण इति प्रत्याहारः । अनेन अइउण् इत्यस्य सूत्रस्य इकारात् आरम्भ
लण्स्त्वावधि—वर्णाः संगृह्यन्ते । अनुदित्सवर्णं विहाय पूर्वोणाग्यहणं परित्येक्यहणं
मिति भाष्यसिद्धान्तात् । धीध्वम् (आत्मनेपदी आशीर्निङ्) च लुङ् च लिट् च इति
धीध्वं लुङ् लिट् (इन्धः) तेषाम् । 'धः' इति षष्ठान्तं धस्यत्यर्थः । 'अप दान्तस्य मूर्धन्य
(२१०—डा३।५५) इत्यतो मूर्धन्य इत्यनुवर्तते । इण् इत्यनेन तदन्तमङ्गमाचिपाते
तदाह—इण्नादित्यादि । इण्को (२११—पा३।५४) रित्यनुवर्तमानेपुनरिष्-
यइणम् कवर्गात् परस्य मा भूदित्येतदर्थम् । तेनेह न पचीध्वम् इति तत्त्वबोधिनी ।
एधाम् चक्रध्वम् इति स्थिते टित—इति एत्वोक्तते एधाच्चक्रध्वे इति जाते अनेन
धकारस्य ढकारादेशे एधाच्चक्रध्वे इति । एधाच्चक्रे इति । इट्ः एत्वम्, यणादेशः ।
एधाच्चक्रवहे महे—टित इत्येत्वमिति ।

'अस्ते भूर्'रिति सूत्रवलात् अनुप्रयोगकालेऽपि अस्ते भूर्भावे कृते एधामास इत्यादि परं
न लभ्येत इति मत्वाह—अनुप्रयोगसामर्थ्यात् इति । यतः अयम् असधातुराम्प्रकृतिक-
धातुमनुप्रयुज्यते अतः अस्य भूभावो न । कथं जानीमः इति चेत् । उच्यते । अन्यथा
हीति 'क्रश्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति 'कभूनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येव वा उच्येत सूत्रकारिणः
ननु कश्चेत्यादि । क्रस् इति—क + अस् । क्रस् इत्युक्ते अस्तिना भूभावो लभ्येत । ननु
कञ् इत्युक्तौ लाघवमस्ति इति क्त्वा एवं पठ्यते इति चेत् । न । तत्र प्रत्याहारः

केशो दुर्ज्ञेयत्वञ्च दुर्वारमिति दोष एव । तर्हि कथं क्रसृचानु इत्यादि नीकमिति चेत् ; अनुप्रयोगे अस्मिन् भावो यथा न स्यात् इत्येवमर्थं न तथोक्तम् । अतएव—‘अनुप्रयोगे तु नास्तेरवाधनमिष्यते’ इति ‘अतउत्सार्वधातुकसूत्रस्य’ भाष्यं सङ्गच्छते । स्पष्टञ्च दं शब्देन्दुशेखरे इति दिक् ।

२२४८ । अत आदेः ॥७॥४॥७॥

दी— । अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

दीर्घ (आ) is the substitute of अभ्यास of a root having अत् (अ) for its beginning letter. This overrules पररूप directed by अतोऽगुणे (191—6. 1. 97). Thus अस् + लिट् अ = अस् अस् अ = अ अस् अ = आ अस् अ = आस (by अकः सवणे 85—6. 1. 101). Then एधाम् + आस = एधामास । Similarly एधामासतुः etc. [Note that as a primitive root अस् will not have the form आस in लिट्. In that case it will be वभूव by the rule ‘अस्तेभूः’ but here it is आस because it follows an आत्मप्रकृतिक root. Note also that neither अस् nor सू like कृ will have आत्मनेपद conjugation ; for भाष्य says that कृञ् occurring in the rule आत्मप्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य (in the active voice) is not the result of प्रत्याहार (see भाष्य on—कृञानु-etc. 2239) but it is the primitive root कृ.

एधिता etc—एध + लुट् ता = एध् इट्ता (by आर्द्धधातुकास्तेट् etc) = एधिता । Similarly in तारौ तारः । एध् + इट् + ता + थास् = एध् + इ + ता + से (by थासः से) = एधितासे । For further clear explanation see Sanskrit Tika below.

मित—। अतः + आदेरितिच्चेदः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। दीर्घ इणः किति (२४५६—अ४।७८) इत्यतो इति च। तदाह—अभ्यासस्येत्यादि। पररूपपापवाद इति—'अतो गुणे' (१८१—१।१।५) इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्तमानसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः। निवृत्त्यपरत्वाच्चेति भावः। 'कर्तुः क्यङ् सलोपस्य' (२६६५) इत्यत्र अइवाचरति इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धत इत्यास्तात्त्वबोधिनीकाराः। [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपपापवाद इति—। अपवाद इत्ययं यन्वी नामधातुप्रक्रियास्यस्यस्य सह विरुध्यते। तत्र हि अ इवाचरति अति। प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाति लुक्तेर्नाम्। औ अतुः उः। द्वित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घेणल औ वृद्धिरितुक्तत्वात्। हलादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घेणल तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्ति इति चिन्त्योऽयं यय इति नव्याः' इति। (तत्त्वबोधिनो पृ—३४८-४९)]। एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्वतासी लुट्ये'रिति शवपवादस्तास्। ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रत् इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आर्द्धधातुकस्येद इति इटि च प्राप्त—एध + इता इति भवति; ततः एधिता। दीर्घावेधौटाभिर्लघूपधगुणो न। एध + तास् + आताम् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चैति सलोपः। एध + इट् + तास् + क = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः; रि चैति तासेः स लोपः। ततो रसः सकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति। एधितासे इति अत्राप्यसामेव प्रक्रिया यासः से इति लधिकम्। एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति आथानित्यस्य आथे जाते रूपम्।

२२४६। धि च ॥८।२।२५॥

दौ—। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

elides. Thus एध्—इट् तास्—ध्व=एधितास् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने
etc—enjoining ए to ध्व).

मित— । “सखाईधातुकेः” इत्यतः सखेभ्यनुवर्तते तासख्योर्लोप इत्यतो लोप इति
च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लक्ष्यते । तदाह वादाविति—एधिताध्वे इति—
एध्+इट् तास् ध्व=एध् इ ता (सलोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एत्वम् ।

२२५० । ह एति ॥७७॥५२॥

दी— । तासख्योः सख्य हः स्यादेति परे । एधिताहे ।
एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधि-
ष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्यथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधि-
ष्यावहे । एधिष्यामहे ।

हकार is the substitute of सकार of the affix तास् and the root
अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing.
एध्+इट्+तास्+इट् (इट् वहिमहिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित
आत्मने etc.)=एधिताहे । एधितास्वहे एधितास्महे here by ‘टित’—वहिं and
महि are changed into वहे and महे, and तास् has not dropped
its स् because no र् or ध्व follows.

एधिष्यते etc—एध् इट् स्य त (इट् by वलादि, स्य for लट्) एधिष्यते (षल
and एकारः by इण्कोः and टित etc') एधिष्येते—एध् इट्स आताम्=एध्
इ स इयताम् (by आतोङितः 2235)=एध् इ स इयते (by टित etc)=
एधिष्येयते (by आदगुणः)=एधिष्येते (यलोप by लोपो व्योर्वलि). एध् इट्
स क्त=एध् इ स्य अन्त=एध् इ स्य चन्ते=एधिष्यन्ते (by अतोगुणे cp. भवन्ति
etc). एधिष्यसे by घासः से । एधिष्यथे=एध्+इट्स आथाम् (same as
एधिष्येते ; एधिष्यध्वे like एधिताध्वे) । एधिष्ये—एध् इट्स इ (ए). एधिष्या-

वहे—एध् इट्स्व वहि, 'स्व = स्या by अतो दीर्घो यङि and वहि = वहे by 'etc. Similarly एधिष्यामहे ।

मित—। हः+एति इतिच्छेदः ! सस्याञ्च धातुके इत्यतः सस्येत्यनुवर्तते तासस्योर्लोप इत्यतः तासस्योरिति च । तदाह तासस्योरिति । अलोऽन्त्यस्य तासस्योः सकारमात्रस्यैव हकारादेशः । हकारस्य अकार उच्चारणार्थः । एतेन एकारस्य ग्रहणम् । एकारस्य च अश्ववहितपरत्वं बोध्यते तेन 'एवितास्वहे' इत्यादि एकारस्य अश्ववहितत्वात् सकारस्य हकारादेशो न । एविताहे इत्यादि—एध् + इट् तास् + इट् (उत्तमैकवचनम्) = एध इ ताह् ए (टित—इति उत्तमैकवचनस्य एत्वम्) एविताहे । एध्, इट्, तास् वहि = एध्, इतास् वहे = एवितास्वहे । एवम् एवितास्वहे लुटि एधधातो रूपमाह एधिष्यने इति एध्, इट्स्व (वलादित्वादाहधातुकत्वाच्चेत् त = एध्, इत्यते (टित इत्येतन्म्) = एधिष्यने (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोरिति वलम् एधिष्यते—अत्र आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशः (आतोङित) आम् इत्यत एत्वम् तत एधिष्य इत्यते इति स्थिते आदगुण इति एधिष्येत्ने इति जाते लोपो व्योम् इति यलोपे रूपम् । एवम् एधियेये इत्यत्र । एधिष्यन्ते—अस्य अन्तादेशे एत्वे अतो गुण इति पररूपे च पूर्ववत् । एधिष्यसे—अत्र यासः से अन्यत् समानम् । एधिष्यते इट्त्वप्रतीत्यानि । एधिष्ये उत्तमैकवचनस्य इकारस्य एकारादेशे पररूपे पूर्ववत् एधिष्यावहे एधिष्यामहे अत्र उभयत्र इट्त्वप्रतीतिर्धत्वे (अतो दीर्घो यङि) तानि ।

अधुना एधधातो लोटि रूपमाह—

२२५१ । आमेतः ॥३॥४॥६०॥

दी—। लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ।

आम् replaces एकार of लोट्-विभक्ति । Thus एध + शप् + ते (by etc.) = एध + अ + ताम् = एधताम् । एध् + शप् + आति = एध् + अ + आताम् = एध + इय ताम् (by आतो ङित—२२३५) = एधेयताम् (by

गुणः)=एवेताम् (by लोपो व्योर्वलि) ; एवन्ताम् अव भ = अने = अन्ताम्—then.
पररूप by 'अतोगुणे' ।

मित— । आम् + एत इतिच्छेदः । 'लोटी लङ्वत्' (२१२८—३१४८५)
इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तेनाह—लोट इत्यादि । लोट इति षष्ठ्यन्तमिति द्रष्टव्यम् ।
अनेकाल् शित् सर्वस्वेति सर्वोदेशः । रूपमाह—एधताम् इति । एध् + शप् + ते
(टित इत्येत्वम्) = एध् अताम् ततो रूपम् । एधेताम् अव शप्, इयादेशः, गुणः,
यलोपः (एध् शप् इट् आताम् (इयताम्)) । एधन्ताम्—भूय अन्तादेशे एतः पुनराभा-
देशे पररूपे च रूपम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ ॥३४६१॥

दो— । सवाभ्यां परस्य लोडितः कृमात् 'व' 'अम्' एतौ
स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एधध्वम् ।

'व' and 'अम्' come, in order, in the places of ए coming
after 'स' and 'व' in लोट् । In other words, से is changed into स्तः
(वास् = से = स् + ए = स + व) and ध्व is changed into ध्वम् (ध्व = ध्वे =
ध्व + ए = ध्व् + अम्) । Thus एध् + शप् + से = एध् + अ + स्तः = एधस्व । एधे-
याम् (गुणः by आतोडित (2235)) । एधध्वम्—एध् + अध्वे = एध् अध्वम् ।

मित—लोटी लङ्वत् इत्यतः अत्रापि लोट इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, आमेत इत्यतः
एत इति च । सवाभ्यामिति च पञ्चम्यन्तम्—सय वय सर्वौ (द्वन्द्वः) ताभ्यामिति ।
अथ आम् चाव मौ अत्रापि द्वन्द्वः । यथासंख्यमन्वयः, तदाह—सवाभ्यां परस्वेति । लोडितः
इति लोटः एकारस्य इत्यर्थः । तथाचाद्यं क्रमः—थासः से इति थः से इति भवति तस्य
एकारस्य स्थाने वः भवति तेनासौ 'स्व' भवति । एवम् ध्वमित्यस्य लोटि 'टित आत्मने'
इत्येत्वे कृते पुनरेतेन सूत्रेण तस्यैकारस्य 'अम्लम्' विहितं तेन ध्वमेव भवति ।
तदाहरणमाह—एधस्व इति—एध् + शप् + वास् = एध् + अ + से = एध + स्तः =
एधस्व ; एवमधध्वमित्यत्र । एधेयामिति—एधेताम् इतिवत् द्रष्टव्यम् ।

२२५३ । एत ऐ ॥३।४।६३॥

दी— । लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ।
एधै । एधावहै । एधामहै ।

ऐ is the substitute of ए of the first person singular, dual & plural. This bars आम् directed by 'आमेतः' (2251—3. 4. 90). Thus एधै etc—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध्+ऐ=एध्+आट् (आडुत्तमस्य—2204—3. 4. 92)+ऐ=एध्+आ+ऐ=एधै. (by आट्—6. 1. 90) and वृद्धिरेचि—72-6. 1. 88). In एधावहै, एधामहै— transformed into धा by अतो दीर्घो यङि; and वहि-महि=वहे-महे वहे-महे ।

मित— । एतः+ऐ इतिच्छेदः । अत्रापि लोटो लङ्वत् इत्यतः लोटो गुवर्तते । आडुत्तमस्य इत्यत उत्तमस्य इति च । तदाह लोडुत्तमस्येति । लोट उत्तमपुरुषस्य इत्यर्थः । आमोऽपवाद इति आमेतः (२२५१) इति सूत्रविहितस्य आमोऽभावः । एधै इति—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध्+ऐ=एध्+आट् (आडुत्तमस्येति सूत्रात्)=एध्+ऐ (आट् इति (२६६) वृद्धिः=एधै (वृद्धिः (७२—६।१।३८) इति पुनर्वृद्धिरेकादेशः) । एधावहै एधामहै इत्युभयत्र दीर्घो यङीति दीर्घः । अन्यदविशिष्टम् । एधधातोर्लिङि रूपमाह—

२२५४ । आडजादीनाम् ॥६।४।७२॥

दी— । अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः 'आटश्च' (२६६) । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधेथा । ऐधेथाम । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

The augment आट् comes in before the roots beginning with a vowel in लुङ् लङ् and लृङ्. This overrules अट् directed

ed by 'लुङ्लङ् लृङ्लृङ्'दात्तः (2206—6. 4. 71). [The object of prohibiting the augment अट् from being prefixed to -अजादि roots is to bar पररूप enjoined by अतो गुणे in which case the form would have been ऐधत and not ऐधत]. The rule आटश्च (269—6. 1. 90) comes in and enjoins the single वृद्धि substitute in place of the augment आट् (आ) and the following अच् or vowel. [We could have the वृद्धि substitute here by the rule वृद्धिरिति (72—6. 1. 88) also, but as forms like ऐधत (इच्+लङ् त) cannot be obtained without this rule (आटश्च) so it has been laid down here.] Thus ऐधत etc—एध्+लङ् त=एध+शप्+त=आट्+एध्+अ+त=आएधत=ऐधत । ऐधेताम्—एध्+शप्+आताम्=आट्+एध्+अ+आताम्=आ+एध+आताम्=आ+एध+इयताम् (आतोऽङितः 2235) आएधेयताम् (by आदगुणः) =आएधेताम् (यलोप by लोपो व्योर्वलि) =ऐधेताम् (वृद्धिः); ऐध्+शप्+भ्=एध्+अ+अन्त (by भौऽन्तेः)=आ+एधअन्त=आ+एधन्त by पररूप like भवन्ति etc)=ऐधन्त (वृद्धिः); लङ् not being टित्, the rule टित् etc does not apply. एध+शप्+यास्=आ एध् यास्=ऐधथाः । So ऐधध्वम् । ऐधे-(ऐध्+इ by आदगुणः). एधा-वृद्धि—महि (by अतोदीर्घं etc.)

मित ।—‘हृद्धिरेचि’ (७२—६।१।८८) इति हृद्धिं वाचिता अतो गुणे (१८१—६।१।८१) इति परत्वात् पररूपे प्राप्ते आह—आडिति । आट् + अजादीनाम् इति ऋदः । अजादिरिति अच् आदिर्येवामिति विग्रहः । लुङ्लङ्लुङ्लङ्लुदाच इत्यतः परमेव आडजादीनामिति सूत्रम् । तत्—लुङ् लङ् इत्यादि सर्व्वमनुवर्त्तते । तदाह लुङ्दिष्विति । अटोऽपवाद इति—वार्त्तिककृता तु ‘हृद्धिरेचि’ इति सूत्रवत्वात्—अटैव ऐषतेत्यादि सिद्धमिति एतत् (आडजादीनामिति सूत्रं) प्रत्याख्यातम् । न च हृद्धिरेचौत्यनेन ऐषतेत्यादि सिद्धावपि ‘ऐन्दत्’ ‘आस्ताम्’ ‘आसन्’ इत्यादि कथमटा

सिद्धोदिति वाच्यम् 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपक्रय्य अजादौ धातोः
 व्याख्यानात् । आस्तामित्यादौ च अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव अडागमे कृते वृद्धौ कृतायां
 असोरलोपस्य अप्रसक्तेरित्यादि ३४६ पृष्ठे तत्त्वबोधिनीयस्य स्पष्टम् । आटयेति—
 रित्यर्थः, यद्यपि उक्तप्रकारेण वृद्धिरेचीति एत्येवतुगट्स्थिति वा वृद्धौ सत्यामिदं ऐवेते
 सिद्धं तथापि स्वमते ऐचत ऐन्ददित्यादि न सिध्यदिति न्याय्यत्वादिहापि उपपन्नम्
 ऐधतेति—एध् + शप् + त = आट् + एध् + अ + त = आ एध त । तत—आटयेति
 वृद्धौ रूपम् । आडित्यस्य टित्त्वादायन्तौ टगिताविति धातोः प्राक् प्रयोग इति
 बोध्यम् । ऐधेताम् इति—आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशे, गुणे, यलोपे, लि
 देत्वाभावे च रूपम् । ऐधन्त भक्ष्य अन्यादेशे—पररूपे च पूर्व्ववत् । ऐधन्
 लङो टित्त्वाभावात् 'थासः से' (२२३६) इति थासः सेभावाभावे पूर्व्ववत्
 ऐधेथामिति ऐधेतामिति वत् । ऐधध्वम् शवादयः पूर्व्ववत् । ऐधे इति शपि आ
 गुणे च रूपम् । ऐधावहि ऐधामहि इति । अत्र उभयत्र शपि, आडादेशे 'अतो
 यङि' इति दीर्घादेशे एत्वाभावे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । इति लङ् प्रक्रिया ।

एधधातोः लिङ्प्रक्रिया—

२२५५ । लिङः सीयुट् ॥३४॥१०२॥

दौ-- । लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोप
 ऐधेत । एधेयाताम् ।

The augment सीयुट् comes in before the आत्मनेपद affixes
 the लकार—लिङ् । सलोप etc.—The स of सीयुट् disappears by
 rule लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (2211—7. 2.79), the उकार is for fac
 in pronunciation and the टकार stands as an indicator (दि
 करणार्थम्). Thus एध् + शप् (this is विधिलिङ् which is a सर्वप्र
 and therefore शप् comes in) + सीयुट् + त = एध् + अ + सीय् + त =

सौथ् = एध् + ईयत् (सलोप by 2211) = एधेयत् (आदगुणः) = एधेत (यलोप by लोपो व्योर्वलि (873—6. 1. 65)). एधेयाताम् = एधेय् आताम्, here there being no letter of the वल्प्रत्याहार the preceding य् does not elide by लोपो व्योर्वलि and we have एधेयाताम् ।

मित— । यद्यपि टित आत्मानपदानां टेरे इत्यस्मात् परं परस्मैपदानां णलतुसि-
त्यादिना परस्मैपदमपि प्रकृतं तथापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायात्
आत्मानेपदमेवात्र सूत्रेणुक्तव्यते न्याय्यत्वात् योग्यत्वाच्चेति बोध्यम् । तदाह
लिङात्मनेपदस्येति । सलोप इति । लिङः सलोपः अनन्त्यस्येत्यनेन (२२११—७।२।७६)
इतिभावः । सोयुटि—उकार उच्चारणार्थं टकारस्य टित्करणार्थम् । ततश्च सौष्ट इति
तिष्ठति । ईय् इत्यस्यापि पुनर्वलि परे यलोपो भवति, अतएव कलापादौ ईत्,
इयाताम् ईरन् इत्यादि पठितम् । एधेत इति एध् + शप् + सौयुट् + त इति स्थिते
पूर्वदर्शितप्रकारेण एध् + ईय् त इति स्थिते आदगुणे यलोपे च रूपम् । एधेयाताम्
इति अत्रापि पूर्ववत् एधेय् आताम्—इति जाते 'आताम्' इत्यस्य आकारस्य
वल्प्रत्याहारस्यत्वाभावात् यलोपाभावे यथोक्तं रूपं सिध्यति ।

२२५६ । भस्य रन् ॥३।४।१०५॥

दौ— । लिङो भस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेयाः ।
एधेयायाम् । एधेध्वम् ।

रन् is the substitute of भ् of the लिङ् (in आत्मनेपद) Thus
एधेरन् etc एध् + शप् + सौयुट् + भ् = एध् + अ + ईय् + रन् = एध् इयरन् = एधेरन्
(यलोप and the न् has not become cerebral (मूर्धन्य) by इण्कोः
for it is a पदान्न witness the rule पदान्नस्य (198—8. 4. 37)). एधेया
—एधे + यास् (गणः यलोपः and यास् becoming याः) एधेयायाम् like
एधेयाताम् । एधेध्वम्—एध् + ईय् ध्वम् (यलोपः) .

मित— । 'लिङः सौयुट्' इत्यतो 'लिङः' इत्यनुवर्तते ; तदाह लिङ् इति ।

एधेरन्निति एध् + शप् + सौयुट् + झ इति स्थिते 'लिङः सलोपेति' सलोपे 'आह' इति । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे रन्नादेशे च रूपम् । एवमन्यत्र ।

२२५७ । इटोऽत् ॥३।४।१०६॥

दी— । लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि एधेमहि ।

अत् replaces इट् the substitute of लिङ् (in first per. sing.)
Thus एध् + शप् + सौयुट् + इट् = एध् + अ...ईय् + अत् = एध् + इय् (त् des) = एधेय् = एधेय । Similarly एधेवहि एधेमहि—(here, after गुण the यकार elides by लोपोव्योः—”)

मित— । 'लिङः सौयुट्' इत्यतोऽत्रापि—लिङ् इति सम्बद्धात् ; तदाह लिङादेशस्येति । इट् वहिमहिङ् इत्यवतस्य इटः अदादेश इति बोध्यम् । 'अत्' इत्यत्र कार उच्चारणार्थ इति शब्देन्दुशेखरे 'अच्चेः' इति 'दिव्यौत्' इति चानयोः एतद्व्याख्यानावसरे निरूपितम् । इत्संज्ञकमेतदित्यन्ये । उच्चारणार्थं वा भवतु इत्यत्र भवतु त—कारस्तु उभयत्रापि लुप्यते । तदेवम्—एध् + शप् + सौयुट् + इट् स्थिते पूर्वदर्शित-प्रकारेण—एध् + ईय् + अत् इति जाते एधेय् अ इति भवति तत एधेय इति । एवमन्यत्राप्युच्यते ।

दी— । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न सौयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयाताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिषी एधिषाताम् ।

(Now in connection with आशीर्लिङि forms he says that—

आशीलिङ् is आर्द्धधातुक so the सकार of सीयुट् does not elide by 'लिङ्: सलोपोऽनन्त्यस्य' (2211) which concerns विधिलिङ् or सार्वधातुक लिङ् । The सकार existing in सीयुट् and सुट् (see सुट्तिथी: 2210) becomes cerebral (मूर्द्धन्य), being a part of the affixes or augments सीयुट् and सुट् cp. 'आदेश—' (२१२) । Thus एधिषीष्ट etc, एध्+आशीलिङ्-त=एध्+सीयुट्+सुट्+त (note that here शप् does not come in for आशीलिङ् is आर्द्धधातुक) =एध्+इट्+सीयुट्+सुट्+त (the augment इट् comes because the स of सीयुट् is वलादि आर्द्धधातुक) =एध्+इ+सीय्+स्+त=एधिषीय् स् त=एधिषीष्ट (य elides by 'लोपो व्योर्वलि' (873—6.1.60) ; षत्वं of both the सs is by the above way (प्रत्ययावयवत्वात्) and the तकार at the end becomes ट by 'हना ष्टुः' (113—8. 4. 43) ; एध्+इट्+सीयुट्+आ सुट् ताम्—(Note that the rule सुट्तिथी: directs सुट् before त (ताम्) and not before आ hence it (सुट्) stands in the middle) एधिषीय् आस्ताम्=एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् here ऋ is replaced by रन् (by भस्व रन्) and ऋ being other than तकार or दकार there is no सुडागमे । एधिषीष्टाः=एध्+इट्+सीयुट्+सुट्+यास्=एध्+इ सीय् स् यास्—य is changed into ठ by—हना ष्टुः (113) । एधिषीयास्याम् like एधिषीयास्ताम् (here the स of 'ताम्' is not cerebral for it is intervened by आ) . एधिषीध्वम्—easy.

एधिषीय—इट् (first per. sing.) is changed into अत् (अ) by 'इटोऽत्' (२२५७) . एधिषीवहि एधिषीमहि—easy. ऐधिष्ट etc :—These are the लुङ् forms—एध्+लुङ् त=एध्+स्लि+त=एध्+सिच्+त=एध्+इट्+सिच्+त=आट् (आडजादीनाम् (२२५४)) +एध्+इट्+सिच्+त=आ+एध्+इ+स्+त=आ+एधिष्ट (षत्वं and टत्वं as before) =ऐधिष्ट (here

वृद्धि comes in by 'आटश्' (२६९)). एध् + इट् + सिच् + आताम् =
 + एध् + इट् + सिच् + आताम् = आ + एध् + इ + स् + आताम् = ऐधिषाताम् (१
 + वृद्धिः)। Now to bar the अन्तादेश of भ (in आ—एध् णिच् +
 he reads :—

मित—। आर्द्धधातुकत्वादिति—'लिङाशिषि' (२२१५—३।४।११६)

सूत्रादार्द्धधातुकत्वमित्यर्थः । आर्द्धधातुकत्वादेव च सौयुटः सलोपो न, 'लिङः सलोपो
 नन्त्यस्य' (२२११) इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादिति ध्येयम् । सौयुट् सुटो
 सकारस्य इत्यर्थः । प्रत्ययस्य सौयुटः सुटश्च अवयवत्वादंशत्वात् षत्वमिति आदेशः
 प्रत्यययोरिति सूत्रात् (२१२—८।३।५९) । एधिषीष्ट इति—एध् + इट् + सौयुट्
 सुट् + त (आर्द्धधातुकस्तेष्व् बलादेरिति ट्) = एध् + इ + सौय् + स् + त = एधिषीष्ट
 (षत्वविधिरुक्ता) = एधिषीष्ट (ष्टु नाष्टु रिति तकारस्य टकारादेशः = यलोपः प्राग्वय
 एध् + इट् + सौयुट् + सुट् + आताम् = एध् + इट् + सौयुट् + आ + सुट् + ताम् (१
 तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट् नतु आकारात् प्रागिति द्रष्टव्यम्) = एध् + इ
 आस्ताम् = एधिषीयास्ताम् (आकारव्यवहितत्वात् सुटः सकारस्याव षत्वाभावः
 भावाच्च तकारस्य टुत्वं न) । एधिषीष्ठाः इति पूर्ववत् इट्—सौयुट्—सुट्—
 तानि ; अन्यसकारस्य कृत्वविसर्गौ चेति । एधिषीयास्थाम् इति एधिषीयास्तामिति
 सुटः षत्वाभावात् थकारस्य च टुत्वाभावः । एधिषीध्वम्—एध् + इट् + सौयुट् + ध्वम्
 इषीध्वम् = एधिषीध्वम् ('लोपो व्योर्बलि' (८७३—६।१।६६) इति यलोपः) ; अर्ध'षी
 इत्यस्य—इणः इणप्रत्याहारस्यात् यकारात् परत्वेऽपि 'इणः षीध्व' लुङ्लिट्ठां षीध्व
 (२२४—८।३।७८) इत्यादिना थकारस्य टकारादेशो न भवति सूत्रे अङ्गादिक
 तस्य (इणः) अङ्गविषयकत्वात् इट् इकारस्य च प्रत्ययमात्रविषयत्वेन भक्तत्वात् 'गौष
 योर्मुस्थे कार्यं संप्रत्यय' इति श्रुत्याच्चेति विवेचनीयम् । एधिषीय इति । ए
 इट् + सौयुट् + इट् (सत्तमैकवचनम्) = एध् इ सौय् अत् (अ)—ततः षत्वं
 रूपश्चेति । एधिषीवहि—महीति स्पष्टम् ॥ इदानीमेधधातोर्लुङ्ङि रूपमाह—एधिष
 एध् + लुङ् + त = एध् + त्लि + त = एध् + सिच् + त = आट् (आडजादीनामिति

नेनाट्) + एध् + इट् ('सिच्'—आह्वयतुक्त्वादिट्) + सिच् + त = आ एध इ स् त =
आ एधिष् (यत्नं टुल्यञ्च) = ऐधिष्ट (आट्थेति (२६६) इट्तिः) ; ऐधिषाताम्—एध् +
सिच् + आताम् = आ + एध् + इट् + सिच् + आताम् = आ एधि साताम् = आ एधि-
षाताम् = ऐधि षाताम् । अथ भस्व अन्तादिशे प्राप्ते तं वारयन्नाह—

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ॥७॥१॥५॥

दी— । अनकारात् परस्यात्मनेपदेषु भस्व 'अत्' इत्या-
देशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषायाम् । 'इणः षीध्व'
लुङ्लिट्तांघोऽङ्गात्' (२२४७) । ऐधिढ्वम् ।

इङ्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य
मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडशरूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि ।
ऐधिष्वहि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ।
ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधि-
ष्यामहि । उदात्तत्वाद् वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

अत् is the substitute for भ् (of भ्), coming after a letter
other than अ in the आत्मनेपद । Thus ऐधिषत—एध् + लुङ् + भ् = एध् +
चिन् + भ् = एध् + सिच् + भ् = एध् + इट् + सिच् + भ् = आट् + एध् + इट् + सिच् +
भ् = आ + एध् + इ + स् + अत् + अ (N. B.—अत् replaces the भ् only
and not भ् (along with अ (भ् = भ् + अ)—आ + ऐधिषत् + अ = आ
ऐधिषत = ऐधिषत । Why do you say आत्मनेपदेषु ? Witness अदन्ति
here भ् comes after an अनकार (other than अ) letter but the
root is परस्मै—, hence (भ् is not replaced by अत् । Why say अनतः ?
Witness एधन्ते, पुवन्ते etc—here एध् (एध् + शप् = एध् + अ = एध् is
आत्मनेपदी but भ् is not replaced by अत् because there is an

अकार (of अच्) in एध so the rule does not apply. ऐधिदाः—
 + एध् + इट् + सिच् + यास् । ऐधिषायाम् easy. एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = एध्
 + एध् + इ + स् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् (here स् elides by the rule
 च' (2249) and इ stands in place of the elided सिच् ; so इ
 been a part of सिच् and consequently ऐधि forms an इत्तन् वा
 hence the rule 'इणः षीध्वं लृङ् लिटां धोऽङ्गात्' applies and we
 by ढल = ऐधिढम्.) (In case of ऐधिषीध्वम्—observe that इट्
 not thus connected with षीध्वम् and hence no ढ for ध) ।

Here there are two different opinions :—

(i) Some (along with दीक्षित also) say that the
 प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc, suggest that any इ (e.
 the इ of इट्) is concerned with षीध्वम्, लृङ् and लिट्
 (अनभूत) will change the following designating itself as an
 अकार therein, to ढ । Thus ऐधिढम्—

(2) Others hold that the इण् प्रत्याहार of the rule
 षीध्वम् etc does not so suggest, so that the ध coming after
 such an इकार will not be transformed into ढकार—thus ऐधि
 is the correct form in their opinion. (The latter is not in-
 tuted in the भाष्य while the former is).

ढधगोवस्स मस्य च etc—There are sixteen forms in all due to the
 duplication of ढ, ध, व and म. Thus—when the form is ऐधि
 then because the ढ which is a यर् letter follows an अच् and
 precede another letter (व्) which is not an अच् (अनच्) therefore
 by the rule 'अनचि च' (48—8. 4. 47) it (ढ) is optionally doubled
 hence this gives two forms—two ढs (ढ् ढ्) and one (ढ). Similar

रेधिष्वम् gives *two forms*—two ष (ष्व) and one (ष). Again by the Vartika 'यणो मयो हे वाच्ये' under the rule 'संयोगान्तस्य लोपः' (54—8. 2. 23), we have *two forms* more in रेधिद्म् (once two वs and then one व). Similarly रेधिष्वम् gives *two forms* more (once two वs and at another time one व). Thus these *two forms* are fourfold and therefore give $2+2+2+2$ =eight forms. In each case again the last letter म् will once be doubled and at another time remain as it is; thus 8×2 =sixteen forms in all. रेधिषि etc.—एध् + लुङ् इट् = आट् + एध् + सिच् + इ = रेधिषि । Similarly रेधिष्वहि etc. Now he gives लृङ् forms—रेधिष्यत्—एध् + लृङ् त = आट् + एध् + ख त = आ + एध् + इट् + ख त = आ रेधिष्यत् = रेधिष्यत् (बल and वृद्धि). रेधिष्येताम्—आट् + एध् + इट् + ख + आताम् = आ + एध् + इ + ख + इयताम् (by आतो ङितः—2235)=रेधिष्येताम् (यलोप) । रेधिष्यन् (by पररूप by अतो गुणे). रेधिष्यथाः easy. रेधिष्यथाम् like रेधिष्येताम् and रेधिष्यष्वम् easy. रेधिष्ये—(by आद गुणः 69—6. 1. 87). रेधिष्यावहि and रेधिष्यामहि (दीर्घ by अतो दीर्घो यङि—2170—7. 3. 101). Though the root एध is अनुदात्त yet when the अनुदात्त pitch disappears (इत्), it becomes उदात्त and hence its बलादि आर्हधातुक affixes take the augment इट् and consequently the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) does not apply. By the by, we give a list of अनुदात्त roots :—

मित— । आत्मनेपदेषु + अनतः—इतिच्छेदः । न अत् = अनत् (नञ्त्) तथादिति पञ्चमी । फलितमाह—अनकारात् इति—अकारमिन्नादिति भावः । 'भोऽन्तः' इत्यतः अ इति षष्ठान्तम् अनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति च षष्ठ्यर्थदोतिका सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य अकारस्येति आर्थो भवति । 'अदभ्यस्तात्' (२४०८

—७।१।४) इत्यतः अत् इत्यनुवर्त्तते । तदेतत् सर्व्वमनसि क्त्वाह—भक्त
इत्यादेश इति । भक्त = 'भ + क्' इति संघातरूपः । तस्य भकारस्य भवति
अवशिष्टेन अकारेण मिलित्वा—'अत्' इति भवति इति विभावनीयम् । उदाहरण-
माह—एधिषत इति । एध् + लुङ् भ इति स्थिति लुङ्गित्तत्तस्य सिच्
वलाद्याङ् धातुकत्वादित् = आङ्गादीनाम् (२२५४) इति आङागमः भक्त
पूर्व्वदर्शितनियमेन 'अत्' इत्यादेशः—ततः आदेशप्रत्यययोः (२१२) इति क
तेन—आ + एध् + इ + स् + अत् = एधिषत । एधिषाः—आट् + एध् + इट् + म्
यास् = आ + एधिष्यास् = एधिषाः वृद्धिः—पत्वम्, यकारस्य ट्नुनाट् रितिष्टुत्वम्
एधिषाथाम्—सुगमा प्रक्रिया ।

इणः षीध्वमि—(२२४७) इत्यतः मतद्वयमप्यस्ति । तदेकेन मतेन षीध्व
सूत्रेण इट् इकारस्य लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्तस्य अङ्गस्य अन्तर्भूततया इक्षन्ता
सम्भवति तेन धकारस्य ढत्वं तथाच—एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम्
आ एधि ध्वम् (धिचेति सलोपः) = एधिध्वम् (ततो धकारस्य ढत्वम्)
अपरेषाम् मतमाह इड्भिन्नएवेति—'विभाषितः' इति परवर्त्तिसूत्रेण इटो विधि
यहणाद् गोवलीवर्द्धन्यायेन इड्भिन्न एव इण् इड् गृह्यते तेन इणन्ताङ्गत्वं न सम्भ
अतो ढत्वाभावे एधिध्वमिति रूपम् । अयं स्पष्टार्थः—यथा 'गौ'रितुक्ते तद्विशेष
वलीवर्द्धस्यापि प्रत्यायने सत्यपि वलीवर्द्धशब्दस्य कथञ्चिद् विशेषविवक्षामादा
प्रयोगः तद्वदत्रापि 'इणः षीध्वमित्यनेनैव गतार्थत्वेऽपि 'विभाषितः' इति इड्भ
विशेषविवक्षावशादेव तेनेटो इक्षन्ताङ्गत्वं न सम्भवति इति । दधयोर्वस्य मस्येति
षोडशरूपापीति— । मतभेदेनेति शेषः । तथाच 'एध्—इ—ट्—वम्' इति
इकारस्य अचत्वम् ढकारस्य यस्त्वम् वकारस्य च अनचत्वं तेन 'अनचिच्' (४८
८।४।४७) इत्यनेन सूत्रेण ढकारस्य विकल्पेन हित्वम् । तदेकं द्विधमिति रूपद्वयम्
मतान्तरेण धकारस्यापि विकल्पेन हित्वे एकधं द्विधमिति रूपद्वयम्, एवं चत्वारि रूपाणि
किञ्च यणो मयो ङे वाच्ये (५४-) इति वार्त्तिकेन वकारस्यापि प्रत्येकं हित्वे एकत्वे
रूपद्वये सति पूर्व्वचतुर्भेदेन सह गुणनेन—(४ × २ = ८) अष्टौ रूपाणि ; किञ्च अन

वर्तिकाया मकारस्यापि पाचिकद्वित्वादेकमं द्विमिति पुनरुपपद्यते । तेन
पूर्वाष्टमेदेन सह गुणिते सति (८×२) षोडश रूपाणि । सम्पद्यन्ते । ऐधिवि इति
एधधातोरुङि उत्तमैकावचने रूपम्—आ+एध्+इ+स्+इ इति—(वृद्धिषत्वे) ।
ऐधिवृद्धि—महि—सुगमे । ऐधिव्यत इति । एतानि लृङि उदाहारणानि । आडजादीना-
मिति अत्रापि आट् । तद्विषयं प्रक्रिया—आट्+एध्+इट्+स्+त (वृद्धिषत्वे) ।
ऐधिव्येतामिति । आट्+एध्+इ+स्+आताम्=आ+एधिव्य+इयताम् (आतो ङित
(२२३५) इति आकारस्य इय् आदेशः) । ततो गुणयलोपवृद्धय इति बोध्यम् ।
ऐधिव्यन्त इति । अस्य अन्तादेशे पररूपे च रूपम् । ऐधिव्यथाः स्पष्टम् । ऐधिव्येथाम्
इति ऐधिव्येतामिति वत् । ऐधिव्यध्वम् स्पष्टम् । ऐधिव्ये इति आदगुण इति गुणः ।
ऐधिव्यावहि—महि—अतो दीर्घो यङि इति दीर्घादेशः । उदात्तत्वादिति—एधधातोरु-
दात्तत्वे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इटो निषेधे प्राप्ते वचनम् यद्यपि एधधातुरनुदा-
त्तेत् तथापि अनुदात्तस्य इति लोपे सति परिशिष्टो नानुदात्त किन्तु उदात्तएव ।
तेन आडधातुकस्तेड्वलादेरिति सूत्रप्रवृत्त्या लृट्—लृट्, लृङादिषु इङ्—विहितमिति
भावः । प्रसङ्गादिति । अत्र प्रतिज्ञानुस्मरणं प्रसङ्गः । उक्तञ्च पूर्वम्—एकाच
उपदेशे इति सूत्रव्याख्यानान्ते 'अनुदात्ताद्यानुपदमेव संगृहीयन्ते' इति तदिदानीं
संगृह्यन्ते—

दी— । जट्टदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्सुनुचुश्चिडौङ् श्रिभिः ।

वृङ् वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Of the अजन्त roots (ending in vowel.)—all the एकाच roots having only one vowel are remembered (treated) as अनुदात्त (निहत means अनुदात्त) except the ऊकारान्त, ऋकारान्त, यु, रु, चा, शीङ्, सु, उ, चु, श्रि, डौङ्, श्रि, वृङ्, and वृञ् (ङ् and ञ् elides hence they are also अजन्त) .

मिति— । एते संगृहीतधातवः पाणिनिना अनुदात्तत्वेन उच्चारिता इति

विभाव्यम् । तत्र प्राक् अजन्तान् आह—अजन्तेषु ऊदनैः (ऊकारान्तैः) च
(ऊकारान्तैः) च धातुभिर्विना यु रु ण शीङ् स्रु तु च्चि डीङ् चि णि
धातुभिर्विना वृत्तञ्च आभ्याश्च धातुभ्यां विना सर्वे एकाचो धातवः निर-
अनुदात्ताद्युताः पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः ।

दी— । शक्त् पच् मुचिरिच वच् विच् सिच् प्रच्छित्यजनिजिर्भजः
भङ्गभुज् भ्रसृज् मसृजि यज युज रुज रुञ्च विजि खञ्जि सज सृजः ।

अद् छुद् क्षिद् छिद् तुदिनुदः पद्य भिद् विद्यति विनद् ।

शद् सदी सिद्यति स्कदिहृदी क्रुध् क्षुधिवुध्यती ॥ ३ ॥

वन्धिर युधिरुधौ राधिव्यधशुधः साधिसिद्धयति ।

मन्यहन्नाप्क्षिप्कुपितपतिपः दृष्यति दृष्यती ॥ ४ ॥

लिप् लुप् वप् शप् खप् छपि यभ् रभ् लभ् गम् वम् यमो रमिः
क्र शिदंशिदिशो दृश् नृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृशः कृषिः ।

त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् श्लिथतयोषति
वसतिर्दहदिहिदुहो नह मिह रुह लिह वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥ ६ ॥

Of the हलन्त roots ending in consonants the under-
mentioned one hundred and two are known as अनुदात्त begin-
ing from शक्त् in the 2nd verse and ending in वहि in the sixth
verse.

नित— । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति । ते च संख्यया द्व्यधिक-
शतम् (१०२) इत्याह—शक्त् इति शक् (अनुबन्धरहित एव भाष्ये पाठः), इति
एव कान्तेषु अनुदात्तः ।

जान्तेषु—पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच् इति षडनुदात्ता अनिटस्य (सर्व्वत्र अनुदात्ता घातव एकाच उपदेशे इति सूत्रादनिट इति ज्ञेयम्) ।

जान्तेषु—प्रच्छ इत्येकः । प्रच्छि इति प्रच्छधातोरिक्प्रत्ययेन निद्देशः ।

जान्तेषु—त्यज्, निजिर (निज्), भज्, भङ्, भुज्, भस्ज्, मस्जि (भज्) इति पञ्चदश (निजिर विजिरित्यादिषु इरित्करणम् इडर्थम्)

जान्तेषु—अद्, चुद्, खिद्, छिद्, तद्, नुद्, पय (पद इत्यस्य श्यना निद्देशः) मिद्, विद्यति (विद् इत्यस्य श्यना निद्देशः तेन श्यनविकरणो दिवादिगृह्यते), विन्द (विद् इत्यस्य श्यना निद्देशः तेन श्यनविकरणो रुधादिगृह्यते), शद्, सद्, खिद् (खिद्यति इति शतन्विकरणस्य श्रिता निद्देशः), स्तान्द्, रुद् इति पञ्चदश ।

जान्तेषु—क्रुध्, चुध्, बुध् (बुध्यति इति श्यनविकरणस्य श्रिता निद्देशः) बन्ध्, शुध्, रुध्, राध्, व्यध्, शुध्, साध्, सिध् (दिवादि), इति एकादशः ।

जान्तेषु—मन्, हन् इति द्वौ अनिटौ इति सम्बन्धते ।

जान्तेषु—आप्, चिप्, कुप् (स्पृग्), तप्, तिप्, टप्, हप्, लिप्, लुप्, वप्, शप्, खप्, छप् इति त्रयोदश अनिट इति ज्ञेयम् एवमन्यत्र ।

जान्तेषु—यम्, रम्, लम् इति त्रयः ।

जान्तेषु—गम्, नम्, यम्, रम् इति चत्वारः ।

जान्तेषु—क्रुग्, दन्ग्, दिग्, हग्, मृग्, रिग्, रुग् लिग् (लिग् अलोभावे दिवादिः), विश्, स्पृग् इति दश ।

जान्तेषु—ऊष्, लिष्, तुष्, हिष्, दुष्, पुष्, पिष्, विष् (विष्णु व्याप्तौ), शिष्, शुष्, झिप् इति एकादश ।

जान्तेषु—घस् (घञ् अदने) वस् इति द्वौ ।

जान्तेषु—दह्, दिह्, दुह्, नह् (नहो हन्वने), मिह् (सेवने), रुह्, दिह् वह् इति अष्टौ । अनुदात्ताः (अनिटः) ।

एवं समष्ट्या (एकः + षट् + एकः + पञ्चदश + पञ्चदश + एकादश + द्वौ + त्रयोदश + त्रयः + चत्वारः + दश + एकादश + द्वौ + अष्टौ) त्र्यधिकंशतमिति द्रष्टव्यम् । शतं

पचमुच्यतेदिषु सर्वत्र इहसमासेन निर्देशः । छन्दोरच्चार्यं कचित्श्रुतिपा, नि
 श्चनेत्यादिभिर्निर्देशः कृत इत्यपि विभाव्यम् । दृपति दृष्यति इत्यत्र तु 'दृ' अप
 इति धातुद्वयम् केचित् तुदादौ चुरादौ च पठन्ति । तत्र तुदादित्वं वारयितु
 इह निर्देशः कृत इत्याह तुदादाविति—

दौ— । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥७॥

तृप्दृषी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ॥ ७ ॥

The roots दृप् and दृष्, through difference of opinion, read as तुदादि and चुरादि in the धातुपाठः ; but we prefer the former to be read in the दिवादि class ; so, to bar their तुदादित्वं चुरादित्वं they are here read by adding श्यन्विकरण and without विकरण ।

मित— । यौ तृप्दृषी मतभेदेन तुदादौ चुरादौ च स्थितौ (धातु इत्यर्थः) तौ (कर्म) वारयितुं श्यना श्यन्विकरणेन दिवादित्वेनेत्यर्थः (अमुपगतः) अस्माभिरिति शेष इत्यन्वयः । कथमेवं विहितमिति चेदत्र दिवादित्वादेव 'शेमुचादीनामितिसूत्रभाष्ये' 'दृपितो दृषित' इत्युदाहृतं सङ्गति इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमित्यलम् ।

दौ— । किञ्च—, खिद्यपद्यौ सिध्यवुध्यौ मन्यपुष्यक्षिषः श्यना

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

णिजिर्विजिर्शक्तु इति सानुबन्धा अस्मी तथा ॥ ६ ॥

Moreover, to exclude other विकरणस from खिद्य, पद्य, सिध्य, मन्, पुष् and क्षिष—they are read by attaching the विकरण श्यन् to them, वस् with शप् and यु with लुक् (लुक्विकरण which is an indicatory of षदादि class). And also (for the same purpose

निज् विज् and शक् are directed by adding the indicators (इर् and लृ).

मित— । ननु खिद्यतौल्यादि कथं श्यना निर्दिष्ट इत्यवाह—किञ्च इति = अन्न-
इति तदर्थः । अन्यनिवृत्तये अन्यस्य इतरस्य विकरणस्य निवृत्तये वारणाय खिद्य-
पद, सिध्, बुध्, मन्, पुष' श्लिष इत्यादयः श्यना श्यन्विकरणेन दिवादिर्त्वेन निर्दिष्टा
उल्लिखिताः । तथा वसिः वस् धातुः शपा (शव्विकरणेन) निर्दिष्टः कथितः
अस्माभिरिति शेषः । तथा—किञ्च, अन्यनिवृत्तये इत्यवापि योजनीयम् । निज्, विज्,
शक् एते तयोऽपि अनुबन्धेन इर् इत्यनेन लृ इत्यनेन च सह निर्दिष्टा इति वचन =
विपरिणामेनान्वयः ।

दी— । विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् लुध् शुषिपुषी शिषिः ।

भाषयानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतः ॥ ११ ॥

The root विद् is seen to be enlisted in the तुदादि class in the grammars of Chandra, Durgasinha (Kalap) and others and also in महाभाष्य ; but व्याघ्रभूति and others did not read it here.—This is the custom.

The nine roots रञ्ज्, मस्ज्, षद्, पद्, तुद्, लुध्, शुष्, पुष् and शिष्, though clearly not stated in the महाभाष्य, are enlisted here at the instance (lit. according to the opinion) of व्याघ्रभूति and others.

N. B.—These nine roots though not expressly mentioned in the महाभाष्य—yet they are not rejected by the भाष्यकार ।

मित— । विन्दतीति—विद्ललाभे, इति 'लृ'-अनुबन्धकः विदधातुः । चान्द्र-

दौर्गादेरिष्ठः तैः तुदादौ पठित इत्यर्थः । चान्द्र इति चन्द्रनिर्मितव्याकरणम्, दौर्गादौ दुर्गसिंहो नाम कलापव्याकरणव्याख्याता । किञ्चायं विदधातुर्भाष्येऽपि तुदादौ पठितः । व्याघ्रभूतिप्रभृतयस्तु वैयाकरणा इमं धातुं ब्रूह तुदादौ न पठेयुः न परित्यज्यमानस्त्यर्थः ।

रश्मिमञ्जीवि—रञ्ज्, मञ्ज्, अद्, पद्, तुद्, चुष्, शृष्, पुष्, शिष्, एते धातवः भाष्येऽनुक्ता धातुपाठेऽनन्तभूता न तु प्रत्याख्याता इति बोध्यम् । नास्ति भाष्येण विरोधः । व्याघ्रभूत्यादिभिस्तु पठिता इति तदनुरोधादिह अत्र कारिकायामुक्ता अस्माभिरिति शेषः ।

दौ—‘स्पर्ध संघर्षे’ । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ।

स्पर्ध् means to challenge (to overpower). It is intran-
sitive for the object is implied in the meaning because
challenge means ‘to call some one to fight.’

मित—‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३३) इत्यत्र एधधातो रूपप्रदर्शनात्
‘कत्यान्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः’ इत्युक्तम् तदिहोक्तः स्पर्धधातुः तस्यां गणप-
द्वितीयः । अनुदात्तेच्छात् ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदम् ।
इति—संघर्ष इति । परेषाम् अभिभवः पराजयस्तस्य तद्विषयिनी इच्छेति वि-
धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति । अत्रेयं युक्तिः—यदि सकर्मकः स्यात् तर्हि ‘गतिबुद्धिप्रत्ययस्य
—शब्दकर्मककर्मकाणामधिकर्ता स णी’ (५४०—१।४।५२) इति सूत्रेण ‘दि-
यन्नदत्तं स्पर्धयति’ इत्यादौ अणिकर्तुर्णो कर्मत्वं न स्यात् । अकर्मकत्वाभावात्
यदि चाकर्मकः स्यात् तर्हि—धातोरस्य अर्थ एव भिद्येत नहि कश्चिदनुद्दिश्य
सम्भवति । तस्मात् कर्मत्वं नास्ति इति न किन्तु तदधातोरर्थं अन्तर्भूतं सह
न वहिः प्रकटमितिभावः । सुप आत्मनः क्यजिति (२६५७) सूत्रभाष्ये च ‘धात्व-
वहिभूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्’ इति विशदरेण प्रतिपादितम् । तत्त्वबोधि-

कारास्तु—‘अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धाल्यस्तथा च स्पर्धाथकस्य सकर्मकता
 इत्युक्ते—‘आह्लास मेरावमरावतौ या’ इति । उदाहरिष्यते च ‘स्पर्धायामाह’—
 (२७०४—१।३।३१) इत्यत्र स्वयमेव ‘क्षणायान्पूर्माह्वयते स्पर्धते इत्यर्थः’ इति ।
 श्रीहर्षोऽपि प्रायुङ्क्त—‘तत्रासत्ययुगान्तं वा त्रिधा स्पर्धितुम्’ इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं
 नाप्यम् इत्याहुरिति । वस्तुतस्तत्र ग्रन्थविरोधो नः । तत्र स्पर्धधातोरभिभव-
 पूर्वकाज्ञाने वृत्तेरिति । उक्तञ्च—

‘धातोरर्थान्तरं वृत्तेर्धातुर्धेनोपसंयहात् ।

प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥’ इति दिक् ।

२२५६ । शर्पूर्वाः खयः ॥ ७।४।६१॥

दी—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिष्रान्ते । ‘ह्लादिः शेषः’
 (२२७६) इत्यस्यापवादः । पस्यर्धे । स्यर्धिता । स्यर्धिष्रान्ते ।
 स्यर्धताम् । अस्यर्धत । स्यर्धत । स्यर्धिषीष्ट । अस्यर्धिष्ट । अस्यर्धि-
 ष्रान्त । ‘गाष्ट ४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च’ । गाधते । जगाधे ।
 ‘वाष्ट ५ लोडने’ । लोडनं प्रतिघातः । वाधते । ‘नाथ ६
 नाष्ट ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु’ ।

‘आशिषि नाथ इति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । अस्याशिष्ये-
 वात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । ‘दध ८
 धारणे’ । दधते ।

Of the अभ्यास (reduplication) the खय letters (खफह.....
 कपय्) only, which are preceded by श्रर letters (श्रषस), are re-
 tained and the श्रर letters (श्र, ष् and स्) elide. Thus here the
 खय् letters are retained and the beginning ones are dropped
 so this rule (शर्पूर्वाः खयः) overrules ह्लादिः शेषः (२१७९—७.४.६०)

where the beginning letters only are retained. Thus
 'लिटिधातोरनभ्यासस्य—(277—6.1.8.) स्पध् + लिट् त = स्पध्, स्पध् ए
 'लिटस्तज्भयोरेशिरेच' 2241—3.4.81) = प स्पध्, ए = पस्पध् ।
 —स्पध् + लुट् ता like एधिता । स्पधिष्यते—स्पध् + लुट् ते । स्पध् लोड् ।
 अस्पधंत in लङ् । स्पधंत in विधिलिङ् । स्पधिषीष्ट in आदेशे
 अस्पधिष्ट in लुङ् and अस्पधिष्यत in लृट् ।

N. B.—The order of conjugation is—

लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, आशीर्लिङ्, लुङ् and
 (This order should always be kept in mind in our Kaumara

गाधृ means प्रतिष्ठा (establishment), लिप्ता (hanker
 यय (collection)—गाधते etc. बाधृ means लोडन (obstruct
 नाधृ and नाधृ means begging etc. Vartikakara says that
 should be stated that the root नाध (नाधृ) is used in
 आत्मनेपद only in the sense of आशीः (blessing) Thus
 elsewhere नाधति (परस्मै—). The root दध means to hold दध-

मित— । 'शर् पूर्वो येभ्य' इत्यतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन
 (शषस इत्येषां) न शेषः किन्तु खयाम् (खफकठयचटतकपाम्) एव शेषः ।
 लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह अभ्यासस्य
 शर इति शषसा इति । खय इति खफकठयचटतकपाः इति । हलादिः शेषः
 स्पष्टम् । हलादिः शेषः इति सूत्रात् शेषपदमनुवर्त्य शिष्यन्ते इत्युक्तम् । अत्रापि
 रित्यप्यनुवर्तते । तत्र शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । तेन वक्तव्यं
 चस्य न शेषः । नन्दाः संयोगादयः (२४४६—६।१।३)—इति निषेधस्याप्रसङ्गो
 रेफस्यापि द्वित्वम् । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् इति बोध्यम् । पस्ये
 स्पध् + लिट् त = स्पध्, स्पधंत स्पध्स्पधं ए (लिटस्तज्भयोः—(२२४१)
 एतादेश) पस्पधं । स्पधितेत्यादीनामयं क्रमः—(लट् लिट्) लुट्, लृट्,

लङ् विधिलिङ्, आशीलिङ्, लुङ्, लृङ् इति सर्वत्र ऊहम् । एषां (स्पर्धिले-
त्वादीनाम्) रूपञ्च एवधातुवद् बोध्यम् ।

गाघृ इति प्रतिष्ठा—आस्पदं, स्थापनं, अवस्थापनं वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं
सन्दर्भेन । गन्ध (गन्ध + अच्) । प्रतिष्ठातो वाचनम् । नाथुनाघृ इति । अत्र
वाक्तिकमाह—आशिषीति । अस्यार्थमाह अस्याशिषि एव आत्मनेपदं न्यन्येति । उदा-
हरति नथातीति । दधधारणे इति । लिटि रूपं वक्तव्याह—

२२६० । अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥६॥४॥१२०॥

दो— । लिट्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ् तदवय-
वस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति
लिटि ।

When in लिट्, a कित् (क-eliding) affix follows, then
एकार is the substitute of the short अ (अत्) existing between—
two non—conjunct (असंयुक्त—simple' as द (अ) ध्) consonants
which अकार or short अ is a part of a verbal stem (अङ्)
that (the अभ्यास or the reduplicate of which) is not preceded
by an आदेश or substitute due to लिट्, and also the redupli-
cate (अभ्यास) elides. Thus दध् + लिट् त = दध् + दध् + ए (लिट्क-
नृग्योरेश्चरेच् (2241)) = दध् + द (अ) ध + ए = ० + द (ए) + ध + ए (Here
by this rule the reduplicate or the अभ्यास elides and अ is
replaced by ए) Thus we have देधे । This कित् is instructed in
the rule असंयोगात् लिट् कित् (2242—1. 2. 5).

मित— । 'अतः + एकहल्मध्ये + अनादेशादेः + लिटि' इतिच्छेदः । अत
इति इष्टौ । एकहल्मध्ये इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठान्तं द्रष्टव्यम् । 'एक' शब्दशासहाय-
वचनः । 'एके मुख्यान्वकीवला' इत्यमरात् । एकमात्रं हलित्यर्थः । अतएव इत्तौ

असंयुक्ताहल् मध्यस्थस्य इत्युक्तम् । अनादेशादेरिति च 'अत' इत्यस्यैव विशेषणम् ।
 अत इत्यस्य विशेषणद्वयम्—एकहलमध्य' (असंयुक्ताहल् मध्यस्थस्य) इत्येक
 अनादेशादेः (लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) इत्यन्यत् । 'बुधोर्लोप
 म्यासलोपश्च' (२४७१—६१४।११८) इत्यत 'एदिति 'अभ्यास लोपश्चेति चानुस
 तदाह 'अकारस्यैकारः अभ्यासलोपश्चेति' । 'गमहनजनखनधुसा
 किङ्कत्यनङि' २२६३—६१४।८८) इत्यतः 'किति' इत्यनुवर्तते न तु 'ङिति' इति
 असम्भवात् 'असंयोगाज्जित् कित्—(३२४२—१।२।५) इति किङ्चनान्ज्ञापक
 तत् फलितमाह—किति लिटीति । 'एकहलमध्य' इत्यस्य व्याख्यानम् 'असंयुक्त
 मध्यस्थस्येति—एको असंयुक्तौ हलौ एकहलौ (कर्मधारयः)—तथोर्मध्यम् (इहो
 तद्धिन् तिष्ठतीति तत्स्थः, तस्य । व्यञ्जनान्तरेणासंयुक्तव्यञ्जनद्वयमध्यवर्त्तिन इत्य
 अनादेशादेरिति—आदेशः आदिर्धस्येति (बहुव्रीहिः) । न तथा अनादेशादिः त
 अङ्गस्यैवधिकृतं वर्त्तते 'आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचना
 लिटीति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्य एकदेशे 'आदेशे' इत्यत सम्बन्ध
 अतो व्याचष्टे—लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गमिति । लिडेव निमित्त
 लिङ्निमित्तम् । तस्मात् आदेशः स आदिर्धस्येति वृत्तौ लिखिमित्तेति विषय
 समासान्तः । कप्प्रत्ययः एवञ्च अङ्गमित्यस्य विशेषणमिति विज्ञेयम् । तदयमस्य दृष्ट
 स्पष्टार्थः । लिटि निमित्तं (हेतुं) अवलम्ब्य यस्य अङ्गस्य आदौ आदेशः (वैप
 सम्पादकः 'विकृतिविधायको' वर्णविशेषः यथा—चकणतुरित्यत्र चकारः ककार
 वैकृष्यसंपादकः रूपान्तरप्रतिपादकः तद्वत् कश्चिद्वर्णः) न विद्यते (अत्र
 इत्यर्थः) तस्य तादृशस्य (अङ्गस्य—यस्मात् प्रत्ययविधिसादादि प्रत्ययेऽङ्गम्—१८८
 १।४।१३) असंयुक्ताहलद्वयमध्यस्थस्य अकारस्य (तस्मैवाङ्गस्यावयवस्य) एकारादे
 स्यात् किति लिटि परे इति । किञ्च न केवलमकारस्य एकारादेशः किन्तु अ
 प्राग्वर्त्तनोऽभ्यासस्यापि लोपः स्यात् किति लिटीति इति । 'द्विधे' इत्यादाहरण
 दध् + लिट् त इति स्थिते द्विते कृते लिटस्तत्रभयोरेश्चरेच् इति (२२४१) एया
 द्विले च दध् + दध् + ए इति जाते पूर्वखण्डे (अभ्यासी दध इत्यत्र) न कश्चिद् विषय

विधायकः वर्णः आदिश्यते । ततः उत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य) दध् (द (य) ध्) इत्यस्य—अकारस्य एकारादेशे कृते दध् + द एध् + ए इति सम्पद्यमाने अभ्यासलोपेन ० + देध् + ए = देधे इति सिध्यति । एवं दध् + लिट् आताम = दध् + दध् आते ('टित आत्मनेपदानामिति एत्वम्) = ० + देध् + आते = देधाते । ननु सूत्रे 'लिटि' इति सकृदेव उक्तम् 'वचौ तु 'लिङिमितेति' 'किति लिटि' इति च हिरनुबध्यते । तदसदिति चेत् । न । इष्टानुरोधेन लिटौत्यावर्ण्य आदेशविशेषणमेतस्य निमित्तस्य क्रियते इति विभावनीयम् । किति किम्—नगाद—(णलः पित्वादेस्त्वाभ्यासलोपो न) । लिटि किम् । पापच्यात् (यङ् लुक् विधिलिङ्) । यलः कित्वाभात् पूर्वसुवेणा-
ग्राप्ता 'यलिचे'ति सूत्रमवतारयति ।—

२२६१ । यलि च सेटि ॥६॥४॥१२१॥

दौ—प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्री-
यते । शसिदयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिज-
श्वरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपो स्त एव । देधे । देधाते ।
देधिरे । 'अतः' किम् ? दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ? ररासे ।
'एक—' इत्यादि किम् ? तत्परतुः । 'अनादेशादेः' किम् ?
चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ।

'स्तुदि आप्रवणे ।' आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ।

The fore-going explanation applies here (also). In other words, when in the perfect (लिट्), the affix यल् having the augment इट follows, then ए is the substitute of the short य existing between two non-conjunct or simple consonants—this short य being a part of the verbal stem or अङ् that is not preceded by an आदेश or substitute due to लिट्, and—

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the अतएकहलमध्यं etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनदेशः we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of न and अभ्यासलोप to शसि (शस) and ददि (दद) in the rule 'न ददवादिगुणानाम्' (2263—6. 4. 126). Hence, though in the अनदेशः of दध, पत etc. there are प्रकृति ज (natural ज, व, ग, ड and द) unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, ष, स.), there must be of the च of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास) in as much as the first letters of the अभ्यास of roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनदेशादि:—has nothing to do with देधे, पेततु: etc. To put in a fuller way:—It is stated in the rule 'अभ्यासे च' (2182—8. 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचर् प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and दद. As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैकल्य) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस शस् च) and दद (दद दद ए). Hence if एत्व and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms also then the rule 'न शसदद—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्व and अभ्यासलोप are enjoined to the लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विह्वल) letter i. e. where the first letter of the अभ्यास is

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जग्मतुः जहसतुः etc. where ज and ह are changed into ज । Thus जस and दद have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc), whereas दध पत् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति जश् (द) and प्रकृतिच् (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतद्वल्लमध्य'— and it is therefore that लिट् forms like दीधे and -पेतुः etc are valid. And consequently the expression 'आदेशश्च ह..... एवाश्रीयते' is rightly guessed. दीधिरे—दध् + दध् + झ = दध् + इरेच् (by तभ्योः etc) = दीध् + इरे । Why the rule reads अतः (in अतएकद्वल्लमध्य etc) ? Witness दिदिवतुः (where there is इ (in दिव) and not अ, so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासे (रास शब्दे + लिट् ए) । why the expression एकद्वल्लमध्य (in the rule) ? See that तत्सरतुः (तर् कृन्नगती to creep—तर् + लिट् अतुस्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the त् of तर् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादेः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकणतुः (कण—शब्दे + लिट् अतुस्) where the verbal stem (कण) has a deformed (विरूप) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc. does not apply and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

लिट् etc.—In the rule अत etc. the word लिटि is taken by Bhaṭṭa twice—once as an adjective to आदेश (लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) and next as an adjective to एत् (अकारस्य एकारो लिटि). Because लिट् is an adjective to आदेश—also ; so we have एत् in अभ्यासलोप in the लिट् form of णम् (नम्) प्रहृत्वे (to be modest) and शब्दं च (to make sound), and षह (सह) मर्षणे (to endure tolerate) for the ण is changed into न by 'णो नः' (2286—6.1.6) and ष is transformed into स by 'धात्वादेः पः सः' (2264—6.1.6) and not by the reason of लिट् following. Hence नेमतुः, नेमुः, नेमिथ and सेहे etc. are valid (नेमिथ—णम् + लिट् थल् = नम् + नम् + इट् थल् = ० + नेम् इय and सेहे = षह् + लिट् ए = सह् + सह् + ए = ० + सेह् + ए).

The root स्कुदि (स्कुद्) means आप्रवण (to leap and extract) :—

मित—स्वमिदं “अतएकहल्—” इत्यतः अव्यवहितपरवर्ति ; किञ्च तत्र यदङ्गमिहापि तदेव वक्तव्यं तन्नाघवादाह—प्रागुक्तमिति । तथाचायमर्थः—लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य अकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपस्य सेटि (इड्विशिष्टे) थलि लिटि च इति । ननु प्रकृतिजशां प्रकृतिजश आदेशा भवन्ति प्रकृतिचराश्च प्रकृतिचराः इति, ‘अभ्यासे चर्च’ (२१८२—८।४।५४) इति सूत्रे उक्तम् । देधे पेततुः (दध् + लिट् ए—पत् + लिट् अतुस्) इत्यादावेकत्र (स इत्यत्र) प्रकृति जश् (द) आदेशः अन्यत्र च (पत् इत्यत्र) प्रकृतिचर् (प) आदेशः अस्य आदेशस्य निमित्तञ्च लिङेव । तस्मात् लिखिमित्तादेशादित्वात्—कुत इह एतन् अभ्यासलोपौ विहितौ इति चेदत्राहुः—आदेश इति । ‘इह’ अस्मिन् अत एकहल् मध्येऽनादेशादेर्लिङौति सूत्रे इत्यर्थः । वैकृष्यसंपादक इति । वैकृष्यं विकृपता विकृतिर्वर्णान्तरत्वमिति यावत् तस्य संपादकः प्रापकः । ‘आश्रीयते’ स्त्रीक्रियते सूत्रकारेण इति शेषः । अयमर्थः—यस्मिन् खल्लादेशे विधीयमाने स्थानिनः वर्णान्यत्वं भवति तादा-

एव आदेश इह विवक्षित इति भावः । कुत एतज् ज्ञातमिति चेदवाह—शसिदयोरिति ।
 'न शसददवादिगुणानाम्' (२२६३—६।४।१२६) इत्यत्र प्रतिषेधविधानाज् ज्ञापकात् ।
 तथाहि यदि विरुपादेशानामिव सरुपादेशानामपि एवाभ्यासलोपी न भवेताम् तर्हि न
 शसददवादिगुणानामित्यस्य आनर्थक्यं स्पष्टमेव, मिदाभावात् । तस्मात् यदि एवाभ्यास—
 लोपी भवतस्तर्हि सरुपादेशानामेव अङ्गाभ्यासानां तौ भवतः न तु विरुपादेशानामप्यङ्गा-
 दीनामिति फलितम् । अत्र प्रकृतिजशः प्रकृतिचरश्च वर्णां सरुपादेशाः तदन्वं विरुपा-
 देशाः । तत्रस्थानिसरुपादेशानां (प्रकृतिजश्वरां) पक्षे—विधिरयं (एवाभ्यासलोपी)—पर्यु-
 दासकेन प्रकृतिजश्वरसुसत्स्वपि एवाभ्यासलोपी भवत एवेत्याह—तेनेति । प्रकृति-
 जश्वरां दकारपकारादीनाम् । तेषु दकारपकाराद्यादेशेषु । सत्स्वपि वर्तमानेष्वपि ।
 सदाहरणमाह—देघे इत्यादि देघे देधाते इति प्राग् दर्शिते । देघिरे इत्यत्रापि—
 पूर्ववदेत्त्वभ्यासलोपी ततो भस्व इरेजादेशे रूपम् । 'अत एकहल्मध्ये—' इति
 सूत्रास्थानां वर्णानां प्रत्येकमुपयोगं दर्शयति—अतः किम् इति । दिदिवतुः (दिव् +
 लिट् अतुम्) अत्र दकारस्य स्थानिसरुपादेशेन प्रकृतिजश्वरं दकारवकारयोश्च एकहलत्वं
 किन्तु तयोरकारमध्यत्वं नास्ति किन्त्विकारमध्यत्वमेव । अत एवाभ्यासलोपाभावः
 इति भावः । तपरः किमिति । अत् इति किमित्यर्थः । ररासे इति । रास् (रास्)
 शब्दे इति धातुः । तस्य आत्मनेपदित्वालिटिरूपम् । अत्र र् स् इत्यसंयुक्तहल्मध्ये-
 स्स्य अवर्णस्य ऋस्वाभावादित्वाभ्यासलोपी नेति बोध्यम् । एक इत्यादि किमिति—
 एकहल्मध्ये इति किमिति इति प्रश्नः । तत्सरतुरिति । त्सरत्सगतौ इति धातुः ।
 तस्य लिटि अतुसि रूपम् । अत अकारस्य मध्यवर्तित्वमस्ति किन्तु तत् इति एकः
 (असंयुक्तः) हल् न भवति तेनायं विधिनं प्रवर्तते इति भावः । अनदेशादेः किमिति—
 'आदेशादिकं न भवति यदङ्गमिति किमित्यर्थः । चकणतुरिति । कण शब्दे इति
 धातुः । तस्य अतुसि रूपम् । अत्र ककारस्य विरुपादेशश्चकारकेनैवाभ्यासलोपी न ।
 संप्रति लिङ्गिमित्तेति आवर्त्तं व्याख्यानस्य फलमाह—लिट् आदेशविशेषणादिति । 'इह'
 इति नेमित्य इत्यत्र सेह इत्यत्र चेत्यर्थः । णम् (मूर्धन्यादिः) प्रह्वत्वे शब्दे चेति धातुः ।
 तस्य सेटि थलि रूपम् । षह (मूर्धन्यादिः) मर्धत्वे इति धातुः । तस्य लिटि

प्रथमैकवचने रूपम् (णम् + लिट्—थल्—षह् + लिट् त = नम् नम् इट् थल्—सह्
ए = नेम् इ थ—सेह् ए) अव णकारषकारयोर्विरूपत्वमस्ति सत्यं किन्तु एतद् कि
लिटं निमित्तमवलम्ब्य न भवति किन्तु क्रमेण 'णोनः' (२२८६—६।१।६५)
'धात्वादिः षः सः' (२२६४—६।१।६४) इति च सूत्रद्वयमवलम्ब्यैव । तेन नि
मित्तत्वाभावाद विरुपादेशगोरपि एत्वाभ्यासलोपौ भवतः ।

स्कुदि (स्कुद) आप्रवणे । आप्रवणस्याश्रमाह—उत्प्लवनमिति । उत्प्लुत्यर
मित्यर्थः—

२२६२ । इदितो नुम् धातोः ॥७।१।५८॥

दौ—। स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । 'खिदि १० खैत्ये' । अ
र्थाकः । खिन्दते । शिखिन्दे । 'वदि ११ अभिवादनसुख्यो'
वन्दते । ववन्दे । 'भदि १२ कल्याणे सुखे च' । भन्दते
वभन्दे । 'मदि १३ सुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । मन्दते
ममन्दे । 'स्यदि १४ किञ्चिच्चलने' । (अकर्माकाः) । स्यन्दते
पस्यन्दे । 'क्लिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्माकाः
क्लिन्दते चैत्रम्—(laments over Chaitra) । चिक्लिन्दे
'मुद १६ हर्षे' । अकर्माकाः । मोदते । (मुमुदे) । 'दद १७
दाने' । ददते ।

The augment नुम् (न्) comes after an इदन्त (इकारान्त) root
which drops its इत् (इकार) । Thus स्कुदि ends in इकार ; hence
it is इदित् । So स्कुद + लट् ते = स्कुनुम् द + ते (निदचोऽन्यात् परः)
स्कुन् द ते = स्कुन्दते—similarly चुस्कुन्दे (लिट्) ।

मित—। इदितः + नुम् + धातोरितिच्छेदः । प्रथम इत् = ऋस्वइकारः, द्वि
इत् = इत् संज्ञा । इत् (इकारः) इत्—(इत् संज्ञकः) यस्य (धातोः) स इति

(वहुव्रीहिः) तस्य । तेनायमर्थः—यो धातुरिदित् भवति तस्य गुमागमः स्यादिति । नागेशस्य 'इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणम् । तेन इदन्तस्य धातोर्नुम् विधानम्—वत् चत्तिङ्ङादौ न दोषः' इत्याह । 'मिदचोऽन्यात् परः' इति परिभाषया गुमागमः 'कृदि' इत्यस्य अन्यादचः उकारात् परो भवति—कृदि + लट् ते—कृनुम् द ते = कृ नृ द ते (गुम् इत्यत्र उकार उकारणार्थः—मकारस्य चेत्यम्) = कृन्दते । एवं लिटि चकृन्द (अत्र द्वित्वं खयशेषत्वम् (ककारशेषत्वम्) कुहोश्चुरिति चुलम् (चकारत्वम्) लिटस्तभ्योरिति तकारस्यैत्वे च रूपम्) । वन्दते इति—इदित्वाद्गुम् । नदि इति । कान्तिरिच्छा ॥ दद दाने इति—इदित्वाभावात् ददते इति शपि रूपम् ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ॥६॥१२६॥

दी— । शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाम्यासलोपो न । दददे । दददाते । दददिरे ।

'ष्वद १८ खर्द १८ आस्वादनै' । अयमनुभवे सकर्मकः (यथा—आम् खदते खर्दते वा) । रुचावकर्मकः ।

एल and च्छ्वासलोप (the elision of the reduplicate) are not enjoined to the च् (existing in the middle of the roots) of शस्, दद, वकारादि roots (having a वकार in the beginning as वम् to vomit) and of that root where the word गुण has been made to operate. In a better way—Neither the च्छ्वास appears nor is ए enjoined in place of the च् of such roots—as शस्, दद, वकारादि and that (root) has undergone an operation of गुण (as प् by गुण becomes पर् and thus begets an च् in the middle (प् (च्) र)). Thus शस्—gives (शस् + अतुस् (कित्)) शशसतुः ; दद gives (दद दद ए = ददद ए) दददे ; वकारादि gives (वम् + लिट्, अतुस् = वम् वम् अतुस्) ववसतुः and गुण-

शब्देन भावित gives (पृ + लिट् अतुस् = पर् पर् अतुस्) पपरतुः । (Note that पृ, कृ, शृ etc are first changed by गुण (सार्वधातुकार्धधातुयोगे) into पर् अर्, क् अर् and श अर् etc and then the prohibition अभ्यासलोप)—applies. दददाते etc easy.

घृद्, खृद् to taste ; अयम् etc i. e., घृद् and खृद् (both) transitive in the sense of feeling, but they are intransitive in the sense 'to taste as. अपां हि तप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा (नैषधे) ।

मित— । शसश्च ददश्च वादिश्च गुणश्च—एषां वृद्धः । शसददवादिगुणाः तेषाम् गुणशब्दे अशं आदिभ्योऽज् द्रष्टव्यः । तेन गुणवान् इत्यर्थो भवति । ते लक्ष्यार्थमाह—गुणशब्देन भावितस्तेति—गुणशब्देन विहितो गुणशब्देन भावित इति बोध्यम् । अतएकहलमध्ये ऽनादेशादेर्लिटि इत्यतः अत इति 'घृस्तेरेङ्वावभासलोपश्च' इत्यतः एदिति अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्तते—तदाह योऽकार इत्यादि दददे इत्यादि स्पष्टम् । शस् इत्यस्य उदाहरणम् । शशसतुरिति ; वकारादीनामिति इत्यस्योदाहरणम्—ववमतुरिति । गुणशब्देन भावितस्य—पपरतुः चकरतुः इत्यादि श्वद ष्वद् इति—अयमिति प्रत्यासत्तभावादिपि उभयमनेन विवक्षितम् । प्रत्येकानि प्रायं वचनमिति च मनोरमातत्त्वबोधिनोकारादयः । सकर्मक इति यद्येतत् फलमाहृत्य अदः खदस्तेति । अकर्मकः यथा—अपां हि तप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते तुषारा इति नैषधे ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः ॥६।१।६४॥

दी— । धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात् पदादौः (२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुखदते । सखदे । खर्दते । सखर्दे । 'उर्द २० माने क्रीडायां च' ।

The cerebral व occurring in the beginning of a root

replaced by the dental स. The षत्व in अनुसूदते is barred by the rule 'सात् पदयोः' (2123—8. 3. 111). उदं to demand respect, to play etc.

मित—। सूत्रे षः इति षकारस्येत्याह—षस्येति । धात्वादेरिति धातुग्रहणं किम्—षट् (अस्य धातुत्वाभावाद् दन्त्यसकारत्वं न) । आदेः किम् ! लषति (आदित्वाभावात् न सः) । कथं तर्हि षकारोयति—तस्य नामधानुत्वेन उपदेशान्नर्भावत्वाभावात् (धातुपाठान्तर्गतत्वाभावात्) न सत्वमित्याहुरितिदिक् । उदं माने इति 'मानश्चित्तसमुपतिः' इत्यमरः ।

२२६५ । उपधायां च ॥ ८।२।७८॥

दी—। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हलपरयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दां चक्र । 'कुर्द २१ खूर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते—(गुदधातोः शपि लघूपधगुणः) । जुगुदे (असंयोगादिति किञ्चान्नगुणः) । 'षूद २५ चरणे' । सूदते । सुषूदे ।

सेक्-सृप्-सृ-सृष्ट-सृज-सृष्ट-सृष्टान्ये दन्तप्राजन्तसादयः ।

एकाचः प्रोपदेशाः ष्वक्-स्विद्-स्वद्-स्वञ्जि-स्वपस्मिङः ॥१॥

दन्त्यः केवलदन्तप्रो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वक्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञापकात् । 'ह्लाद २६ अव्यक्ते शब्दे' । ह्लादते । जह्लादे । 'ह्लादी २७ सुखे च' । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । 'स्वाद २८ आस्वादने' । स्वादते । 'पर्द २९ कुत्सिते शब्दे' । गुद-रव इत्यर्थः । पर्दते । 'यती ३० प्रयत्ने' । यतते । येते । ('अत-

एकहलित्येत्वाभ्यासलोपी) । युट् ३१ जुट् ३२ भासने । यो
युयुते । जोतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचते
विविधे । विवेधे । 'अथि ३५ शैथिल्ये' । अन्यते । 'ग्रथि
कौटिल्ये' ग्रन्थते । 'कथ्य ३७ स्नाधायाम् । कथ्यते । (चकार
एधादयोऽनुदात्त तो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ साक
गमने' । (अतएवाततीति = आत्मा—ऊणादिमनिन्) ।
आदे' (२२४८) । आत । आततुः । आतुः । लुङि 'आति
'ईत्' इति स्थिते ।

The इक् letters (इ उ ऋ ॠ) are lengthened of a root which
has रेफ and वकार, (both of which are) followed by con-
sonants, as its penultimate letters. Here in the root उद्—
one of the इक् letters, रेफ which is followed by the consonant
is its penultimate letter ; hence the इक् (उ) is lengthened
ऊर्द्धते. ऊर्द्धा'चक्रे—The root is इजादि and also गुरुमान् hence by
rule "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" (2237—3. 1. 36) it gets आम् and then
अनुप्रयोगः of क (कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (2239—3. 1. 401) comes in
lastly क becomes आत्मनेपद (as उर्द्ध is itself आत्मनेपदी) by आत्मनेपद
कञोऽनुप्रयोगस्य (2240—1. 3. 63). ऊर्द्धते like ऊर्द्धते । चुकृद्—ऊर्द्ध-
त=ऊर्द्ध, ए=क ऊर्द्ध, ए (हजादिः शेषः (=कुकृद्, ए by ऋसः—218
7. 4. 59) =चुकृद् (कुहोयुः—2245—7. 4. 62). घृद्—to drip
(धात्वादेः घः सः—2264).

All monosyllabic सादि (having a स in the beginning)
the स of which is such that it is dental as well as inva-

followed by an अच् (vowel) excluding 'सेक्, सप्, स्र, स्र्, स्र्, स्र्, स्र् and including 'युक्, सिद्ध, खद, खज्, खप् and मिद्ध, are बोपदेश (i. e. instructed or read to be वादि in the धातुपाठ of Panini). By दन्त्य the dental sound—we mean the dental sound only and not such as is dental and at the same time labial. This is inferred from the separate reading of षक् etc. चाद् etc—from the च in मुखेच it also means 'to make indistinct sound. पद to eject wind from the गुद or the anus. कत्य to extol—The thirty-six अनुदासीन् roots end here.

Now we shall mention the thirty-eight परस्मैपदी roots ending in the तवर्गीय letters :—अत to move always. The अभ्यास of अत् receives a long substitute (becomes आ) by the rule 'अत भादेः' (7. 4. 10). In लुङ् आतिस् (आ + अत् + इट् + सिच्) ई (the augment ईट् is enjoined here by the rule 'अस्तिचिचोऽपृक्तो' (2. 2. 25 —7. 2. 96) त्—this being the case we look ahead :—

मित—। 'सिपि धातो र्वा' (२४८०—८२१७४) इत्यतो धातोरिति अनुवर्तते ; तदाह धातोरिति । 'उपधायाम्' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तदाह उपधामृतयो—रिति । 'वोरूपधाया दीर्घ इकः' । (४३३—८२१७६) इत्यतो वीं (रकारवकारयोः) इत्यनुवर्तते 'हलि च' (३५४—८२१७७) इत्यतो हलीति च, तदाह—रेफवकारयो—रिति हलपरयोरिति च । वोरूपधाया इत्यतः 'दीर्घ इकः' इति चानुवर्तते—तदाह इको दीर्घ इति । उदाहरणमाह—ऊहते इति (उर्द + शप् + ते) अत्र धातो रेफवान्तत्वामावात् वोरूपधाया इत्यस्य प्राप्तभावः । हलि चेत्यस्य चाप्राप्तिः । ततः उपधायाश्चेति वचनम् । रेफवकारयोः किम्—पुष्प विकसने—पुष्पति ! अत्र उपधायास्तुकारो विद्यते किन्तु परतो रेफः वकारो वा नास्ति । हलपरयोः किम्—चिरिणोति । जिरिणोति । अत्र उभयत्र रेफात्परतो हल् नास्ति तेनइको दीर्घाभावः ।

इकः किम्—अवर्तते । नर्दति अत इक् नास्ति । ऊर्द्धाच्चक्रे इति इनादेशः ।
 ऽनुच्छ इति—(२२३७) आम् । कञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति कञः अनुप्र-
 'आत्प्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य' इति (२२४०) कञः आत्मनेपदम् । क्रीडाया-
 सर्व्वे क्रीडार्थका इत्यर्थनिर्द्देशः । 'धात्वादेः षः सः' इत्युक्तं । इदानीं के-
 षोपदेशा इत्यपेक्षायामाह—षूद इति सेक्-सृप्-सृ-सृ-सृज्-सृ, स्यान् (
 अन्ये) एकाचः दन्त्याजन्तसादयः (धातवः तथा) ष्वक्, स्तिद, सद,
 स्वप—त्विङः षोपदेशाः इत्यर्थः । सेक्...स्यै इति द्वन्द्वः । स्यै + अन्य = स्यै-
 छन्दोरच्चार्यं यकारलोपः कृतः । सेक् इत्यादिभ्योऽन्ये इति चार्थः । दन्त्य-
 दन्त्यश्च अञ्च—दन्त्याचौ (द्वन्द्वः) ; तौ अन्तौ अव्यवहितपरा यस्य सः (बहु-
 दन्त्याजन्तः । दन्त्याजन्तस्यासौ सस्य (कर्मधा) दन्त्याजन्तसः, स आदिर्धेनो-
 ते दन्त्याजन्तसादयः (बहुव्रीहिः) । दन्तोच्चारणस्थानकाः अचपरका-
 सकारास्तदादयः एकाचो धातवः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षादयोविश-
 'ते पाणिनिना षकारादित्वेनैव उपदिष्टा' इति बोध्या इत्यर्थः । किञ्च ष्वक् स्तिद-
 दीनां, दन्तपरकत्वाभावे अजन्तरहितत्वेऽपि षोपदेशत्वं समाकलनीयमिति । केवल-
 इति । केवलं दन्त एव यस्य उच्चारणस्थानम् न तु दन्त्य औष्ठ्य दन्तोष्ठी (दन्तो-
 समासे वेति पाञ्चिकदीर्घाभावः) तत्र जाते इति वियहः । तादृशो-
 कृतः । ष्वक्का दीनामिति स्पष्टम् । कुत्सित शब्दे इति अधोवायुनिःसरणे-
 गुदरवे इति—गुदमपानम् गुह्यमित्यर्थः । कौटिल्य इति कौटिल्यं वक्त्रो-
 गताः—समाप्ताः । अथेति—तवर्गोऽयान्ता—तकारधकारदकाराद्यन्ता इति ।
 गमने इति—सततगमने इत्यर्थः (सातत्यं—स्वार्थे ष्यञ्) । अत आदेरिति-
 सूत्रेण 'आस' इतिवत् अतधातोरपि आत इति भवतीत्यर्थः । लुङीति ।
 इति । आट् + अत् + इट् + सिच् + ईट् + तिप् (अस्तिसिचोऽपृक्ते (२२४०)
 ७३।८६) इति ईट्) = आ—अत्—ईस्—इत् = आतिस् ईत् इति
 (आडजादीनामित्याट्—'स्ति लुङि' 'स्तेः सिच्' इति सिच्—आर्द्धधातु-
 वलादे रिति ईट्—इत्यादयश्च यथायथं बोध्याः)—

२२६६ । इट ईटि ॥८२।२८॥

दी— । इटः परस्य सस्य लोपः स्यादौटि परे ।

“सिज्लोप एकादेशे सिद्धोवाचः ।” (वार्त्तिक) ।

आतीत् । आतिष्ठाम् । आतिषुः ।

The स which comes after इट् (the augment) disappears if followed by the augment ईट् । Thus the form being आति ईत्, how it be joined in Sandhi as सलोप, instructed in 8. 2. 28, is असिद्ध (invalid by the rule पूर्ववांसिद्धम् (12—8.2.1), towards सिच् which is taught in 3. 1. 4 (स्तः सिच्) : To effect the Sandhi therefore he reads the Vartika—सिज्लोपः etc. When there is an एकादेश (a single substitute सन्धि) to be performed the elision of सिच् has to be treated as सिद्धः (valid). Thus—आतीत् by अकः सवर्णे दीर्घः (85—6. 1. 101). आतिष्ठाम्—आतिस् + तस् = आतिस्ताम् (तस्यस्यस् etc—2199). Here there being no अपृक्तहल् there is no ईट् and therefore the स does not elide आतिषुः—आतिस् + भि (भेजुंस्—2213) then बल and विसर्गः ।

मित— । इटः + ईटि इतिच्छेदः । ‘रात् सस्य’ (३८०—८२।२४) इत्यतः सस्येत्वनुवर्तते । तदाह—इटः परस्य सस्येति । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ (५४—८२।२३) इत्यतः लोप इति चानुवर्तते, तदाह लोप इति । ‘इटः’ इति पञ्चम्यन्तम् । तनु एवं ‘अतिस् ईत्’ इत्यत्र अनेन सूत्रेण स—लोपे तस्य असिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घः इत्यत आह—सिज्लोपे इति—वार्त्तिकमिदम् । सलोप इति वक्तव्ये सिज् लोपं ‘भलोभलि’ (२२८१—८२।२६) ‘ह्रस्वादङ्गात्’ (८२।२७) ‘इट ईटि’ (८२।२८) इति च सुवचनं सिज् विषयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न—सोमस्तुतः ।

स्रोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । 'धिव' इति सूत्रेण वामनमते सिचो
भाष्यमते सस्येति भेदो बोध्य इति' इति तत्त्वबोधिनीकाराः । सिञ्जलोप
मयमर्थ—(स्त्रीः सिञ्जिति' इति सिञ्जुपदेशः तृतीयाध्याये वर्तते, 'इष्टं
सलोपय अष्टमाध्याये । तेन 'पूर्वत्रासिद्धम्' (१२) इत्यनेन असिद्धाद् दोषो
वचनम् । एकादेशे इति—एकादेशे कर्तव्ये सतीत्यर्थः । न सिद्ध इति
इत्यर्थः । तेन आतिस् ईत् इति सलोपात्—परम्—सवर्णदीर्घेण आतीत् इति
आतिष्टामिति—तस्यस्तामादेशे (तस्यस्थमिपां तां तंतामः) षत्वे च ययोः
आतिपुरिति भौर्जुसि—रुत्वविर्सगयोश्च कृतयो रूपम् । अवशिष्टरूपाणि—
आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिषम् । आतिषू । आतिष ।

सम्प्रति अत धातोर्लुङि वृद्धिं वारयितुमाह—

२२६७ । वदव्रजहलन्तस्याचः ॥७।२।३॥

दी— । वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः
सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्तम् ।

The वृद्धि substitute recommends itself in place of
अच् (vowel) of the अङ्ग (verbal stem) of the roots वद
and those that are followed by consonants (हलन्त), when
occurs in परस्मैपद । (Here it is to be noted that वद
व्रज have been specially mentioned that they must not
the optional वृद्धि substitute taught by the rule 'अतो हलन्त
(2284) but have नित्यवृद्धिः e. g. अवादीत् अव्राजीत् । हलन्त
like दह, पच् etc. by this rule get the नित्यवृद्धि substitute
अधाचीत् अपाचीत्) इति—this being the case i.e. अत् being हलन्त
thus वृद्धि being due :—

मित— । वदव्रजहलन्तस्य अच् इतिच्छेदः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ।

वृद्धिः परस्मैपदेषु' (२२६७—७।२।१) इत्यतः सर्वमप्यनुवर्तते । तदाह—अहंसेति वृद्धिरित्यादि च । 'अचः' इति स्थानषष्ठी ; तदाह 'अचः स्थाने' इति । वदय व्रजश्च हलन्ताश्च वदव्रजहलन्तमिति (समाहारवृद्धः) तस्येति विग्रहः । (अवेदं बोध्यम्—'अतो हलादेर्लघो' (२२८४—७।२।७) इत्यनेन पाक्षिकवृद्धिर्वा—धनार्थे वदव्रजयोर्विशिष्य गृह्यम् । तेन भ्वादीत् अत्राजौदिति नित्यवृद्धिः । हलन्तेषु उदाहरणम् अधाचीत् अपाचीत् इत्यादि । 'वदव्रजहलचः' इत्येवसिद्धे अन्तगृह्ये स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । इति प्राप्ते इति अनेन च अतृधातोरुडि वृद्धौ प्राप्तार्थमित्यर्थः :—

२२६८ । नेटि ॥७।२।४॥

दी— । इडादी सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । (माभवन्ती) अतिष्ठाम् । (मा भवन्तः) अतिषुः । 'चिती ३६ संज्ञाने' । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः । 'चुत्तिर ४० आसेचने । आसेचनमाद्रोकरणम् । आङीषदर्थ-मिव्याप्तौ च ।

“इर इत्संज्ञा वाच्या—” (वार्तिक) । च्योतति । चुच्योत ।

What is enjoined in the former rule (वदव्रज etc.) does not hold good when the affix सिच् is preceded by the augment इट् । Thus मा भवान् etc अत् + लुङ् तिप् = अतीत् here the augment आट् taught by 'आङनादीनाम्' (2254), is not prefixed to the root अत् in accordance with the prohibition 'न माङ्योगे' (2228). Hence it is clear to see that here there is no वृद्धि substitute ; (but if it would have been shown without 'मा' the form would have been आतीत् without the वृद्धि also ;) for the addition of the augment आट् (आट् + अतीत् = अतीत्) । It is therefore only to

make the prohibition obvious in case of अत् that Bhatto attached the indeclinable 'माङ्' before the root. Similarly अतिष्ठाम् and अतिषुः with the indeclinable 'माङ्' preceding, without 'माङ्' the forms are आतीत् आतिष्ठाम् etc.

चिति etc.—संज्ञाने to know well'. चेतति—(चित् + शप् + तिप्) गुण comes by पुगन्तलघूपधस्य च (2189). चित् + लिट् + णल् (reduplication and गुण, णल् being substitute of तिप्) is पित् is itself पित् and not कित् and therefore असंयोगात् कित् does not apply.) अचेतीत् (चित् + लुङ् तिप् = अट् चित् इट् कित् त् = अचेत् इ० ईत् here सिच् elides by इट्: ईटि and वृद्धि is prohibited by 'नेटि') । चुत्तिर (चुत्) means: 'to wet'—the indeclinable in आसेचन means a little and pervasion.

इत् etc.—It has to be stated that इर् gets the designation इत् i. e. इर् elides with all its letters at a time, and not by one (this वार्त्तिक is introduced here to bar the augmentation to चुत्तिर which if it first drops इ and then being इत् should have got नुम् giving च्योन्नति and not च्योतति which is correct form).

मित— । न + इटि इति छन्दः । इटि इत्यत्र पूर्वसूत्रात् (सिचि परस्मैपदेषु) 'सिचि' इत्यनुर्ता आह—इडादौ सिचि इति । प्रागुक्तमिति 'हलन्तस्याच' इत्यत्र यदुक्तं तदत्र नेत्यर्थः । उदाहरणमाह—मा भवान् इति वृद्धिनिषेधस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् माङ्ग्रहणम् । तथाहि अकृते माङ्ग्रहणे इत्यागमोऽपि (आङ्गादीनामिति सूत्रात्) अवोपस्थास्यते । तेन च संहितायाम् आतीत् = आतीदिति स्यात् । तेन च भेदो नोपलभ्येत अतोऽत्र माङ्ग्रहणं कृतम् अतिष्ठाम् अतिषुः इत्यत्रापि 'माङ्' इत्यध्याहार्यम्—मा भवन्ती अतिष्ठाम् मा भवन्ती

इति । अङ्गते माङ् ग्रहणे तूमयत्र रूपं तुल्यमिति बोध्यम् । चित्ती इति (चित् ई) ।
 अत्र इदित्करणं 'ओदितो निष्ठायाम्' (२०३८—७।२।१४), इति इक्षिवेचो यथा
 स्यात् । 'संज्ञाने' इति सम्यक् ज्ञाने इत्यर्थः । चेतति इति चित् + शप् + तिप् इति
 स्थिते चित्ती लघूपवत्वात् 'ऽगन्तलघूपधस्य' (२१८८) चेति गुणः । चिचेत
 इति । चित् + ङिट् णल् इति स्थिते णलः तिवादेशत्वेन पिलात् 'असंयोगाङ्गित् कित्'
 (२२४२) इत्यस्याग्रातेः गुणाभावो न । द्वित्वादि पूर्ववत् । अचेतीत् इति ।
 लुङ्लङ् इत्यट् । च्लेः सिच् इति सिच् । 'अस्मिन्निचोऽपृक्ते' (२२२५) इति ईट् ।
 चित्ती नेटोति वृद्धिनिषेधः—इट ईटि इति सलोपे च रूपम् । च्युतिर इति—इरित्-
 किरणम् अङ्विधिर्यथा स्यात् । आसिचनमित्यत्र आङोऽयमाह—ईषदथे इत्यादि ।
 इर इत्संज्ञेति वार्तिकमिदम् । इर् इति संचातस्यैव इत् (लोपः) इत्यर्थः ।
 अन्यथा इर प्रत्येकं लोपे इदित्वात् नुमागमः स्यात् । तथाच च्योतति इत्येव भवेत् न तु
 च्योतति इति भावः । प्रत्येकमित्संज्ञा तु 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति
 (इकारस्य) 'हलन्ताम्' इति च (रकारस्य) विहिता इति बोध्यम् ।

२२६८ । इरितो वा ॥३।१।५७॥

दी— । इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
 अच्युतत्—अच्योतीत् । 'अच्युतिर् ४१ क्षरणे' । अच्योतति ।
 अच्योत । अच्युतत्—अच्योतीत् ।

The affix लि coming after such roots as drop इर्, is
 optionally replaced by अङ्, when परस्मैपद terminations follow.
 Thus अच्युतत् (अद् + च्युत् + लि + तिप् = अच्युत् अङ् + त् = अच्युत् अ त् =
 अच्युतत्) । अङ् being ङित्, the root च्युत् is not gunnated. And with-
 out अङ् अच्योतीत् (अद्—च त् + इद् + सिच् + ईट् + त् = अच्योत् + इ + ० + ई
 त् + त् = अच्योतीत् here there being no ङित् affix च्युत् becomes
 अच्योत् by लघूपधगुण and सिच् disappears by इट ईटि) and then

एकादेशः । अच्युतिर (अच्युत्) means 'to drip' श्योतति by गुण, दत्तिप् । चुशोत् by 'शपूर्वाः खयः' (२२५९) in लिट् णल् । अच्युत् with अङ् and अच्योतीत् with सिच्, गुण—सिञ्लोप and एकादेशः ।

मित— । इरितः ('इर्' इत् येषां ते) + वा इतिच्छेदः । 'धातोरिति' हलादिः क्रियासमभिहारि यङ् (२६२६—३११२२) इत्यतो धातोरिति, 'सिच्' (२२२२—३११४४) इत्यतश्चलिरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (२११३१—३११५२) इत्यतोऽङिति चानुवर्त्तते ; तदाह—धातोरिति, स्वरिति, अङिति परस्मैपदे परे इति—'पुषादिद्रुतादिङु दितः परस्मैपदेपु' (२३४—३११५५) परस्मैपदेध्वित्यनुवर्त्तेरिति भावः । अच्युतदिति—अङि रूपम्—तथचेयं प्रक्रिया अच्युत् + च्लि + त् = अट् + च्युत् + अङ् + त् = अ + च्युत् + अ + त् ('अङ्' इतिच्छाद् गुणाभावे रूपम्) । आच्योतीत् इति—अत्र अङभावे सिचि पुगन्तत्त्वेत्येति धातोर्गुणे वलादाविटि अस्तिसिचोऽप्यङ्गे इति ईटि, 'इट् ईटि' सिञ् लोपे—एकादेशे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । अच्युतिर इति लघूपधगुणे श्योततीति । 'शपूर्वाः खयः' इति चकारमात्रशेषे अङ्गस्य पुर्वङ्गस्य लि चुशोत् इति । अश्च्युतदिति—इरित्वादङिरूपम् । प्रक्रिया अच्युतदिति अश्च्योतीत्—अङभावपक्षे सिचि अच्योतीदितिवत् रूपम् ।

दो— । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । 'मन्य ४२ विङ्ङने' । विङ्ङनं प्रतिघातः । मन्यति । ममन्य । यावत् 'किदाशिषि' (२२१६) इति कित्त्वात्—'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । 'कुथि ४३ पुथि ४४ मथि ४५ हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्न-लोपो न । कुन्यात् पुन्यात् । मन्यात् । पिधु ४७ गत्याम् । सेधति । सिधेयः सेधिता । असेधीत् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्त —

The root श्रुत्—is also read without वकार (e.g. श्रुत्) । विलोडन means hindrance. यासुट् being कित् in आशीर्लिङ् by the rule “शिदाशिषि” (2216) the न of मय् elides by the rule ‘अनिदितां हल उपधाया किङ्ति’ (415). कुधि etc. being इदित् they do not drop (in आशीर्लिङ्) their न (which is the result of इदित्करण) in accordance with the rule—अनिदिताम् etc. सिधु (सिध्) ‘to go’—सेधति by लघूपधगुणः ; असेधौत् (सिध् + लुङ् तिप् = अ सिध् इट् सिच् ईट् त् = असेच् इ ० इत्) here there being इट्, the वृद्धि substitute does not come in. सिच् drops down as before. The prohibition of चल् (cerebral च) being due to सिध् by the rule—सात् पदादौ: (2123), we look forward :—

मित— । वकाररहितोऽप्ययमिति—अयमिति श्रुत्प्रातुरित्यर्थः । उदाहरति—
यतोति इति । विलोडनमिति आस्फालनमित्यपि केचित् । मय् इत्यत्र नकारास्य
इदित्करणफलाभावात् आशीर्लिङि विशेषमाह—यासुट् इति स्पष्टम् । कुधीति ।
इदित्वादिति—अतएव आशीर्लिङि अनदितामिति न प्रवर्तते । सिधु इति । सेधति इति
अपि लघूपधगुणेन रूपम् । सिधेध—आदेशप्रत्यययोरिति चत्वं, पूर्ववद् धातोरुणश्च ।
सेधिता—लुटि इडागमे रूपम् । ‘असेधौत्—‘नेटि’ (२२६८) इति हलन्तलचपाया
वहेरिडादौ सिचि निषेधात् ‘इट् ईटि’ (२२६६) इति सिज्लोपात्
एकादेशे च रूपम् (वृद्धिनिषेधेन हेतुना पुगन्तलघूपधस्य चेत्यस्य प्राप्तौ गुणइति
उच्यम्) । सात्पदाद्योरिति— सिध् धातोः सकारादित्वादिति भावः—

२२७० । उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तोति-स्तोमति—स्था—

सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-सञ्जाम् ॥ ८॥ ३॥ ६५ ॥

दौ—उपसर्गस्थान्निमित्तादेशां सस्य षः स्यात् ।

The dental स becomes cerebral of these roots (सुनोति =
सुञ्च भविष्ये (स्वादि), सुवति = धू प्रेरणे (तुदादि), सति = बोधनकर्माणि (दिवादि),

सौति (= सु), सुम्, स्या, सेनय, सेध (सिध्), सिच्, सञ्च and सञ्च)
to some condition lying in the उपसर्गस preceding them.

मित—उपसर्गादित्यस्य व्याख्यानम्—उपसर्गस्थात् निमित्तादिति । सुनोतीति
समाहारवृत्तान्ते षष्ठीवहुवचनम् । सुनोतीति श्रित्पा निद्देशः यङ्लुग्नित्त्वस्य
प्राञ्चः—स्पष्टार्थमिति तु प्रौढमनोरमायां स्थितम् । अभिषुषोतीत्यदाहरणम्
सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । अभिषेयतीत्युदाहरणम् । 'सेध' इति सिध्
शपा निद्देशः । तेन सिध्यति इति दिवादिनं ग्रहणम् । निषेधति । एवमस्य
संख्येति—'सदेः साडः स' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । षः इति = अपदान्तस्य
इत्यधिकारादित्यर्थः ।

२२७१ । सदिरप्रतेः ॥८॥३॥६६॥

दौ—प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः सस्य षः स्यात् ।

The स is cerebral of the root सदि (सद्), coming after an उपसर्ग, other than प्रति, that has the cause for such change. निषीदति, etc., are examples.

मित— । सदिरिति इका निद्देशः—षष्ठार्थे १मा । अप्रतेरिति
भिन्नादित्यर्थक्रमम् । उदाहरणम्—निषीदति विषीदतीत्यादि । उपसर्गस्य निमित्ता
भावात् "तमाससाद" इत्यत्र, 'प्रसौद देवेश जगन्निवास' (गीता ११३) इत्यादी
षत्वाभाव एव बोध्य इति । अतः वृत्तौ 'उपसर्गात्' = उपसर्गस्थात् निमित्तात् । त
दिशः प्रसेदुः इति रचौ ।

२२७२ । स्तम्भेः ॥८॥३॥६७॥

दौ— । सौत्रस्य सस्य षत्त्व' स्यात् । योगविभाग उच्यते
रार्थः । किञ्च—'अप्रतेः' इति नानुवर्त्तते । 'वाहुप्रतिष्ठम्भविष्ठा
मनुयः'—इति ।

The root स्तम्भ also, taught by the rule ('जुस्तम्भ सु सुस्तम्भ')

—2291—3. 1. 58) changes its स into व owing to a condition lying in the उपसर्गस. The योगविभाग—breaking up of the योग or a rule i. e. the taking up of स्तम्भ (here) apart from सद (of the rule 'सदिरप्रते:' i.e. not enlisting स्तम्भ with सद so as to make the rule 'सदिसम्भोरप्रते:') is for the subsequent rule 'अवा-
चालम्बनाविदूर्ययो:' (2273) so that स्तम्भ alone may be attracted by the चकार (in अवात् च) and not सद also. Moreover, the term 'अप्रते:' in the preceding rule does not follow here ; so that applications like बाहुप्रतिष्ठम् etc (cp.—रघु 2nd canto) are safe to have प्ल even with प्रति preceding.

मित— । सौवस्थेति—सूत्रोपात्तस्य इत्यर्थः । सूत्रश्च इदम्—'जुस्तम्भुचुस्तुचु'
(२२८१—३।१।५८) इत्यादि । योगविभागः इति । सदिरप्रतेरिति सूत्ररूपस्य
योगस्य विभाग इत्यर्थः । सदिरिति सूत्रे स्तम्भस्यानुक्तिरिति यावत् उत्तरार्थ इति ।
अवाच्चेति परवर्त्तिसूत्रार्थः इत्यर्थः । तथाच यदि 'सदिरप्रते:' 'स्तम्भे:' इत्यसूत्रयित्वा
'सदिसम्भोरप्रते'रित्येकमेव सूत्रं क्रियेत तर्हि 'अवात् च आलम्बनाविदूर्ययो'
रित्यस्य चकारेण सदिसम्भो उभावेवानुक्तयेयाताम् । इत्यते च केवलं 'स्तम्भेरनु-
कर्षणं न तु सदिरपि । अतः सदिरप्रतेः स्तम्भेः इति प्रथमवचनम् । योगविभागस्य
प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति—किञ्चेति । नानुवर्त्तते इति—तथा सति 'स्तम्भे' इत्येव-
व्यात् न तु केवलं स्तम्भेरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिष्ठम्' इत्यादि महाक-
विप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते इति ।

['बाहुप्रतिष्ठम्'विबुद्धसन्धु रभ्यर्णमागास्ततमस्यृ शङ्खिः ।

राजा स्वतेजोभिरदृष्टतान्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्याः ॥ इति रघु—२।३२]

२२७३ । अवाचालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ८।३।६८ ॥

दी— । अवात् स्तम्भेरितयोरर्थयोः प्लं स्यात् ।

The स of स्तम्भ changes into व in the sense of 'resting on'

and 'proximity', when the root comes after the उपसर्ग—अव ।
 'यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति'—'stands resting on a club' and 'अवष्टब्धा गो'
 'The cow has been tied (and it is here).'

मित—। अवात् + च + आलम्बनाविदूर्ययोरिति च्छेदः । आलम्बनस्य
 दूर्यच्चेति (इन्वः) । तयोः । आविदूर्यम् इति सामीप्यम् इत्यर्थः । आलम्बन
 आश्रय इत्यर्थकम् । उदाहरणम्—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति—आलम्ब्य इत्यर्थः । अवा
 गोः—बद्धा सती समीपे तिष्ठतीत्यर्थः ।

२२७४ । वेश्च खनो भोजने ॥८।३।६८॥

दी—। व्याख्यां खनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ।

The स of खन् becomes ष in the sense of 'eating' when
 वि and अव precede it (i.e. खन) । Thus विषुनति अवषुनति—'eats'
 such a way as to make a sound.

मित—। वेः + च, खनः + भोजने इति च्छेदः । चकारिण 'अव' इति पूर्व
 सुवादनुज्ञायते । वेरिति च पञ्चम्यन्तं तदाह—व्याख्यामिति । विषुनति अवषु
 नत्यर्थः । भोजने किम् ? विखनति वीक्षा । अव षत्वं न ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितमयसिवुसहसुट्सुखञ्जाम्

॥८।३।७॥

दी—परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

The स is cerebral of these (the root से = वेह सेवायाम्, word
 सित and सय derived from सिच् वञ्चने by adding क्त and कच् re-
 spectively, the root सिच् (विवु तन्मुसन्नानि to weave or sew), the root
 सह (षह मर्षणे to bear), the augment सुट्, and the roots

(हृञ् स्तुतौ to praise) and खञ् (to embrace), when they come after the उपसर्गः—परि, नि, and वि । Thus परिषेवते, निषेवते, विषेवते । परिषित, निषित, विषित । परिषय, निषय, विषय and so on. निषेवति—this is an instance of the rule 'उपसर्गात् सुनोति etc.' (2270)

The roots स्तु and खञ् are again mentioned here to form the subject matter of the rule 'सिवादीनां वाङ्मन्यवायेऽपि' (2359—8. 3. 71.) so that they may obtain the optional षत् when coming after परि-नि-वि ।

मित— । परिनिविभ्य इति स्पष्टम् । सेवेत्यादीनां समाहारद्वयान्ते षष्ठी—वहुवचनम् । सेव इति षेठ् सेवायामिति धातुः । परिषेवत, निषेवते, विषेवते इत्युदाहरणम् । सित—सय—इति शब्दद्वयम् । विञ् वञ्चन इत्यस्य निष्ठायां अचि च क्रमेण रूपे । विषित विषय इत्याद्युदाहरणम् । सिवु (षिवु तन्तुसन्ताने) परिषीव्यते इत्यादि । सह (षह मर्षणे) परिषहते इत्यादि । सुट् इति आगमः । सुट्कात् पूर्वः (॥२५५३—६।१।२३५) इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु सुट् तिथोः (२२१०—३।४।१०७) इत्यस्यापि । परिष्करोति, विष्किर इत्यादि । स्तु (ष्टुञ्) स्तुतौ = परिष्ठीति परिष्टुवाते इत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' (२२७०) इत्येव सुखेऽश्लोशं हणे सिद्धे 'सिवादीनां वाङ्मन्यवायेऽपि' (२३५९—८।३।७१) इत्यत्र उत्तरसूत्रे परिनिविभ्यः परेषामेषां वैकल्पिकषत्वविधानार्थमत्र पुनर्यद्वयमिति विभावनीयम् ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्मन्यवायेऽपि ॥८।३।६३॥

दी— । '—सेवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्—प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्मन्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधौत् । न्यषेधिष्यत् ।

The स is cerebral of those roots that are instructed, hereby, beginning from 'उपसर्गात् सुनोति—सुवति etc' and ending in the

root सेव् (in the rule परिनिविभ्यः सेवसित etc), even when the
intervened by the augment अट्. Thus fifteen roots in all
into the jurisdiction of this. न्यषेधत् etc नि—सिध्+लङ् त्=निषेध-
न्यषेधीत्—(लुङ्); न्यषेधिष्यत् (लङ्) ।

मित—। प्राक्सितात् + अड्व्यवाये [अट् + व्यवाये) + अपीतिच्छेदः ।
सितादित्यस्यार्थमाह—सेवसित इति । सितशब्दात् प्रागिति । परिनिविभ्य इत्यत्र नि-
शब्दात् पूर्वमित्यर्थः । ये सुनोत्यादय इति—'उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-सो-
(२२७०) इति सूत्रोपात्ता इति भावः । तेषामिति—समष्ट्या पञ्चदशानाम्
व्यवायशब्दो यद्यपि भैद्युनवाची तथाप्यत्र व्यवहितार्थो बोद्धव्यः । अट्
'लुङ् लङ् लुङ् लुङ् लुङ्' इत्यत्र विहित आगमः । तदुदाहरति—न्यषेधत् (लुङ्)
न्यषेधीत् (लुङ्), न्यषेधिष्यत् (लङ्) इति । एवम् अभ्युनोदित्याद्यपि उदाहृत्य
प्राक्सितादिति—सितशब्दं वर्जयित्वेति ज्ञेयं तत्र अडागमस्यासम्भवात् ।

२२७७ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥८३॥६४॥

दो—। प्राक्सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि
स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषे-
निषिषिधतुः ।

The roots स्या, सेनय etc preceding the word सित (in
rule 'परिनिविभ्यः सेवसित etc' take the cerebral ष, even when
they have the अभ्यास (reduplicate) between them and the उपसर्गः
It goes without saying that roots beginning from स्या
—उपसर्गात्सुनाति etc) and ending in सेव् (in परिनिविभ्यः etc)
ten only in number—स्या, सेनय, सिध्, सिच्, सञ्च, खञ्च, सङ्, सन्
संन् and सेव । षत्व is enjoined to the स of the अभ्यास of the

roots alone and not of सुनोति etc. also. The full import of the rule is this—षत्व is enjoined to the above-mentioned ten roots, coming after the उपसर्ग even when the अभ्यास stand in the middle and also (षत्व is enjoined) to their अभ्यास but not to the अभ्यास of सुनोति etc. Thus निविषेच etc.—here though the अभ्यास 'वि' stands between 'नि' and 'से', yet से is changed to वे and वि itself is changed to वि for the sake of नि ।

मित— । स्यादिषु + अभ्यासेन च + अभ्यासस्य—इति च्छेदः । पूर्वसूत्रात्—प्राक्सितादिति व्यवयेऽपि इति चानुवर्तते । तदाह प्राक्सितादित्यादि । सूत्रे चकारस्य, 'अभ्यासस्य' इत्यस्य च अर्थमाह—एषामेव चेति । तेनायमर्थः—उपसर्गस्थानिमित्तात्—प्राक्सिताद् वक्तव्यमानेषु स्यादिषु दशसु धातुषु विसकाराः ते अभ्यासव्यवहिता अपि षत्वं लभन्ते, किञ्च ते एव अभ्यासाः षत्वं प्राप्नुवन्ति न तु सुनोत्यादीनामभ्यासा अपीति । तेन निविषेच इत्यादौ अङ्गस्य अभ्यासस्य चेतुर्भयोरपि षत्वम् । अभिषवितुम् इच्छति अभिसुसृषति इत्यत्र तु सुनोतिरभ्यासस्य षत्वं नेति नियमः । (सूत्रेऽत्र वाक्यद्वयं वर्तते (१) स्यादिषु अभ्यासेनेत्येकं वाक्यम् (२) अभ्यासस्य चेत्यपरम् । तत्र आद्यं षत्वविध्यर्थम् । द्वितीयन्तु नियमार्थम्—अभ्यासस्यसकारस्य चेतु षत्वं तर्हि स्यादीनां दशानामेव न तु सुनोत्यादीनामित्येवंरूपो नियमः । अतएव वृत्तौ—'एषामेव चे'ति विशिष्योक्तम्) ।

२२७८ । सेधतेर्गतौ ॥८॥११३॥

दी— । गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । 'षिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

When the root सिध् means to go, it does not take षत्व owing to उपसर्गसः. Thus गङ्गाम् etc. षिधू (सिध्) etc. शास्त्र here means

शासन 'forbiddance or prohibition and माङ्गल्य means an 'auspicious performance'.

मित—। सेधतेरिति विधधातोः श्रित्पा निर्द्देशः । गतौ इति अर्थप्रकाशः । तदाह—गत्यर्थेति । 'न' इति—'न रपरसृजिसृजि—' (८।३।११०) इत्यतोऽनुवाक इतिभावः । विसेधति—गच्छति । विधू (सिध्) इति । अथ कदित्कारण इड्विकल्पार्थम् । तच्च परवर्त्तिनि 'स्वरति—' इति सूत्रे स्फुटीभविव्यति । शास्त्रे यस्यो नार्थः किन्तु शासनं नियमनं वारणं त्रैत्यर्थः । माङ्गल्य इति मङ्गलक्रिया अत्र उपसर्गवशादेव षत्वं नेति बोध्यम् । तेनेदं सूत्रं उपसर्गात्सुनोतीत्यस्य वाधकं न तु आदेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन च निषेध इत्यादौ षत्वं भवति चेयम् ।

२२७८ । स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा ॥७।२।४४॥

दी—। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेराङ्गधातुकस्येदं स्यात् ।

The augment इट् (instructed by the rule 'आङ्गधातुकस्येदं स्यात्') is prefixed optionally to the वलादि आङ्गधातुक affix coming after the roots स्वरः, सू (अदादि), सू (दिवादि), धू, those roots that drop the indicatory (अनुबन्ध) क (as विधू is कदित्)

मित—। स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितः ('धूमौ १ व) + वा इति च्छेदः । धातुकस्येड्वलादेरित्यत इटमनुवर्त्तय आह—वलादेरित्यादि । स्वरति इति 'स्वर पतापयो'रिति धातुः भ्वादिः—तस्य श्रित्पा निर्द्देशः । कत् (क) इत् (क) येषां ते कदितः । स्वरतिय सूतिय सूयतिय धूजू च कदितर्यति समाहारोपपन्न्येकवचनम् । सूति इति लुग्विकरण—(अदादि)—सुधातोर्ग्रहणम् (प्राणिगर्भाविमोचने) । सूयति इति दिवादेः सुधातोर्ग्रहणम् (घूङ् प्राणिग्रसने) ।

प्रेरणे (तुदादिः) इत्यस्यापि । धूञ् इति धूञ् कम्पने (खादिः क्रादिश्च) इत्यस्यैव ग्रहणम् न तु धू विधूने इत्यस्यापोतिः श्रियम् । एवञ्च 'स्वरतिसृधूदितो' इत्येव सूत्रेणां लाघवादिति न वाच्यम् । तथा सति 'निरनुवन्धकग्रहणे न सानुवन्धकस्य'—[परिभाषा (८१)] इत्यनेन अनुवन्धरहितस्य धू प्रेरणे इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं प्रसज्यते न तु सानुवन्धकयोरादादिकदेवादिकयोरिति । न च तर्हि 'धू' इत्यत्र 'धूञ्' इत्येव पठ्यतामित्यपि वाच्यम् । तथा हि सति 'लुग्विकरणलुग्विकरणयोरनुवन्धकस्य' [परि—(१०)] इत्यनेन अनुवन्धकस्यैवादिकस्य सूत्रेरेव ग्रहणं स्यात् न लुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) सूत्रेऽपीति विभाव्यम् । एवञ्च सूत्रमिदमुक्तं—परिभाषाद्वयस्यापि ज्ञापकमिति वृद्धाः । धू विधूने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं धूजिति सानुवन्धकः पाठः स्वीकृतः । 'इट् सनि वा' (२६२५—७२।४१) इत्यत्र गृहीतस्य वाङ्मत्यानुवन्धकस्यैव निवृत्त्यर्थमिति भाव्यम् ।

२२८० । भषस्तथोर्धोऽधः ॥८२।४०॥

दौ— । भषः परयोस्तथोर्धः स्यान्नतु दधातेः । जशत्वम् । सिषेदध—सिषेधिद्ध । सेद्धा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधियति । असैत्सीत् ।

त and थ coming after the भष letters (भषवदध) are replaced by ध, but this is not the case when त and थ follow the ध of the root in दधाति (इधाञ् धारणपोषणयोः—अदादि) । जशत्वम् etc = सिष् लिट् थ = सिष् सिध् थ = सिषेध् थ = सिषेदध (by कलां जश् कशि (52—8.4.53). सिषेधिय—विधू being ऊदित् here is इट् optionally. Similarly सेद्धा—सेधिता । सेत्स्यति (this is the case in absence of इट्) सिध् + सति = सिध् + सति = सेत्स्यति (by खरिच—12।—8, 4. 55). In case of

इत् it is सेधिष्यति । असैत्सीत्—सिध्+लुङ् त (in the case of absence
 i. e. इडभावपक्षः) = अट् सिध्+सिच्+ईट् त् (by अक्सिसिचोऽपुनो 222
 3.96) = असैध् स ईत् (वृद्धि by 'वदव्रजहलन्तस्याचः' 2267—7.2. 3) =
 इत् ('ध is replaced by त् by 'खरिच' 121—8. 4. 55).
 अट् सिध्+सिच्+तस् (आताम्) :—

मित—। भवः (५मी) + तयोः (६ठौ २व) + धः (१मा) + अधः (१
 इतिच्छेदः । तकारादकार उच्चारणार्थः । धः इत्यन्नाप्यकार उच्चारण
 अध इति लुधाञ् धारणपोषणयोरिति धाभिन्नस्य धातोरित्यर्थस्तदाह—न तु दधाते
 प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ इति, भावः । जश्त्वम् इति । 'भलां जश् भशि' (सि
 ४।४।५२) इति सूत्रेण—इत्यर्थः । सिषेद्ध—सिषेधिष्य इति—विधुधातोर्दक्षि
 विकल्पः । तत्र पूर्वे इडभावपक्षे । परन्तु इटपक्षे इति विवेकः । सिध्+लु
 (मध्यमकवचनम्) = सिध्, सिध् थ = सि सिध्, थ—सिसेध्, ध (पु
 घूपधस्य च) = सिषेद्ध ध (आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्—ततो क्ति
 सिध्+लिट् थल् = सिध्, सिध्, इट्, थल् = सिषेध्, इ थ = (सि
 रूपम्) । सिद्धा—सेधिता इति । लुटि पूर्ववत् रूपद्वयम् । एवं सेत्
 सेधिष्यति इति । पूर्ववत् तकारः 'खरिच' इति (१२१—८।४।५५)
 असैत्सीत्—(इडभावपक्षे लुङि रूपम्) अट् सिध्, सिच् ईट् त् = असैत् (वृ
 वृद्धिः, खरिचित्चत्वम्) स् ईत् (अक्सिसिच—इतीट्) । अट् सिध्+सिच्
 (ताम्) इत्यत्र सिचः सलोपार्थमाह—

२२८१ । भलोभलि ॥८।२।२६॥

दी—। भलः परस्य सस्य लोपः स्याज्भलि । असैत्सुः । असैत्सौः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्सम् । असैत्सम् । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टाम् इत्यादि ।

भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद ५० स्थैर्यं
हिंसायां च' । चाङ्गक्षणे । स्थैर्यं अकर्मकः । खदति ।

स, coming after a भल् (भभञ्...ङ्) is dropped, when भल्
letters follow. Thus अ सिध् स् (सिच्) ताम् (तस्) = असेध् ० ताम्
= असेद्धाम् (वृद्धि by वद्वज्ज etc, दकार by भलां जश् etc, सलोप by
(this rule and त of ताम् is replaced by ध by भवस्तथोः etc) ;
असेत्तुः—अट् सिध् सिच् + भि = अ सिध् स् जुस् = असेत् स् उस् । असेत्तसीः—
अट्—सिध् सिच् ईट् सिप् = असेध् स् इ स् = असेत् सी स् । असेद्धम्—अ सिध्
(सिच् यस् = असेध् स् तम् (तस्यस्थमिपां तातंतातः) = असेद्ध ० घम् । असेद्ध—अ
सिध् सिच् य = असेध् स् त = असेध् ० घ = असेद्ध । असेत्तसम् = अ सिध् सिच् मिप्
= असेध् स् भम् = असेत् ('खरिच') स् भम् । And so on. These are all
in the इडभावपक्ष—but in the इट्पक्ष we have असेत्तौत्—अ सिध् सिच्
= अ सिध् इट् सिच् ईट् त = असेध् स् ईट् (absence of वृद्धि by 'नेटि'
(2268) = असेध् इ ० ईत् (सलोप by इट् ईटि (2266), then there will be
(एकादेशः) । In the same way असेध्दाम् etc. The ऋकार of खाद is
इत्संज्ञक—the result of this इत्करण will be clear in नाग्लोपिशांस्/दिताम्
(2572—7. 4.2). स्थैर्य means 'stability' and हिंसा—injury ; and
the चकार here implies 'to eat' also.

मित— । भलः (५मी) + भलि इतिच्छेदः । 'रात् सख' (२०८—
२१२४) इत्यतः सखेति, 'संयोगोन्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते ।
तदाह—सख लोप इति । असेद्धाम् इति—असेद्धामित्यारथ्य असेत्तस्य इत्यन्तं लुङि
तस् इत्यतः क्रमेण—इडभावपक्षे रूपाणि । सिध् + लुङ् तस् = अट् सिध् सिच्
(तसक्तामादेशः) = असेध् स् धाम् (वद्वज्जिति वृद्धिः, भवस्तथोरिति तकारस्य
धकारः) = असेद्धाम् (जश्त्वम्, भलो भलीति सलोपः) असेत्तुः—(अव प्रक्रिया
पूर्ववत्, अयं विशेषः—खरिच इति धकारस्य तकारः (चत्वम्) केजुंस् हलविसर्गौ

इति । असैत्सीः (पूर्ववत् वृद्धिचर्त्तसलोपैकादेशः—असैत् स् ईट् स्=सीस्) । असैद्धम्—अट् सिध् सिच् तम् = अ सैध् स् तम् = असैध् स् धम् =
 • धम् एवमन्यत्रापूर्वहनीयम् । पच्चे इति इटपच्चे इत्यर्थः । अट् सिध्
 तिप् इति स्थिते अ सिध् इट् सिच् ईट् त् (वलादेरिट्, अस्तिसिच्—इति
 = अ सैध् इ स् ईत् ('नेटौ'ति वृद्धिनिषेधात् पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणः) =
 इ ० ईत् (इट ईटि' इति सलोपः) = असैधीत् ('सिज्जलोप एकादेशे सिञ्चो'
 इति वार्त्तिकादेकादेशे रूपम्) । एवमसैध्छामित्यादि तानाद्यादेशे भविष्यति ।
 इइति । अस्यैत्करणफलन्तु 'नाग्लोपिशास्त्रदिताम्' (३५७२—७४१२) इत्यत्र क
 भविष्यति । स्थैर्ये—स्थिरत्वे इत्यर्थः । चकारस्वार्थमाह—चादिति । खद इत्यत्र
 रूपं दर्शयितुमाह—

२२८२ । अत उपधयाः ॥७२॥११६॥

दी— । उपधया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत
 परे । चखाद ।

The वृद्धि substitute replaces the penultimate अत् (च),
 it is followed by an affix which drops ज् or ण्—as its indicat
 Thus खद + लिट् णल् = खद खद अ = ख खाद अ = कखाद अ (by अभ्यास
 —(2182—3. 4. 54) = चखाद (by कुहोश्चुः—२२४५) ।

नित— । अतः + उपधायाः इतिच्छेदः । 'सृजेर्वृद्धिः' (७२॥११४)
 वृद्धिरिति, 'अचो जिति' (७२॥११५) इत्यतो 'जिति' इति चानुवर्त्तते । तदा
 वृद्धिः स्यादित्यादि । उपधाया इति अतो विशेषणम् । चखाद इति णलो वि
 अभ्यासे चर्चेति चत्वंम् कुहोश्चुरिति जुलच्च । एत्वाभ्यासलोपी तु नाम भव
 खद इत्यत्र आदेशादित्वात् इति बोद्धव्यम् । अतः किम् । तुतोद (तुद + ति
 णल्) । उपधायाः किम् ?—गणयति ।

२२८३ । णलुत्तमो वा ॥७।१।८१॥

दी— । उत्तमो णल् वा णित् स्यात् । चखाद्—चखद् ।

The affix णल् of the first person singular is optionally णित् (ण—eliding). Hence when it is णित् we have चखाद् by वृद्धि otherwise चखद् (without णित्) ।

मित— । णल् + उत्तमः + वा इति छेदः । उत्तम इति णल् इत्यस्य विशेषणम् ; तदाह उत्तमो णल् इति । अन्यत् स्पष्टम् ।

२२८४ । अतो हलादेर्लघोः ॥७।२।३॥

दी— । हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरि सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'बद ५१ स्थैर्यं पवर्गी-यादिः' । बदति । बवाद । बेदतुः । वेदिथ । बवाद—बवद् । अवाददीत्—अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

The वृद्धि substitute is enjoined optionally to the अ which is लघु (short) and which begins with a हल् or consonant, when in परस्मैपद the affix सिच् with the augment इद् prefixed to it follows. Thus अखादीत् with वृद्धि and अखदीत् without it. पवर्गीयादिः i. e. पवर्गहतोयादिः । बवाद—Note that this व (वर्गीय) being different from अन्तःस्थ व we cannot expect to have सम्प्रसारण for इग्यणः सम्प्रसारणम् directs सम्प्रसारण to अन्तःस्थव only. बवाद—बवद् (this is उत्तम णल्) । अवाददीत्—अवदीत् = like अखादीत्—अखदीत् । गद to speak distinctly :—

मित— । अतः (इष्टी) + हलादेः (इष्टी) + लघोः (इष्टी) इति छेदः । हलादेरिति लघोरिति च 'अतः' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह हलादेर्लघोरकारस्येति ।

‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२२८७—७।२।१) इत्यतः सिचिती वृद्धिरिति च, न
 (२२८८—७।२।४) इत्यत इटीति, ऊर्ध्वोतिर्विभाषा (२४४८—७।२।६) इति
 ‘विभाषा’ इति चानुवर्तते ; तदाह इडादावित्यादि । सूते हलः परस्मैलेव
 आदिग्रहणम् स्पष्टार्थम् । किञ्च अत इति तपकरणमपि स्पष्टार्थम् । अखादीदि
 स्पष्टम् । पवर्गीयादिरिति पवर्गवृत्तीयादिरित्यर्थः । ववाद इति वर्गीयत्वाद् वक्तव्यं
 ‘इग्यथः’—इति सम्प्रसारणं न तस्य अन्तःस्थवकारविषयत्वादिति बोध्यम् । अतः
 अदेवीत् (दिव् + लुङ्) । हलादेः किम्—मा भवानतीत् । लघोः किञ्
 अनर्हति—अरचीत् । इडादी सिचिती किम् । अपाचीत्—वदप्रजेति पचघातो
 त्वाद वृद्धिः । परस्मैपदे किम्—अयतिष्ठ (यती प्रयत्ने लुङ्) ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियाति-वाति-द्राति-
 ष्मातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥८।४।१७॥

दी । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—नेर्णः स्याद् गदादिषु
 प्रणिगदति । जगाद् । ‘रद ५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम्
 रराद् । रेतुः । ‘णद ५४ अव्यक्ते शब्दे’ ।

The न of the उपसर्गे नि, coming after another उपसर्गे which
 contains a condition (of णत्वं) becomes cerebral, when root
 गद etc (enumerated in the rule) follow. गद etc are
 eighteen in number :—गद, नद, पत, पद, घु (दा, घा) मा, सी, वा,
 या, वा, द्रा, ष्मा, वप्, वह्, शम्, चि and दिह । Of these the first
 four are pronounced by adding शप् to them and the last eleven
 हन्ति etc, are expressed with the addition of शित्प् with a prohibition
 to prohibiting णत्वं from this नि in यङ्लुक्—cp. the परिभाषा
 शित्पा शपानुवन्धेन—etc under the rule ‘एकाच उपदेशे—’ (2246). The

प्रनिजागदीति प्रनिजंघनीति etc. are without णत् । In the case in hand, we have प्रणिगदति etc. 'दाधाचुदाप्' (2373—I. 1. 20) teaches that there are four दाऽ and two चाऽ ; thus डुदाच् दाने—प्रणिददाति ; दाण् दाने—प्रणियच्छति, दोऽवखण्डने—प्रणिदयति, देङ् रचणे—प्रणिदयते, घेट् पाने—प्रणिधयति, डुधाज् धारणपोषणयोः प्रणिदधाति । रद means विलेखन 10 pierce. णद means to make an indistinct sound.

मित— । 'रवाभ्यां णो नः समानपदे' (२३५—८४१) इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (२२८७—८४१४) इत्यत उपसर्गादित्यनुवच्यं स्वानु-
गुणेन व्याचष्टे—उपसर्गास्थान्निमित्तादिति । प्रणिगदतीत्याद्यादाहरणम् । गदादीनां
चतुर्णां शपा निर्देशः, इत्यादीनां चैकादशानां 'शितपा शपानुवन्धेन—' इति यङ्लुग-
आह्वयं शितपानिर्देशः । एतेन प्रनिजागदीति प्रनिजानदीति प्रनिजंघनीति इत्यादी-
णाम् न । सु इत्यनेन षट् धातवो गृह्यन्ते—डुदाच् दाने—प्रणिददाति । दाण् दाने—
प्रणियच्छति । दोऽवखण्डने = प्रणिदयति । देङ्—रचणे—प्रणिदयते । घेट् पाने—
प्रणिधयति । डुधाज् धारणपोषणयोः—प्रणिदधाति । रद इति । अत उपधाया
इति वृत्तिः । अनादेशादित्वेऽपि अक्त्वादेलाभ्यासलोपी न । रेदतुरिति अनादेशा-
दित्वात् किञ्चाच्च एलाभ्यासलोपी भवतः । णद इति—णोपदेशत्वाद नविधिमाह—
२२८६ । णो नः ॥६॥१॥६५॥

दी—धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

णोपदेशास्वनर्द-नाटिनाथनाध्नन्दनकनूतृतः ।

नाटेर्दीर्घाहस्य पर्य्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । तवर्ग—
चतुर्थान्तनाधतेनृनन्द्योश्च केचिस्त्रोपदेशतामाहुः ।

A ण standing at the beginning of a root is changed into
(dental) । Thus णद gives नदति ।

All roots are शोपदेश save and except नट्, नाट्, नाथ्, नाध् (टुनदि), नक्त, नृ and नृत् (eight only).

It has to be noted in this connection that there being पर्युदास (1) in नाट् (अनाट्) which has a long penultimate, root णट् 'to dance', which is read in the घटादि class शोपदेश i. e. begins with a ण। Some hold that धकारान्त नृ and नट् also are शोपदेश (but भाष्य holds that all the above are not to be taken as शोपदेश).

मित—। धातोरिति—स्पर्शम्। शोपदेशास्त्विति—नट् शब्दे, नट् (चुरादौ अवस्यन्दने, नाथ्, नाध् याच्ञादौ, टुनदि (नट्) समृद्धौ, नक्त नाशने, नृ नृत् (नृत्) गात्रविक्षेपे इत्यष्टौ वर्जयित्वा अन्ये धातवो नकारादित्वेन अपि शोपदेशा विज्ञेया इति। भाष्ये एतेषामेव शोपदेशरहितत्वेन पठितत्वात् भावः। 'शोपदेशाः + तु + अनट्—नाटि—नाथ्-नाध्-नट्-नक्त-नृ-नृत् इति अनट् इत्यत्र नञः प्रत्येकं योग इति बोध्यम्। तेनाह—नाटिरित्यादि। 'दीर्घा चुरादौ पठितस्य इति भावः। 'पर्युदासात्' शोपदेशाभावत्वेन पठितत्वात् (पर्युदासः प्राक् दर्शितः) इत्यर्थः। घटादिरिति—तत्र पठित नट् नृत्याविति धातुवित्त्वत्तद्वर्गचतुर्थान्त इति धकारान्तो 'नाध्' इत्यर्थः। केचित् इति मतान्तराविधत्वात् णस्य उपदेशो यस्मिन् स शोपदेश इति व्यधिकरणं विग्रहः।

२२८७। उपसर्गादसमासेऽपि शोपदेशस्य ॥८॥१४॥

दी—। उपसर्गस्थानिमित्तात् परस्य शोपदेशस्य धातुस्य णः स्यात् समासेऽसमासेऽपि। प्रणदति। प्रणिनदति। अट् ५५ गतौ याचने च। अत आदेः' (२२४८)।

(1) प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता।

पर्युदासः स विज्ञेयो यतोत्तरपदेन नञ् ॥' साहित्यदर्पण-७म. अ.।

The न of a शोपदेश root, coming after an उपसर्ग containing a condition of णत्, becomes ण—whether there is samasa or no samasa. In प्रणिन्दति there is no णत् in नदति because it consists of two different words. (Here the word 'समासे' is inferred from the use of अपि in the rule). अर्ह to go and to beg. In अर्ह + बिद् ण, there दीर्घ being effected of the समास by the rule 'यत आदेः'—

मित— । उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादौ पूर्ववदनुवृत्तिर्बोध्यः । असमासेऽपि इत्यत्र अपरेषमाह—समासोऽपीति । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८४१२) इत्यत्र 'पूर्वपदात्' इत्यस्य 'रपाभ्यां नो णः समानपदे' (८४११) इत्यत्र च 'समानपदे' इत्यस्य च सत्त्वात् समास आक्षिप्त इति नागेशशयः । तत्त्वबोधिन्यादौ तु 'समासेऽङुलैः सङ्गः' (८३१८०) इत्यतः समासे इत्यस्य यदि अनुवर्तनं क्रियेत तर्हि असमासे न स्यात्—कृते तु असमासग्रहणे समासे न स्वादित्यपेक्षेण कृतमिति स्थितम् । प्रणिन्दतीत्यत्र 'नेर्गदनद—' इति णत्वम् । धातु—नकारस्य तु 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्, न भवति । अट्कुप्वाङ्नुमिन्नेन व्यवधानात् । यत आदेरिति अर्ह—
धातोर्भ्यासाकारस्य दीर्घे कृते ।

२२८८ । तस्मान्नुङ्ङिहलः ॥७॥४॥७१॥

दी— । द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्ह । आर्हीत् । 'नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे ।' शोपदेशत्वाभावाच्च णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । तर्द ५८ हिंसायाम् । तर्दति । 'कर्द ५८ कुत्सिते शब्दे' । कुत्सिते कौत्से । कर्दति । 'खर्द ६० दन्दशूके' । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । 'अति६१ अदि६२ वन्धने' । अन्तति ।

आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।
इन्दांचकार । 'बिदि ६४ अवयवे' । पवर्गद्वितीयदि
बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति पाठान्तर
'गडि ६५ वदनैकदेशे' । गण्डति । 'अन्तत्यादयः पञ्चैते
तिङ्विषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपौच्छन्ति । 'नि
६६ कुत्सायाम्' निन्दति । प्रनिन्दति । 'टुनादि ६७ सम्भूते'

The augment नुट् is prefixed to the root (itself) containing two consonants (at the end and a vowel at the beginning) after the अभ्यास of the root has been lengthened (कृतदीर्घः) . Thus आनद्—आनद्नुः etc. अर्द् + लिट् अ = अर्द्, अर्द्, अ = आ अर्द्, अ = नुट्, अर्द् अ = आन् अर्द्, अ = आनद् (of नुट् the उकार is for the facility in pronunciation and the टकार elides and being टि is prefixed and not affixed to the root by the परिभाषा सूत्र—आनट्कितौ । Note that the word तच्चात् in the rule is used to be connected with the rule 'अत आदिः' which precedes it, hence Bhottoji reads 'अत etc' and then 'तच्चात् etc'. दन्दशक means 'a snake' 'दन्दशकी विलशयः'—(Amarakosha). दन्दशक having meant a snake cannot express an action—thus Bhottoji says दंश् etc. अति being इदित्, नुम् comes in. आनन्त the lit. form of अति becomes अन्त् with नुम् added to it and thus the rule 'तच्चात् इलः' applies. इन्दांचकार—Here आम् comes in by the rule 'इनादेयं गुरुमतोवृच्छः' (2237—3. 1. 36)—for इ becomes गुरु the rule 'संयोगे गुरु' (32—1. 4. 11). 'अन्तत्यादयः' etc—the five roots अति, अदि, इदि, बिदि (निदि) and गडि do not fall in the category

or jurisdiction of तिङ् affixes according to Kashyapa, but according to others they do. प्रणिन्दति etc—अथ by 'उपसर्गादसंभासेऽपि शोपदेशस्य' । To elide the beginning letter (टु) here, he reads the rule—

मित— । तच्चात् + गुट् + द्विहलः इतिच्छेदः । धातोरित्यधिकृतं वर्तते । तेन तच्चात् इति द्विहलः इति च पञ्चम्यन्तपदद्वयं तस्यैव विशेषणं । किञ्च तच्चादिति 'अत आदि'रित्यत्र कृतदीर्घादेशाभ्यासाकारादित्यनेन सम्बन्धते । अतएव 'अत आदि'रिति प्राक् पठित्वा व्याचष्टे—द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारादिति । द्विहल् इति द्वौ हलौ यस्येति वियहः अत्र द्विहल्यहणमुपलक्षणार्थमिति—'आनच्छ'—पदसाधनावसरे गुदादौ 'विज इट्' (२५३६) इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति । तेन तत्र तत्र अनेकहलोऽपि गुडागमः स्यादेवेति विभाव्यम् । (अजादिद्विहलो धातुरिति तु तत्त्वम्) । गुट् चकार चञ्चारणार्थः, टकार इत् । टित्त्वादायवयवः 'आयन्तौ टकितौ' इति सूत्रेण । तेन अह् + लिट् अ इति स्थिते द्वित्वेन अह् अह् अ इति जातं अनेन आ गुट् अह् अ इति सम्पद्यमाने आन् अह् अ इति । ततः आनह् एवमानह् तुरित्यादि । आहीत इति लुङि । शोपदेशेत्यादि नह् इत्यस्य इत्यर्थः । 'कौचे' कुत्यां भवं कौचम् तस्मिन् । खट् इति । दन्दयूक इत्यस्य सर्पवाचित्वेन विशेष्यत्वात् क्रियावाचकत्वासम्भवाद दन्दयूक-क्रियाग्रामित्यर्थो विवक्षित इत्याह दंश इत्यादि । "दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दयूको विले-ययः । उरगः पन्नगो भोगी"त्यादयमरः । अन्तति इति । इदित्त्वात् नुम् । आनन्त इति । इदित्वेन नुम्सत्त्वात् 'अति' इति 'अन्त' इति भवति ततः सत्त्वान्नु इद्विहलः इत्यनेन गुडागमे लिटि रूपम् । इन्दाच्चकार इति—इदि इत्यस्य इदित्त्वात् नुम् । ततः इन्द् इति भवति । ततश्च 'संयोगे गुरु' (३२—१।४।११) इत्यनेन इकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेश्य गुरुमतोऽनुच्छः' (२२३७—३।१।३६) इत्यनेन आम् । ततश्च आमन्-त्वात् कञोऽनुप्रयागः । पूर्ववदेवात्मनेपदमित्युक्तेर्न तङ् । इदेः परस्मैपदित्वादिति ज्ञेयम् । विदि अवयवे इत्यत्र अवयवस्यार्थनाह—अवयवं करोति इति । अन्ततीति—अति, अदि । इदि विदि (भिदि), गडि इत्येते पञ्चेत्यर्थः तिङ् विभक्तौनामविषयीभूता इत्यर्थः—आयपस्य मतेन । अन्येषां मते तु एते तिङन्ता अपि भवन्तीत्याहान्ये त्विति । निदि

(निन्द्) इत्यपि णोपदेश इत्याह प्रणिन्दति इति ('उपसर्गाद असभासेऽपि')
णत्वम् । टुनदीति ससृद्धिय प्रजापश्चादिरूपा । अथ 'टु' लोपविधायकसूत्रमुपनय-

२२८८ । आदिर्जि टुडवः ॥१।३।५॥

दी— । उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दि
इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' । चन्
चचन्द । 'त्रदि ६९ चेषायाम्' । तन्दति । ततन्द । 'कदि
क्रदि ७१ क्कदि ७२ आह्वाने रोदने च' । चकन्द । चक्
चक्कन्द । क्तिदि ७३ परिदेवने । चिक्किन्द । शुन्ध ७४ शु
शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्ततो द्विचत्वारिंशत् । 'श्लोक्त
सेचने । तालव्यादिः । 'दन्यादिः' इत्यके । श्लोकते । शिशो
लोक ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । 'श्लोक्त ७७ संघाते । संघा
ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रथितुर्वा । आद्ये अकर्मा
द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रक्त ७८ ध्रेक्त ७९ शब्दनोत्साहयो
उत्साहो वृद्धिरीदृत्यं च । 'एच इग् घ्रस्वादेशे (३२३) इ
क्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रिक्त ८० शङ्कायाम्' । रिक्त
'सेक्त ८१ स्वेक्त ८२ स्वकि ८३ अकि ८४ श्लकि ८५ गती
त्रयो दन्यादयः । द्वीतालव्यादी । अणोपदेशत्वान्नषः । सिसे
शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्ष्णे
अङ्कते । आनङ्के । 'वकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते । 'मकि
मण्डने । मङ्कते । 'ककं ८९ लौल्ये' । लौल्यं गर्भश्चापत्यं

ककते । चकके । 'कुक् ८१ वृक् ८२ आदाने । कोकते । चुकुके ।
वर्कते । ववृके ।

"ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन" (वार्त्तिक) ।

'चक् ८३ लृसौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ८४
वकि ८५ श्वकि ८६ त्रकि ८७ ढौक् ८८ तौक् ८९ ष्वक् १००
वक् १०१ मक् १०२ टिक् १०३ टीक् १०४ तिक् १०५ तीक्
१०६ रघि १०७ लवि १०८ गत्यर्थाः' । कङ्कते । डुटौके ।
तुत्रौके ।

"सुबधातुष्टिवुष्वक्तीनां सत्वप्रतिष धोवक्तव्यः" (वार्त्तिक) ।
षक्कते । षष्वक्के । 'अत्र तृतीयो दन्तप्रादिः' इत्यके । टेकते ।
टोकते । एवं तेकते । तीकते । लघिर्भोजननिबृत्तावपि । 'अधि
१०९ वधि ११० मधि १११ गत्याक्षेपे' । आक्षेपो निन्दा ।
'गतौ गत्यारम्भे च' इत्यनेन । अङ्कते । आनङ्गे । वङ्कते । मङ्कते ।
'मधि' कैतवे च । 'राष्ट्र ११२ लाष्ट्र ११३ द्राष्ट्र ११४ सामर्थ्ये' ।
राधते । लाधते । 'प्राष्ट्र' इत्यपि केचित् । 'द्राष्ट्र आयामे'
आयामो दैर्घ्यम् । द्राधते । 'स्नाष्ट्र ११५ कथने' । स्नाधते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । 'फक्क् ११६ नौचैर्गतौ' ।
नौचैर्गतिर्मन्दगमनमसदुप्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ।
'तक् ११७ हसने' । तक्कति । 'तकि ११८ कच्छजीवने' ।
तङ्कति । 'वुक्क् ११९ भषणे' । भषणं श्वरवः । वुक्कति ।
'कख १२० हसने' । प्रनिकखति । ओख १२१ राख १२२ लाख

१२३ द्राख् १२४ ध्राख् १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखां चकार । शाख् १२६ स्नाख् १२७ व्याप्तीः । शाख् १२८ उखि १२९ वख् १३० वखि १३१ मख् १३२ मखि १३३ गख् १३४ गखि १३५ रख् १३६ रखि १३७ लख् १३८ लखि १३९ इख् १४० इखि १४१ ईखि १४२ वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७ मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० अगि १५१ अगि १५२ रगि १५३ रगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः । कवर्ग द्वितीयः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु—‘रिख्’ ‘त्रिखि’ ‘शिखि’ इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति ।

These (viz जि, टु and डु) standing at the beginning of a word read in the धातुपाठ, are to be treated as इत् (i.e. they elide before any operation is carried out on the root). Thus टु eliding we have (by नुम्) नन्दति etc; other instances are जिस्वप्—जिमिदा—स्नेहने etc, and डुपचष् पाके, डुघाञ् चारणपोषणयोः etc. The जि, टु and डु will be required in rules like—‘जीतः क्तः’ (सुप्र. ‘द्वितोऽभ्युच्—’ (नन्दथुः) and ‘द्वितः क्तिः’ (पक्तिमम्) । टुनदि being इत् we cannot have नलोप in आशीलिङ् (though ‘the aug. यामुट् is कित्) by the rule ‘अनिदिताम्—(415—6. 4. 24). The मन्दात् । आह्लादे—to please or feel pleasure. चेष्टायाम्—to be acting. परिदेवने—to weep, mourn etc; as ‘तत्र का परिदेवना’—(गीता—2) लोप etc. i. e. by the rule ‘अनिदिताम्’ ।

Now we enlist forty-two अनुदात्तेत् roots which end in

कवर्गीय letters. शीकृ or सीकृ as some hold—शीकृते being अनुदात्त it is आत्मनेपदी similarly in other cases. शिशीके here the श्वास् is ह्रस्व by the rule 'ह्रस्वः' (see under वसृव) and एकार comes in by 'तत्तद्योरिश्च' । शीकृ (शीक्) etc संवात - means a यन्त्र (collection) and this root शीकृ is अकर्म्मक or सकर्म्मक according as the collection (यन्त्रः) refers to the thing collected or the collector himself i. e. when the thing is collected of itself without any agency (कर्त्तृव्यापाररहित) the root (is intransitive (अकर्म्मक), but when the thing is collected with the agency (कर्त्तृव्यापारसहित) of some one it is transitive (सकर्म्मक) । द्रेकृ, त्रेकृ means to make sound (शब्दनम्) and to have exuberant growth (वृद्धि) and to be proud or haughty (औद्धत्य) । By the rule 'एच इग्प्रसादिके' (323—1. 1. 48), we have द्रेकृ+लिट्, ए=दिद्रेके (इकार being the व्रह्म form of ए), similarly दिद्रेके । रेकृ means apprehension. वयः etc—सेकृ, अकृ and अकि (these three), have दन्त्यसकार at the beginning and अकि अकि the two begin with a तालव्यश्च । These having not fallen in these वीपदेश class, their सs do not change into चs (cerebral). शकि (शङ्) means to apprehend, fear etc. अकि (अङ्) means to make a sign, point out etc. लोख means pride and fickleness. कृक and हक (वक्) mean to take. कृक, हक being लघूपध receives गुण by the rule 'पुगल-लघूपधस्य च' । चुकृकी—बहकृ—here the root is not gunnated according to the rule "असंयोगान्निद कित्" ।

अदुपधेभ्यः etc. (वार्तिक)—पूर्वविप्रतिषेधः gives the opposite sense of 'परविप्रतिषेधः' । Hence for the sake of the forms like बहकृ etc

you should read 'विप्रतिषेधे पूर्व' (and not परम्) कार्यम् । 'असंयोगात्—' (1. 2. 5), though preceding gets greater than 'पुगन्त—' (7. 3. 36), which comes later. Hence 'by विप्रतिषेध, लिट् coming after roots having short लृ for their intimate becomes कित् after barring the injunction of गुण । etc—it means to be satisfied and to obstruct—in the former case it is intransitive and in the latter it is transitive. चेरे एल and अभ्यासखोप । डुढौके, तुवौके are लिट् forms of ढौक् and वौक् । अभ्यास ढौ and वौ are changed into ढु and तु (by ऊस्त्रः) and by ढु is changed into डु । Now सल (i.e. सकारादित्) being 'due, by rule 'धात्वादिः षः सः' (2254—6. 1.64), to the प्रकृ which is खोपदे the धातुपाठ, the Vartika is laid down here to prohibit the सल सुब्धातु etc—It should be stated that षल is forbidden to सुत् (नामधातु as षकारोयति etc), to the root षिव् (षिव् निष्ठौवने) and etc अत्र etc तृतीय i e अकि is also read स्वकि by some. लवि (ल also means 'not to take food (to fast).' Cp.—'दोषसा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न हि दोषचये कश्चित् सहते लङ्घनादिना (आयुर्वेदसंग्रह)—where लङ्घन means fasting. अवि etc [all that are read in the धातुपाठ (उपदेश) as इकारान्त such as etc become लङ्घ etc by 'इदितो नुम् धातुः'. In गत्याक्षेप the आक्षेप means निन्दा (slander). Some say that these roots are 'movement.' आनङ्घि—आ by 'अतः आदिः' (2248), and 'तच्छान्नुट्—' (२२८८) ; मवि (मङ्घ) also means 'the conduct an unfaithful lover.' आयाम् means 'length'. आह (आह्) means 'to praise oneself.'

अथ etc—Now we are putting down fifty परस्मैपदी roots. फक्—
 नीचैर्गति means 'to walk slowly, and to behave in a bad way'.
 पक्—प in the अथास comes in by the rule 'अभ्यासे—' (११८२) तकि
 (तक्)—means 'to maintain with difficulty. भवक्—means
 'the barking of a dog.—कख् means 'to laugh.' ओख (ओख)
 etc—mean 'to suck up' and 'to have plenty of'. ओखाञ्चकार—
 ओख being इजादि, आस comes in. Of the roots उख् etc., :
 first fifteen (ending in इखि) end in ख् and the next thirteen
 beginning from वक्, end in 'ग'. Along with the fifteen खान्
 (ending in ख) roots above some include four roots more such
 as रिख् etc.

मित । आदिः + जिटुडवः—इतिच्छेदः । "भूवादयोधातव" इत्यतो धातुरित्यनु-
 वृत्ते । आदिरिति च जातावेकवचनम्, तदाह—धातोराद्या इति । तव
 टुरित्यस्योदाहरणं—नन्दति इति । अन्ययोस्तु जि खप् खापे—डुपचप् पाके इति—
 एतेषां कलनन्तु औतः क्तः = सुप्तः । ट्रितोऽथुच्' वेपथुः नन्दथुः (वेपथुश्च शरीरे मे
 रोमहर्षश्च जायते—गीता १ म) । 'ङितः क्तिः "क्तंमन्वित्यम्"—पक्तिमम्
 (विपक्तिमज्ञानगतिमनस्वी—भट्टि—१ म) इत्याद्यर्थम् । इदित्वादिति 'अनिदिताहल
 उपधायाः किञ्छति' इति । अनेन आशीर्लिङि यासुटः किल्लेऽपि नलोपो नेत्यर्थः ।
 न लोपः—अनिदितामित्यनेनेति भावः ।

अथेति—अनुदात्तेत इति आत्मनेपदिन इत्यर्थः । (अनुदात्तजित आत्मनेपदम्) ।
 इत्येके इति । केषांश्चिन्मतमित्यर्थः । शिथीके—'ऋस्' इति अभ्यासस्य ऋसादेशः ।
 लुलीके इति—अभ्यासे ओकारस्य ह्रस्वादेश उकार (एचइग्ग्रह्वादेशे) । शोक्
 इति । संघातस्यायंमाह—यन्यो यन्यनम् । स च यन्यतेत्यर्थः इह अस्मिन् धातो
 यथ्यमानस्य यदयथ्यते तस्य व्यापारः, यन्थितुः येन प्रथ्यते तस्य वा व्यापारः तत्तन्निहा
 किया इत्यर्थः । आद्ये यथ्यमानव्यापारे (सङ्गीभवने इति यावत्) ; द्वितीये

ग्रन्थितुर्व्यापारे (सङ्गीकरणे इति भावः) उत्साहस्यार्थमाह—औत्सर्ग्यं प्राप्ते
दिद्रेक इति । अभ्यासस्त्रयविधायकं सूत्रमाह—एचइगिति । अघोप इति
देशत्वाभावादित्यर्थः । शकि अकि इत्यादेरितित्वात् गुमा—शङ्, अङ्,
भवति । एवमन्यत्र लघि व्रधि इत्यादिषु । चुकुक्ते-वव्रक्ते इति 'असंयोगादि'
इति कित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः पूर्वव चत्वंम् च । ऋदुपधेभ्य इति वार्तिके
ऋकारोपधेभ्यः इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । अत्र विप्रतिषेधे परं कार्यं
नावलम्बनीयमित्यर्थः । तेन असंयोगादित्यपेक्षया 'पुगन्तलघूपधस्य च'
परत्वेऽपि नित्यत्वेऽपि च गुणात् प्रागेव कित्त्वं ततो गुणाभाव इति भावः ।
वकि इत्यादौ पठितस्य 'ष्वक्' इत्यस्य षोपदेशत्वात् सत्वे प्राप्ते आह—सुव
इति । सुवन्तानां धातूनां (नामधातूनाम्) ष्वक् प्रभृतौनाच्चेत्यर्थः ।
ककि धकि इत्यादौ तृतीयः अकि दन्त्यादि रिति (स्वकि) केचित् पठन्ति ।
निष्ठतिरुपवासः । लङ् (लघि) इत्यस्य वैद्यके एव बाहुल्येन प्रयोगः ।
'दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने वा सहिष्णुतेत्यादौ लङ्घने इति = उपवासे इति अर्थः ।
अथेति—फक्तेति अर्थः स्पष्टः । पफक् अत्र चत्वेन अभ्यासस्य पफक्
कृच्छ्रजीवने कृच्छ्रेण महता कष्टेन जीवनयापने इत्यर्थः । प्रनिकलति इति
शेषे विभाषाऽकखादावणान्त उपदेशे' (२२३२—८४१८) इत्यत्र अकखादा
पर्युदासत्वेन णत्वं नेत्यर्थः । शोषणालमर्थयोरिति । शोषणे इति अलमलमैवेति
रूपे चार्थे इत्यर्थः । ओषाच्चकार इति इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च आम् । एवं ओषाच्च
कामाग्निं दशवक्त्रं महनिंश्मित्यादि भट्टौ । कवर्गेति उख उखि इत्यारम्भ इति
इति यावदित्यर्थः । तृतीयान्तेति गकारान्ता अवशिष्टा इत्यर्थः । इह खान्ति
उखउखि इत्यादिषु इत्यर्थः । उख इत्यस्य गुणे रूपमाह—ओखति इति ।

२२८० । अभ्यासस्यासवर्णे ॥६॥४१७८ ॥

दो— । इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्य इयडुवडौ स्तः अस
अचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (२२३२)

इत्यान् । जखतुः । जखुः । इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन
ग्रहणाद् ऋस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाच्चि
प्लव्यवृत्तचरणप्रवृत्त्या ऋस्वेकते ततो दीर्घः । “वार्णादाङ्ग-
वलीयः” इति न्यायात् परत्वाच्च ।

An अभ्यास, ending in इवर्ण (short इ) and उवर्ण (short उ)
is replaced by इयङ् and उवङ्, when a dissimilar (असवर्ण)
वर्ण follows. Thus उख् + लिट् अ = उ उख् अ । Now सवर्णदीर्घ
being due by the परिभाषा—वार्णादाङ्ग वलीयः—(An अङ्गकार्य is more
powerful than an operation that relates to वर्ण (or letters) comes
first and therefore उख् (being the अङ्ग verbalstem) is first gunnated
by ‘पुगन्तलवृत्तस्य च’ and we have उ ओख् अ । Now यङ् directed
by ‘इको यणचि’ is barred by this rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ and thus उ is
replaced by उवङ् giving उव् ओख् अ = उवो ख् (उवङ् being कित्, the
परिभाषा ‘डिञ्च’ applies). Here the rule ‘अचिन्नुधातुभूवां य्वोरियङ्ववडौ’
does not apply for two reasons (i) (in उ ओख् अ because उ is
an अभ्यास and not an अङ्ग and because (ii) ओख् following उ is not
a प्रत्यय but an अङ्ग hence the application of the rule ‘अभ्यासस्यासवर्णे’
is quite evident. Now the question is :—Why the affix आम् will
not be added to उख् when it is turned into ओख् by लवृत्तपञ्चगुण
in connection with लिट् । To answer this Bhottoji brings for-
ward the सन्निपातपरिभाषा (सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य) (परि-
—85)—‘An injunction which is the cause of two operations
(सन्निपात) (on a certain thing) is not (cannot be again) the
cause of an injunction which destroys both these operations’)

Here in 'उ उख् यत्', यत् being आइधातुक and पितृ is the cause द्वित्व (reduplication) and गुण । Again उख् being turned ओख् and यत् following, the affix यत् cannot be the cause आम् (because ओख् is not इजादि and गुरुमान्) which affixes self to a primitive इजादि गुरुमान् root and not which is derived from any other affix such as यत् etc. Thus आम् necessitates destruction or disappearance of यत् and consequently of सन्निपात (द्वित्व and गुण) । उखः—उ उख् अतुम्—अतुस् being चित् verbal stem (अङ्) उख् is not gunnated and hence the सवर्णदीर्घः (अकः सवर्णे दीर्घः) applies and not 'अभ्यासस्यासवर्णे' ।

इह etc—in उखतुः, उखः etc., there is no chance of इह directed by the rule 'ऋस्' ; because सवर्णदीर्घः (उ+उ) उखः (उखतुः) has been effected along with the (taking up the) अभ्यास (उ), and also because the rule 'ऋस्' has operated on (the पूर्वखण्ड i. e. the अभ्यास) । To put it more clearly—having been in the jurisdiction of अङ् (अङ्गविभक्तौ ऋस् acts first and then comes सवर्णदीर्घः according to the परिभाषा 'पञ्चन्यवत्त्वप्रवृत्तिः'—परिभाषा-मुद्रेश्वर page 100—परिभाषा (III). The परिभाषा means 'As a cloud rains both where the ground is moistened and where it is not, so a rule operates both where the need of operation is nil and where the need exists'. The drift of all this is this :—Though the अभ्यास (उ) of the root उख् is ऋस् by itself and hence may dispense with the rule 'ऋस्', yet according to the पञ्चन्यवत् परिभाषा it (ऋस्) operates first and next there is सवर्णदीर्घः ; but when सवर्णदीर्घः

has operated you cannot, by taking advantage of the दीर्घं क in ऊखतुः, bring the rule क्लृप्ताः to act upon it (क) again for it has once (सकृत्) operated. And this operation is not groundless for there runs the maxim—‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः’ ‘An injunction (लक्षण) operates once only on its proper object (लक्ष्य)’.

The operation of a verbal stem (भङ्) being superior to the operation of conjunction (सन्धि) and the भङ्कार्य्य being पर (subsequent) the above argument is allright.

मित—। अभ्यासस्य + असवर्णे इतिच्छेदः । ‘अचित्र धातुभूवां स्त्रीरियङुवङौ’ (१४१२०) इत्यतः ‘श्रुभूवाम्’ इति वज्जं सर्वमप्यनुवर्तते तदाह—इवणोवर्णा-
नस्तेत्यादि । असवर्णे इति = असमानवर्णे । उवोख इति । उख् उख् णल् =
उ उख् अ = उ ओख् अ = उवङ् ओख् अ = उव् ओख् अ = उवोख । अत्र पूर्व
हिलं हलादिशेषः, ततोऽङ्गस्य—लघूपधगुणः, ‘द्विर्वचनेऽचीति’ हिलात्प्राक् अजा-
देयस्य निषिद्धत्वात् । न च गुणात्—प्राक् (उ उख् अ इत्यतः) ‘अकः सवर्णे
दीर्घः’ इति—‘सवर्णदीर्घः’ शङ्करः, सवर्णदीर्घस्य (संहिताकार्य्यस्य) वर्णाश्रितत्वात्
गुणस्य च भङ्गकार्य्यत्वात् संहितापेक्षया गुणकार्य्यस्यैव हि वलीयस्त्वम्, उक्तं च
‘वार्णादाङ्गं वलीयो भवति’ (परिभाषा—५५) इत्यत्र शब्देन्दुशेखरकारैः ‘इयाय
इत्यादी अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा अनेन वृद्धिरिति’ । अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयङ्विधायकसूत्रस्यमसवर्णमस्या ज्ञापकम् । तदीषतुरित्यादी इयङादिव्या-
हृताश्रयम् । एतत् परिभाषाभावे तु ईषतुरित्यादावन्तरङ्गस्य सवर्णदीर्घेन वाधा-
तदव्यर्थम् । इयङुवङौहि अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वाद् बहिरङ्गौ इति परिभाषेन्दुशेखर
(५४—५५ पृ) । एवञ्च उ ओख् अ इत्यत्र उकारस्य यणादेशे (इको यणचि) प्राप्ते
‘अभ्यासस्येत्यनेन उवङ् । ङित्वादन्यावयवः । उव् इति तिष्ठति अकारस्य
उच्चारणार्थत्वात् । ननु उ ओख् अ इति जाते ओख् इत्यादित्वादनुगुणमत्त्वाच्च आम्

स्यादित्यबाह—सन्निपातपरिभाषयेति 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधि-
इति परिभाषा । अर्थश्चायम्—'सन्निपातो = द्वयोः सम्बन्धः तन्निमित्तो विधिः, तं सन्निपा-
ति विहन्ति तस्यानिमित्तम्' । अत्र प्रकृते णलि परतः धातोर्द्वित्वं गुणश्च विधीयते इति
सन्निपातत्वम् (कार्यद्वयप्रवृत्तिः) । अत्र सन्निपातस्य णल् एव हेतुः पुन—समेव वि-
कृत्वा आम् प्रत्ययो न स्यात्—अतएव 'उपजीव्यविरोधस्य अयुक्तत्वमिति' न्यायमूल्ये
नागेशः । आम् स हि धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति । अखतुः, अखुरित्वं वि-
—इहैवसवर्णदीर्घ इति । इह अखतुरित्यत्र सवर्णदीर्घस्य 'ऊकारस्य' अभ्यास-
'ऊकारग्रहणेन' गृहणात्—(ऋसादेशस्येत्यर्थः) (पुनः) ऋस्वः प्राप्नो—वि-
—मानो न भवति, पूर्वमेव विहितत्वात् । कथं कृत्वा पूर्वमेव विहितः इति
सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति' न्यायादित्यर्थः ।
प्रवृत्तत्वमपि विशदयति—आहृत्वाद्धि इति । अङ्गाधिकारत्वेन 'पञ्ज'न्यवल्लक्षणप्रवृत्ति-
(परि—१११) इत्यनेन सर्वं सिध्यति इति भावः । तथा चायमर्थः—यथा पञ्ज-
वृष्टावृष्टदेशनिरपेक्षमेव वारि वर्षन्ति तथा सूत्राण्यपि कृताकृतं (लक्षितालक्षितं वा) वि-
वगाहन्ते । तेन चात्र उ इत्यस्य ऋस्वत्वेऽपि ऋस्वविधानमविरुद्धम् । अत्र नागेशः—
'ननु उखधातोर्द्वित्वं खत एव ऋस्वत्वात्—पूर्वमभ्यासऋस्वत्वाप्रवृत्तौ—इत्यर्थः
सवर्णदीर्घे च ऋसापत्तिरत आह—'पञ्ज'न्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः । एवं च ऋस्वस्यापि प्र-
कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ऋस्वः । तुदक्तमिकोभल् (१।२।८) इति
भाष्ये 'कृतकारि खलुपि शास्त्रं पञ्ज'न्यवदिति । सिद्धेऽपि ऋसादिकारोत्व-
इति । वृत्तौ—ततो—दीर्घ इति सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । अयमत्र सिद्धान्तः—
इत्यर्थं धातुदीर्घाच्सम्पन्नो वास्तु ऋसाच्सम्पन्नो वास्तु 'ऋस्वः' इति सूत्रे
ऋस्वविधिं लभते । ततोऽभ्यासाङ्गयोर्मिलित्वा सवर्णदीर्घः । एवमूखतुरिति लब्धे
'ऋस्वः' इति सूत्रं न प्रवर्तते लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्य-
ननु ऋस्वविधिः क' सकृच्छताम् ? 'पञ्ज'न्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति परिभाषा-
मानमिति दिक् । वाणादाङ्गमित्यादुक्तं प्रागेव । परत्वमङ्गकार्यस्य वर्णव्यापारापेक्ष-
बोध्यम् ।

दो—उङ्ङति । ववाख । ववखतुः । वङ्ङति । मेखतुः ।
ममङ्ङ । नखति । नङ्ङति । रखति । रङ्ङति । लखति । लङ्ङति ।
इखति । इङ्ङति । ईङ्ङति । वल्गति । रङ्ङति । लङ्ङति । अङ्ङति ।
वङ्ङति । मङ्ङति । तङ्ङति । त्वङ्ङति । अङ्ङति । स्मङ्ङति ।
ङ्ङति । रिङ्ङति । लिङ्ङति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्ङति ।
शिङ्ङति । 'त्वग्नि' । कल्पने च । 'युग्नि १५६ जुग्नि १५७ ।
वुग्नि १५८ वर्जने । 'घघ १५८ हसने' । घघति । जघाघ ।
'मघि १६० मण्डने' । मङ्ङति । 'शिघि १६१ आघ्नाने' । शिङ्ङति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । 'वच १६२
दीप्तौ । वर्चते । 'षच १३२ सेचने सेवने च' । सचते । सेचे ।
सचिता । 'लोच १६४ दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच
१६५ व्यक्तायां वाचि' । शेचे । 'श्वच १६६ श्वचि १६७ गतौ'
श्वचते । श्वच्यते । 'कच १६८ वन्धने' । कचते । 'कचि १६९
काचि १७० दीप्तिवन्धनयोः । चकच्चे । चकाच्चे । 'मच १७१
मुचि १७२ कल्कने' । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । 'कथनम्
इत्यन्ये । मेचे । मुमुच्चे । 'मचि १७३ धारणोच्छ्वायपूजनेषु' ।
ममच्चे । 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे' । पच्यते । पृच १७५
प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । 'ऋज १७६ गतिस्थानार्जनो-
पार्जनेषु' । अर्जते । नुङ्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हलत्वेन
गृह्यते । तेन द्विहलत्वाननुट् । आनृजे । 'ऋजी १७७ भृजी
१७८ भर्जने' । ऋञ्जते । 'उपसर्गादृति' (७४) इति वृद्धिः—
प्राञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आञ्जिष्ठ । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ठ ।

एज् १७८ भ्रेज् १८० भ्राज् १८१ दीप्तौ । एजाञ्चक्रौ ।
१८२ गतिकुत्सनयोः । ईजाञ्चक्रौ ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शुच १८३ शोचति । 'कुच १८४ शब्दे तारे' । कोचते । 'कुञ्च १८५ १८६ कौटिल्यालोभावयोः' । 'अनिदिताम्' (४१५) इति लोपः । कुञ्चात् । क्रुञ्चात् । 'लुञ्च १८७ अपनयने' । लुञ्च 'अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः' । अञ्चात् । गतौ नलोपः । पूञ्च तु—अञ्चगात् । 'वञ्चु १८८ चञ्च १८० तञ्चु १८१ १८२ म्रुञ्चु १८३ क्लृञ्चु १८४ म्रुञ्चु १८५ म्रुञ्चु गत्यर्थाः' । वञ्चात् । चञ्चात् । तचरात् । त्वचाम्रुञ्चोत् । अम्रुञ्चोत् ।

उङिति—उङि being इदित्, नुम् comes in. अथ etc- means to shine. षच् is also read as 'षच समवाये' in the सायनभाष्य । मच सुचि कल्कने—कल्कन means pride and cheating. Some read कचने (to speak) in place of कल्कने । इपच to please or praise. पचि (पञ्च्) व्यक्तीकरणे 10 एप् clearly. From this we have प्रपञ्च and thence प्रपञ्चयति । दृप् षोपदेश, ष is replaced by स and consequently ट् by त । The षप् and लच् पधगुण it gives लोचते । ऋज् means 'movement accomplishing' and 'earning'. Regarding the attachment of the augment नुद्, one part रेफ् (र्) of the ऋकार is taken as इत् and then it being द्विहल—(अर्ज्), the rule 'तद्यान्नुद् द्विहल' (४१५) applies and we get आनृजे । ऋजाञ्चक्रौ—आम् by 'इजादेश' ३

अथ 'and it has been गुरुमान् in connection with तुम् ।
 लिटि—लृङ् form of चृजि (चृज्)—आद् by आडजादौनाम् and वृद्धि
 by 'आटश्' ।

अथ etc.—ब्रज्यन्ता i.e. ending in ब्रज गतौ । कुज 'to make a shrill
 cry.' क्रुञ्च 'to lead astray' अञ्च् meaning 'to go' drops its न
 as अञ्यात् but when it means 'to worship' there is no नलोपः
 as अञ्यात् by the rule 'नाच्चेः पूजायाम्' (ante) । अञ्चुञ्चि, अञ्चुञ्चि
 the लृङ् forms of अञ्चु, अञ्चु ।

मित— । उहति—उखि इत्यस्य तुमि नकारस्य च परसवर्णे रूपम् । ववाखति
 इत्यस्य लिटि रूपम् । वङ्खति इत्यादि वखि इत्यादीनां पूर्वोपात्तानां कर्षण-
 द्वितीयद्वितीयानां क्रमेण रूपप्रदर्शनम् ।

अथेति— । तत्रेति । 'अथ समावाये' इत्यपि सायनभाष्ये दृश्यते । 'सेचि
 इति 'एकहल्मध्ये'—'(२२६०) इत्यनेन एताभ्यामलोपो । मुत्त मच इति । कल्कन-
 मित्यस्य मन्मार्थकत्वं यथा—महाभारते आदिपर्वणि—'तपो न कल्कोऽध्ययनं
 न कल्कः प्रसज्यवित्ताहरणं न कल्कः । कल्कस्तु भावाधीन एव तत्रेत्यादि ।
 एतच्चेति—चुरादौ तु विस्तारि इति पठ्यते । एच इति—बोपदेशत्वात्—सत्त्वं तत्-
 संसर्गाच्च एत्वं निवर्तते ततो लघूपधगुणः । ऋज इति आर्ज्वनं सम्पादनम् ।
 इति विधाविति—वार्तिकमिदम् । ऋज इत्यस्य दीर्घ—ऋकारादित्वात्—आह—
 ऋकारस्यैकदेशो रेफ इति । ततश्च द्विह्रस्वत्वात्—'तस्याद्बुद्धिद्वयः' इत्यनेन
 अतदीर्घादेशादाकारात् लुटि पूर्व्वत् द्वित्वे उरदस्ते, रपरत्वे, हलादिशेषे च
 आरजे इति रूपम् । ऋञ्जाञ्जके इति—ऋजि इत्यस्य तुमागमेन संयोगपरत्वेन
 अममत्वात् इजादिश्चेत्याम् । आञ्जिष्ठ इति ऋजेर्लुङि रूपम् । आद् अञ्च् इट्सिच-
 इति वृद्धिगुणश्च । अञ्जजे इति भृजीत्यस्य लिटि रूपम् ।

अथेति— । ब्रज्यन्ता इति ब्रज गतौ ब्रज्यन्ताः इत्यर्थः । शब्देतारे सन्नु तमलविस्तारे

इत्यर्थः । पूजायामिति—नाच्चेः पूजायाम् इति सूत्रादित्यर्थः । अस्मृचोत् इति लुङि बोध्यम् ।

२२८१ । जृस्तम्भुम्बुचुम्बुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥३॥

दी— । एभ्यश्चल्लेरङ् वा स्यात् । अस्मृचत्—अस्मोचत् । अम्बुचत् । अम्बोचोत् । ‘ग्रु १८७ ग्लुचु १८८ कुचु १८९ खुजु २०० स्तेयकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत्—अग्रोचोत् । जुग्रोचत्—अग्रोचोत् । अग्लुचत्—अग्लोचोत् । अकोजीत् । अखोजीत् । २०१ षसृज २०२ गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्—अग्लोचोत् । सस्य श्रुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः । सज्जति । अयमाच पद्यपि । सज्जते । ‘गुजि २०३ अव्यक्ते शब्द’ । गुञ्जति । गुञ्जयात् । ‘अर्च’ २०४ पूजायाम् । आनर्च । ‘ल्लेच्छ’ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटे अपशब्दे चेत्यर्थः । ल्लेच्छति मिस्ते । ‘लक् २०६ लाक्छि २०७ लक्षणे’ । ललच्छ । ललाच्छ । २०८ इच्छायाम् । वाञ्छति । ‘आक्छि २०९ आयां’ । आञ्छति । ‘अत आदेः’ (२२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्तान् विक्कञ्चस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आनञ्छ । तपरकरणं मुखमुखार्थमिति मते तु नुट् । आनञ्छ । २१० लज्जायाम् । जिञ्जीच्छ । हुञ्छा २११ कौटिल्ये । ‘कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । ‘उपधायां च (२२६५) दीर्घः । हुञ्छति । ‘मुञ्छा २१२ मोहसमुच्छ्रयायाम्’ । मुञ्छति । ‘स्फुञ्छा २१३ विस्तृतौ’ । स्फुञ्छति । युञ्छति ।

प्रमादे' । युच्छति । 'उच्छि २१५ उच्छे' । 'उच्छः कनश
आदानं कनिशाद्यज्ज'न शिलम्' इति यादवः । उच्छति ।
उच्छांचकारः । उच्छी २१६ विवासे' । विवासः समाप्तिः ।
प्रायेणायं विपूर्वः । वुच्छति । धृज २१७ धृजि २१८ ध्रज २१९
ध्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ'—धजति । धञ्जति ।
ध्रजति । धञ्जति । ध्वजति । धञ्जति । 'कूज २२३ अव्यक्ते
शब्दे' । चुकूज । 'अज' २२४ षज' २२५ अर्जने' । अर्जति-
आनर्ज । सर्जति । ससर्ज । 'गर्ज' २२६ शब्दे । गर्जति' ।
'तर्ज' २२७ भर्तृसने' । तर्जति । ततर्ज । कर्ज' २२८ व्यथने ।
चकर्ज । खर्ज' २२९ पूजने च । चखर्ज । 'अज २३० गति
क्षेपनयोः । अजति ।

न्ति coming after these roots is optionally replaced by
षट् । Thus with अङ् = अस् चत् and without it—अचोचौत् (इट्सिच्
ट्) like अचुतत्—अचोतीत् ; स्तेयकरण means to 'steal'. The स
of षसृ first becomes श by स्तोऽच् ना चः and then becomes ज by
'कनां ज श भशि' । गुजि (गुञ्) cp. 'न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्च यः
कलम्' (भट्टि) । आनर्च—दीर्घादेश of अभ्यास by 'अत आदेः', and then नुट्
by 'तस्मान्नुड्विहलः' । मिम्लेच्छ—इकार in the अभ्यास is by 'एच इग्प्रस्ता-
देने' । वाक्छि (वाञ्छ्) by नुम् । आयाम् means length. The root
वाक्छि (वाञ्छ्) does not take नुट् giving the form आनाच्छ in सिट्
for the rule 'अत आदेः' being in relation with natural short
only—on account of the तपरकरण in अत्, there is no chance
of दीर्घादेश and the absence of दीर्घादेश bars the नुड्विधि directed

by तस्माद् इ दिङ्लः । But according to those who opine that तपरकरण (of अत्) is for the facility in pronunciation (सुखसुखार्थं) the form is आनाच्छ with नुद् । कीटिला means, according to मैत्रेय move or flee away. सूच्या means 'to swoon' and to be superior to have influence over etc. उच्छि (उच्छ्) means to glean. It holds that उच्छ् means to glean the smallest parts of things whereas शिल means to collect a bunch containing so many parts. उच्छाचकार—उच्छि becomes गुरुमान् in connection with अम् and then आम् comes in. उच्छी means to end or to come to a close. It is generally preceded by the उपसर्ग—वि । अज एव 'to move or throw into'.

मित— । नृ—स्तम्भु (स्तम्भ्) मृचु—मृचु—युचु (युच्)—गुचु—गुचु—चिभ्यः + च इति च्छेद । एभ्यः इति—स्पष्टम् । स्लेरङ्वेति—'चस्तेः' इति इत्यतश्च स्लेरिति, 'अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्' इत्यतोऽङिति, 'इरितोवा' इत्यतो वा चानुवर्तते इति भावः । अमुचत्—अङ्पक्षे ; अमोचौत्—सिच् पक्षे इति इति प्राते सिज् लोपे च रूपम् । एवमन्यत्र । स्तयकरणम् = अपहरणम् । जुगोच इति य चु इत्यस्य लिटि गुणे अभ्यास-ज-त्वे रूपम् । षम्ज् इत्यस्य सस्य नकारपरकत्वे स्तोऽनुनेति अनुत्वम् (श) तस्य च युत्वस्य (शकारस्य) 'भ्रूलां जश् भ्रूलां जश्त्वम् । गुञ्जात्—आशीलिङि रूपम् । इदिच्चादनिदितामिति न—लोपो बोध्यम् । आनञ्च इति लिटि नुङागमी रूपम् । मिस्त्रिच्छ इति "एच इमिति" इति देशः । आक्षि इति—आधामो दैर्घ्यम् । अत आदेरिति—अत मतद्वयमप्यस्ति तत्र प्रथममतमाह—तपरकरणं स्वाभाविकरूपपरिग्रहार्थमिति । एतन्मते अत रित्यस्याप्रवृत्त्यातस्मादिति नुङागमी न, तेन आच्छ इत्येव लिटि रूपम् । तपरकरणं सुखसुखार्थम् उच्चारणसौकर्याय इत्यस्मिन् मते तु नुङपि भवति तेन आच्छ इत्येव लिटि रूपमिति । मुच्छेति । समुच्छयार्थो यथा—'न पादपोन्मूलनश्चित्ति शिलोच्चये भूच्छेति मारुतस्य' रघु २४ सर्गः ।

व्युत्पत्ति दुहित्वादिवः' इति ऋग्वेदः । अजेति—गत्यां चैपत्ये चेत्यर्थः ।

२२८२ । अजेर्व्यञ्जपोः ॥२॥४॥५६॥

दी— । अजे'वीं' इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये—
व्रजमपं च वर्जयित्वा । 'वलाद्यार्धधातुके वेथते' । विवाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च'
(२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते, 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति
स्थानिवद्भावेनाचपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (५१)
इति निषेधः । 'स्वर-दोर्घ-यलोपेषु—लोपाजादेश एव न स्थानि-
वदित्युक्तेः । यलि' 'एकाचः—' इतीप्सिषेधे प्राप्ते—

In respect of आर्धधातुक, the root अज is replaced by (the substitute) वी, except when घञ् and अप् follow. This substitute is optionally enjoined (intended) when a वलादि आर्ध-
धातुक affix follows. विवाय—अज + लिट् णल् = वी णल् = वीवी णल् = विवेअ
(पभासङ्गः by 'ङ्गः' and अङ्गवृद्धि by 'अचो जि'ति' (254—7. 2. 115)
then आयादेशः) । विव्यतुः—वि वी + अतुस् and विवुः = विवी + उस् : In
विव्यतुः and विवुः, a long substitute was due to the इ of वि, वकार
(वि व् य् अतुस्) being followed by a य ; but this य् being treated as
vowel by स्थानिवद्भाव (ई being changed into य् due to अतुस्
which follows) by the rule 'अचः परस्मिन् etc' this वि cannot
have a long substitute taught by the rule 'उपधायां च' । And
it cannot be rejoined that the स्थानिवद्भाव of यकार is barred
by the rule 'न पदान्तद्विवचनवरेयलोप etc' (51.) ; for there is

the saying (of the Varttikakara) that 'in the matter of (accent), दीर्घ' (lengthening) and यलोप (the elision of य) only that sort of अजादेश (substitute of an अच्) which elides is to be treated as not स्थानिवत् । But here the यकार does elide hence it is स्थानिवत् and consequently the इकार is lengthened by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus विव्यतुः, विव्यन्तुः are defended. Now the prohibition of इट् being due to the यल् on account of the एकाच्त्व (monosyllabicness) of the root वी by the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) :—

मित— । अजिः + वी + अघञपोरितिच्छेदः । 'आङ्धातुके' इत्यधिकृतम् । घञ् अप् च घञपौ (इन्द्रः) । न तथा = तयोः, घञि अपि च परतोऽवर्तमाने अजिः अजधातोः स्थाने 'वी' इत्यादेशः स्यात्—आङ्धातुकविषये । 'आङ्धातुकविषये' इत्यनेन तज् विज्ञायते यद् 'आङ्धातुके' इति यदधिकृतं विद्यते तद् विषयसम्बन्धेन न परसम्बन्धेन (परार्थिका सम्बन्धो) । तेन यद्धि अजिर्वाभावोत्तरं वेवौयते इति सिध्यति परसम्बन्धश्चयथे तु अजिर्हलादित्वाभावे यङ् न स्यादिति । अघञपोः किमसमाजः (घञ्) ; 'समुदोरजः पशुषु'—समजः । उदजः । इति अप् । समजं अनुष्णाणां समजः पशूनाम् । इह अघञपोरित्यनूच्यमानेऽपि इट्सिद्धिः स्यात् लिटि वेत्यनुवर्तते । इयञ्च व्यवस्थितविभाषा । तेन घञि अपि च न भवति लुगटि वलादावाङ्धातुके तु विकल्पः । अन्यत्र तु 'आङ्धातुके नित्यमि'ति भाष्यकैवटसम्मतम् । विधाय इति । अज् + लिट् स्यल् इति स्थिते वीभावोत्तरं वीवौ च इति यलोपोऽपि स्यात् 'अचोऽजिति' इति वृद्धौ, आयादेशे, अभ्यासङ्गश्चि च रूपं विव्यतुः—विव्युः अतुसुसोः स्त्रित्वाद्यभावात् वृद्धभावे 'इकोयश्चि' इति यथादिं रूपम् । ननु यणादेशेन विव्य् अतुम् इति जाते द्वितीय वकारस्य हल्परत्नः 'उपधायां च' (२२ ६५) इत्यनेन प्रथमवकादादिकारस्य दीर्घः स्यादित्यत आह—अत्र वकारश्चेति । अत्रेति विव्यतुरित्यत्र । 'वकारश्चेति' द्वितीयवकारस्य । हल्परत्नः

यकारपरत्वात्, दीर्घे इति प्रथमवकारादिकारस्य । स्थानिवद्भावेन अच्परकत्वम्
यकारपरत्वमेव, न यकारपरत्वमिति भावः । ननु 'न पदान्तद्विवचनवरेयलोप—'
(५१) इति दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधात् कश्चमच्परकत्वमिति चेदवाह—
न वेति । कारणमाह—खरदोर्घेति । खरविधौ—दीर्घविधौ यलोपे च विषये
ननु लोपाज्जादेश एव—योऽजादेशः लुप्यते स एव न स्थानिवत् इत्युक्तेः वार्तिककृतेति
विषयः । तेनात्र यलोपाभावात् स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वं भवत्येवेति हृदयम् ।
इत्थानां वि वी यल् इति स्थिते वी इत्यस्य एकाच्त्वेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इत्यनेन इङ्निषेधे प्राप्ते, भवेन्नवेति समाधित्सन्नाह—यतीति— ।

२२८३ । क-ख-ख-ख-ख-दु-सु-शुवो लिटि ॥७२॥१३॥

दी— । एभ्यो लिटि इत्स्य स्यात् । क्रादीणां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिस्त्रिषेधः
स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां यलि
भारद्वाज-नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो
निषेधार्थम् ।

The augment इट् is not prefixed to लिट् affixes coming
after these roots. The acceptance of the four roots (क, ख,
ख, ह in the above rule) is in a restricted sense. (And the
restriction is this that) all the cases of the prohibition of (the
augment) इट् in लिट्—whether owing to a प्रकृति (root) or a
प्रत्यय (affix)—are valid in the लिट् of क ख ख ह only and of
none else. (Here क, ख and ख these three are अनुदात्त.
Hence the prohibition of इट् here by the rule 'एकाच उपदेशेऽ-
नुदात्तात्' is to be regarded as प्रकृत्याश्रय whereas the same prohib-

ition is to be taken as प्रत्ययाग्न्य in case of the root व by the rule
 श्रुतः किति (2381—7. 4. 11). Then the acceptance or mea-
 tion of the next four roots (स्तु, दु, सु, यु) is to prohibit the
 augment इट् from the affix यल् (following the roots स्तु, दु, सु, यु)
 which had the chance of इट् on account of their falling
 beyond the restriction or limit instituted by Bharadwaja stated
 in the rule 'चतुर् भारद्वाजस्य, (2296) and also to prohibit the
 same (the augment इट्) from the affixes like व and म (coming
 ing after these four स्तु, दु, सु, and यु) which had the occasion
 of इट् owing to their lying beyond the limit expressed in व
 स्तु, दु, सु, and यु above. Thus the rule 'एकाच उपदेशे' etc' does not
 apply in the case of वी and so it gets the augment इट् यल् ।
 Now to confirm that this aug. इट् to the root वी (which
 is beyond the भारद्वाजनियम) is optional, he (Bhattoji) brings
 forward the three rules 'अचस्तास्यत्—', "उपदेशेऽल्वत्" and "चतु-
 र् भारद्वाजस्य :—

मित— । कृच्छ्रभृदस्तुदुस्सु इत्यष्टानां समाहारश्चतुर् । ततः पञ्चमी ; तदा
 एभ्य इति । लिटौति षष्ठ्यर्थे सप्तमी ; तदाह लिट इति । 'नेङ्वशि कृति' (२२८५—
 ७।२।८) इत्यतः इडिति नेति चानुवर्त्तते । तदाह—इषस्यादिति । क्रादीनामिति ।
 उक्तात् करणे इति कृच्छ्रं हिंसायाम् इति च, इह 'कृ' इति निरनुवन्धवत्त्वात्
 एकानुवन्धवानुवन्धयोग्यं ह्यस्यैवमर्थोऽपीति बोध्यम् । स गतौ, हङ् संभक्तौ हङ्कारो
 च । सूत्रमिदं विभज्य व्याख्याहम् । तदाह—क्रादीनां चतुर्णां (कृच्छ्रभृदस्तुदुस्सु) यत्
 नियमायेमिति ! कोऽयं नियम इत्यपेक्षायामाह—प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वेति । तदा
 प्रकृत्याश्रयाश्रयः कृच्छ्रभृद इति । एषामनुदात्तोपदेशत्वात्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
 (२२४६) इति निषेधे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । हङ्कारोऽपि उदात्तत्वात् 'हङ्कारोऽपि' इति ।

किति' (२३८१—७।४।११) इति प्रत्ययाश्रये च निषेधे प्राप्ते नियम आरभ्यते
 'धातान्' (यत्परिमाणः) इट्निषेधः स लिटि चेदित्यादि । अयमर्थः—इह 'एकाच
 उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेन 'श्रुतः कितौ'त्यनेन च य. इण्निषेध उक्त स लिटि चेत्
 धातुको भवति तर्हि क्रादिभ्यः (कृत्स्नभट्ट इत्येतेभ्यः) एव परस्व लिटो भवति नान्येभ्यः
 परस्व लिट इत्येवं नियमः । तेन वीधातोर्लिटि इड् भवत्येवेति फलितम् । तथा च
 वृत्ति—विध्यिव । विध्यिम इति । अन्यस्यापि एकाच इति निषेधेऽपि भवति यथा—
 लिट् इत्यस्य लिटिः विभिदिब । विभिदिम । एवं पेचिव । पेचिम—इत्यादि । क्रादीनां तु
 चक्रव । चक्रम । ससृव । ससृम । वभ्रव । वभ्रम । वव्रव । वव्रम इति । अथ द्रुादीनां
 यद्यपि किमर्थमित्यत्राह—ततश्चतुर्णाम् स्तु, दु, सु, शु इत्येषां यद्यप्यमित्यध्याहार्यम् ।
 इति थलप्रत्यये परतः भारद्वाजनियमप्रापितस्य 'कृतो भारद्वाजस्य' (२२८६) इत्यथे
 यो नियमो वक्ष्यते तं प्रापितस्य गमितस्य इटोनिषेधार्थमित्ये कोऽन्वयः । व-मादिषु
 प्रत्ययेषु परेषु प्रागुक्तक्रादिनियमप्रापितस्य च इटो निषेधार्थमित्यपरोऽन्वयः । अयं
 निगलितार्थः—'कृतो भारद्वाजस्य' इत्यनेन 'तासौ नित्यानिट् कृदन्तस्यैव थलो नेडि'—
 गुण्यते । तेन अन्यस्य स्यादेवेति फलितम् । सुद्रादयश्चत्वारश्च कृदन्ताः । तेन तेषाम्
 षट् प्राप्तिः । सैव प्राप्तिर्निषिध्यते (थलि) यथा तुष्टोथ, दुद्रोथ, सुस्रोथ, शुश्रोथ
 इति । किञ्च 'कृत्स्नभट्ट'—इत्येतस्य व्याख्यानावसरे इदानीमेवोक्तं यत् क्रादीनां
 चतुर्णामेव लिट् इत्थित्येष नियमः । तेन क्राद्यन्येभ्य इत्थिवेधो लिटि नेति
 फलितम् । सुद्रादयश्च क्राद्यन्ये तेन तेषामिट् प्राप्तिः । सात्र प्रतिषिध्यते । तेन
 व-मादिषु परेषु तुष्टुव—तुष्टम, दुद्रुव—दुद्रुम, सुस्रुव—सुस्रुम, शुश्रुव—
 शुश्रुम इति भवत्येव निषेधः । अथ वीधातोस्थलि भारद्वाजनियमादिङ्क्विकल्पं दर्शयिष्यन्
 —तदनुकूलत्वेन तत्पूर्वस्थितसुत्रद्वयं क्रमेणावतार्य व्याचष्टे—

२२८४ । अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ॥७।२।६१॥

दी—उपदेशे अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यान्निट् ततः परस्य
 यल इत्थ स्यात् ।

The augment इट् is not enjoined to the affix थल् coming after a root, which is read as अजन्त or vowel-ending in the उद्देश्य or धातुपाठ and which is ever अनिट् in तासि । Thus चिञ्चुहोथ etc. are the instances.

मित—अचः + तास्वत् + थलि + अनिटः + नित्यम् इतिच्छेदः । उत्तरानुवर्तते ।

‘उपदेशेऽल्लतः’ इत्यतः उपदेशे इत्यपकल्प्यते ; तदाह—उपदेशे इति । धातुरित्यादि लभ्यम् । अधातोऽल्लभावात् । ‘अच’ इत्यनेन च ‘येन विधिसदनास्ते’ति अजन्तस्य ग्रहणम् । तच्चेह विशेषणम् । तदाह—अजन्तो यो धातुरिति । तासौ इव तास्वत् ‘तवतस्तेव’ (१७७६) इति सप्तम्यन्ताद् वति; तदाह तासौ इति । ‘नित्यम्’ इति ‘अनिटः’ इत्यस्य विशेषणम् तदाह नित्यानिट इति । अनिट् इति अविद्यमानः इट् अर्हः बहुव्रीहिः । ‘थलि’ इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठ्यर्थस्य वाचकं तदाह—थल इति । ‘गमेदि परस्मैपदेषु—’ (२४०१—७२१५८) इत्यत इडिति, ‘न वृद्धयन्तुर्भ्य’ (२२४८—७२११६) इत्यतोनेति चानुवर्तते । तदाह—इट् न स्यादिति । तेनायमर्थः—उपदेशे यो धातुरन्तरतः परस्य तासिः यथा नित्यम् इट् न भवति एवम् ततः परस्य थलः अपि नित्यम् इट् न भवति इति । चिचेथ (चि + लिट् थल्) जुहोथ इत्याद्यादाहरणम् । अच इति किम्—विमेदिथ । कुरोदिथ । भिदुरुदो रजन्तत्वाभावादिट् । उपदेशे इति किम्—जहर्थ (जह् हरणे + लिट् थल्) इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे चकृते अजन्तत्वाभावात् एतत्सुबन्धाप्रवृत्तौ इट् प्रसज्येत । अत उपदेशग्रहणं कृतम् । थलि इति किम् । पपिव । पपिम (पाधातोर्लिङ् वमयो रूपे) । नित्यम् अनिटः इति किम् ? स्वगतौ—सस्वरिथ—सस्वर्थ । नायं नित्यम् अनिट् । ‘स्वरतिसुतिसूयतिघृजूदितो वा’ (२२७६) इति इड् विकल्पसदभावात् । तासौ किम् ? लुलुविथ । नायं तास्वनिट् किम् सीडेवेति । इह ‘तासि च कृपः’ (७२१६०) इत्यतोऽनुवृत्त्यैव तासिग्रहणसिद्धेः पुन ‘तास्वत्’ इति नातीव रमणीयमिति केचित् । वस्तुगत्या तु यस्य तासौ विद्यमानः तस्मादेव परस्य थलो नेडित्येतन्नामार्थं तास्वद् ग्रहणमावश्यकमेवेत्यन्ये । तत्र ‘लिव्यन्यतरस्याम्’—(२४२४—२१४१०) इत्यतोऽदः घसल्लभावे ‘जघदिथ’ इत्यत्र न निषेधः । घसस्तासौ इडभावात्—इति अद मचणे इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

२२८५ । उपदेशेऽल्वतः ॥७२॥६२॥

दौ—उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इट् न स्थात् ।

The augment इट् is not prefixed to the affix थल् coming after a root which is read as having an अकार (short अ) in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in the तासि विभक्ति (बुद् third sing.). Thus शक्ल (शक्)—शशक् थ । पच्—पपक् थ etc, are instances hereof. Here इट् was due on account of the क्रादिनियम । That is again barred in case of such roots by this rule.

नित—उपदेशे + अल्वत इतिच्छेदः । अल्वत इति अत् इस्वाकारः यस्य (धातोः) स्तीति मतुप् अल्वान् । तस्य—अल्वत इति । अहतः—इति जश्त्वं न भवति 'तासौ मत्व' (१८६६—१४१२८) इत्यनेन तत्वात् । फलितमाह—अकारवत इति इस्वाकारवत इत्यर्थः । 'अचस्ताखत् थल्यनिटो नित्यम्' इति पूर्वमुक्तात् अच इति तज् सर्वमप्यत्रानुवर्तते तदाह—तासौ नित्यानिट इत्यादि । शक्, (शक्) तस्य वति शशक्थ । पच्—पपक्थ । यज्—इयष्ठ इत्यादुदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमात् इट् प्राप्तिः । स प्रतिषिध्यते । उपदेशे इति किम्—'कष विलेखने—चकर्षिथ । अल्वत इति किम् ? विभेदिथ भिद इति धातुः । अत् इति तपरः किम्—राद्धा । राधिय—राध इति धातुः । ताखत् इति किम्—चकर्षिथ । जगर्हिथ तासौ तौ सेट् कौ (कर्षा, गृहीता) । सनियहगृहीथेति सन्धेव नित्यमनिट—(जिघृक्षति) न तु तासौ । नित्यानिटः किम् ? अन्न आनञ्जिथ । भाषे—तु ऊदित्वातासौ वेदितुम् । तस्य चक्रमिथेत्युदाहरणम् ।

२२८६ । ऋतो भारद्वाजस्य ॥७२॥६३॥

दौ—तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्रसंग्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ।

न च सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः ।

‘स्तास्यत्—’ (२२८४) इति ‘उपदेशेऽत्वतः’ (२२८५) इति

योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः

‘अनन्तरस्य—’ इति न्यायात् । विवयिथ । विवेय

अजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यि

विव्यिम । वेता—अजिता । वेथति । अजिथति । अजत्

अजत् । अजेत् । वीयात् ।

According to (the grammarian) Bharadwaja, the augment इट् is forbidden to the affix थल् of those roots alone that are ever अजन्त in तासि and at the same time end in चकार । Therefore (it is hereby inferred that) other roots have the augment इट् । Here we collect (in a verse the instructions of these four rules—कसृभृह(2293).....चतो (2296)—

A root which is अजन्त (that is, ends in a vowel other than अ) or which contains an अकार in it gets the augment इट् optionally in थल् provided it is wanting in इट् in the affix तास् (लुट्, third. sing.) ; (but) a root which is ऋदन्त or ईदन्त ending and is wanting in the augment इट् in the affix तास् never gets इट् in the affix थल् and all roots other than कसृभृह (कसृभृहस्तु, सु, यु) always get the augment इट् in लिट् । Here one cannot apprehend that as on the one hand the rule ‘कसृभृह’

(2293) does not sanction इट् to (कृच्छ्र and) कृ, दृ, खृ, शृ, and as on the other hand the rule 'चतो भारद्वाजस्य' (2296) enjoins इट् to कृ, दृ, खृ, शृ, on account of their being non-चदन् so the roots कृ, दृ, खृ, शृ, should get the augment इट् in an optional way ; for according to the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (परि—61)——(A rule, may it enjoin or forbid anything), either enjoins or forbids (only) that which is nearest (to it in some other rule)——, the नियम or restriction of Bharadwaja (by the rule चती भारद्वाजस्य) over rules the prohibition (निषेध) instituted by the two rules 'अचक्षास्वत् etc' (2294) and उपदेशेऽलतः' (2295) only, and not also the prohibition established by the rule कृच्छ्रस्तदुच्चुसुवो लिटि' (2293) in as much as 'अचक्षास्वत्—and 'उपदेशेऽलतः' are nearer to 'चतो भारद्वाजस्य' than 'कृच्छ्र—'. The plain meaning of all this is this :—All the four rules 'कृच्छ्र—' (7. 2. 13), 'अचक्षास्वत् —' (7. 2. 61), 'उपदेशे—' (7. 2. 62) and 'चतः—' (7. 2. 63) prohibit the augment इट् from such and such particular roots. Of these the rules 'अचक्षास्वत्—' etc downwards are in order of Panini (61-62-63) but the rule 'कृच्छ्र—' stands far remote from 'चतो भारद्वाजस्य' । Here the भारद्वाजनियम supercedes अचक्षास्वत् and उपदेशे and not कृच्छ्र (There are two नियमस or regulations viz. the क्वादिनियम (explained in the rule 'कृच्छ्र') and the भारद्वाजनियम which is expressed by the rule 'चतः etc'). Now the भारद्वाजनियम sanctions इट् to all roots save and except तासी नित्यानिट्, चदन् roots in यच् । Thus the roots

taught by the rules 'कसृभृत्—', 'अचस्तास्वत्—', and 'उपदेशे—' also get the aug. इट्—so इट् becomes optional in their case. But there runs the counteracting परिभाषा—'अनन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो वा—'—'Sanction (विधिः) or prohibition (प्रतिषेधः) possible (only) in case of what immediately follows upon what precedes to the rule enjoining or forbidding something'. The इट् is sanctioned by भारद्वाजनियम, to 'अचस्तास्वत्—' and 'उपदेशे—' only for they immediately precede to 'ऋतः—' and not to 'कसृभृत्—' which lies far remote from 'ऋतः—'. Hence in cases of सुदुस्त्रु is compulsory and not optional and we get तुष्टोथ द्रुष्टोथ सुखोथ श्रुष्टोथ (without इट्) and it (इट्) is optional in cases of 'अचस्तास्वत्—' and 'उपदेशे—' only and we get पपाथ—पपिथ (पा + यल्) and पपक्य—पेचिथ in order (without and with इट्).

Now in the case in hand the root substitute वी being वी and नित्यानिट् in तास् it gets इट् optionally (according to भारद्वाजनियम) giving विविथिथ (वी वी यल्—वि वे इट् यल् विव्य् इथ—by सार्वधातुकार्द्ध—' and not वृद्धि for यल् is not णित् or णिच् and विवेथ (without इट्). And this वीभाव being optional when वलादि आर्द्धधातुक follows ('वलादावार्द्धधातुकेव्यते' (वृत्तिक—under —2292) another form in यल् is आजिथ (with इट्) and इथ् not being अनुदात्त there is no prohibition of इट् by 'एकान्वय—2246). विव्यथु (अथुस्) । विव्य (विविथ) । विवाथ—विव्य (optional वृद्धि by णलुत्तमो वा) विव्यिथ—विव्यिथ (इट् comes in by क्रादिनिष्ठा cp. 'क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत्' thus इट् is नित्य here. वी वी इट् व—

इट्—विब्य्, इव—विब्यिव (यणादेश) । Similarly विब्यिम । वेता—वौ +
 इट् + तास् (गुण) । अजिता—अज् + लुट्, तास्—अज इट्, तास् । अज is
 सेट्, but वौ is अनिट्, in तास् । वेथति (वौ + सति absence of इट्)
 अजिष्यति (अज + लुट्, सति with इट्), अजतु—(लोट्)—आजत् (लङ्)
 अजेत्—(विधिलिङ्) । लोट्, लङ् and विधिलिङ् not being आर्द्धधातुक
 there is no वीभाव by the rule 'अजेर्वाचक्षपोः' । वीधात्—(आशीर्लिङ्) ;
 आशीर्लिङ्, being आर्द्धधातुक अज् is replaced by वौ but as it is
 not वलादि आर्द्धधातुक so the आशीर्लिङ् form of अज is nil. Now
 वृष being due by 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' to वौ in सिच्—Bhattoji
 lays down the special (वृद्धि) rule for the लुङ् form of इगन्त (as
 लौ) roots :—

मित— । 'अचस्तास्वत्—' इत्यतः 'अच' इतिवज्जं सर्वमप्यनुवर्तते ; तदाह
 लसावित्यादि । नात्र भारद्वाजग्रहणं 'गिरेय सेनकस्येत्यादिवत् पूनार्थं' किन्तु मतान्तरा-
 विवरणार्थमित्याह—भारद्वाजस्य मतेनेति । अयमेव भारद्वाजनियमः । तदाह
 ऋदन्तस्येति । तेन ऋज् ह्रस्वे इत्यादीनां यलि जहर्थ इत्यादि सिद्धम् । ऋकारमिन्ना-
 जनस्य तु इट् स्यादेवेत्याह—तेनान्यस्येति । अयमत्र मतनिष्कर्षः—भारद्वाजमते अनृ-
 दन्नाद् धातोः परस्य यल इट् । अन्येषां मते तु (पाणिनेरपि मते) 'अचस्तास्वत्
 'उपदेशे—' इति अत्र (अनृदन्तत्वात्) इट् निषिद्धः एव । अतो मतविकल्पे न
 इट् विकल्पः । तेन अजन्तेषु (अनृदन्तेषु) 'पा' इत्यादिषु, अलत्सु च 'पच्' इत्या-
 दिषु यलि इडविकल्पात् रूपद्वयम् = पपाथ—पपिथ । पपक्थ—पेचिथ इति । अथेदानीं
 'ऋषभह—', 'अचस्तास्वत्—', 'उपदेशे—', 'ऋतो—' इति सूत्रचतुष्टयविषयम् एकत्र
 दर्शयिष्यन्नाह—अयमत्रेति—यः अजन्तः अकारवान् वा (धातुः) तासौ अनिट्
 (भवति), अयं (सः धातुः) यलि वेद् (विकल्पितेद्कः) भवति इति पूर्वार्द्ध-
 सान्वयः । अजन्तइति ऋदन्तमिन्नाजन्त इति बोध्यम् । एतच्च 'अचस्तास्वत्—' इत्यस्य
 विवरणम्, 'उपदेशे = ' इत्यस्य व्याख्यानं तु अकारवान् इति । तेनायमर्थः—ऋदन्त-

भिन्नाजन्तो यो धातुः यच्च अकारवान् धातुः तासविभक्तौ नित्यानिट् भवति स च
 इडागमं लभते । उदाहरणं—पपाथ पपिथ, पपक्थ पेचिथ इति । अथोत्तरार्धे
 ऋदन्तइति—(यः) ऋदन्त ईदृक् (तासौ नित्यानिट्) (स ऋदन्तः यत्थपि) नित्यानिट्
 भवति । क्रायन्थो (धातुस्तु) लिटि (नित्यम्) सेट् भवेत् इति । अयं भागः
 य ऋकारान्तौ धातुः तासौतासुवभक्तौ नित्यमनिट् भवति स यत्थापि अनिडेव
 यथा—हृन् हरणे—हर्त्ता । जहर्थ इति । यस्तुधातुः क्रादिभिन्नः ‘कृच्छ्रहृन्’ इत्ये
 इत्यष्टभिन्न एतेषां कोऽपि न भवतीत्यर्थः, स धातुर्लिटि नित्यं सेट् भवति—इट् लभते
 भावः । ‘अचस्तास्तु—’ इति पाणिनिमते ‘ऋतो—’ इति भारद्वाजमते च तस्य विशेषे
 कत्वादिति विभावनीयम् । सस्मरिव—सस्मरिम । जुहुविव—जुहुविम इत्यादौदाहरण
 ननु भारद्वाजनियमात् ‘अचस्तास्तु—’ ‘उपदेशे’ इत्यनयोरिव ‘कृच्छ्रहृन्—’ इत्ये
 स्थापि ऋदन्तभिन्नानां स्तुदुस्त्थुवां लिटि थलि इड् विकल्पः स्यादिति मन्यान आद्यं
 —न चेति । तत्र युक्तिं दर्शयति अचस्तावदिति । योगइयप्रापितस्येति—सूत्रइयंमिति
 एव (केवलं) हि (यतः) प्रतिषेधस्य (इतिषेधस्य उक्तसुवइये य इतिषेधो विधि
 स्तस्येति भावः) भारद्वाजनियम ‘ऋतो भारद्वाजस्येति योग इत्यर्थः निवर्तकः त
 निवारकः तत्र तत्र योगइये तत्तदिष्टिषेधं बाधित्वा स्वनियमवलात् पक्षे तत्तत्स्येति इह
 विदधातीत्यर्थः । ननु कुत एवंविधा विनिगमनेति चेदत्राह—‘अनन्तरस्येति व्यापारि
 परिभाषेयं ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति’ पृष्ठं शरीरम् । अनन्तरस्य
 योगान्तरेणव्यवहितस्य योगस्य विधिः विधानं ग्रहणमिति यावत् प्रतिषेधः निवर्त
 वा विकल्पेन भवति । ‘अचस्तास्तु—’ (७:२:६१) ‘उपदेशेऽलत’ (७:२:११)
 इतिचानन्तरं सूत्रइयम् । तेन एतयोरेवेष्टिषेध—निवर्तकत्वं इद्विधायकत्वमिति
 भारद्वाजनियमस्य (ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रस्य) । ननु ‘कृच्छ्रहृन्—’
 इत्यस्यापि ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रं निवर्तकं भवेदिति वाच्यं तस्य (७:२:११)
 बहुसूत्रव्यवहितत्वेन प्राप्तभावात् इति । न च तर्हि कृच्छ्रहृन्—सूत्रे सूत्र
 पाठो नोचित इत्यपि वाच्यम् ; क्रादिनियमप्रापितस्य इटो वनादिषु निवर्त
 तेषां ग्रहणस्य आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । तेन तुष्टुव तुष्टम, दुष्टव दुष्टमवति

स्मिति । ननु 'अनन्तरन्यायात्' ऋतो भारद्वाजस्येत्यनेन—'उपदेशे' इत्यस्यैव वाधि
 स्मिति न तु 'अचस्तास्वत्—' इत्यस्यापि सूत्रान्तरेण व्यवहितत्वादिति चेत् । न ।
 अतस्तु धातुषु ऋदन्तधातूनामभावेन 'यदि अत्वतां यलि इच्छिषेधजहिं ऋदन्ताना-
 नेति नियन्तुमशक्यत्वात् । नचैवं 'अचस्तास्वत्—' इत्यनेनैव बाधोऽस्तु, तत् कथं—
 'योगव्यप्यपितस्यैव हि प्रतिषेधस्य' इत्यादुराक्तमित्यपि वाच्यम्—'अचस्तास्वत् उपदेशे—'
 इत्यनयोः परस्परभिन्नत्वेऽपि परस्परशब्दोपादानमहिम्ना समानयोगचेमत्वेन एकसूत्रवत्
 प्रतीयमानत्वादित्याहुः । एवं च 'उपदेशेऽलतोऽचस्तास्वत् यलानिटो नित्यम्' इत्येक-
 योगकरणेनैव निःशङ्कम् । अन्ये तु 'अचस्तावत्—' इत्यनन्तरमेव ऋतो भारद्वाजस्येति
 पठनीयमित्याहुः । भाष्ये तु 'नेङ् वशि कृति' इत्यत्र वक्ष्येकाजादृचसामित्यत्र च 'सामर्थ्या-
 योगात् सुहृदादोनामिङ् निषेधः सिध्यति इति समाहितम् । सामर्थ्याच्च इदम्—'नेङ् वशि-
 कृति' (७।२।८) इत्यनेन इण्निषेधः प्राक् आरभ्यते ततः 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः'
 (७।२।३४) इत्यनेन इङ् विधिरारभ्यते । किञ्चिद्विधायैव हि तन्निषेधो न्यायः अत्र तु
 तद्विपरीतम् इत्येवं रूपं सामर्थ्याम् ।

तदेवं प्रकृति अजिस्थलि वीभावे अजन्तत्वेन तासौ नित्यानिट् कृत्वाच्च इङ् विकल्पः ।
 विविधिय (वीवीश्ट् थ—विवेइथ) इति गुणायादेशेरूपम् । विविध इति (इङ्भाव-
 पत्ते) । अजिय इति 'बलादावाङ्धातुके वेध्यते—' इति 'वी' इत्यादेशाभावात्—
 अजवातोऽननुदात्तत्वाच्च इट् । अत आदेरिति सवर्णदीर्घः विव्यधुरिति—वीवी
 अथुस्—विवी अथश्—विवथ् अथुम् 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति यणादेशः (किच्चाद
 गुणभावो द्रष्टव्यः) विवि अथुस्—विव्यधुः । विव्येति यस्य अकारावशेषे पूर्ववत् ।
 विवाय—विवय—'णलुत्तमो वेति वृद्धिविकल्पः । विव्यिव विव्यिम—'क्राद्यन्यो लिटि
 सेङ्भवेदित्युक्तत्वादितिट् पूर्ववत् । यणादेशः । वेता—अजिता—'बलादावाङ्धातुकेवेध्यते'
 इति वीभावविकल्पः । वीभावे इङ्भाव एकाच्चात् । अजेस्तिट् । एवं वेध्यति
 अजियति । अजतु—अजत्—अजेत्—लोट् लङ् विधिलिङ् रुपाणि सार्वधातुक-
 त्वेन वीमावाभावात् । वीयात्—आशीलिङि यासुट् बलादित्वाभावात् केवलं वीभाव एव
 न विकल्पः । ततश्च किच्चाद गुणाभावे रूपम् । अथ वीभावस्य सिचि गुणे (सार्ध-
 धातुकाङ्धातुकयोः) प्राप्ते ह्यर्थमाह—

२२८७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७।२।१॥

दो—इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि
अवैषीत्-आजीत् । अवेष्यत्-आजिष्यत् । 'तेज २३१ पाठे
तेजति । 'खज २३२ मध्ये' खजति । 'खजि २३३ गति
वैकल्ये' खञ्जति । 'एजृ २३४ कम्पने' । एजाञ्चकार
'टुओस्फूर्जा २३५ वच्चनिर्घोषे' । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'ति
२३६ क्षये' । अक्रस्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सक्रस्मकः
क्षयति । चिन्ताय । चिच्छियतुः । चिच्छियुः । चिच्छे
चिच्छियिव । चिच्छियिम । क्षेता ।

An अङ्ग (here verbal stem) ending in इक् (इ, उ, ऋ, लृ) takes
the वृद्धि substitute when in the परस्मैपद the affix सिच् follows.
Thus वी + सिच् + तिप् = अ वी सिच् ईट्, त् = अ वै स् ईत् — अवैषीत् (no
the वीभाव being एकाच्) । अज + सिच् ति = अ अज इस् ईत् = आजीत्
'अत आदेः'—दीर्घः, सलोप by इट् ईटि' and want of वृद्धि by 'नेटी'
अवेष्यत् etc in लृङ् । एजाञ्चकार—आम् by 'इजादेश गुरुमतोऽनृच्छः' । टुओस्फूर्ज
—टु for द्वितोऽयुच् (स्फूर्जयुवच्चनिर्घोषे), ओ for "ओदितश्च" (स्फूर्णं—स्फूर्णाय
and ज् in स्फूर्जा is to show the अनित्यत्व of दीर्घ by 'उपाधाय
(2265).

मित— । 'इको गुणवृद्धिः' इति परिभाषया इह वृद्धिपदेन इगन्ताङ्गस्योपसृति
राक्षिप्यते । अङ्गस्येति चाधिकृतं वर्तते । येन विधिरिति च । तदाह—इगन्ताङ्गस्योपसृति
अवैषीत्—अट्, सिच्, ईट्, तिप् (त्) = अ वैस् ईत् । वीभावस्यैकाच्त्वादिविभागे
आजीत्—अट्, अज्, इट्, सिच्, ईट्, त् = अ अज् इस् ईत् — अजीत्—
आदे'रिति अभ्यासदीर्घः, 'नेटी'ति इल्लन्तलचयाया वृद्धेरभावः, 'इट् ईटौ'ति सलोप

अथैव—आजिष्यत् लङि कृपे । ऋजति इति इदित्वाङ्गम्, परसवर्णः । एजाश्चकार—
‘इजादेयं गुरुमन्तं’ इत्याम् । टुभोस्फूर्जा—टित्करणमथुजर्धम् स्फूर्जंथुः । ओदित्करणं
निष्ठानलार्थम्—स्फूर्णं-स्फूर्णवान् । दीर्घञकारः ‘उपाधाधावे’त्यनेन दीर्घादेशस्यानित्यत्व-
प्रापनाय । तेन हुच्छेति हुच्छेति इति ऋसोऽपि भवति इति केचित् । अन्तर्भावितख्यो-
पानायाः । चयति सार्वधातुकाङ्कस्येति गुणः । चिचाय—‘अचोक्ति’ (२५)
इति वृद्धिः । चिचयिथ—चिचेथ—भारद्वाजनियमात्—थलि वेदकत्वम् । इटि
गुणश्चादेशः । चिचयिव । चिचयिम—क्रादिनियमात् नित्यम् इट् । पूर्ववत् गुणे
पदादेशः । चैता—एकाच्चादिङमावः ।

२२८८ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ ७॥ ४॥ २५॥

दौ—अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद् यादौ प्रत्यये परे, न तु
कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षौषीत् । ‘क्षिज २३७
अव्यक्त शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिच्क्षेज । लज
२३८ लजि २३९ भर्त्सने । ‘लाज २४० लाजि २४१ भर्त्सने
च’ । ‘यज २४२ यजि २४३ युद्धे’ । ‘तुज २४४ हिंसायाम्’ ।
तोजति । तुतोज । ‘तुजि २४५ पालने’ । गज २४६ गजि
२४७ गृजि २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः ।
‘गज माने च’ । ‘वज २५२ व्रज २५३ गती’ ववजतुः । ‘वद-
व्रज—’ (२२६७) इति वृद्धिः । अब्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्रन्ता अनुदात्तेतः षट् त्रिंशत् । ‘अट्ट
२५४ अतिक्रमणहिंसयोः । टोपधोऽयम् । ‘तोपध’ इत्येके
अट्टते । आनट्टे । ‘वेष्ट २५५ वेष्टने’ । विवेष्टे । ‘चेष्ट २५६
‘चेष्टायाम्’ । अचेष्टिष्ट । ‘गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ कटे २५४

वर्षावरणयोः । 'चटे' इत्येके चकाट । सिचि 'अतो हलादे
लघो'रिति (२२८४) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

An अङ्ग (verbal stem), that ends in a vowel takes, दीर्घ substitute when an affix, beginning with a य, follows, but it (अङ्ग) does not take a दीर्घ substitute when a कर्त्तृ प्रत्यय of कृत् (कृदन्त) and सार्वधातुक (विधिलिङ्) follows. The चि चये in आशीर्लिङ् (which is आर्द्धधातुक) becomes चौयात् in कृत्—प्रकृ + ल्यप् प्रकृत्य, प्रह ल्यप् प्रहृत्य and in विधिलिङ् चिषुयात् शृणुयात् etc without दीर्घ; अचैषीत्—अट् जि सिच् ईट् त् (तिप्) 'सिचि वृद्धिः', want of इट् on account of एकाच्त्व of चि । इति etc—It is proper to read चौज with कूजि ।

अथ etc.—शाड्,न्ता i.e. ending in शाड्,न्तायायाम् । विवाधः mere cheating.

अथ गडान्ता etc—खेट्ट खेट्टन्तादे to go mad—the second ending in a डकार । It is read along with the टान्त (ending in ट) roots out of similarity in sense like नाधृ नाधृ यात्रायाम् । सिच् (of कटे or चटे) the वृद्धि substitute being due by 'अतो etc (2284) we look forward.—

नित— । अकृतसार्वधातुकयोः + दीर्घः इतिच्छेदः । 'अचय' (११-१।२।२८) इति परिभाषोपस्थिते, अङ्गाधिकारात् 'येनविधिसुदन्तसेत्यस्माच्च अजन्ताङ्गस्य दीर्घ इति । 'अयङ् यिक्लिङ्ति' (२६४२—७।४।२२) इत्येतोः इत्यनुवर्तते । तेन च अङ्गाच्चित्तप्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—अप्रत्यये इति । सूत्रे अकृदित्यादि प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु कृदित्यादि । कृदित्यादि सार्वधातुक (विधिलिङ्)—यकारे च परे—अजन्ताङ्गस्यदीर्घो नैत्यर्थः । प्रकृत्य, चिषुयात् शृणुयात् इत्यादुदाहरणम् । चौयात्—आशीर्लिङ् आर्द्धधातुक

तादनेन दीर्घः । अचैषीत्—(अट् चि सिच् ईट् त्) 'सिचि वृद्धि'रिति वृद्धिरेका-
ध्वादिटोऽभावश्च । कूजिनेति—अयं चीज (चिज इत्यपि दृश्यते) पठितुं युक्त इति—
एनेकादित्यर्थः ।

अथ टवर्गोऽयान्ता इति । शाङ्गन्ता शाङ्गु श्वाघायामित्यन्ताः । गज गजीति 'गञ्जतु—
नदिरागट्ठम्' । शाङ्गु (शाङ्) इत्यतो ङलथोरेकत्वात् 'शालते' इति काश्यपः ।

अथ गङ्गान्ता इति । द्वितीयो षडृ इत्यर्थः—अर्थसाम्यात् समानार्थकत्वात्—नाथतीति
'नाथु नाथु' यात्रायायानिति यथेत्यर्थः । कटे इत्य एदित्वाद्वचनभाव इत्याह—

२२८८ । ह्यन्तक्षणश्चसजागृणिखं दिताम् ॥७॥२॥५॥

टो— । ह-म-यान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्रयतेरेदितेश्च
वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि ॥ अकटीत् । 'अट २८५ पट २८६
गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः ।
पेटुः । 'रट २८७ परिभाषणे—' । रराट । 'लट २८८
वाल्मे' । ललाट । 'शट २८९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु' ।
शशाट । 'वट ३०० वेष्टने' । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।
ववटिथ । 'फिट ३०१ खिट ३०२ चासे' । केटति । खेटति ।
'शिट ३०३ षिट ३०४ अनादरे' । शेटति । शिशेट । सेटति ।
सिषेट । 'जट ३०५ झट ३०६ संघाते' । 'भिट ३०७
भृतौ' । 'तट ३०८ उच्छ्राये' । 'थट ३०९ काङ्क्षायाम् ।
'णट ३१० नृत्तौ' । 'पिट ३११ शब्दसंघातयोः' । 'हट ३१२
दौष्टो' । 'षट ३१३ अवयवे' । 'लुट ३१४ विलोडने' ।
'टान्तोऽयम्' इत्येके । 'चिट ३१५ परप्रेषे' । 'विट ३१६
शब्दे' । 'वट ३१७ आक्रोशे' । बशादिः । 'हित' इत्येके । 'इट

‘३१८ किट ३१८ कटो ३२० गतौ’ । एटति । केटति ।
कटति । ईकारः ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ (३०३८) इतीति
षेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि क्ते ‘कण्टति’ इत्यादि
वदन्ति ।

अन्ये तु ‘इ’ ‘ई’ इति प्रश्लिष्य—अयति । इयाय । इयतु ।
इयुः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय । दीर्घस्य
‘इजादेश्च—’ (२२३७) इत्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ।
‘मडि ३२१ भूषायाम्’ । ‘कुडि ३२२ वैकल्ये’ । ‘कुण्ड’ इति
तु दाहे गतम् । ‘मुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्द्दने’ । ‘चुडि ३२५
अल्पीभावे’ । ‘मुडि ३२६ खण्डने’ । मुण्डति । ‘पुडि च’
इत्येके (i. e. some hold that ‘पुडि’ also should be
enlisted herein) पुण्डति । ‘रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तब्धे’ ।
रुण्टति । लुण्टति । ‘रुठि लुठि’ इत्येके । ‘रुडि लुडि’ इत्यपरे ।
‘स्कुटिर ३२९ विशरणे’ । इरित्वादङ् वा । अस्कुटत्-अस्को
टीत् । ‘स्कुटि’ इत्यपि केचित् । इदित्वानुम् । स्कुण्टति ।
‘पठ ३३० व्यक्तायां वाचि’ । पेठतुः । पेठिथ । अपठौत्
अपाठीत् । ‘वठ ३३१ स्थौले—’ । ववठतुः । ववठिथ ।
‘मठ ३३२ मदनिवासयोः’ । ‘कठ ३३३ कच्छजीवने’ ।
‘रठ ३३४ परिभाषणे’ । ‘रठ’ इत्येके (some read it as (रठ))
‘हठ ३३५ मुतिशठत्वयोः’ । ‘वलात्कारे’ इत्येके ।
हठति । जहाठ । ‘रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ सप-
घाते’ । ओठति । ‘ऊठ’ इत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार ।

‘पिठ ३३८ हिंसासंक्लेशनयोः’ । ‘शठ ३४० कैतवे च’ (i. e. in the sense of injury, tormentation and also in deception.) । ‘शुठ ३४१ प्रतिघाते’ । शोठति । ‘शुठि’ इति स्वामी । शुण्ठति । ‘कुठि ३४२ च’ । कुण्ठति । ‘लुठि ३४३ गती’ । ‘चुड्ड ३४७ भावकरणे’ । चुड्डति । चचुड्ड । ‘अड्ड ३४८ अभियोगे’ । अड्डति । आनड्ड । ‘कड्ड ३४८ कार्कश्ये’ । कड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्षिपि चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । ‘क्रौड् ३५० विहारे’ । चिक्रीड । ‘तुड् ३५१ तोडने’ । तोडति । तुतोड । तूड् । इत्येके । ‘हुड् ३५२ ङुड् ३५३ होड् ३५४ गती’ । हुडात्—ङुडात्—होडात् । ‘रौड् ३५५ अनादरे’ । ‘रोड् ३५६ लोड् ३५७ उन्मादे’ । ‘अड ३५८ उद्यमे’ । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ‘लड् ३५८ विलासे’ । लडति । डल-योर्लरयोश्चैकत्वाल्ललतीति स्वाम्यादयः । ‘कड ३६० मदे’ । कडति । ‘कडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गडि ३६१ वदनैक-देशे’ । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुर्विंशत् । तिष्ठ ३६२ तेष्ठ ३६३ क्षिष्ठ ३६४ ष्टेष्ठ ३६५ चरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामीत्ययं सेडिति वभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्सते ।

The ङङि substitute is not enjoined to (the अङ्ग of) those roots that end in ह, म and य, and to चण, अर, जाय, and

to a causative root and to the root चि (टुभोच्चिगिति) also to those that drop their एकारस (at the end—as कटे चटे when the affix सिच्, preceded by the augment इट् follows. Thus अकटीत्—अट् कटे इट् सिच् ईट् त् = अकट् इस् ईत (सलोप by इट्) चाट—अट् + लिट् दीर्घ णल् by 'अत आदिः—' (2248). The ईकार signifies that it will not have इट् in निष्ठा (क्त क्तवत्) by the 'द्विदितो—(3039). Some however read कटि, and thus by 'इदिलो धातोः' make it have the augment नुम् giving कटति; while others read here as कटि, इ, ई, (three separate roots) and conjugate अयति (लट् शप् गुणः) इयाय (इ + लिट् अ—एलि वृद्धि by 'अचो नििति' इयङ् आदेश by अभ्यासस्यासवर्णे (2290) thus—इऐअ = इएअ = इआय्अ = आय्अ इय् आय्अ = इयाय), इयतुः (इ इ अतुस् = इ य् अतुस्—यण् by 'एनेवा संयोगपूर्वस्व' (272—6.4 82) = इयतुस्), इयुः (similarly) इययिष— optional इट् by 'कृतो भारद्वाजस्व' and 'अचस्तासत्— इ इ घल् = इयङ् इ यल् = इय् ए (गुणः) इट् = इय् अय् इ य (अयादेशः) = इययिष and in इडभावपक्ष there is गुण but no अयादेश thus इयेथ—इइथ = इइय् = इय्एथ = इयेथ इय (इ + लिट् 2nd per. अ), इयाय—इयय (by 'अनुचनो दीर्घस्व तु etc—the root ई get आम् in लिट्, by the rule इजादिर् giving अयाञ्चकार etc. (the root अय however gives अयाञ्चकार आम् by the rule 'दयायासञ्च—3.137); स्तु टिर् (स्तुट्) being इरित्, it अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269) thus अस्तुटत् (अङ् like अकुट् अस्तोटीत् (सिच् like अचोतीत्) in लुङ्. Some read also अस्तु then by नुम् = स्तु गृह्यति etc. अपठीत्—अपाठीत् (the लुङ् forms sing. of पठ्) here वृद्धि is optional by 'अतो हलादिलोचोः—२२८ इति स्वामी i. e. चौरस्वामी; भावकरण means to hint at one's intention

The root लङ् is also conjugated as ललति by चौरस्वामी and others owing to the sameness of ल and ल (e.g. लङ् = लल) and ल and र ।

अथ पवर्गीयान्ता etc—सोभत्यन्ताः—i.e. ending in ण्मु सन्धि (No. 394).

अथः i.e. तिप् (तिप्) । चौरस्वामी has committed a mistake in making

(तिप्) सेट्, i. e. prefixing the aug. इट् to तिप् (for it is read

in the भाष्य under अनुदात्त roots which are अनिट् by 'एकाच उपदेशे').

तिप् gets इट् in the यास्विभक्ति (से—'शामः से, तिप्+खिट्, से) by

the मारद्वाजनियमः । तिप्+आशीर्लिङ् त इति स्थिते :—

मित— । ह. म्, य् अन्ते येषामिति विग्रहः—छान्ताः । छान्ताश्च षण्श्चसजागरस्

विच (विजन्तः) श्विच एदितश्च (एत् (ए' इत् येषामिति बहुव्रीहिः)—इन्द्रः ।

तेषाम्—इति इन्द्रात् इष्टी बहुवचनम् । फलितमाह—इम्यान्तस्तेति । षणादि-

रिति षण्श्चसजागृणामित्यर्थः । ख्यन्तस्तेति । सूत्रे 'वि' इत्यनेन तदन्तस्य ग्रहणमिति

भावः—(अव छान्दसमेतत् ख्यन्तम् । भाषायां "विशिष्टसुभ्यःकर्त्तरि चङ्" इति सिज-

पवादः चङ्) । अथतेरिति । श्विधातोः (टुभोश्चि गतिवृद्धोः) श्रितपा निर्देशः । एदित-

रिति । एतेन कटे इत्यस्य वृद्धभावाः । वृद्धिर्न स्यादिति—सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु—

इत्यतः सिचौति वृद्धिरिति, 'नेटी'त्यतश्च नेत्यनुवृत्तेः । अकटीत्—अट् कटे लुङ् (तिप्)

—अ कट् इट् सिच्, ईट् त् = अकटीत्—इट् ईटीति—सलोपः । अन्येषां तु—ग्रह—

अचणीत् । टवम्—अवमीत् । ह्य गतौ—अहयीत् । षण् हिंसायाम्—अचणीत् ।

अच प्राणने अश्चसीत् । जाग्र निद्राचये—अजागरीत् । ख्यन्त—अनयति—अनयौत् ।

वि—अश्चयीत्—इत्युदाहरणाणि । आट इति । अटधातो'रत आदे'रिति खिटि—

अभास दीर्घे रूपम् । शटेति—रुजारोगः । विशरणम् अवयवविभागसूक्ष्मभयनं वा ।

अवसादनं विषयभावः । ईकारः—कटी इत्यस्य इत्यर्थः । केचित्तु इति—'कटि'

इति क्खान्तं पठतीत्यर्थः । अन्येत्विति तथाच—'कटी' इत्यनेन कटि, इ, ई, इति धातु-

वयं गृह्णन्ति । अयति (ह्रस्वेकारान्तस्य 'इ' इत्यस्य—रूपाणि प्रदर्शन्ते । इयाय

इति—खिटि—इ इ णल् इति स्थिते—'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् आदेशे

अयङ् वृद्धौ—इयङ् ऐ.अ इति जाते आयादेशे रूपम् । इयतुरिति—इ इ अतु-

इति द्वित्वे कृते 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२) इति यणादेशे इय् अतुस् इति सिद्धितया—इयतुरिति भवति । न च अभ्यासस्वावर्णे (२२८०) इतीयङादेशोऽत्र शब्दपरतः स्ववर्णसत्त्वात् तदभावात् । नवा 'इ' इत्याभ्यासस्य 'इ' इत्यङ्गस्य स्ववर्णदीर्घत्वं कर्त्तव्यं 'वाणांदाङ्ग' वलीयः' इति परिभाषया ; तस्याप्राप्तेः यणादेश एवेति दिक् । इयुरित्यत्र द्रष्टव्यम् । इययिथ—इययेनेति—अत्र भारद्वाजनियमादिङ्गित्यर्थः ('कृतो—' इतीट्,—'अचस्तास्वत्—' इतीडभावः) । तत्र इट् पच्चे—इट् + इति स्थिते द्वित्वम्, इट्, अङ्गस्य गुणः अयादेशः अभ्यासस्य इयङादेशस्य (इ इ इट्—इयङ् ए इ थ = इय् अय् इ थ = इययिथ) । इडभावपक्षे—अभ्यासस्य इयङादेशस्य अङ्गस्य गुणं अयादेशाभावे च (इ इ थ = इयङ् ए थ = इय् ए थ = इयेथ) इति कर्म । इय—लिटि मध्यमवहुवचने यंस्य अकारे इयङभावे यणि च रूपम् । इयाय—इयङ्गलुत्तमो वेति वृद्धिविकल्पः) दीर्घस्य—इ इत्यस्येत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । क्लृटिर् इति 'इरितो वा' इत्यङ्गविकल्पः । अक्लृटत् (अङ्)—अक्लोटीत् (सिच्) । अपठौत्—अपाठौत्—'अतो हलादेर्लघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । बलात्कारः परतः धर्षणम् । स्वाम्यादयः—चौरस्वामी अन्ये चेत्यर्थः ।

अथ पवर्गोयान्ता इति । स्तोभत्यन्ता इति—'एमु सक्थे' इत्यन्ता इत्यर्थः । आद्यसि सेडिति—वस्तुतस्तु भाष्यादौ अनुदात्तत्वेन पाठात् 'एकाच उपदेशे—' (२२४) इत्यनिडेवायमित्यभिप्रायः । क्रादिनियमादिति—'क्रादन्यो लिटि सेड् भवेत्' इत्यन्यादिति तिपिपिप्रे—लिटि 'थासः से' इति से आदेशस्तत आदेशावयवत्वादिङ्गोक्तिरित्यलम् । द्वित्वमिट् । तिप् इत्यस्य आशीर्लिङ्गि रूपमाह :—

२३००— । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥१२॥११॥

दी— । इक्समीपाङ्गलः परौ भलादी लिङात्मनेपदपरसिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । किस्वान्नगुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि 'भलो भलि' (२२८५) इति सलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेषी ।

तेपिता । तिष्ठिपे । तिष्ठिपाते । तिष्ठिपिरे । तिष्ठ पे ।
 तिष्ठेपाते । तिष्ठेपिरे । 'तेष्ट ३६५ कम्पनेच' । 'ग्लेष्ट
 ३६६ दैन्ये' । ग्लेपते । 'टुवेष्ट ३६७ कम्पने' । वेपते । 'केष्ट
 ३६८ नेष्ट ३६९ ग्लेष्ट च' ३७० चात्कम्पने गतौ च ।
 सूत्र-विभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण—पठित्वा
 कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । 'मेष्ट
 ३७१ रेष्ट ३७२ लेष्ट ३७३ गतौ' । 'तृपूष् ३७४ लज्जायाम्' ।
 त्रपते ।

A भ्लादि (i. e. beginning with a भल् letter) लिङ् (आशीर्लिङ् affixes), and an आत्मनेपदपर (after which lies आत्मनेपद affixes, as त आताम् etc) सिच् (affix), become कित् i. e. forbid gunnation when they come after a हल् (consonant) lying near (at the end of) इक् (letters—इ, उ, ऋ, ए). Being कित्—they have not the गुण substitute. Thns तिप्सीष्ट—तिप् + आशीर्लिङ् = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप्सीष्ट (यलोप by 'लोपो व्योर्वलि' and षत्व and टुल). तिप्सीयास्ताम्—तिप् सीयुट् यासुट्ताम् = तिप्सीय् आस्ताम् । तिप्सीरन्—तिप् सीयुट् भ् (रन् by भक्त्यं रन्) यलोप and absence of गुण as before. अतिप्त—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त (भलो भलि effects सलोपः). अतिप्तावाम—अतिप् सिच् आताम्—here there being no भल् behind, the स of सिच् does not elide by भलो भलि' । Similarly अतिष्ठत । तेषते etc—forms of तेष । तितिपे—अभ्यासङ्गस्य by 'एचङ्गं व्रक्षादेये' । तिष्ठिपे—लिट् form of हेष्ट । 'एचङ्क्—as before. टुवेष्ट—टु for अयुच्—वेपयुः । 'ग्लेष्ट च'—'this च, implies 'trembling and movement also, there being breach of link (सूत्रविभाग)' so—says चौरस्वामी ।

But मैत्रेय does not read this चकार and says that the root त्रप् mean only 'to tremble'. त्रप् has been read again on account of the difference in sense. त्रप्—(तप्) to feel shame or to become bashful !

मित—। लिङ्सिचौ + आत्मनेपदेषु इतिच्छेदः । 'इकोभल' (१६१२—११२।८) इति 'हलन्ताच्च' (२६१३—११२।१०) इति च सूत्रद्वयमनुवर्तते । इति च सामीप्यार्थे इटी हला चास्यान्यः । तदाह—इक्समीपात् हलः पराकिङ् इकः समीपादिति तदर्थः । भलादीति । 'इको भलि' व्यतो भलिति तदादिनि लिङः सिचय विशेषणमित्याह—भलादौ इति । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव न नि लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वाभावादित्याह—आत्मनेपदपरः सिच्चेति । नि विति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' (२२४२—११२।५) इत्यतस्तदनुवर्तेरिति भावः । नि दिति 'किङिति चेति निषेधादित्यर्थः । तिप्सीष्ट—तिप् + आशीर्लिङ् त = तिप् + सं + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप् सीष्ट गुणाभावयलोपौ । तिप्सीयाक्ताम्—ति सीय् आ सुट् ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट्) । तिप्सीरन् (क रत्नादेशे सुटः अभावे च रूपम्) । अतिप्त—अट् तिप् सिच् त = अतिप् (किच्चाद् गुणाभावः, 'भलो—' इति सलोपः) अतिष्माताम्—(गुणाभावः परत्वाभावात् सलोपाभावय) एवमतिप्तत । तेपते । तेष्ट इत्यस्य शपि रूपं तितेपे इति । लिटि 'एचङ्ग्रस्वादेशे' इतीत्वमभ्यासस्य । तेपिता—इट् लुट् । तिष्टि—ष्टिष्ट इत्यस्य लिटि शपूर्वाः खय इति 'टि' शिष्यते । तस्य षकार संज्ञेयाभावात् ष्टुत्वाभावे 'ति' इति भवति इणकोरिति षत्वम् । ततः ष्टूत्वम् । तिष्टेपे—ष्टेष्ट इति लिटि 'एचङ्ग्र' इत्यादि तिभावय पूर्ववत् । ग्लेष्ट—चेति । चार्थमाह—चकार इति । सूत्रविभागादिति योगविभागेन पाठादित्यर्थः । स्त्रीसीति—चौरस्त्री टुवेष्ट = टित्करणमधुजयम्—'वेपथूश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते' इति गीतायाम् (टितोऽयुच्) मैत्रेया चकारमन्तरेणेति—चकारमपठित्वेत्यर्थः । कम्पने इत्यपेक्षया केवलं कम्पनमेवार्थो न तु गतिरित्यपि । ग्लेष्टेऽर्थमेदात् इति । पूर्ववद् दैर्घ्यादिति । अत्र तु कम्पनार्थक इति भेदः । त्रप् इति (तप् इत्यदुपधः) ।

२३०१—। तृफलभजत्रपञ्च ॥६॥१२२॥

दी—। एषामत एकारोऽभ्यासलोपञ्च स्यात् किति लिटि
 रिति थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । जदिच्चादिङ् वा ।
 त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिषीष्ट—त्रप्षीष्ट । 'कपि ३७५ चलने' ।
 कम्पते । चकम्पे । 'रवि ३७६ 'लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे' ।
 रम्बे । ललम्बे । आनम्बे । 'लवि ३७८ अवस्त्र' सने च' ।
 'कञ्च ३८० वर्णे' । चकम्बे । 'क्लीञ्च ३८२ अधाष्ट्य' । चिक्लीवे ।
 चीञ्च ३८२ मदे' । क्षीवते । 'शीञ्च ३८३ कत्यने' । शीमते ।
 'चीञ्च ३८४ च' । रेञ्च ३८५ शब्दे' । रिरिभे । 'अभिरभी'
 कचित् पाठ्यते । अश्मते । रश्मते । ष्मि ३८६ स्तम्भि
 ३८७ प्रतिवम्बे' । स्तश्मते । उत्तश्मते । नुम्यनुस्वारः ।
 'उदः स्थास्तम्भोः—(११८) इति पूर्वसवर्णः ॥ विस्तम्भते ।
 'स्तम्भेः' (२२७२) इति षत्वं तु न भवति । अविधौ निर्दिष्टस्य
 सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

तद्वीजन्तु—स्थास्तम्भोः—(११८) इति पवर्गीयोपधपाठः ।
 'स्तम्भेः' (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
 केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते—विष्टम्भते ।
 ष्मते । टष्टम्भे । 'जम्भि ३८८ जृम्भि ३८९ गात्रविनामे' ।
 (गात्रविनामो वक्त्रीभावः) ।

The अ of these (तृ, फल्, भज् and त्रप्) is replaced by एकार
 and (their) अभ्यास also disappears when a कित् लिट् and a रेट्
 नञ् affix follow. [For कित् लिट् see असंयोगाद्धिकित् (2242)]

and 'अतएकहलमध्य' (2260) and for सेट् थल् 'थलि च' (2261). Thus वप् + लिट् त् = वप् + ए (तन्मयोरेथिरेच्) = वप् वप् + ० वेप् ए = वेपे । Similarly वेपाते etc. ऊदित्वात् etc.—वप्ष् ऊदित् it gets इट् optionally by 'खरतिमूतित्यतिधूज्दितो वा' (2271) वपिता—वप्ता (लुट्) । वपिषोष्ट—वप्सीष्ट (आशीर्लिङ् optional वपि, रवि लवि etc. take the aug. नुम् । नुम्यनुस्वारः i.e. by 'नयापसारं भलि,' then परसवर्ण by 'अनुस्वारस्य ययि—(१२४) (For उदः etc see सन्धि) । विसृज्यते etc—here षत्वाभाव is by the rule 'सात् पठते' and you cannot say that it will have षत्व by स्तम्भेः (2272) this षत्वविधि is for 'स्तन्मु' mentioned in the rule (2555—3. 82) in the matter of attaching the विकरण—ञ् । And (1) our saying that in the matter of षत्व, the root स्तन्मु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसवर्ण, another (स्तम्भ) (not mentioned in the sūtra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava in the reading of the पवर्गीय letter (म) for the penultimate—cp. 'उदः स्यात्स्तम्भोः' (118) and in the reading of the तवर्गीय letter (न) for the penultimate—cp 'स्तन्मेः' (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led to arrange in the above way. केचिद् etc.—some say that टकार of the root वृभि is औपदेशिक i. e. it has to be retained and then in this connection there will come in षत्व also, hence the forms like विष्टम्भते, वृष्टम्भते etc. are formed in their opinion. वृजुभि to bend one's body, to yawn etc.'

नित— । तू च फलस्य भजस्य वपस्येति समाहारवद्वात् इष्टी । 'अत एकहलमध्य' (2260) and for सेट् थल् 'थलि च' (2261). Thus वप् + लिट् त् = वप् + ए (तन्मयोरेथिरेच्) = वप् वप् + ० वेप् ए = वेपे । Similarly वेपाते etc. ऊदित्वात् etc.—वप्ष् ऊदित् it gets इट् optionally by 'खरतिमूतित्यतिधूज्दितो वा' (2271) वपिता—वप्ता (लुट्) । वपिषोष्ट—वप्सीष्ट (आशीर्लिङ् optional वपि, रवि लवि etc. take the aug. नुम् । नुम्यनुस्वारः i.e. by 'नयापसारं भलि,' then परसवर्ण by 'अनुस्वारस्य ययि—(१२४) (For उदः etc see सन्धि) । विसृज्यते etc—here षत्वाभाव is by the rule 'सात् पठते' and you cannot say that it will have षत्व by स्तम्भेः (2272) this षत्वविधि is for 'स्तन्मु' mentioned in the rule (2555—3. 82) in the matter of attaching the विकरण—ञ् । And (1) our saying that in the matter of षत्व, the root स्तन्मु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसवर्ण, another (स्तम्भ) (not mentioned in the sūtra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava in the reading of the पवर्गीय letter (म) for the penultimate—cp. 'उदः स्यात्स्तम्भोः' (118) and in the reading of the तवर्गीय letter (न) for the penultimate—cp 'स्तन्मेः' (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led to arrange in the above way. केचिद् etc.—some say that टकार of the root वृभि is औपदेशिक i. e. it has to be retained and then in this connection there will come in षत्व also, hence the forms like विष्टम्भते, वृष्टम्भते etc. are formed in their opinion. वृजुभि to bend one's body, to yawn etc.'

अथ भ्वादिप्रकरणम् । (२२६०—६।४।१२०) इत्यतोऽत इति एत्वाभ्यासलोपयेति अनु-
 रतिरिति लिटीति च । तदाह—‘अत—एकारोऽभ्यासलोपय स्यात् किति लिटिइति ।
 किति च सेटीति (२२६१) चानुवर्तते ; तदाह—‘सेटि थलि चे’ति । तस्मात्कारस्य गुण-
 वदेन भावितत्वात् ‘न शशददवादिगुणानाम् (२२६३) इति निषेधे प्राप्ते, फलमजीय
 वक्ष्यसम्पादकादेशादित्वात्, तपय एकहल्मध्येत्यल्लाभावाद्प्राप्ते वचनम् । वेपे
 प्रति वप् + लिट् इति स्थिते द्वित्वे एशादेशे च वप् वप् ए इति जाते अभ्यास—
 लोप एत्वं च +० वेपे इति । एवं वेपाते-इत्यादिषु । तरत्यादेशु तेरतुः तेरुः । फेलतुः
 तेषु । भेजतुः भेजुरित्यादुदाहरणम् । वप् वप् इत्यस्य ऊदित्वात् ‘स्वरतिमृतिवृत्ति-
 वृत्तितो वे’ति इड् विकल्पादाह—वपिता—वप्ता इति लुटि रूपे । वपिषीष्ट वप्सीष्ट
 इति । आशोर्लिङि रूपद्वयम् । कपिरविलव्यादीनामिदित्वात्तुम् बोध्यः । अवि शब्दे
 इति । अभादेव अङ्प्रत्यये अभाशब्दः सिध्यति । एभि फभि इति । प्रतिवन्धो व्याघातः ।
 तुम्युस्वारइतिनयापदन्तस्य झलीत्यनेनेत्यर्थः । ततः ‘अनुस्वारस्य ययिपरसवर्णः’ मकारः ।
 उदः स्यात्सन्मोरिति—एवंविधे स्थले हल्सन्धौ द्रष्टव्यः । विस्तभते इति ‘सात् पदाद्यो-
 रिति एवं’नेति भावः । अवाशङ्कते—सन्मोरिति । शङ्काभावस्य हेतुमाह—अनु विधा-
 विति । सौवस्येति—‘सन्म सन्म’ (२५५५—३।१।८२) इति सूत्रोपात्तस्य
 सन्म इत्यस्यैव ‘प्रतिपदोक्तवत्वविधौ ग्रहणादित्यभिप्रायः । कुत एतदित्यपेक्षयामाह—
 वशीकृत्विति । माधवस्याप्ययमभिप्राय इत्याह—इति माधव इति । अवायं
 भावः ‘उदः स्यात्सन्म’रिति मकारोपधपाठनिर्देशात् पूर्वविधौ ‘सन्म सन्म’
 इति सौवस्य धातोर्नकारोपधस्य ग्रहणं न, किन्तु वत्वविधावेव (सौवस्य ग्रहणम्) ।
 उदस्य पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञायते । तत्र विभिन्नोपधपाठ एवंविधनियमस्य बीजम्
 इति । केचिदिति । नैसर्गिक एव टकारो न तु वत्वस्यफलम् । एवं वकारस्यापि
 नैसर्गिकत्वात् तन्निवर्त्तनम् । तेन विष्टभते इष्टभते इत्यादि तन्मते सिध्यतीत्येव । जभी
 वृत्ति इति । गावन्निनामो गावमर्हन्म् (‘गामोडा’ इति भाषायाम्) । ‘जभी’ इत्यस्य
 तुमायमः स्यादित्याह ।

२२०२— । रधिजभोरचि ॥ ७।१।६१ ॥

दो—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जजम्भिता । अजजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कथ्यते'
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धाष्ट्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रमादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्त्यादिव
अम्भते—सम्भते वा । 'ष्टुभु ३८४ स्तोभे' । स्तोभते । विष्टो
भते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षते ।

The augment नुम् comes in after रधि and जभि when अच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रन्च्) gives रक्षते
etc, due to शप् which retains अ only. similarly जम्भते
विष्टोभते—here षल्भ comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोभिष्ट
—विष्टुम् + लुङ् त । अथ etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजभोः + अचि इतिच्छेदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजजम्भिष्ट
लुङि—अट्-जम्भ-इट्-सिच्-त (अप्रकृताभावात् 'अस्तिसिचः—' इतीडागमो न) तित्
सकारस्य षत्वेन तकारस्य ष्टुत्वेन च रूपम् । ष्टुभु (ष्टुम्) इति । षकारस्य
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् ष्टुत्वनिवृत्तेश्च स्तोभते इति । विष्टोभते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । व्यष्टोभिष्ट-विपूर्व्यात् स्तोभतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सिचत्
व्यवायेऽपीति षत्वम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित) रक्षते इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ।

दो—। एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२।१।२९)
इति गुणः ।

The affix आय् is added after these roots (गुप् धुप् विच्छ पण् and पण्) in the sense of स्वार्थ (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघूपध i. e. having a short vowel for its penultimate is governed by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, घृपाय, विच्छाय, पणाय and पनाय ।

नित— । आयप्रत्ययः अकारान्तः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

दो— । सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
सन्नाः सुगः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिङ्किदभ्यः सन्') and ending in णिङ् ('कर्मेणिङ्') are called or termed as धातुस (roots). These words ending in सन् etc.—('सन्—क्यच्—काव्यच्—क्यङ् क्यषोऽयाचार—कि—रणिन्—यङो तथा । यक्—आय—इयङ्—निङ् चेति द्वादशानौसनादयः); being धातुस, एट्, लोट् etc come in. Thus गोपायति—गोपाय + शप् + तिप् = गोपाय + ति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, I. 97.). Similarly घृपायति, विच्छायति, पणायति, and पनायति ।

नित । सनादयः अन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः इति विग्रहः । सनादयश्च—
'गुप्तिङ्किदभ्यः सन्' (३।२।५), 'सुप् आत्मनः क्यच्' (३।१।८), 'काव्यश्च' (३।१।९),
'क्युः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११), 'लोहितादि डाज्भ्यः क्यष्' (३।१।३), आचारे—
पणवृत्तौ क्यङोऽभ्यः क्तिववावक्तव्यः (वार्तिक) 'सुख मित्र—शृङ्ग—लवण व्रतवस्त्र—हल—
वचनतत्त्वभ्यो णिच्' (३।१।२१); 'धातोरिकाचो हलादिः क्रियासममिहारे
यङ्' (३।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।२७), गुप्—घप—आयः (३।१।२८),

ऋतेरीयङ् (३१।२९), 'कमेणिङ्' (३१।३०) इति सूत्रैः पाणिनिना कृते निर्दिष्टाः । तदाह सनादयः कमेणिङन्ता इति । अयमत्र संग्रहः—

“सन् क्वच-काम्यच्-क्वङ्-कषोऽयाचारक्विष्णिज्यङौ तथा ।

यगाय—इयङ् णिङ् चेति द्वादशमौ सनादयः ॥”

लडादय इति आदिपदेन श्वादीनां संग्रहः । गोपायति इति—गोपाय+यतिप्—अतो गुणे (१९१) इति पररूपत्वम् । इतरेषां तु धूपायति, विहृयति पनायति पनायतीत्याद्युदाहरणानि ।

२३०५— । आयादय आङ्धातुके वा ॥ ३१।३१ ॥

दी— । आङ्धातुकविवक्षायासायादयो वा सुः ।

The affixes आय, इयङ् and णिङ् are optionally attached to a root when there is an intention of attaching आङ्धातुक i.e. in the matter of आङ्धातुक—hence finally—If a root has to undergo any आङ्धातुक affix, it will have the affixes आय etc in an optional way (and not compulsorily).

मित— । आय आदिर्येषामिति विग्रहः । आदिना इयङ्णिङोऽङ्गम् (आयः), (ऋतेरीयङ्), (कमेणिङ्),—एते त्रय एव आयादयः । आङ्धातुके इति । सप्तमी—तदाह—आङ्धातुकविवक्षायामिति । परसप्तम्यान्तु गोपायितेत्यादि न सिद्धं । ‘अतो लोप’ इत्यनेन लोपाभावात् । न हि गोपायेति आङ्धातुकोपदेशः । अकारान्तत्वेनोपदिश्यते किन्तु ततः प्रागेवैव्याप्तिनिवारणाय आङ्धातुविवक्षायामिति विषयसप्तमोऽत्र व्याख्यातम् । अथ प्रत्यायान्तत्वेन आम्प्रत्ययप्राप्तिरित्याह—

२३०६— । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३१।३५ ॥

दी— । कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्—स्याल्लिटि न मन्त्रे ।

“कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्”—(वार्त्तिक) ।

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने ‘अनेकाच्’ इति वाच्यमित्यर्थः ।

The affix आम् comes in after the root कास् and आम् comes after those roots that are resultants of some other प्रत्ययस्य and this is enjoined for the लिट् of भाषा and not of मन्त्र (Veda). ‘अनेकाच्’ should be taken in कास्—(वार्त्तिक) i.e, in the rule ‘कास्प्रत्ययात्—’ the word प्रत्यय should be dismissed and the word अनेकाच् should be written or pronounced in its place or stead. This Vartika is to make provision for forms like औ, अतुः etc.—the लिट् forms of अ (नामधातु ; अ इवाचरति अ + क्तिप् = अ, which being प्रत्ययान्त would have given आचकार etc only and not औ अतुः etc).

नित— । कास्प्रत्ययात् + आम् + अमन्त्रे, लिटि—इतिच्छेदः । कास् च प्रत्ययान्तश्चेति विग्रहः । प्रत्ययादित्यनेन तदन्तविधिस्तदाह—प्रत्ययान्तभ्यश्च इति । अमन्त्रे इत्यस्यार्थमाह—न लिति । मन्त्रे इति छन्दसि । अत्र वार्त्तिकम् कास्-नेकाजिति । अस्यार्थमाह—सूत्रे इति । कास् इति सूत्रे इत्यर्थः । तथाच—‘कास्यनेकाजाममन्त्रे लिटि’ इत्येव सूत्रितव्यमिति भावः । अस्य फलानु अ इवाचरति = अति । तस्य ‘अ’—धातोलिङि—औ अतुरित्यादी णत्वादि विधानार्थं वार्त्तिक-भावश्चकमेव । अन्यथा—प्रत्ययान्तत्वादासिवात्—णत् तु न स्यात् । इष्यते च यथा लादिति । अतो वार्त्तिकम् । एतच्च सुवधातुप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते । किञ्च अनेकाज्ग्रहणभावे च कास्, जागृ इत्यादेरिजादित्प्रत्ययान्तत्वाभावादासि न स्यात् तथाच जागृराक्षकारित्यादि न सिध्यदित्यतोऽपि वार्त्तिकं सप्रयोजनमेवेति दिक् । अमन्त्रेति किम् । कृणो नोनाव । अछन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम् इष्टत्वात् । यथा—पुनरामन्त्रयामासेति ।

२३०७—। आर्द्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकारसूत्र ।

२३०८ । अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायांवभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्वेष्ट । जुगोपिष्ट । जुगोप्यथ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । 'धूप ३८७ सन्तापे' । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितापि । 'जप ३८७ जल्प ३८८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप मानसे चप ३८८ सान्त्वने' । 'षप ४०० समवाये' । समवाये सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ लप ४०२ व्यक्तायां वाचि' । चुप ४०७ मन्दायां गतौ । चोपति । तुप ४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोपति । तुतुम्पति । तुतुम्पतुः । संयोगात्—परस्य लिट् कित्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) कित्वाभावान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि' पारस्करादिगणे पाठात् सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्रित्पा कित्वाद् यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पति । लोपति । त्रुम्पति । तोपति । तुम्फति । तोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमस्य

च नोरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो
द्वितीयान्ताः । अष्टावपुत्रकारवन्तः । 'पर्य ४१२ रफ ४१३ रफि
४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कब
४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५
गर्बौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत
एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्वे रोपधाः ।
पर्यति । पर्यति । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब ।
पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति ।
कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ।
'कुबि ४२६ आच्छादने' । कुम्बति । 'लुबि ४२७ तुबि
४२८ अर्हने' । लुम्बति । तुम्बति । 'बुबि ४२९ वक्त-
संयोगे' । चूम्बति । षृम् ४३० षृम्भु ४३१ हिंसार्थौ ।
सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् ।
'षिम् षिभि' इत्येके । सेम्भति । सिम्भति । 'शुम् ४३२ शुम्भ
४३३ भाषणे' । 'भासने इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।
अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश ।
'धिणि—४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे' । नुम् । षत्वम् ।
विष्णते । जिघिष्ये । घुस्यते । जुघुस्ते । घृस्यते । जघृस्य
घुण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमण' । घोणते । घूर्णते । इमौ
तदादौ परस्मैपदिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च' । 'पन
४४० च' । सुस्तावित्येव संबद्धाते पृथङ् निर्देशात् । पनिसाह—
चर्यात् पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते ।

पेणे । पणितेत्यादि । सुतावनुबन्धस्य केवले चरित्वार्थत्वादाय
 प्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायान्चकार । पेणे
 पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति
 पनायं चकार । पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । 'वमते
 'क्षमूष ४४२ सहने' । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे—चक्षे
 चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ।

That (root) which, at the occasion of आर्द्धधातुकोपदेश
 अकारान्त or ends in an अकार, leaves its अकार when an
 धातुक affix follows. In other words—the अकार disappears
 of a root, which remains or is found अकारान्त at the time
 of आर्द्धधातुकोपदेश,—provided an affix of the आर्द्धधातुक class
 added after it. Thus गोपाय चकार—गोपाय + आम् + चकार (ङ + ति
 अ) = गोपाय् + आम् + चकार । Though the form गोपायचकार etc would
 have been effected without this rule 'अतो लोप' yet it is laid
 down here for the sake of proper order and for अगोपि
 etc. जुगोप (without आय—गुप्, गुप्, अ = गुगुप्, अ = जुगोप्, अ by अ
 and गुणः). ऊदित्वात् etc because the root गुप् drops its अकार hence
 it takes इट् optionally by 'स्वरतिसूतिसूयतिधुऊदितो वा' (२२७८) जुगोपि
 जुगोप् इट् थ । जुगोप् थ—जुगोप् + थ (without इट्) । गोपायिता—गोपाय +
 + ता (लुट्) = गोपाय् + इ + ता । गोपिता—गोप्ता (इट् is optional because
 the root is ऊदित but in the आयपक्ष the root is अदन्त (गोपाय)
 not ऊदन्त, hence the इट् is compulsory there. गोपाय्यात्—(आर्द्धधातु
 गोपाय + यासट् + सुट् + त् = गोपाय् : (अतो लोपः) + या + त् (both
 सकारs elide by लिङ्गः सलोपोऽनन्त्यस्य (२२११)) = गोपाय यात् = गोपाय

गुणात्—(without आद्य) the process is as before, the only difference is that the यासुट् being कित् the root is not gunated. अगोपायीत्—(आद्य, अतो लोपः—इट्, सिज्लोपः, ईट्, त्) । अगोपीत्—अगोपीत्—the former is in connection with इट्, hence there is no वृद्धि by 'नेटि' (2268). Thus अट् गुप् इट् सिच् ईट् त् = अगोप् स ईट्—अगोप् इ स ईट्—वृद्धभावे गुणः and सलोप by 'इट् ईटि' and the latter is without इट् । Here the root takes the वृद्धि substitute by 'वदन्नजलन्तस्याचः' (2267), thus—अट् गुप् सिच् ईट् त् = अगोप् स ईट् (here the स does not elide for it is not preceded by इट्). चूप etc. धूपायति (धूप् + आद्य + शप् + तिप्) = धूपाय + अति—by 'अतो गुणे'—(१२१) । धूपायाच्चकार like गोपायाच्चकार etc. दुधूप—धूप धूप धूप धूप अ ('ऋस्') = दुधूप (by 'अभ्यासे चर्च') धूपायितासि—धूपितासि (second per. लुट् forms because the affix आद्य is optional in आर्द्धधातुक्) । अवबोध means knowledge. चुप् means 'to creep'. संयोगात् etc.—तुम्य is संयोगान्त and therefore not कित् in लिट् cp. 'असंयोगात्—' (२२४२) । And being अकित् there is no यलोप by 'अनिदिताम्—etc. thus तुतुम्यतुः । But न elides in यासुट् (आशीर्लिङ्) for it is कित् । Thus तुष्यात् etc. तुम्य being read in पारस्वरादि class gets the augment सुट् when it comes after the चपसर्ग प्र—प्र by the गणसूत्र 'प्राप्तुम्यतो—' 'तुम्य् preceded by the चपसर्ग प्र—gets the augment सुट् when it has a cow for its nominative.' Thus प्रस्तुम्यति etc 'the cow is destroying (the corn etc)'. Because तुम्य is mentioned with श्लिप् so it does not get the augment सुट् in यङ्लुक् (by the परिभाषा—श्लिपा शपानुवन्धेन—etc) ; thus प्रतो-तुम्येति (प्रतुम्य् + यङ्लुक् + द्वित् + अभ्यासे गुण + ईट्) । लोपति—तुप + शप् + तिप् । सुक्ता = leaving.

अथासुनासिकान्ता etc.—Of these the ten ending in 'कसु कालौ' अनुदात्ततः । दृत्वम् i.e. मूर्द्धन्यादेशः । पण् to trade in and to praise पण being mentioned separately means only 'to praise.' (पण) gets the आयप्रत्यय by 'गुपूधृप—' etc in the sense of 'praise only, due to its contact with पण । But in the sense of 'dealing' in the form is पणते etc. The अनुबन्ध (i. e. अनुदात्तेदनुबन्ध) being effective only when the root is in its simple or primitive form (केवल), it (the root पण्) does not turn आत्मनेपदौ when it is affixed with 'आय' । Thus पणायति etc. पणाय्यात् like गोपय्यात् (आशीर्लिङ्) । पणिवीष्ट (पण without आय is आत्मनेपदौ) । चम्—ऊदित् hence by 'स्वरतिसृति' it gets इट् optionally then चचमिषे—चचंसे etc. चचमिवहे (इटपच्), and in the इडभावात् चचम् + वहे :—

मित । 'अनुदात्तोपदेशवर्तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भलि किङ्' (२४२८—६।४।३७) इत्यत 'उपदेश' इत्यनुवर्तते ; 'आङ्धातुके' २३१७) इति चाधिकृतं वर्तते । इष्टानुबोध्यात् आङ्धातुकमितिपदमावर्त्याह—'आङ्धातुकोपदेशवर्तते इति, आङ्धातुके परे' इति च । आङ्धातुकोपदेशे किम् ? अथ पय गतौ परस्य क्तिप् आङ्धातुकत्वेऽपि 'अतो लोप' इत्यनेन अलोपो माभूत् । तेन विरक्तलोपाहलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन 'इति वाचिकात् 'लोपो व्योर्वलि' इति इदं 'ऋस्वस्य पिति कृति तुगिति' तुगागमे च अत्—पत् इति सिद्धयति । नहि 'अवत्' इत्येतौ आङ्धातुकोपदेशकाले अकारान्तौ किन्तु यकारान्तावेव । आङ्धातुके परे किम् ? कथयति । अदन्तोऽयं धातुः (कथ) चुरादौ पठ्यते । 'अव' उपधाया' इति णिचि उपधावद्वा 'काथयति' इत्येवं न भवति । 'अचः परित् पूर्वविधौ' इत्यनेन अलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'आङ्धातुके परे' इत्यनुबन्धेन अलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात्—स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तदभावे च कश्चिदर्थः

वाते उपधावद्धिर्भवत्येवेति । गोपायाश्चकार इति—ननु 'गोपाय आम' इति स्थिते
 'ततो लोप' इत्यनेन अलोपाभावेऽपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत् सिध्यत्येव इति चेत् ।
 नदम् । किन्तु गोपायिता इत्यादि न सिध्यत् । तेन आर्द्धधातुकप्रसङ्गादिहा-
 गुपन्त्यसम् । जुगोप इति । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति आयाभावे णञ्; पित्वेन
 कित्वाभावान्नघूपधगुणः अभ्यासस्य जशत्वं च । गुप्, गुप च = जुगोप् च इत्यादि ।
 ऊदित्वात् इति—'गुप्' इत्यस्येत्यर्थः । वेडिति—'स्वरतिस्मृतिस्मृतधूनुदितो वे'त्यनेन
 बलि इड्विकल्पात् जुगोपिधेत्यादि रूपद्वयम् । आयपचे नित्यमिद् । अतो गोपायिता
 इति । आयाभावे तु ऊदित्वादवेत्—गोपिता गोप्तेति । आशीर्लिङि रूपमस्य
 गोपायात्—गुप्यात् इत्यादि । गोपाय + यासुट् + सुट् त् इति स्थिते, अलोपे 'लिङः
 सलोपोऽनन्तस्य' इति सकारद्वयस्यापि निहतौ 'गोपाय यात्' इति भवति ततो रूपम् ।
 गुप्यात् इति आयाभावे, यासुटः कित्वाद गुणाभावे च पूर्ववत् प्रक्रिया । अगोपायीत्
 इत्यादिलुङि रूपाणि । तत्र आयप्रत्यये अगोपायीत् इति—अट् गोपाय + इट् +
 सिच् + ईट् + त् = अगोपाय् (अलोपः) इस् ईत् = अगोपय् ईत् (सलोपे) इति । आयाभावे
 इड्विकल्पात् इट्पचे अगोपीत्—अट् गोप् (नेटीति वृद्धिनिषेधाद् लघूपधगुणः) ।
 इट्, सिच्, ईट् = अगोप् ईत् (पूर्ववत्सलोपः) । अगोप्सीत् इति इडभावपचे
 अट्, गुप्, सिच्, ईट् त् इति स्थिते 'वदन्नजहलन्तस्याचः' इति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात्
 सलोपाभावः । ततो रूपम् । घूप ईति । घूपायति—आयप्रत्ययः, शप्, पररूपत्वञ्च ।
 लघूपधत्वाभावाद् 'गोपायति' इतिवद् गुणो न । घूपायाश्चकारेति—प्रत्ययान्तत्वा-
 दनेकाच्त्वादाम । दुधुप—अभ्यासक्रन्दादेशे जशत्वं च रूपम् (आयाभावपचे इदम्) ।
 'घूपायितासि—घूपितासि'—इत्यनयोः पूर्वम् आयप्रत्ययान्तलुङस्तस्य धूपेरिति रूपम् ।
 परन्तु आयाभावे लुटि इटि घूपे रूपम् । अत्र इड्विकल्पो न । धूपेऽदित्वाभावात् ।
 तेनेते एव रूपे लुटि प्रथमैकवचने इति द्रष्टव्यम् । षप् इति षोपदेशः । सम्यगवबोधः
 सम्यग्ज्ञानम् । चुप इति 'अस्मादेव भाषायां (चुप्, चोप्—चुपि चुपि इत्यादि) । तुप
 तुप् इत्यष्टौ । तत्र लघूपधगुणमाश्रित्य पूर्वस्य रूपं दर्शयति—तोपति इत्यादि । तुतुम्प-
 रिति तुम्प इत्यस्यानुसि रूपम् । तुम्पेः संयोगान्तत्वेन असंयोगाद्भित् कित् इत्यास्याप्रवृत्त्या

कित्वाभावात् 'अनिदितां हल उपधाया । किङ्ति' इति नलोपोनेतिभावः । आशिषि
 'किदाशिषि' (२२१६) इति यासुटः कित्वेन नलोपात्—तुष्यात् इति । प्राप्नु-
 ताविति—गणसूत्रमिदम् । अर्थशायम्—'गौ'—शब्दो यदि कर्ता भवेत् तर्हि
 उपसर्गात् परतः तुम्पधातोः सुडागमः स्यात् इति । सुट् कुत इत्यत आ-
 पारस्करादिगणे पाठादिति । प्रस्तुम्पति—शस्यादिकं हिंनस्तीत्यर्थः । सुट्टित्वादांशप-
 शितपेति—प्राप्तुम्पताविति शितप्रत्ययेन तुम्पधातोर्निर्द्देशात्—'शितपा' शपानुवन्ध-
 इत्यादि परिभाषया—प्रादुपसर्गात् परतोऽपि तुम्पतिर्धङ्लुकि सुडागमो न । ते
 प्रन्तोतुम्प्येति इति सिध्यति (प्र—तुम्प + यङ्लुक् + अभ्यासस्वगुणः (गुणो ल-
 लुकोः) + ईट् च) । लोपति इति तुप इत्यस्य लटि रूपम् । इहायाविति—
 तुम्प्यौ । पञ्चमवष्टौ—तुफतुम्फौ । नौरेफा—रेफवर्जिताः (रकारश्रय्याः) । षष्ठी-
 तुम्पादयः रफलायुक्ताः । प्रथमान्ता इति पवर्णान्ताः । द्वितीयन्ता इति फान्ता-
 आद्यः = परं । प्रथमान्तः पान्त—इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानुनासिकान्ता इति । कम्पन्ता इति कमुकान्तवित्यन्ता इत्यर्थः । शिषि-
 नुमिकृते अनुस्कारे परसवर्णे च घिण इति भवति । ततोऽनुदात्तेत्वादात्मनेपदान्ता-
 घिणते इति एवमन्यत्र । इमाविति—भूादौ तु आत्मनेपदिनाविति भेदः । पण—
 पन चेति पृथङ् निर्द्देशः । पनधातुः स्तुत्यर्थक एव न तु व्यवहारार्थकः इति भावः
 एतच्च सम्प्रदायानुरोधादुक्तमिति द्रष्टव्यम् । पनिसाहचर्यात्—इति । लोके-
 दृष्टम् । यथा विभिन्नजातीययोरपि समानवस्तुव्यवसायवशात् उभयोरोव समान-
 सञ्जादलाभ एवमिहापि विभिन्नार्थकयोः पणपनयोः स्तुतिरूपसमानार्थ—वशात् ए-
 प्रत्ययः न तु अर्थान्तरे । तेन पणैर्व्यवसायार्थकादायप्रत्ययो न । ततश्च व्यवहारे प-
 पेणे इत्याद्येव न तु पणायति इत्यादि रूपम् । स्तुतावनुवन्धस्येति । 'कम्पन्ता अनुदात्ते-
 दश' इत्युक्तम् । पण धातोस्तदन्तर्भूतत्वेनात्मनेपदित्वं भवत्येव । किन्तु यदा
 धातुरस्तुतौ वर्तते तदा—अनुवन्धस्य अनुदात्तेत्वस्य (सकृदगतिन्याय इव) केवले प-
 प्रत्ययशून्ये पणधातौ—चरितार्थत्वाद्—गतार्थत्वाकृतकार्यत्वाद्—(पुनः)आयप्रत्ययान्ता-
 —पणाधातोः आत्मनेपदं न, किन्तु परस्मैपदमेव । अतएव पणायति इत्यादि—स्पष्टम् ।

वेक—इति एत्वाभ्यासलोपौ । पणायितासि (आय इट्, लुट्) पणितसे (इट्, लुट्, वात्सेने) । पणायात्—आद्यप्रत्यये गोपाय्यादितिवत् । पणिषौष्ठ (व्यवहारार्थकस्या-
जनेपदिनः पणतैराशोलिङ्गि इट्, सौयुट्, सुट्, त) । पनायति इत्यादि पणायतिवत् ।
चक्षुष—(—) धित्करणं षिट्भिदादिभ्योऽङित्यर्थम् । तेन चमा इतिसिध्यति । चक्षमे ।
चक्षमि—चक्षसे इति—ऊदित्वादिङ् विकल्पः । चक्षसे इत्यस्य—‘अनुनासि-
कस्य—किम्भूलोः किङिति’ (२६६६) इति दीर्घो न । तत्र किमाहचर्यात्तिङ्भिन्नस्य
कलादेशं हणात् । एवं चक्षमिध्वे—चक्षध्वे इति । अथ वहेप्रत्यये परे इट् पक्षे—
चक्षमिवहे इति विधाय—इडभावपक्षे विशेषं विवक्षुराहः—

२३०८ । खोश्च ॥ ८२ ॥ ६५ ॥

दी— । सान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यात् मकारे
वकारे च परे । एत्वम् । चक्षमिवहे—चक्षण्वहे । चक्षमिमहे—
चक्षणमहे । क्षमिष्यते—क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि—क्षमिषीष्ट
—क्षंसौष्ट । अक्षमिष्ट—अक्षंस्त । ‘कमु ४४३ कान्तौ’ ।
कान्तिरिच्छा ।

The मकार of a root ending in म is replaced by the
नकार when (affixes) मकारं and वकार follow. Thus the alter-
native form is चक्षन्वहे = चक्षण्वहे = चक्षणुहे (the न is changed to
व by ‘अट्कुप्वाङ्’ etc). In the same way चक्षमिमहे—चक्षणमहे ।
कमु etc.

मित— । खोः + च इतिच्छेदः । मृच व च खो तयोः—सप्तम्यन्तम् । तदाह
मकारे वकारे च परे इति । सान्तस्य धातोरिति ‘मो नो धातो’ रित्यतोऽनुवर्त्तेरित्यर्थः ।
एत्वम्—‘अट्कुप्वाङ्नुमव्यव्यायेऽपि’ इत्यनेनेति भावः । क्षम् इत्यत्र—(क् + य् +
य् + म्) । वकारसत्त्वादिति । अन्यत् स्पष्टम् । सर्वत्र इङ् विकल्पात् रूपद्वयम् ।
कमु इति—

२३१० । कमेणिङ् ॥३।१।३०॥

दो—स्वार्थे । डिच्चात्तङ् । कामयते ।

The affix णिङ् is attached after the root कम् (कम्) in the sense of स्वार्थे । Being डित्, कम् becomes आत्मनेपदो, कामयते (कम् + णिङ् = कामि ; कामि + शप् तिप् (गुणः अयादेशः) ।

मित— । कमेः णिङ्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थस्तत् शेषपूरणेन व्याचष्टे—इति । डिच्चादिति—णिङ् इति शेषस्तत्साहचर्यात् करीरपीति द्रष्टव्यम् । त इति आत्मनेपदम्—तडानावात्मनेपदमिति सूत्रात् । अत्र यद्यपि 'तत्र अनुदात्तः कस्यन्ता दश' इत्यनेन आत्मनेपदत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययान्तरेण संस्कारादप्यङ् डिच्चादित्युक्तम् । कामयते—इति—कम् + णिङ् = कामि (अत उपधाया इति इति ततः शपि सार्वधातुकार्द्धधातुयोरिति गुणे अयादेशे रूपम् । प्रत्ययान्तत्वेन अनेकार्द्धात् कामि प्राप्ते लिटि रूपप्रदर्शनार्थमाह—

२३११ । अयामन्तालाय्येति ण्युषु ॥६।४।५५॥

दो—'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' 'इत्नु' 'इणु'—ए णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाचक्रे । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता—कमिता । कामयिष्यते—कमिष्यते ।

The affix णि (इ) is replaced by ण्य when the affixes आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, and इणु follow. This rule supercedes what (i.e. the लोप which) is enjoined by the rule णेरनिटि (2313). He says वक्ष्यमाण for he will explain it afterwards. Thus कामयाचक्रे—(कम् + णिङ्) + आम् + चक्रे (क + लिट्, २३०५)

कामि + आम् + चक्रे = कामय् + आम् + चक्रे । आयादय etc, चक्रमे = कम
 कम् ए—ककम् ए—चकम् ए । कामयिता—कमिता (the 1st is णिङन्त and the
 2nd without it) and both gets the aug. इट् । Rest conj.
 is easy.

मित—अय + आम् + अन्त + आलु + आय्य + इतु + इणु इतिच्छेदः । आम्
 च अन्तश्चेत्यादीनां इणु नानां इन्दात् समीवहुवचनम् । णरनिटोति पूर्वसूत्रात्—
 शेरित्यनुवर्तते तेन आमन्तादिषु परेषु णेः (तदन्तस्य धातोरिकारस्येति फलितार्थः)
 'ण' इत्यादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणेनेति—'णेरनिटि' (३३१३) इति सूत्रेण णो लोपः
 वक्षामिरणे वक्ष्यते तस्येदमपवाद इत्यर्थः । कामयाचक्रे—कम् + णिङ् = कामि =
 कामय (अयादिशात्) = कामयाम् (आमप्रत्ययात्) = कामयाचक्रे (क्वीऽनुप्रयोगात्
 आमप्रत्ययवदित्यात्मनेपदम्) । आयादयेत्यादि । चक्रमे इति पाचिकं रूपम् ।
 अष्टम् । कामयिता इत्यादि—लुटि लटि च णिङ् विकल्पात् प्रत्येकं इ इ रूपे इति
 बोध्यम् । अय णिङन्तस्य कामेर्लुङि चरुविध्यर्थमाह :—

२३१२ । णिश्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥३१॥४८॥

दी— । ण्यन्तात् आदिभ्यश्च चलेच्चङ् स्यात् कर्त्तर्ये लुङि
 परे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

The affix चङ् is ordered in place of च्लि of a root ending
 in णि (णिच्) and of झ, दु and च्, when लुङ् follows in the
 कर्त्तर्यार्थः । Thus अकाम् + णि + चङ् + त = अकाम् इ अ त (चङ् retains अ
 only), this being the case we look forward :—

मित— । णिश्चिदुसुभ्यः इति इन्दात् पञ्चमी । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया—
 'चि' इत्यनेन तदन्तग्रहणम् तदाह—ण्यन्तात् इति । आदिभ्यश्चेति आदिपदेन
 दुश्चोर्ग्रहणम् । कर्त्तर्येत्यस्यार्थमाह—कर्त्तर्ये लुङि परे इति । चङः अकारमात्रं
 शिष्यते तदाह—अकाम् इ अ त इति स्थिते इति (णि इत्यस्मात् इ.) :—

२२१३ । षेरनिटि ॥६।४।५१॥

दी— । अनिडादावार्द्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । पत्वात्—‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि प्राप्तः ।

“अल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन (वार्त्तिक) ।—इति वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पात्रित्यादौ त्तिजन्तमवकाशः इति भावः । वस्तुतस्तु ‘अनिटि’ इति वचनसामर्थ्यात् आर्द्धधातुकमात्रस्य विषयः । तथाचेयडादेः पवाद एवायम् । इयङ्—अततच्चत् । यण्—आटिटत् । गुण—कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः—कार्यते ।

The affix णि (णिच् and णिङ्) disappears when an आर्द्धधातु (affix) having no इट् in the beginning follows. Now the rule ‘एरनेकाचः’ (272—6.4.82) is later in order of Panini than the rule ‘षेरनिटि’ (6.4.51) ; so by the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, यण् being due, we read the Varttika here which means :—“‘पितृ’ (elision of णि) and अल्लोप (elision of अत् by अतो लोपः—230) are enjoined, by means of पूर्वविप्रतिषेध (this overturns ‘विप्रतिषेध’ taught by Panini in the rule ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’), in the places of इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ directed by ‘अर्द्धधातु—’ (271), ‘एरनेकाचः—’ (272), ‘सार्वधातुकार्ध—’ (218), ‘अचो जिति’ (254) and ‘अकृतसार्व—’ (2298) in order.” In these two (णिलोप and अल्लोप), the णिलोप overrules (the operations) इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ (only) while अल्लोप supercedes (the operations) वृद्धि and दीर्घ (alone). Thus

(enjoined by एरनेकाचः) though subsequent is barred by णिलोप (enjoined by षेरनिटि) । And the intention (of the Vartikakara) is that the णिलोप (i.e. the rule 'षेरनिटि') applies (only) in cases like पाक्ति etc (पच् + णिच् = पाचि ; पाचि + क्तिच् = पाक्ति 'the designation of a certain person' for it is formed by the rule 'क्तिच् कौ च संज्ञायाम्' । It should be observed that the root पच् is अनिट्—hence the application of the rule षेरनिटि) ; वस्तुस्तु etc.—In fact, this rule 'षेरनिटि' i. e. णिलोप, occupies (or applies to) all the operations of आहंघातुक on the strength of the term 'अनिटि' (in the rule). Thus this णिलोप is an अपवाद of (or a specified injunction over) इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ । The drift is this :—There runs the परिभाषा 'परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' or 'of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier'—Thus though the rule 'षेरनिटि' is followed by 'अचिञ्—', 'एरनेकाचः' etc, yet on the strength of its being special (अपवाद), it will predominate over the operations इयङ्, यण् etc as ordered by "अचिञ्—" &c. This is inferred from the application of the term 'अनिटि' in the rule. णिलोप is enjoined to पाचि (in पाक्ति) । But पाचि (or पच्) is already अनिट् । Hence the word अनिटि in the rule 'षेरनिटि' becomes superfluous. But it cannot be so, it has a hidden meaning by which we know that it is a special rule otherwise Panini could have said 'षेः' only instead of 'षेरनिटि' for he also knew fully well that the root पच् is अनिट् । Thus it is concluded that षेरनिटि

will not only operate on पाक्ति (पच्), but also where (regarding आङ्गधातुक) इयङ् etc were due. Hence there is need of the Vartika as regards णिलोप। It (the Varttika) is, however, valid in respect of अलोप in cases like चिकीर्ष (चिकीर्ष+ण्वल्) where इङ् was due by 'अचो जिति'; but 'अतो लोपः' (अलोपः), though preceding, comes in and the rule 'अचो' does not apply, and (in cases like) चिकीर्ष्यात् (चिकीर्ष+आजिह्वीयात्) where दीर्घ was due by 'अकृतसार्धधातुकयोः' (2298), but अलोप (अतो लोपः—2308) comes in and then चिकीर्ष not being अकारान्त the rule 'अकृत'— does not apply. इयङ् etc—These are the instances in order of the Vartika 'अलोपाविष्यन्त' etc अततच्त् (अट्—तच्+णिच्+चङ्+त्=अ ताच्च ताच्च अ त्=अत तच् अत्=अततच्त्—here इयङ् is barred by णिलोप)। Instance of यण्=आटिटत् (अट्+णिच्+लुङ् (चङ्)+त्=आट् (आङ्गनादीनाम्)+आटिटि ('अजादिद्वितीयस्य thus 'टि' only is reduplicated and आ also)+अ (चङ्)+त्=आ आटिट् अत् (now यण् being due by 'एरनेकाच—' णिलोप prevails giving आटिटत्)। Instance of गुणः—कारणा—(कृ+णिच्=कारि; कारि+युच् (अन्)+स्त्रियाम्+विङो=कार्+अन्+आप् and not कारि etc by गुणः)। Instance of इङ्=कारकः—(कृ+णिच्+ण्वल् (अकः)=कार् अकः and not कारि इङ् by इङ्)। Instance of दीर्घ=कार्यते (कारि with णिच्)+वक्+शप्+ते=कार्+य् अते=कार्यते and not कारीयते by 'अकृत सार्धधातुकयोः—' (2298).

मित—। येः+अनिटि इतिच्छेदः। 'अनिटि' इत्यस्य विशेषणत्वात् तद्विधिस्तदाह—अनिडादाविति। 'आङ्गधातुके' (२२०७—६।४।४६) इति चाधिकृतो

वर्तते तच्च अनिटि इत्यनेन विशेष्यते ; तदाह—अनिडादौ आङ्धातुके परे इति ।
 'अतो लोपः' (२३०८—६।४।४८) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—णिलोप इति ।
 परत्वादिति—'शेरनिटि' (६।४।५१) इत्यपेक्षया 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२)
 इत्यस्य परवर्त्तित्वेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति बलवत्त्वाद् यणि (यणादेशे प्राप्ते)
 इत्यर्थः—वार्त्तिक आरभ्यते यथा—खललोपाविति = णिलोपस्य अलोपस्येत्यर्थः । इयङ्च
 वृचगुणस्य वृद्धिश्च दीर्घस्य—इयङ्गुणगुणवृद्धिदीर्घाः (इन्द्रः) ; तेभ्यः—विभागे प्रभौ ।
 पूर्वो विप्रतिषेधो (निषेधशास्त्रम्) तेन । अग्रमर्थः—णिलोपालोपो पूर्वविप्रतिषेध-
 नियमेन इयङ्गुणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यो बलवत्तरौ भवतः इ, यङादीन् व्यपोद्य प्राक् णिलोप-
 विधिः अलोपविधिश्च ('अतो लोप' इत्यतोऽलोप इति) प्रयोक्तव्यौ ; ततश्च इयङादौ-
 नामप्रवृत्त्या अततच्चदित्याद्याभिमतरूपाणि सेत्स्यन्ति इति । तत्र णिलोप इयङ्गुण-
 गुणविधौर्ध्वेभ्यः ; अलोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामेव बलवत्तर इति विवेकः । ननु यदाह—
 वार्त्तिकादेव णिलोपविधिर्गतार्थस्तर्हि 'शेरनिटि' इति सूत्रं किं व्यर्थम् ? नेत्याह—णिलोपस्य
 निति । पाचयतेरिति = ख्यन्तस्य पचेरित्यर्थः । पाक्तिरिति—'क्तिचत्तौ च संज्ञायाम्
 (३३१२—३।३।१७४) इति क्तिच । ततः 'तितुवतथसिसुसरकसेषु च' (३१६२—
 ७२।८) इति इणिन्निषेधे 'शेरनिटि' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततो णिलोपे पाक्तिरिति भवति ।
 पाक्तिरिति कस्यञ्चित् पाचकस्य संज्ञा इति वृद्धाः । क्तिजन्तमवकाश इति । अत्रैव शेर-
 निटि इत्यस्य प्रवृत्तिः नान्यत्रेतिभावः वार्त्तिककारस्याभिप्राय इत्यर्थः । इयङादिषु
 १ पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वोक्तवार्त्तिकमेव आदरणीयमिति । वस्तुगत्या तु वार्त्तिकमिदं
 ग्राह्यम् । शेरनिटीत्यस्मादेव कार्यसिद्धेरित्याह—वस्तुतस्तिति । अनिटि इति वचन-
 समर्थ्यादिति । यतः पाणिनिना 'शेः' इत्यनुक्ता 'शेरनिटि' इत्युक्तम् अतः सर्वा-
 लोप आङ्धातुकाणि अस्य सूत्रस्य विषयीभूतानि । ततः किम्—इत्यत आह—तथाचेति ।
 अपवादो = विशेषविधिः । अयम् णिलोपः = शेरनिटीति सूत्रमित्यर्थः । अयं भावः—
 यदि 'शेरनिटि' इत्यत्र अनिङ् वचनं केवलं पाक्तिसिद्धार्थं कृतं भवेत् तदा अनिटीति
 न वक्तव्यम् । एकमात्रविषयत्वात् ; किञ्च परत्वादियङादिविधयो यदि णिलोपविधिं
 गमयेत् तर्हि 'कारयिता' इत्यादौ इडादौ आङ्धातुके परे गुणेनैव वाचसिद्धेः

‘अनिटि’ इति व्यर्थम् । केवलं ‘णेः’ इत्यनेनैव कार्यसिद्धिः । अतएवाव विवेको यत्—यतः सूत्रे ‘अनिटि’ इति उपात्तम् अतः सर्वमध्यनिडायां शिलोपस्य विषयः । एवञ्च अपवादत्वात्—‘परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं करोति’ इति परिभाषया परानपि इयङादीन् बाधित्वा शिलोपः प्रवर्तते एव । तथाच चिकीर्ष न कर्तव्यम् । अल्लोपांशे तु वार्तिकम् आवश्यकमिति स्वीकर्तव्यम् अन्यथा चिकीर्षा—चिकीर्षादित्येवमादयो न सिध्यन्त्युः तत्रैवविधवचनसामर्थ्यास्य (अनिटि इति अभवात् । तथाच चिकीर्षं ण्वुल इति स्थिते णित्वाद् ह्रस्वो प्राप्तायां पूर्वविप्रतिषेधनियमेन अल्लोपे वृद्धिनिवृत्त्या रूपसिद्धिः । एवम् चिकीर्ष्यात् (आशीर्लिङ्) स्थिते ‘अकृतसार्वधातुकयोः (२२६८) इति दीर्घे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधनाज्ञेन ततो दीर्घनिवृत्तिस्ततो रूपमिति । शब्देन्दुशेखरे तूभयत्र पूर्वविप्रतिषेधपञ्च एव सूत्रे इति । अथेयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घान् क्रमेणोदाहरति इयङिति । अततच्च—तच्च करणे । तच् + णिच् + लुङ् त् इति स्थिते चङङागमद्वित्वे ‘प्राप्तेषु’ च तच्च ताच्च अ (चङ्) त् इति जाते संयोगपूर्वकत्वाद् यणभावे इयङ् । ततो विप्रतिषेधेन शिलोपे अ तच् तच् अत् इति ततो हलादिशिषे रूपम् । यण्—आटिट् अट् + िच् + लुङ् त् स्थिते चङङागमद्वित्वे आट् आटिटि अत् इति (‘अजादेस्तु द्वितीयस्य’ इति टिमात्रस्य द्वित्वम्) तत ‘एरनेकाचः’ इति यषि पूर्वविप्रतिषेधेन शिलोपो भवति ततश्च आ आटिट् अत् ततो रूपम् । गुणः—आण्—कृ + णिच् + युच् = कारि अन् + टाप् (गुणपवादो शिलोपः) कार् अन् कारणा । वृद्धिः—कारक इति कृ + णिच् + ण्वुल (अकः) = कारि + अकः । वृद्धिः प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तदपवादः शिलोपः ; ततः कार् अकः = कारकः । ण्वुल इत्येतौ प्रत्ययौ ‘युवोरनाकौ (१३४७) इत्यनेन अनाकौ इति भवतः । दीर्घः—कार्यं ते इति—कृ + णिच् + यक् + शप्ते = कारि य् अ ते = कारि यवे कार् यते (अकसार्वधातुकयोरिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन शिलोपः = कार्यते । एवं प्रकृते च अकाम् इ अत इत्यत्र ‘एरनेकाचः—’ इति यणं बाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन शिलोपे अकाम् अत इति स्थिते ।

२३१४ । णौ चङ्युपधाया ऋस्वः ॥७।४।१॥

दी । चङ्परि णौ यदङ्क तस्योपधाया ऋस्वः स्यात् ।

The penultimate (अच्) of that which is an अङ्क (verbal base) becomes short (ऋस्व) when the affix णि follows with the affix चङ् after it. Thus अ काम् अत now becomes अकम् अत ।

मित— । णौ, चङि + उपधायाः + ऋस्वः इतिच्छेदः । 'चङि' इत्येतत्—'णौ' प्रेतस्य विशेषणमित्याह चङ्परि णाविति—चङ् परो यस्मादिति विग्रहः । वाट्टे णौ णिप्रत्यये परत इत्यर्थः । अङ्कमिति अङ्गाधिकारादिति बोद्धव्यम् । तेन अ काम् अ त इति अनेन अ कम् अ त इति भवति । उपधायाः किम्— । अचकाङ्कत् । काङ् इत्यदन्तोऽयं धातुर्न आकारस्य उपधात्वं न भवति । चङि किम्— हारयति । अत्र चङ्भावादधुस्वादृशो न । अथ चङि द्वित्वविध्यभाहः—

२३१५ । चङि ॥६।१।११॥

दी । चङि परेऽनभ्यासधात्ववस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेशु द्वितीयस्य ।

The first letter of an एकाच् (containing a single vowel) root and the second letter of an अजादि (having a vowel at the outset) root are reduplicated when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ कम् अत = अ कम् कम् अत = अ ककम् अत (इत्यादिः शेषः) = अचकम् अत [अभ्यासिचर्च (2182) and "कुहोच"] :—

मित— । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) 'अजादेशु द्वितीयस्य' (६।१।२) 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) ततः 'चङि' (६।१।११) इति अष्टाध्यायी— अचकम् । लिटौति नानुवर्तते तदाह—अनभ्यास धात्ववस्येत्यादि । 'चङि' इति

परसप्तमी ; तदाह—चङि पर इति—नात्र द्विचनेऽचीति द्वित्वनिषेधश्चा । नि-
निमित्तचङ उपधया व्यवहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवम् अ कम् अत इत्यनेन नि-
अ कम् कम् अत = अ ककम् अत = अ चकम् अत (हलादिशेषे चर्लेच) इति सिद्धि-
अभ्यासस्य सन्वदभावं भवतीत्याह :—

२२१६ । सन्वत्तुनि चङ्परिऽनगलोपे ॥७।४।८३॥

दी— । ‘चङ्परि’ इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णि ।
स चाङ्गस्येति च द्वयमाध्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्पां
णिरिति, यावत् तत्परं यत्तु, तत्परोऽयोऽङ्गस्याभ्यास,—स्तस्य
सनीव कार्यं ^{उप}स्यान्नावगलोपेऽसति । अथवा ‘अङ्गस्य’ इति
नावर्त्तते । चङ्परि णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर-
स्तस्येतादि प्राग्वत् ।

The term ‘चङ्परि’ in the rule forms a बहुव्रीहि compound—
meaning ‘after which (comes) चङ्’—[and it is an adjective to
‘णौ’ which is to be drawn from the rule ‘णौ चङ् पचायाः—’ (231-4)
to make the predication complete. The word ‘णि’ is set apart
from चि, हु and सु । Hence the expression ‘चङ्परि णौ’ does
not include them for they are not एतन्त (having the affix
णि at the end). This word णि and the (carrying) word
अङ्गस्य move round i. e. they both are taken twice [thus णि
is once connected with the word लघुनि (चङ् परि णौ यत्तु तन्निर्णयः)
and at another time it is connected with the expression
‘अनगलोपे (णौ अनगलोपेऽसति) and the word अङ्ग is once taken
as a निमित्त or cause of ‘चङ्परि’ (अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्) and

at another time it is construed with the अभ्यास (योङ्ख्या अभ्यासः)] । Thus the meaning of the rule is—(Note that the rule is explained in two different ways according to the two distinct schools or views viz. यथोद्दिष्टपक्ष and the कार्यकालपक्ष) that— that, which is the अभ्यास of a short verbal stem (अङ्) which is followed by the affix णि which again is followed by the affix चङ् on the strength of the designation of a verbal stem (अङ् संज्ञानिमित्तम्)—receives the same operation as has been prescribed for the अभ्यास in सन् provided, owing to the following of the affix णि. there is no elision of (any of) the अक् letters (अ, इ, उ, ऋ, ए of the अङ् or the verbal stem). [Now he brings forward the other explanation saying] or—we need not take the word ‘अङ्खल’ twice. (In this case the meaning then will be) that, that which is an अभ्यास followed by a short (अङ्) after which stands the affix णि along with the affix चङ् after it—receives the same operation as has been etc (as in the former case). (The difference between the two is that the former contains the clause ‘अङ्खलसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्’ whereas the latter contains in its stead the clause चङ्परं योङ्ख्यावदङ्खलम्). Now what follows if the अभ्यास receives the सन्वदभावः ? To answer this he says in the next rule :—

मित— । सन्वत् + लघुनि, चङ्परं + (अनक् लोपे)—इतिच्छेदः ।
[स्वगतपदार्थः] । सन्वत् इत्यस्यार्थः—‘सनि इव,’ सप्तम्यन्यादवतिः इत्याह—‘सनीव कार्यं स्यात्’ इति । ‘लघुनि’ इति परसप्तमी । तच्च ‘अव-
लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०—७१४५८) इत्यतोऽनुवर्तिलभ्यस्य ‘अभ्यास’—पदस्य विशेषणं तदाह ‘यच्चङ् तत्परो योङ्ख्याभ्यास’ इति । ‘चङ् परं’ इति ‘यौ चङ्गुपधाया ङसः’ (२६१४—७१४१२) इत्यतोऽनुवर्तनप्राप्तस्य—‘यौ’ इत्यस्य विशेषणम्—‘चङ् परं

यस्मात्' (बहुव्रीहिः) इति तेन च (बहुव्रीहिणा) 'यस्मात्—' इत्यनेन णिराचिप्यते
तदाह—अङ्गसंज्ञा निमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावदिति । 'अनङ् लोपे' इति
भावे सप्तमी । तदाह—अङ् लोपे असति इति । अगित्यनेन—इति—पक्षिकामिति
प्रभृतयश्च अङ्गलोपिनः (अकं लोपयन्ति ये ते इति विग्रहः) 'चङ् परे' इति
[वृत्तिगतपदार्थः] ।

(२२१२) इति त्रिदुस्रुबोऽपि चङ् पराः तेन तेषामपि चङ्

सस्य—सन्वदभावः स्यात् तत् बहुव्रीह्याश्रयणे कृते निर्व्याह इति चेत् । न । यदा
चङ् परमित्यनेन अङ्गमेवाचिप्यते तथाप्यनुवृत्तिवत्त्वात् अङ्गस्यैवस्याङ्गस्य आचेषो बोद्धव्यः
ततश्च त्रिदुस्रुबां ण्यन्तत्वाभात् न तेषां संग्रहः । एतदेवाह—'अन्यपदार्थो णि'रिति
कैयटवचनमिदम् । णिभिन्न इति तदर्थः । चङ् परे इत्यत्र कर्मधारयाश्रयः
सूत्रगत—'पर'—पदस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । केवलं 'चङि' इत्येवमुक्ते एव हि तादृशां
लाभात् (चङि परे इति) । स चाङ्गस्य इति चेति—स चेत्यनेन चङ् परकस्य
संग्रहः । आचक्षते इति—द्विः संवध्यते इत्यर्थः । तथाच णि—पदस्य अङ्गपदस्य च तत्
वृत्तिर्वा तावेव स्पष्टं प्रथमव्याख्याने । द्वितीयव्याख्याने तु अङ्गपदस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति
अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति—अङ्गस्वेति निमित्तभावे (हेतुहेतुमदभावे) पक्षी । तथाच
संज्ञाया निमित्तं यच्चङ्परो वर्ण इत्यर्थः । चङ्परो वर्णश्च णेरिकार एव । तं
त्रिदुस्रुबान्वयवर्णानां न ग्रहणं तेषां प्रत्ययत्वाभावेन अङ्गसंज्ञानिमित्तकत्वाभात् (यदा
प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्तेः) । ततः—तत्पर इति तत् परं (संः परो) यदा
दिति विग्रहः । अङ्गस्य द्विराहृत्या एकम् पदमभ्यासेऽन्वेति इत्याह 'कोऽङ्ग
अभ्यास' इति । अथ द्वितीयव्याख्यानाथमाह—अथवेति । अत्र व्याख्याने अङ्गपद
—अभ्यासे एवान्वयो द्रष्टव्यः । प्राग् वदिति 'सनीव कार्यं स्यात् णावङ्गलोपेऽसति' इति
शेषः । तदेतत् पक्षद्वयमपि कैयटग्रन्थे स्थितम् । तथा च तद्वचनम्—

'चङ्पर इति बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थो णिराश्रीयते । तेन अचकमत
केवली चङि सन्वदभावो न भवति । न हि णिज्यतिरेकेण अन्ययङ्परः सन्वदति
तेन चङ्परौ यल्लु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं भवति इति ।

‘भवति’ व्याचक्षते ‘चङ्परि णौ यदङ्’ तदभ्यासस्य सन्वदभावो विधीयते ।

‘विद्वादि ।

अनयोः प्रथमपक्ष एव भाष्यारूढः । तथाच भाष्यम्—‘इह कश्चात्र भवति ।

अजजागरत् ! ‘लघुनिचङ्परि’ इत्युच्यते व्यवहितं चावलघुचङ्परम् । इहापि

तर्हि न प्राप्नोति अवीकरत् । अजीहरत् (कृद्व्यनयोर्ल्यन्तयोरुङ्) । वचनाद्व

विद्यति । इहापि वचनात् प्राप्नोति अजजागरत् । येन नाव्यधानं तेन व्यवहिते

पि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यधानं । वर्येनैकेन एतेन । पुनः संचातेन व्यवधानं

भवति न भवति चेति । अनङ्ग्लोपे इति किम् । अचकथत् । अदन्तोऽयं धातु-

नन्दनम् । अल्लोपस्तु आर्द्धधातुकापेक्षो न तु णिच्प्रत्ययापेक्षः । अत एवोक्तं

‘अनङ्ग्लोपेऽसतीति’ । ननु अभ्यासस्य सन्वदभावो भवतीति तत्किं च सनि अभ्यास-

कार्यमित्यपेक्षयामाह—

२३१७ । सन्वतः ॥७१४१७८॥

दी— । अभ्यासस्यात इकारः स्यात् सनि ।

The short च af the अभ्यास is replaced by इकार when
(the affix) सन् follows. Thus अ चकम् अ त now becomes अ
चिकम् अतः—

मित— । सनि + अतः इतिच्छेदः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०) इत्यतो

अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । ‘भृजामित्’ (७१४१७६) इत्यत इत् (इकारः) इति च ।

तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । अर्थः स्पष्टः । एतेन अ चकम् अत इति सन्वदभावात्

अ चिकम् अत इति जाते—

२३१८ । दीर्घो लघोः ॥७१४१८४॥

दी— । अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात् सन्वदभावविषये ।

अचीकमत । णिङ्भावपक्षे—“कमेप्रत्तलेश्चङ् वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।

णेरभावान्न दीर्घसन्वदभावौ । अचकमत

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्चिति माधवः ॥११॥

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्थादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किन्त्वस्यावयवः कश्चित् तस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥१२॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥१३॥

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया ।

णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥१४॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥१५॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ ए

४४५ वण ४४६ गुण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ कण ४५०

व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति ।

रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणत् ।

ववणित् । 'धणि'रपि कैश्चित् पठ्यते । ओणृ ४५४ अपनयने ।

ओणति । ओणाच्चकार । 'शोणृ ४५५ वर्णगत्योः । शोणति ।

शुशोण । 'ओणृ ४५६ संघाते' । ओणति । 'श्लोणृ ४५७ च' ।

शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रेरण-

श्लेषणेषु' । 'प्रैणृ' इति कश्चित् पठ्यते । पिप्रैण । 'ध्रण ४५९

शब्दे' । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्' (२३५) इति

णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रणि ।

‘वच’ इत्यपि केचित् । वेणुः । वेणिय । ‘कन ४६० दीप्ति-
नातिगतिषु’ । चकान् । ‘एन ४६१ वन ४६२ शब्दे’—स्तनति ।
‘वन ४६३ षन ४६४ संभक्तौ’ वनरर्थभेदात् पुनः पाठः ।
स्तनति । ससान । सनतुः ।

The short अयास becomes long (दीर्घ) in the matter of
सन्वदभावः । Thus अचिकम् अत now figures as अचौकम् अत =
अचौकमत । णिङ्भाव etc—It has been said that affixes like
चङ्, इयङ्, and णिङ् are optional by the rule ‘आयादय आर्षधातुके वा
(3305) ; so when the affix णिङ् is wanting, it should be
said that the स्त्रि of कनि (कम्) is replaced by चङ्’ (Vartika).
Thus अचकमत for there being no णि, सन्वदभाव is wanting and
consequently no दीर्घादेशः । [(Now to explain the import of
the rules ‘सन्वद्वृत्तिषु’ etc’ and ‘दीर्घो लघोः’ in a single place,
Bhottoji versifies the same. Before going to translate the
verses we should explain the परिभाषा ‘यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्’ (1)
and ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ (2) elaborately ; for these have been
adopted here.

(1) ‘Samjnas and Paribhashas remain where they are
taught’ (Kielhorn). यथोद्देशम् means not going beyond the
उद्देश or the place where they (the संज्ञाs and the परिभाषाs)
have been taught or pronounced in the form of a rule.
Thus in the present case (सन्वद्वृत्तिषु चङ्परिज्ञग्लोपे) we repeat
the sense only of the words ‘अङ्गस्य’ and ‘अयासस्य’ (which are
the संज्ञा—words expressed in the rules ‘यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि-

प्रत्यये अङ्गम्' and 'पूर्वोऽभ्यासः' (2178) and not carrying down the very rules to place them by the side of 'सन्वदधुनि etc.' in this (placing the very rules containing the संज्ञा 'अङ्गम्' and 'अभ्यासः' in the form of 'अङ्गस्य' and 'अभ्यासस्य') we do in the case of the latter (कार्यकालं संज्ञा—) which means :—

(2) Samjnas and Paribhashas unite with the rules that enjoin certain operations, (provided the Samjnas occur or are valid in those rules, and provided the Paribhashas concern them). ('यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्—' भाष्यम्). Thus the difference between the two परिभाषा is that of sense and verbal use ; (of course, there is another difference between the वयोद्वेषपच and the कार्यकालपच—(as Nagesha holds) that on the द्वेषपच—the rules given in Panini's last three पादस (2—4). cannot be placed near the परिभाषास contained in or indicated by the Jnapaka in Panini (from अध्याय 1st. to the end of the 1st पादः of the 8th अध्याय), because so far as the latter are concerned they do not exist (or असिद्ध by the rule 'पूर्ववासिद्धम्') whereas, on the कार्यकालपच the परिभाषास are also placed (without restriction) near those rules which are given in Panini's last three padas sections. But here we are not concerned with this case)].

'संज्ञायाः etc.....माधवः—' Madhava holds that the द्वेषपच and the सन्वदभावः (of the अभ्यास) are effected only when owing to the कार्यकालत्व of the संज्ञा (i.e. the presence of the technical term when the operation is going on), the verbal stem) is reduplicated (i.e. in the case of one-

vowel-containing or एकाच्क roots only and) not in the case of more-than-one-vowel-containing (अनेकाच्क) roots where a single part or letter only with its vowel instead of the whole root is doubled). (1st verse) । (Thus कम् being एकाच् is duplicated in full and as a result the form is अचीकमत (with सन्वदभावः and दीर्घादेशः ; similarly अचीकरत् (क + णिच्, लुङ् त्), लोपचत् (पच् + णिच् + लुङ् त्.) and so on.)

'In the case of चकास्ति (चकास् दीप्तौ), अर्थापयति (अर्थ + णिच् = अर्थापि a शिजन्त root with the aug. आपुक्) and ऊर्णोति (ऊर्णं च आच्छादये), not the अङ्ग i.e. whole root but a certain part of it is doubled ; hence these two (i.e. the सन्वदभावः and the दीर्घविधिः) are applicable in the cases of one-vowel-containing or एकाच्क roots only. (2nd. verse).

Thus चकास् + णिच् + लुङ् त् gives अचचकासत् (with the duplication of च only), and अर्थ + आपुक् + णिच् + लुङ् त् gives अर्थापयत् (with the duplication of थ only by 'अनादेर्द्वितीयस्य') and ऊर्ण + णिच् gives और्णं नवत् (with the duplication of ण only) ।

'But in fact, according to our opinion दीर्घादेश applies to ऊर्ण only whereas both (the सन्वदभाव and दीर्घादेश) are applicable to the शिजन्त root अर्थापि (alone) on the 'score of our explanation 'अङ्गस्यावयवो योऽभ्यासः :—'that reduplication which is a part of the verbal stem.' (3rd. verse).

Thus और्णं नवत् (सन्वदभाव is wanting here because there is no ण in the reduplicate (अभ्यास) hence we have only दीर्घादेश here, and अर्थापयत् (with सन्वदभावः and दीर्घः) ।

'But in the case of चकास्ति (i.e. चकास् + णिच् + लुङ्) both the (सन्वदभाव and दीर्घ) are sanctioned and at the same time sanctioned according as the व्यवस्था or regulation is ; (and व्यवस्था is that) the affix णि (णी) is an adjective either to the adjoining word 'लघुनि' or to (the carrying and remote 'अङ्गम्') (The drift is :—if we interpret—'अङ्गसंज्ञानिमित्तं' णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु etc. (1st. Expln.) then there will be सन्वदभाव and दीर्घ (अचचकासत्) ; but on the other hand if we interpret 'चङ् परे णी यदङ्गम्—' etc. (2nd Expln.) then there will be सन्वदभाव and दीर्घ giving अचौचकासत् । (4th. verse).

(We have interpreted the rule 'सन्वल्लघुनि etc.' in two ways) on the authority of Kaiyata himself and have construed the affix णि with the term अग्लोप (cf. his explanation 'णावग्लोपेऽसति' under 'सन्वल्लघुणि' etc.) to effect the सन्वदभाव and दीर्घ in respect of अङ्गित् roots (such as पचि कनि शकि etc. Thus अपीपचत् etc. also are valid (the word एव in the expression 'कैयटैर्नैव' is to show that both the views are enunciated by Kaiyata alone and not by Kaiyata and Haradatta as others have explained—Tattwabodhini).

मित—। अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य अनुवर्तते—तच्च लघोरिति पदेन सम्बद्धान्ते तदाह—अभ्यासस्य लघोरिति इत्यर्थः । 'सन्वल्लघुनि चङ् परेऽनग्लोपे' इति सूत्रं सन्वदभावविषये तेनेदमपि सूत्रं प्राग्वद् द्विधा व्याख्येयमिति ध्वनयन्नाह—सन्वदभावविषये फलितमाह अचौकमत इति (अचिकम् अत इत्यस्यानेन दीर्घे सति इयम्) । किम् ? आ हिंसायाम् । तस्य ण्यन्ताल्लुङि अचिच्चावत् इति । अथ 'आ

वा' इत्युक्ता कमेर्णिङ् विकल्पाद् णिङः अभावपक्षे—दीर्घसन्वद-
 भावोपपत्त्या 'कमेर्णिलिङ् वेत्तव्यः' इति वार्तिकेन चङः प्राप्तिरिति च 'अचकमत'
 इति स्थितिः । तदेवाह णिङभाव पक्षे इत्यादिना । इह कमेरप्यन्तत्वेन चङभा-
 वत् वार्तिकारवचनम् । अथ पञ्चभिः श्लोकैः 'सन्वद्वधुनि—' इत्यत्र 'दीर्घो
 रित्यत्र च यन्मतइयं संचेपादुपपत्त्यं तस्यैव प्रपञ्चार्थमाह—संज्ञायाः कार्य-
 कालादिति—अत्रेदं सम्प्रदाय्यम् शास्त्रेऽस्मिन् पञ्चदशं विद्यते । एकः 'यथोद्देश'
 परिभाषामिति । अपरः 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति । यद्यपि मूलतः कार्य-
 कालमुभयोः समानमेव तथाप्यस्ति कश्चिद् विशेषः । तत्र पूर्वस्यार्थः—उद्देश-
 मतक्रिय यथोद्देशम् । संज्ञाः परिभाषाश्च यत्र यत्रास्मिन् शास्त्रे उपदिश्यन्ते
 तत्र तत्रैव तेषामुपस्थितिः द्रष्टव्या नान्यत्रेति । कार्यकालमित्यस्यार्थस्तु—संज्ञाः
 परिभाषाश्च तत्तत्कार्येण तत्रैव तत्र (कार्यप्रदेशे) कार्यकाले सन्निधिं प्राप्यन्ते सन्निधाप्यन्ते
 इति । तेन पूर्वपक्षे संज्ञापरिभाषाणामर्थस्यैवोपस्थितिर्न तु तत्तत्संज्ञापरिभाषाविधायक-
 स्वरूपम् । अन्यपक्षे (कार्यकालपक्षे) तु तेषामेवेति मेदः (१) । तथा च प्रकृते
 सन्वद्वधुनि इति सूत्रे दीर्घो लघोरिति सूत्रे च 'अङ्गस्य' 'अभ्यासस्य' च अर्थत एव उप-
 स्मृतिरनुवर्तिययोद्देशपक्षे—कार्यकालपक्षे तु 'अङ्गाभ्यासविधायकयो' 'रङ्गस्य'
 'पूर्वोऽभ्यास' इति सूत्रयोरपि तत्र (सन्वदित्यत्र दीर्घ इत्यत्र च) एकवाक्यतया
 अवस्थानमिति । तेन चायमर्थः 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे—विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास—
 संज्ञः स च सन्वदः सन्वतीति । अतश्च 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे' इत्यनेन कृद्योग-
 लवणकार्थं णि—षष्ठ्यैव समाश्रीयते न त्ववयवषष्ठी । पूर्वस्या इतरापेक्षया श्रवणत्वात् ।
 तेन च कृतस्यैव हि अङ्गस्य द्विरुच्चारणम् न तु तदेकदेशस्य तदवयवस्येति यावत् ।
 तथाच 'कृतसमङ्ग' यत्र द्विरुच्यते न तु तदवयवमात्रं तत्रैव सन्वद्वधुनीति सन्वदभावः,
 दीर्घो लघोरिति दीर्घस्य फलति । 'कृतसमङ्गश्च' यदा धातुरेकान् भवति तदैव

(१) इतोऽधिकं जिज्ञासुभिरिव विवेक्ष्यते परिभाषेन्दुशेखरो द्रष्टव्यः । अस्माभिस्तु
 विस्तरमिया निरस्तमिति ।

द्विरुच्यते । तेन एकाच्कधातूनामेवविषये दीर्घसन्वदभावयोर्लाभः । न अनेकाच्कधातूनामिति कार्यकालपक्षपातिमाधवस्य—मतमिति प्रथमप्रक्रिकार्यः । अचीकरत्—(कृ + णिच् + लुङ्)—अपीपक्षदित्यादुदाहरणम् ।

चकासीति—चकाष्ट दीर्घाविति धातुः । अयमाधष्टे—इति णिच् चापुनरिति । ‘अथापि’ इति धातुः । ऊर्णञ् आच्छादने इति च प्रकृतिः । वयाणामपि निहृशः । आदिपदेन जागृ—निद्राचये इत्यादीनां ग्रहणम् । अयमर्थः—अर्थ, ऊर्ण इत्यादिषु अङ्गं न द्विरुच्यते किन्तु तेषां कश्चिदवयव एव अनेकाच्कधातूनामेवभावः । तत्रानेकाच्कां हलादिः प्रथमावयवस्य एव अजादेतु द्वितीयेति विवेकः । चकास्—इत्यस्य—चकारमात्रस्यद्वित्वम् न तु चकास्वरूपस्य कृतस्यस्याङ्गस्य । ऊर्णातिश्च अजादित्वाद्वितीयावयवस्य अकारमात्रस्य ‘ण’ इत्यस्यैव (सर्वत्राच् कृतिस्त्वस्यैव वर्णस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम्) द्वित्वमिति । अनयोर्लाङिचङि—आर्तयपत् भौण्डि इति च सिध्यतः । अथ कार्यकालपक्षं निगमयति—तस्मादिति । एकाच्च—‘एकाच्च धातुषु’ इदं वचनम्—‘सन्वदभावः’ ‘दीर्घ’ इत्यर्थः—इति द्वितीयप्रक्रिकार्यः ।

स्यादेतत् । किन्तु यदि कार्यकालपक्षमेव समाश्रित्य अत्र समाधानं क्रियते—दिदिरिद्रासति, जिगणयिषति इत्यादिषु—का गतिः । तेषामनेकाच्कधातूनामेव द्विरुच्यते किञ्चकारणासम्भवे—अभ्यासकार्यं न स्यात्—उक्तरीत्याहि कार्यकालपक्षाश्रयणे—एकाच्च धातुष्वेव द्वित्वाभ्यासकार्यादिनियमात्—इत्याशङ्क्य सप्तम्यवस्तुत इति—

कार्यकालपक्षापेक्षया यथोद्देशपक्षस्यैव अभ्यर्हितत्वाद् द्वित्यादिष्वभ्युपगमोक्तमन्तव्यम् । अङ्गस्येति—‘सन्वद्वत्तु नि—’ इति सूत्रे अस्माभिः (भट्टोजिदीक्षिते) ‘अङ्गस्य अवयवो योऽभ्यास’ इति वर्णितमुक्तमिति यावत् न तु ‘अङ्गस्य ये द्वे संदातौ तत्र योऽभ्यास’ इत्यादि (कार्यकालपक्षाश्रयणे—इयमेव व्याख्यानरीतिः) । एकाच्च अनेकाच्च चोभयेष्वेव धातुषु—दीर्घसन्वदभावौ निर्वाधं भवत इति दर्शयति । ऊर्णाविति । ऊर्णौ—ऊर्णधातौ (केवलं) दीर्घादिश्च एव भवेत् न सन्वदभावः । अभ्यासे अकाराभावेन सन्वदभावाभावात् ‘सन्वत’ इति इत्यस्य असम्भवात् ।

तृतीयांशार्थापिधाती—तु 'इयं' सन्वदभावः, दीर्घं श्रुत्येतद्वयं, 'स्यात्' भवेत् इति
 'सन्वद' वयं मन्यामहे—इत्यस्माकं मतमिति यावत् । तथाच ऊर्णु इत्यस्य णिचि लुङि
 णि—सन्वदभावाभावात् केवलं दीर्घादेशेन और्णुनवत् इति भवति । अर्थ इत्यस्य—
 णिचि लुङि चङि तु—सन्वदभावाद दीर्घाच्च—आर्त्तोपपदिति । इति तृतीय—
 फलिकार्यः ।

अथ व्याख्याविकल्पाच्चकास्ते दीर्घं सन्वदभावविकल्पी भवत इति दर्शयति—
 चकास्त्विति—णिजन्तस्य चकास्तेः—लुङि (चङि) तु व्यवस्थया व्याख्यापेक्षया
 इदम् उभयम् इमौ दीर्घं सन्वदभावौ न स्यात् न भवेत्, स्यात्—भवेच्च । तथा च
 'सन्वदलघु नि—' इत्यत्र 'चङ् परे णौ यल्लघु' इति प्रथमव्याख्याने 'येन नाव्यवधानं
 त्वेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति न्यायात् (न्यायोऽयं—'पुगन्तलघूपधस्य च'
 (२१८६) इत्यत्र व्याख्यातम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम्) 'अचचकासन्तु' इत्यत्र चङ्परस्य
 'चकास्' इत्यनेकाज्ज्यवधानात्—दीर्घं सन्वदभावौ न भवतः (अचौकमतः इत्यत्र
 न एकाज्ज्मात्राव्यवधानद भवतः) ; 'चङ् परे णौ यदङ्ग'मिति द्वितीयव्याख्याने तु
 (दीर्घं सन्वदभावेन) 'अचौचकासन्तु' इति भवति । 'चकास्' इत्यस्याङ्गसंज्ञकत्वेन
 भवतः एव णेः सत्त्वाद् व्यवधानाभावात् इति ज्ञेयम् । अथोत्तराङ्गेण व्यवस्थामेव
 दर्शयति—णैविशेष्यमिति—णेरित्यस्य विशेष्यम् सन्निहितं (समीपवर्त्ति) 'लघुनि' इति—
 त्वा चतुर्वर्त्तिलभ्यं दूरवर्त्ति 'अङ्गमि'ति इत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने 'णौ यल्लघु'
 इत्यनेन 'लघुनि' इत्यस्य विशेष्यत्वं फलितम् ; द्वितीय व्याख्याने तु 'णौ यदङ्गम्' इत्यनेन
 'अङ्गमेव विशेष्यत्वमिति भावः । इति चतुर्थफलिकार्यः ।

ननु किमेवं द्वैविध्येन व्याख्यानं स्वकपोलकल्पितम् उताख्यत्र किञ्चिद् मानमित्या-
 रोहः—इति व्याख्या विकल्पयेति ।

इति इत्यं कोयटेनैव नत्वन्तेन केनविद् (एतेन एकां कोयटमतमन्यद् हरदत्तमतमिति ;
 आचक्षाणा उपेत्यां इति एवकारेण—गम्यते ; तथाचास्माभिरपि सन्वदलघु निःसृते—
 कोयटय उद्धृतः) वर्णनात्—कथनात्—तमनुसृत्यान्माभिरपि तथैव व्याख्यातमिति
 प्रत्यक्षः । ननु 'षि'रितीमनावत्ता 'णावग्लोपेऽसति' इत्युक्ता (सन्वत् सृते)

अग्लोपेऽपि तस्य सम्बन्धः साधितः । स च कथम् इत्यत्राह—येरिति । अपि सिद्धये णेः अग्लोपे अपि—सम्बन्धः स्वीकृत इति वाक्यशेषोऽन्वयः । णेः णि अग्लोपे सत्यपि सम्बन्धः स्वीकृतः अन्यथा—कमिशकिपचिप्रभृतौनामगित्तमादा-
तेषां णिचि चङि दीर्घं सन्वदभावौ न भवेताम् इति भावः । इति पञ्चमफट्टिकांशः ।

अथ क्राम्यन्ता इति क्रमु पादविच्छेपे इत्यन्ता इत्यर्थः । वकारादित्वादिति 'व स-
ददादिगुणानाम्' (२२६३) इति निषेधादिति भावः । ओणाञ्चकार इति इडा-
त्वादाम् । अर्थभेदादिति—एकत्र शब्दार्थकः अन्यत्र संभक्ताविति भेदः ।

२३१८ । ये विभाषा ॥६॥३॥४३॥

दौ— । जनसनखनामाच्च' वा स्यात् यादौ किङ्कि-
सायात्—सन्धात् । 'अम ४६५ गत्यादिषु ।' 'कन दौति-
कान्तिगति'—इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्दे-
संग्रहः । अमति । आम । 'द्रम ४६६ हम् ४६७ मौ-
४६८ गतौ' । द्रमति । दद्राम । 'ह्यप्रन्त—' (२२८८) इति
न वृद्धिः । अद्रमौत् । हम्ति । जहम् । मौमति । मिसौम
अयं शब्दश्च । 'चमु ४६८ छमु ४७० जमु ४७१ भमु ४७२
अदने' ।

The roots जन्, सन् and खन् optionally end in ण्
a कित् or ङित् affix beginning with a यकार follow-
Thus सायात् etc.—(आशीर्लिङ्) here the augment यासद् is
by 'किदाशिषि' (2216). Similarly जायात्—जन्धात् and खायात्—ख-
कान्—दौषि कान्ति etc. अम गत्यादिषु—means 'to move' (गति)
also 'to sound' (शब्द) and 'to serve' (संभक्तौ) for the
आदि in गत्यादिषु implies 'शब्द' and संभक्तौ which follow गति

कन दीप्ति (to shine) कान्ति (to wish) गतिषु etc. द्रम is मान्न hence
इति is prohibited by 'ज्ञान् etc. (2299). चमु etc means 'to eat.'

मित— । 'जनसनखनां सन्मूलोः' (२५०४—६१४४३) इत्यतो जनसन—
खनामित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामिति । 'विङ्वनोरनुनासिकस्याऽत्' (२८८२
—६१४४१) इत्यत आदिति (आ) ; अत आह आत्वमिति । वेति विभाषा—
पदार्थः । 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८—६१४३७) इत्यतः 'किङ्कति' इति
आनुवर्तते तच्च सूत्रस्थेन 'ये' इत्यनेन तदादिविधिमायित्य विश्लेष्यते । तदाह—
आदौ किङ्कति इति । 'ये' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । य्—मात्रं तिष्ठति ।
सायात् इत्यादि—अत्र किदाश्वीति आशीर्लिङि यासुटः किच्चात् प्राप्तिः । एवम्
आयात्—जन्यात्, खायात्—खन्यात् इति । अम इति आदिष्वित्यादिपदयाच्चार्यमाह
—कनदीप्तिकान्तीत्यादि । 'यद्गो'यद्गणम् । वनशब्दे वनसन संभक्तौ इति हि तत्र पाठः ।
तेन आदिपदेन अनेः शब्दसंभक्तावप्यर्थो भवतः इति । 'चमुचदने इत्यस्य रूपविधिं
दर्शयति ।

२३२० । छिबुक्तमुचमां शिति ॥७॥३॥७५॥

दी— । एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ।

“आङि चम इति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमौत् ।
जिमिं केचित् पठन्ति । जेमति । क्रमु ४७३ पादविक्षेपे ।

The अच् of the roots छिबु (छिब्), क्लमु (क्लम्) and चमु
(चम्) is lengthened when a शिति (श—eliding) affix comes after
these. Thus चम् becomes चाम (and छिब becomes छीव and क्लम् be-
comes क्लाम्)—. 'It should be expressed that the अच् of चम्
is long only when it is preceded by the उपसर्ग आङ्' (आ) (Vartika)

Thus आचानति ; why say आङि—witness—चमति and विचमति without दीर्घ । अचनीत् (लुङ्) by छान्त etc (2299) . क्रसु—‘to step’—मित— । ‘शिति’ इति शकारित्प्रत्यये शवादौ परे इत्यर्थः । दीर्घ इति ‘शमामशानां दीर्घः’ श्यनि’ (२५१८—७।३।७४) इत्यतोऽनुवर्तते । दीर्घ इत्यनेन ‘अचथे’त्यस्याः परिभाषाया उपस्थितिः । तदाह—‘अच’ इति । आङोति शक्तिं वक्तव्यम् । अन्यत् स्पष्टम् । क्रसु (क्रम्)—पादविक्षेपे इति—

२३२१ । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्तमुत्तसितु टिलषः ॥३।१।७५।

दी— । एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे ।

The विकरण श्यन् (of दिवादि class) is optionally attached to the roots (आश, भ्लाश, भ्रम्, क्रम्, कृम्, तस्, वृद् and लृप्) when a सार्वधातुक affix follows in the कर्त्तृवाच्य ।

मित— । आशेत्यादि समाहारवृत्तात् पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (२५०५—३।१।६८), ‘कर्त्तरिशप्’ (२१६७—३।१।६९), ‘सार्वधातुके यक्’ (२७५६—३।१।६१) इत्येतेभ्यः क्रमेण श्यन्निति, कर्त्तरेश् इति सार्वधातुके इति चानुवर्तते ; तदाह—श्यन् वेत्यादि । श्यन्निति शिद्भभवति, यकारमात्रं शिष्यते ।

२३२२ । क्रमः परस्मैपदेषु ॥७।३।७६॥

दी— । क्रमेर्दीर्घः स्यात् परस्मैपदपरि शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु—क्रामतु ।

(The penultimates of) क्रम् become long, when a शित् (eliding) affix follows in the परस्मैपद । Thus—क्राम्यति—क्रामति (optionally श्यन् and शप्) but in the आत्मनेपद the form क्रमते—विक्रमते etc. आश and भ्लाश mean to shine—आशते—आशतेः

भ्रूयाश्यते etc ; धसु (धम्) to wander धस्यति—धमति (in दिवादि—धाम्यति by 'शमानष्टानां दीर्घः—') चक्राम—by 'अत उपधायाः' (2282).

मित— । शमानष्टानां दीर्घः—' (१५१८—७३।७४) इत्यतो दीर्घ इति, ध्रुवस्तुचमामित्यतः शितौति चानुवर्त्तते । अन्येषां तु धाश् भूलाश् दीप्तौ—माश्यते—मायते । भूलाश्यते—भूलायते । धसु चलने (भ्वादि)—धस्यति—धमति । (दिवादी तु धाम्यति) ; कसु ग्लानौ—क्लाम्यति—क्लामति । वसौ उहगे—वस्यति—वसति । वुटच्छेदगे—वुस्यति—वोटति । लषकानौ क्लान्तिरिच्छा । लष्यति—लषति इत्यादाहरणानि । चक्राम इति अत उपधाया इति खलि वृद्धिः । क्लाम्यतु श्वादि स्पष्टम् ।

२२२३ । स्रुक्कमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥७।२।३६॥

दी— । अत्रैवेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्ते तः । 'अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गती । अयते ।

The roots स्रु and क्रम् get the augment इट् (in the कर्त्तृवाच्य only) provided there is no निमित्त or cause of आत्मनेपद in them. Thus अक्रमीत्—अट् क्रम् इट् सिच् ईट् त्—अ क्रम् इस् ई त्—अक्रम ४० ईत् (prohibition of वृद्धि by 'स्त्रान्—etc' (2299) and सलोप by 'इट् ईटि') । अय to go अयते—

मित— । स्रुक्कमोः + अनात्मनेपदनिमित्तं इति छेदः । स्रुश्च क्रम् च (इन्द्रः) तयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ; तेन स्त्रीः क्रमश्च परस्य सिच् इट् इति लभाते । नागैश्च षष्ठ्यर्थे षष्ठीत्याह । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति अनात्मनेपदनिमित्तम्—'अर्थान्वावे अव्ययीभावेन सह नञ्त्तत्पुरुषो विकल्पते' इति वचनात् नञर्थेऽव्ययीभावः ।

तेन 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति द्विवचनस्थाने व्यत्ययेनैकवचनम् अनात्मनेपद-
 निमित्तयोरित्यर्थः । केचित्तु 'आत्मनेपदनिमित्ताभावे' इत्यर्थः इत्याहुः । अथैकमुच्यते
 समान एव । 'आह्वधातुकखेड्वलादेः' (७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते ।
 तेनायं स्वार्थः—आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (आत्मनेपदनिमित्ताभावे इति वा) हो-
 क्रमस्य परतो वलादेराह्वधातुकखेडागमः स्यात् कर्त्तृवाच्ये नान्यवेति । कर्त्तृवाच्य-
 नियमार्थमेवेदमित्याह—अत्रैवेडिति । अक्रमीत्—ह्यन्तचण्येति वृद्धाभावः । 'हृ-
 इटि' इतिसलोपः । सोऽसु अस्मावीत् इति ('सिचिहृदिः परस्मै—' इति वृद्धिः)
 अत्रैवेड् इति किम् भावकर्मलकारेषु मामूत् उपसृज्यते जलिन । इड भावे-
 उपक्रंस्यते । इदं कर्मणि । अवोभयत्रैवेडभावः । किञ्च 'सुक्रमोरुदात्तत्वेनेडि-
 सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह अत्रैवेडिति तच्चवोधिनी । 'निमित्ते इति किम् । सौति-
 इति सविता—स इवाचरति सवितीयते । इह क्यङ् एवात्मनेपदनिमित्तम् न ह
 सौतिरित्याहु'रिति च तत्रैव ।

२३२४ । दयायासश्च ॥३।१।३७॥

दी— । 'दय' 'अय' 'आस्' एभ्य आम् स्यालिति ।
 अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ।

The affix आम् is attached after the roots दय, अय and आस् in लिट् । Thus दयाञ्चक्रे etc. अयिता (लुट्) ; अयिषीष्ट (आशीर्लिङ्) ।
 मित— । 'कास्प्रत्ययादाममन्ते लिटि' (२३०६—३।१।३५) इत्यत आम्
 इत्यनुवर्तते । दयायासश्च समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यन्तं, तदाह—एभ्य आम् स्यादिति ।
 अन्यत् स्पष्टम् ।

२३२५ । विभाषेडः ॥८।३।७८॥

दी— । इणः परो य इट् ततः परिषां षीध्वं लुङ्लिट्वां वा
 मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढम्—अयिषीध्वम् । आयिष्टम्—
 आयिढम्—आयिध्वम् ।

The च optionally becomes मूर्धन्य i. e. becomes दं, of धीध्वम्, and लिट् coming after the augment इट्, which again follows a root ending in इण् (a प्रत्याहार containing the letters इणस्त्वल् etc. up to 'लण्') । Thus अयिषीदुम्—अयिषीध्वम् (अय + इट् + धीध्वम् (आशीः) । आयिष्ट—अय + लुङ् त = आट् इट् सिच् (०) त the त not being अप्रुक्त, there is no ईडागम by—अक्सिचोऽप्रुक्ते) आयिदुम्—आयिध्वम् (अय् + ध्वम् (लुङ्) as before) ।

मित— । विमापा + इट् : इतिच्छेदः । 'इणः धीध्वं लुङ् लिटां धीऽङ्गात् २२४७—८३७८) इत्यनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यतो मूर्धन्य इति च ; तदाह—इणः पर इति । इट् : इति पञ्चमी तदाह 'य इट् ततः परेषाम्' इति । अयिषीदुम्—अयिषिध्वम्—अय + आशीर्लिङ् ध्वम् इति स्थिते सौयुटि अय सौयुद्धम् इति जाते लोपो व्योरिति यलोपे आहं धातुकत्वेन सलोपाभावे, सौयुट् ईडागमे च अय् इ सी ध्वम् इति भवति ततो मूर्धन्यादेशे—अयिषीदुम् इति ; आयिष्ट् अय लुङ् त इति स्थिते आट्—इट्—सिच् । ततस्तकारस्य अप्रुक्तत्वाभावाद् ईडागमे सलोपाभावस्ततो रूपम् । आयिदुम्—आयिध्वम्—अय + लुङ् ध्वम् इति स्थिते आट् = अय इट् सिच् ध्वम् इति जाते आय् इ स् ध्वम् इत्यस्य 'धि चेति लोपे,' मूर्धन्यादेशे च आयिदुम् इति ।

२३२६ । उपसर्गस्यायतौ ॥८२॥१८॥

दौ— । अयतिपरस्योपसर्पस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्रायते—पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोद्ध' रश्मिरञ्जी' इति माघः । 'इट् किट् कटी' इत्यत्र प्रस्निष्टस्य एर्भविष्यति ।

यद्वा “अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्” (परि—१७)
 चक्षिडो डित्करणज्ज्ञापकात् । वादित्वादु—ववये । पेये ।
 मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ‘दय ४८१ दानगति-
 रक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे ।
 ४८२ गतौ’ । ‘जयो ४८३ तन्तुसन्ताने । जयाञ्चक्रे । ‘पू-
 ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च’ । पूयते । पुपूये । ‘क्रूयी ४८५
 शब्दे उन्दने च’ । चुक्रूये । ‘क्षायो विधूनने । चक्षाय-
 ‘स्फायी ४८७ ओष्यायी ४८८ वृक्षौ’ । स्फायते । पस्फाय-
 प्यायते ।

ल is substituted for the रेफ or र् of an उपसर्ग which
 followed by अयति i. e. the root अय् । Thus प्र+अयते=प्र-
 अयते=प्रायते and परा+अयते=पराअयते=पलायते । But निर्+अयते
 and दुस्+अयते give निरयते and दुरयते without the substitution
 of ल for the रेफ or र्, because the रुत्व i. e. the र् of निर्
 दुस् is असिद्ध (as not having existed) by the rule ‘पूर्ववर्तिनि’
 (Note the situation of the rules उपसर्गस्त्रायतौ (8. 2. 19) and
 असन्नुषो रुः (8. 2. 66)—where the latter is subsequent, hence
 is असिद्ध or invalid towards what is enjoined by the former.
 But निर् and दुस् prefixed to अयते gives निरयते and दुरयते
 their र् is not the result of रुत्व । The word ‘प्रत्यय’ is
 changed into प्रत्ययः for there is no अय following प्रति (प्रति-
 इ+अच्) । Now, if the root अय् is आत्मनेपदी then how
 defend उदयति (उत्+अय्+शब्द+७मी) used by माच in ‘उदयति’

कित—' etc (for to speak truly it would have been उदयमाने) ?
 (The answer is) Do not explain it as उद् + अय etc, but derive as
 उद् + इ etc and this is obtained from disjoining किटौ (किटि +
 इ + इ) see under ह्यन्तचण् etc (2299) ; or—It is correct by
 the परिभाषा—'The आत्मनेपद due to the elision of अनुदात्त
 (by 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्) is अनित्य, not persisting i. e. op-
 tional'. And this is inferred on the strength of ङित्करणं
 of the root चचिङ् which had it been read as 'चचि' (without
 'ङ'), would have been आत्मनेपद on account of the elision
 of its 'ङ' (चचि—चच्, ङ) which is अनुदात्त and elides and
 thus is a sign of आत्मनेपद by the rule अनुदात्तङित—' । वादित्वात्
 —the root वय् being begun with व at the beginning there
 is no 'एत्वाभ्यासलोप' by the prohibition 'न शशददंवादिगुणानाम् (2263).
 Thus it does not give 'वेवे' as पर्य which gives वेवे not being वादि ।
 वयते—प्र + वयते । पूयौ to burst and to discharge foul smell.'
 The 'ङ' at the end of these roots indicate optional इद् by 'ओदितो
 निहायाम्' and the 'ओ' of ओष्यायी indicates णत्वं in निष्ठा by 'ओदितय' ।
 यायते :—
 मित— । उपसर्गस्य + अयतौ इति ऋदः । अयताविति श्रित्वा निहिं ट्छायतेः
 सत्यपि—'उपसर्गस्य' इत्यस्य पारायणं विशेषणम् इत्याह—अयतिपरस्त्रेपि । 'यो
 र्ण' इति—'ऊपोरोलः' (२३५०—८।२।१८) इत्यतोऽनुवर्त्तेरिति भावः । यायते—
 प्र + अयते । पलायते—परं + अयते । निस्सुसोरिति । निस्सः सुसुत्त्यर्थः ।
 वसिष्ठत्वात्—'पूर्ववासिष्ठम्' (१२—८।२।१६) इत्यनेनिति यावत् । तथाच
 'ससुसुसो रुः' (१६२—८।२।६६) इति सवम्—एतत्सूत्रापेक्षया परमेवेति । उदा-
 हरति निरर्थते इत्यादि । निर्दुरोस्त्विति—नेदं कर्त्तुं सकारफलं तैनासिष्ठत्वाभावात्

दनेन लत्वम् । 'प्रत्यय इतीति—प्रति—इ + अच्, इति इणधातोरेवाच्, प्रत्ययेन क्त्वत् सिद्धेः न तु अयतेरितिभावः—'अनभिधानादिति' कैयटः । अथ अनुदात्तत्ववचनम् । अयधातोरात्मनेपदित्वात् पृच्छति—अथ कथमिति । उद्—अय + शब्द + औ । इति उद्पूर्वस्य श्वन्तस्य चायतेः सप्तम्यन्तं मत्वा प्रश्नः । समाधत्ते—इट किट कित्येति तत्र इ ई इति स्वीयानेव मते प्रश्नेषेण पाठः कृतः ('ह्रन्तवर्णानुसङ्गात्—' (२२८८) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । पचान्तरेणैतत् समाधीयते यद्वाति । अनुदात्तेष्वपरिभाषेयम्—'अनुदात्तलोपप्रयुक्तं यत्वात्मनेपदं विहितं तन्न सार्वविकमिति' तदन्तत्वं तत्र लिङ्गं दर्शयति—चच्छिड् इति । 'चच्छिड्' इत्यनुक्ता यदि 'चच्छि' इत्येव पदं तर्हि अनुदात्तस्य इकारस्य लोपेनैव 'अनुदात्तङित्—' (२१५७) इत्यनेनात्मनेपदं विहितं भवेत् । किन्तु तथापि यत् ङकारानुबन्धः क्रियते तेनेदं ज्ञायते यत्—अनुदात्तलोपप्रयुक्तमात्मनेपदं न सर्वत्रेति । तेनापि 'उदयति' इति सिध्यतीति निष्कर्षः । यद्वा शिखरे तु 'इदं (अनुदात्तेतिवचनम्) भाष्ये—न दृश्यते' इत्युक्तम् । वादित्वादिति—'शशदद—' (२२६३) इति निषेधात्—एत्वाभ्यासलोपी नैत्यर्थः । पेये (प + लिट्, ए) वकारादित्वाभावात् प्राप्तिः । प्रणयते (प्र + णय + ते) उपसर्गादस्य ऽपीति—णत्वम् । नेय (णय + लिट्, ए) 'यो नः' इति णत्वम् । 'जय' इत्यादीनां ईदित्कारणम् 'ओदितो निष्ठायाम्' इति इङ् विकल्पार्थम् । ओप्यायी (प्याय) ईदित्कारणम् 'ओदितस्य' इति निष्ठानत्वार्थं तेन 'पीन' इत्यादिसिद्धिः । अय यत् लिट्, ए (लिट्, तभ्योरेशिरेच्) इति स्थिते—

२३२७ । लिङ्यङोश्च ॥६॥१॥२८॥

दी— । लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । उपसर्गविज्ञानात्—पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (२३२८) इति यन् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

The root 'प्याय' is replaced by 'पी' in लिट् and यङ् । Now there are two rules ('एकाचो' इ प्रथमस्य' and 'लिङ्यङोः') to act upon

By the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, the latter supersedes the former. But if the former (एकाचो—) is invalidated then the reduplication is to be effected? For there is another परिभाषा—namely—‘सङ्गद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव’—‘When two rules), while they apply (simultaneously), actually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect),—Kielhorn. Thus as the rule ‘प्यायः पौ’ has taken effect, the former ‘एकाचो—’ should not apply again (बाधितत्वात्); under the circumstances, Bhattoji says that according to the परिभाषा ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्,’ the word ‘पौ’ will be reduplicated. This परिभाषा means—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for (सिद्धम्) by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again, (after it had been superseded by a subsequent rule.—’ Kielhorn. Thus though the preceding rule ‘एकाचो—’ is overruled by the subsequent rule ‘लिङ्यङोः’ yet it (‘एकाचो—’) applies again and so पौ is doubled and we get पिप्ये—पौ पौ ए=पि पौ ए (‘ऋलः’)=पि प्य ए (by ‘एरने-वाचः—’ (२७२)) ।

मिति—। लिङ्यङोः + च इतिच्छेदः । लिङ्यङोरिति सप्तम्यन्तम् तदाङ—
मिति यङि चेति । प्यायः पौडाव इति ‘प्यायः पौ’ (२०७२—६।१।२८) इति
पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । अयमत्र निष्कर्षः—‘एकाचो द्वे प्रथमस्ये’ति
(६।१।२) द्वित्वविधायकं पूर्वसूत्रम् ‘लिङ्यङोः’ इति च (६।१।२८) पौभाव-
विधायकं परसूत्रम् । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति—नियमेन परेष पौभावः क्रियते

‘एकाच—’ इति च बाध्यते । एवं चास्य बाधितत्वाद् अत्र षीशब्दस्य चित्
सम्भवति । बाधितस्य पुनरुक्त्यानासम्भवात् । उक्तं हि—‘सक्तद्वगत्तौ विप्रतिषेधे—
बाधितं तद् बाधितमेवे’ति (परिभाषेयम्—यदा द्वयोः सूत्रयोः तुल्यवचनयोः द्वयोः
युगपत्प्राप्तिर्भवति तदा एकेन इतरस्य—बाधे सति बाधितस्य (तस्य) चिराय बाधित
भवति इति च तदर्थः । बाधितश्चात्र एकाच इति लिङ्यङोरित्यनेन द्रव्युक्तम्) ।
प्राप्ते आह—‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् षीशब्दस्य द्वित्वमिति । परिभाषेयम्—पुनःप्रसङ्ग
विज्ञानात् सिद्धम्’ इति । विप्रतिषेधेन यद् बाधितं तस्य पुनरपि क्वचित् प्रवृत्तिर्भवति
इति च तदर्थः । तेन ‘एकाच—’ इत्यस्य पुनःप्रसङ्गात् षीशब्दस्य द्वित्वं भवति
भावः । एवं पी पी ए इति स्थिते अभ्यासङ्गसादेशे पि पी ए इति जाते ‘एरनेकाच
यणादेशे—पिप्ये इति सिध्यति । यङितु पेपीयते इति । अन्यत्—स्पष्टम् ।
प्यायो लुङि विशेषमाह—

२३२८ । दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्रायिभ्योऽन्यतरस्याम्

॥३१॥

दी— । एभ्यश्चलेशिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।

The affix च्लि, coming after these roots (दीप्, जन, बुध, पूर, and प्याय्) is optionally replaced by the affix चिण् (३) and the affix त (3rd. person आत्मनेपदी sing.) follows.

मित— । दीपजनेति—इच्चात्—पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति ।
‘सिच्’—(२२२२—३११४४) इत्यतश्चेरिति ‘चिण् ते पद’ (२४१३—३११४)
इत्यतश्चिण् इति ते इति चानुवर्तते । अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थकसादाह—
वेत्यादि—वृत्तौ एकवचने इति स्पष्टार्थम् । दीप दीप्तौ, जनो प्रादुर्भावे, बुध बुधने
पुरी आप्यायने । तायु सन्ताने इति धातवः ।

२३२९ । चिणो लुक् ॥६॥१०४॥

दी। चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात्। अप्तायि—
 अप्तायिष्ट। 'तायृ ४८८ सन्तानपालनयोः'। सन्तानः
 प्रवन्धः। तायते। तताये। अतायि—अतायिष्ट। 'शल ४८०
 वलनसंवरणयोः'। 'वल ४८१ वल ४८२ संवरणे सञ्चरणे च'।
 ववले। ववले। 'मल ४८३ मल ४८४ धारणे'। भल
 ४८५ भल ४८६ परिभाषणहिंसादानेषु'। बभले। बभले।
 कल ४८७ शब्दसंख्यानयोः'। कलते। चकले। 'कल ४८८
 अशब्दे'। कलते। 'अशब्दे' इति स्वामी। अशब्द-
 लुप्तोन्माव इति च। 'तेह ४८९ देह ५०० देवने'। तितेवे।
 दिदेवे। 'षेह ५०१ गेह ५०२ ग्लेह ५०३ पेह ५०४ मेह ५०५
 खेह ५०६ सेवने'। 'परिनिविभ्यः—(२२७५) इति षत्वम्।
 परिषेवते। सिषेवे। अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः।
 तदभाषविरुद्धम्। गेवते। जिगेवे। जिखेवे। पिपेवे।
 सेवते। स्नेवते। 'शेह' 'खेह' 'क्नेह' इत्यप्येके। 'रेह ५०७
 प्रवगतौ'। प्रवगतिः प्रुतगतिः। रेवते।
 अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः। 'मव्य ५०८ वन्धने'।
 ममव्य। सूच्य ५०९ ईच्य ५१० ईर्थ ५११ ईर्थार्थाः। 'हय
 ५१२ गतौ'। अहयीत्। यान्तत्वाद् वृद्धिः। 'शुच्य ५१३ अभि-
 खे'। अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सम्भानं वाभिषवः।
 ज्ञानं च। शुशुच्य। 'चुच्य' इत्येके। 'हर्थ ५१४ गति-
 कान्त्योः'। जहर्थ्य। 'अल ५१५ भूषणप्रथ्यासिवारणेषु'।
 अलति। आल।

The word or (affix) त elides when it comes after affix चिण्—(इ) । Thus प्याय् + लुङ् त = अट् प्याय—चित् त = चिण् ० = अप्याय्—इ = अप्यायि । अप्यायिष्ट—is formed when चिण् is replaced by सिचि । Thus अट् प्याय् इट् सिचि त—अप्याय् इस् त । This means सन्तान and पालन—of which सन्तान means to multiply increase (and पालन to protect). अप्यायि etc, like अतायि अयम्—i.e. घेह्—(सेव्) । न्यासकारादयः i. e. जिनेन्द्रबुद्धि and others । But that is against भाष्य—for घेह् is not read as सोपदेश there.

अथावत्यन्ताः etc.—i.e. ending is अव (600). रचणे । यान्तान्ताः इय do not get वृद्धिः owing to the prohibition by 'ज्ञानचप' (2299) and it ends in य । शुच्य अभिषवे—अभिषव means 'to make inactive' and to distil and also 'to bathe'. अव means 'dress, to suffice and to forbid.' अल् :—

मित— । चिणः इति पञ्चम्यन्तम् तदाह—चिणः परस्मैति । तदर्थं चिणो विधानात् 'चिणः' इत्यनेन तशब्द आचिष्यते तदाह—तशब्दस्मैति । अथ चिणो विधानात् तशब्द—लोपाच्चेदं सिद्धम् । पक्षे सिचि इडागमे इडागमे सलोपाभावे च अप्यायिष्ट इति । प्रबन्धो विस्तारः । अतायि—इत्यादि पञ्चम्यन्तान्ता इत्यादिवत् । अयमिति घेह् इति धातुः । न्यासकारादयो जिनेन्द्रबुद्ध्यादयः । भाष्यमिति । 'यदि सोपदेशः स्यात् तदा स्यायतिरिव अयमपि—सोपदेशलक्षणे पदं स्यात् तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति—'तत्त्वबो—' ।

अथावत्यन्ता इति—अव (६००) रचणे—इत्यन्ता इत्यर्थः । यान्तान्ताः 'ज्ञानचपेति (२२९९) निषेधादित्यर्थः । इयं इति—कान्तिरिन्का । इयंते काम्यते इति हिरण्यम् इति 'इयंते' कान्यन्-हिर-चे'ति उणादिसूत्रात् । अथारणं निषेधः । अथास्य सिचि-वृद्धिं विधास्यन्नाह :—

२३३० । अतो लान्तस्य ॥७॥२॥२॥

दी—। 'लृ' इति लुप्तपष्ठौकम् । अतः समीपौ यौ लौ
तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि'
(२२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः—' (२२८४) इति
विकल्पस्य चापवादः । मा भवान् आलीत् । अयं स्वरितेदित्येके ।
तस्मै अलते इत्याद्यपि । जि फला ५१६ विशरणे । 'ढफल—'
(२३०१) इत्येत्त्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । 'मील
५१७ श्मील ५१८ स्मोल ५१९ स्मील ५२० निमेषणे' । निमेषणं
सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । 'पील
५२१ प्रतिष्टम्भे' । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । 'शील ५२२ वर्णे' ।
निनील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति । 'कील ५२४
वम्बने' । 'कूल ५२५ आवरणे' । 'शूल ५२६ रुजायां
सङ्कोषे च' । 'तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोषणम् ।
तच्चान्तर्गतस्य वह्निर्निस्सारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ सङ्घाते' ।
'मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्' । 'फल ५३० निष्पत्तौ' । फेलतुः ।
फेलुः । 'चुल्ल ५३१ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।
'फल्ल ५३२ विकसने' । चिल्ल ५३३ शैथिल्ये—भावकरणे च ।
'तिल ५३४ गतौ' । तेलति । 'तिल्ल' इत्येके । तिल्लति ।
'वेल्ल ५३५ चेल्ल ५३६ केल्ल ५३७ खेल्ल ५३८ व्हेल्ल ५३९ वेल्ल
५४० चलने' । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः । पेल्ल ५४१
फेल्ल ५४२ शेल्ल ५४३ गतौ' । 'वेल्ल' इत्येके । खल्ल ५४४
सखलने' । चखलल । अखललीत् । 'खल ५४५ सञ्चये' ।
'गल्ल ५४६ अदने' । गलति । अगलीत् । 'घल ५४७ गतौ' ।

सलति । 'दल ५४८ विशरणे' । 'खल ५४८, खल ५४९
 आशुगमने' । शखाल । अखालीत् । शखल । अखलीत् ।
 'खोलृ ५५१ खोक्तृ ५५२ गतिप्रतिघाते' । खोलति । खोरति ।
 'धोक्तृ ५५३ गतिचातुर्थ्ये' । धोरति । 'त्सर ५५४ छद्गतो'
 तत्सार । अत्सारीत् । 'कसर ५५५ हर्षने' । चकार ।
 'अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्थः'
 चरतिर्भक्षणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवान् अभ्रति ।
 अङ्गान्यरेफस्यातः समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः । 'ष्ठिबु ५६०
 निरसने' । 'ष्ठिबुक्तमु—' (२३२०) इति दीर्घः । ठीवति ।
 अस्य द्वितीयो वर्णष्टकारोदेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतु ।
 तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । 'हलि च—'
 '(३५४) इति दीर्घः । ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयम-
 जन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ।
 जयति ।

The word 'लृ' (in the rule) is an instance of लुप्तपठौ i.e. is
 elliptical for 'लृस्' । The sense is—The वृद्धि substitute is directed
 to the short अ of an अङ्ग (verbal stem) which ends in लृ or र
 provided this ल and र are very closely connected to (or are
 invariably present after) the short—अ । This rule supersedes
 the prohibition (of वृद्धि) taught in the rule 'नेटि' (२२६४) and
 and the optional presence of वृद्धि taught in the rule 'अतो हलादेः—'
 (२२८४) । Thus 'मा भवान् आलीत्' 'you should not dress' yourself
 etc. Here the word 'मा' (माङ्) has been introduced to make

the वृद्धि obvious to the view ; otherwise the augment आट् being joined to आलीत् (अल् + इट् + सिच् + ईट् + त्) it would not have clearly been known whether it (आलीत्) is the result of सन्धि or वृद्धि ; for the form is the same in both the cases. अल् etc.—Some say that अल् is खरितेत् or खरित—pitch-eliding. In that case अल् would also give अलते etc by the rule 'खरित-जित्, कर्त्तृमिप्राये क्रियाफले' (2158). जि फला, जि for 'जीतः क्तः' (3088) and आ for 'आदितय' (3036). अफालीत् (सिच्) by this rule. अट् वृद्धि—'to march quick', अट् आलीत् (लुङ्) by this rule. अट् वृद्धि—want of वृद्धि by the explanation 'अतः समीपौ' । मा भवान् अभीत्—here the रेफ (र्) being not closely connected with the अ of अट् i.e. being intervened by भ in the middle, there is no वृद्धि of the short अ by this rule. जि to win. :—

मित—। लुप्तषष्ठीकम् इति । लुप्ताषष्ठी (विभक्तिः) यस्य तत् इति विग्रहः ।
 'लुप्त' इत्यनुक्ता 'लु' इत्युक्तम् इत्यर्थः । लुच रश्च इति समाहारद्वन्द्वान्तस्य—अन्तगृह्येण
 लुग्रीहिसमासात् षष्ठ्यां 'लुप्तस्ये'ति । लुप्तषष्ठीकत्वमेव विग्रहयति । परस्मैपदेषु—
 (२२६७—७।२।१) इत्यतोऽनुवर्तेरित्यर्थः । मा भवान् आलोतु इति । अत्र माङ्
 लुप्तपुःसरमुदाहरणम् आडभावेन अलतेरकास्य वृद्धिः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति बोध्यम् ।
 आडगमेषु हि संहितया आलोदिति भवेत् । अतः समीपौ किम्—आलोरीतु
 भूलोतु । अतएव सूत्रे 'लुप्तस्येति' अन्तगृह्यणं कृतम् । अन्यथा तदन्तविधिनेव
 तत्सिद्धे अन्तगृह्यणं व्यर्थं स्यात्—इति समीप्यार्थे व्याख्यातम् । लुप्तस्य किम्—
 मा भवान् अतौत् । अत सातत्यगमने—इति धातुः । अयं खरितेदिति—तेन तेषां
 लते—'खरितं जित्—' इति विकल्पेन अलते इत्यादि भवति । अफालौत्—अनेन
 लतेषु वृद्धिः । जिफला इत्यत्र जित्करणम् 'जीतः क्तः' इति निष्ठायेम् । आत्करणञ्च
 'आदित्ये'ति इट्—निवेदयार्थम् । शील इति । अयं चुरादिरप्यस्ति—शीलञ्च

नीलनिचोलम्' इति जयदेवः । अल शब्देति—अशालीत् अनेन वृद्धिः । अशालीत्
अतः समीप—त्वाभावात् वृद्धभावात् । लर इति । लृत्कार इत्यादिः ।
अलारीत्—अत्र रकारस्य—अतः समीपत्वाद् अनेन वृद्धिः । मा भवान् समीपत्वात्
अत्र वृद्धभावं स्पष्टयति—अङ्गान्तरफलेति । भकारेण व्यवधानादित्यर्थः ।
इति अयमजन्तेष्विति—इकारान्तत्वात् । जि + लिट् णल इति स्थिते—

२३३१ । सन्लिटोर्जेः ॥७३॥५७॥

दी— । जयतेः सन्लिटिणमित्तो योऽप्यासस्ततः परस्य लुप्
स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगुः । जिगयिथ—जिगे
जिगाय—जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात्
अजैषीत् । 'जीव ५६२ प्राणधारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३
मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये' । पिपोव । मिसीव
तितोव । निनीव । 'क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसनं' ।
५६९ तुर्वी ५७० युर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थः ।
जर्वाञ्चकाय । 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः । तुर्व
'गुर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'मुर्वी ५७५ बभर्त्त
'पूर्व ५७६ पर्व ५७७ सर्व ५७८ पूरणे' । 'चर्व ५७९ अदन्ति
'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दपि
'अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति
सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्तौ' । इन्वति । इन्वाञ्चकाय
'पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिचि ५९० सेचने' । इति
मूङ्गान्योष्मादिरित्येके । 'सेचने' इति तरङ्गिण्याम् । पिवति

पिपित्व । ह्रिवि ५८१ दिवि ५८२ घिवि न०३ जिवि ५८४
ग्रीणार्थाः । ह्रिन्वति । दिन्वति ।

कुल is enjoined to जयति i.e. the ज of the root जि is replaced
by ग, when it (जि) comes after the अभ्यास, effected or
caused by the affix सन् or लिट् । Thus जि+णल्=जि जि ञ
'चो कृति' (254)=जि गै ञ=जिगाय । जि जि अतुस्=जि गि अतुस् etc
(no guna due to कित्त्व of अतुस् by 'असंयोगात्' 2242) जिगयिष—जिगेष
—the augment इट् is optional here by the saying 'अनन्तोऽकारवान्वा
तास्रनिट् घलिबेडयम्' । जिगाय जिगय—('णलुत्तमोवा') (under 'कृतो—' 2296)
जिग्यिष जिग्यम् (इट् by 'क्राद्यन्तो लिटि सेड्भवेत्' and यण् by एकनेकाचः
(372). जेता—('तास्रनिट्') । जीयात् (आशीर्लिङ्—अकृतसार्व—(2298).
जैषीत्—(सिचिठडिः—) । ह्रिवि (ह्रिन्) 'इदितो नुम घातोः'—ह्रिन्वति :—

मित— । सन्लिटोः + जेरितिच्छेदः । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी, ननु पर—
सप्तमी अभ्यासविशेषणम्—तदाह—सन् लिट्निमित्तो योऽभ्यास इति । 'अभ्यासाच्च'
(३४२०—७३१५५) इत्यतोऽभ्यासादिति पञ्चम्यन्तमभ्यासपदमनुवर्तते । कुलमिति—
'चोः कुचिष्यतोः' (२८६३—७३१५२) इत्यतः कुलच्चागुवर्तते । 'सन् लिट्
निमित्तो योऽभ्यास' इत्येतन्माधवमतम् । 'सन्लिटि च परे योऽस्यास' इति परसप्तम्या-
नुवचपुरःसरं प्राचा व्याख्यानं नादृतम् । जयतेर्द्यङ्लुगन्तात् सनि 'जेजायिषति' इत्यत्र
कुलप्रसङ्गात् इति बोध्यम् । जिगाय—जि जि णल्=जि गै ञ=जि गै ञ
(चो कृति इति ठडिः—तत आयादेशः) । जिग्यतुः—असंयोगादिति किलाद्
गुणभावः । जिगयिषेति 'एकाच उपदेशे—' इति बाधित्वा भारद्वाजिनियमाद्
इड्विकल्पः । जिगाय—जिगय—'णलुत्तमोवा' इति णिडिकल्पाद् ठडिविकल्पः ।
जिग्यिषेति—क्रादिनियमादिट् । 'एरनेकाच' (२७२) इति यण् । जेता—अनिट्—
अन्तात् तासाविडभावः । जीयात्—आशीर्लिङि—'अकृत'—(२२९८) इति दीर्घः ।

अज्ञेयोत्—सिचिद्धिः—(२२६७). इति वृद्धिः । लटि- जेषति लङि- जेषति इति । हिनवति इत्यादौ नुनि रूपम् । अथ धिनेर्विशेषविधिसाह—

२३३२ । धिन्विक्कण्वोर च ॥३१॥८०॥

दी— । अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च प्रविष्ये ।
'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवद्भावाद् लघूपधगुणो
न । उ-प्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुत ।
धिन्वति ।

अकार is the final substitute of धिन्व and कण्व i. e. the final letter व of धिन्व and कण्व is replaced by अ and the affix उ is attached to them in connection with शप् । Then धिन्व and कण्व become धिन and कण । Then comes उप्रत्यय । And this उप्रत्यय is आर्द्धधातुक by 'आर्द्धधातुकं शेषः' । Thus the rule 'अतो लोपः' (2308—6. 4. 48) comes in. Then by धिनो धिन becomes धिन् । Now appears the rule 'उगन्तलघूपधस्य' (2189—7. 3. 86) to take effect upon it. But it is counteracted by the स्थानिवद्भाव of अलोप i. e. though the affix अ has disappeared by 'अतो लोपः' yet it is to be treated as present (अकारवदेव विभाव्यम्) । Thus the इ of धि ceases to be the penultimate; for the root is धिन in reality, and not धिन् ; so there is no लघूपधगुणः । See also our notes under धिनोति in Kirat 1. sl. 22. (Here you cannot rejoin that अलोप is not to be taken, as स्थानिवत् by the rule स्थानिवदादेशोऽनलविधौ (३८१ १११५६) as in the case of a single letter (अलसकम्) अ ; for अ is not a letter, originally connected with the root. The

लोप here is an अजादेश and ceases to be an अलिवधि । It is for this reason that Panini has stated as 'धिविक्त्वोरच' and has not said धिविक्त्वोर्लोपय, in which case it would be open to the above objection). Now the affix उ attaches itself to धिन् giving धिनु by 'अतो गुणे' (191—6. 1. 97). This उ is gunnated where the affix after it drop its प् (as तिप्, सिप्, मिप् etc). Thus धिनोति धिनोषि etc. धिनुतः (for तस् is not पित्) (Cp. 'सार्व—' २२३४) । धिण्वन्ति—(by इकोयणचि (48). (श्वविषये is to be taken as—in place of शप्) । धिणु + वस् :—

नित— । धिविक्त्वोरचोः + अ च इतिच्छेदः । धिन्क्त्वम् इत्यनयोरीकां निर्दिष्टयोः कृतद्वन्द्वसमासयोः षष्ठीद्विवचनम् । तदाह—अनयोरेकार इति । अजादेशः अलोऽन्त्यस्य इत्यनेन वकारभावस्यैव भवति । 'तनादिक्त्वम् अः' (अ१।६८) इत्यत उरिति अनुवर्तते । 'कर्त्तरि कृत—' 'सार्वधातुके यक्' इति च । ततः सार्वधातुकपदं श्वर्थे परिणमयन्नाह—श्वविषये सति यत्र शप् भवति तत्र इत्यर्थः ; शपः स्थाने इति निष्कर्षः । एतेन धिन् इत्यस्य वक्ष्यले अकारे आदिष्टे धिन इति जाते उपप्रत्ययेन च धिन उ इति स्थिते आह—अतो लोप इति । 'सार्वधातुके शेष' इत्यनेन अप्रत्ययस्य आर्द्धधातुकत्वम् । उप्रत्ययस्य आर्द्धधातुकान्तरं परतस्तिष्ठति । तेन अतो लोप इत्यनेन धिन् उ इति स्थिते धिनोतेर्लघूपधगुणं वारयति—तस्य स्थानिवद्भावोक्तिः । तस्येति अलोपस्य अजादेशत्वादिति भावः । (अ इति स्थानी तस्य 'लोप' इति आदेशः । स च 'अ' अज्भवति । तेन तत्स्थाने य आदिष्यते स अजादेशो भवति । लोपस्य आदिष्यते । अतय 'लोपः' अजादेशः । स च पुनः स्थानिवद् भवति यतः तस्य पूर्वत्वेन दृष्टस्य धिनोतेस्तिवादयो विधीयन्ते । एवञ्च धिनोतेरिकारस्य उपधात्वाभावात् गुणो निवर्तते अकारान्तत्वात् (धिन् अपि स्थानिवद्भावाद् धिन एव भवति) । तदाह—लघूपधगुणो नेति । पितृसु—तिप्सिपादिषु इत्यर्थः । धिनोति=स्पष्टम् । धिनुतः पितृभावान्न गुणः । धिन्वन्ति—इकोयणचि इति यथादेशे रूपम् । धिनु + वस् इति स्थिते :—

२३२३ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ॥६।४।१०७॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपः
वा स्यात् स्वीः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः ।
मिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि ।

The final (i.e. the उ) of an अङ्ग or verbal base which
ends in उकार—an affix not having a conjunct letter preced-
ing it—disappears optionally when न and व follow. Thus
धिन् उ वस्=धिन् ० वस्=धिन्वः । Similarly धिन्मः । But in धिनोमि
because the पितृविधि follows on लोपविधि, so गुण prevails.

मित— । लोपः + च + अस्य + अन्यतरस्याम् + स्वीः इतिच्छेदः । अङ्ग-
कारात् सूत्रस्यस्य 'अस्य' इत्यस्यार्थमाह तदन्तस्य (उकारान्तस्य) अङ्गस्येति ।
'स्वी'रिति भवयोः परयोरिति सप्तम्यन्तम् । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति' पुन-
स्तुलम् ; तदाह—असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार इति । धिन्वः—धिन् उ वस् इ-
स्थितेऽनेन उलोपे रूपम् । एवं धिन्म इत्यत्र । ननु धिनोमि इत्यत्र स्यात्
सदभावादपि कृतो नलोप—इत्यत्राह—मिपित्विति लोपापेक्षया परत्वादित्य-
'असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार' इति किम् । शक्रुवः । आप्रुवः । अत्र 'वि' इति
इति संयोगवर्णसत्त्वान्नलोपः । प्रत्ययोकार इति किम्—यु मिश्रणे इति धातु-
वकारमकारे च परे—युवः, युमः—इति लोपो ना भूत् ।

२३३४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०६॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारः तदन्तादङ्गात् परस्य
हेलुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वसाद-
धिनवाव । धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । रिवि ५८५ रवि

५८६ धवि ५८७ गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । 'कृवि ५८८
हिंसाकरणयोश्च' चकाराद् गतौ । 'कृणोति' इत्यादि धिनोतिवत् ।
अयं स्वादौ च । 'भव ५८९ वन्धने' । भवति । भवतुः ।
मेवुः । अमवीत्—अमावीत् । 'अव ६०० रक्षण-गति-कान्ति-
प्रीति-दृश्यवगम-प्रवेश-अवण-स्वास्थ्य-याचन-क्रियेच्छा-दौष्ट्या-लि-
ङ्गन-हिंसादान-भागवद्विषु' । अवति । आव । मा भवान्
अवीत् । 'धावु ६०१ गतिशुद्धयोः' । स्वरितेत् । धावति—
धावते । दधाव—दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । 'धुच् ६०२ धिच् ६०३
सन्दोषनक्लेशनजीवनेषु' । धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते ।
दिधिक्षे । 'वृच् ६०४ वरणे' । वृक्षते । ववृक्षे । 'शिच् ६०५
विद्योपादाने' । शिक्षते । 'भिच् ६०६ भिक्षायामलाभे लाभे
च' । भिक्षते । 'क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि' । 'बाधने'
इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । 'दच् ६०८ दृष्टौ शीघ्रार्थ
च' । दक्षते । ददक्षे । 'दीच् ६०९ मौण्डेय्योपनयननियम-
प्रतादेशेषु' । दीक्षते । दिदीक्षे । 'ईच् ६१० दर्शने' ।
ईक्षाञ्चक्रे । 'ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' । ईषाञ्चक्रे । 'भाष
६१२ व्यक्तायां वाचि' । भाषते । 'वष ६१३ स्नेहने । दन्त्यो-
ष्ठादिः । ववषे' । 'गेष ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'ग्लेषृ'
इत्येके । अन्विच्छा = अन्वेषणम् । जिगेषे । पेषृ ६१५ प्रयत्ने ।
पेषते । जेषृ ६१६ शेषृ ६१७ एषृ ६१८ प्रेषृ ६१९ गतौ ।
जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । 'रेषृ ६२० हेषृ ६२१

क्लृप् ६२२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृकशब्दे । ततो हो
 अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ऋषते । कासृ ६२३ शब्दे
 कुत्सायाम् । कासाञ्चक्रे । 'भासृ ६२४ दीप्तौ' । वभासे
 'णासृ ६२५ रासृ ६२६ शब्दे' । नासते । प्रणासते । 'पा
 ६२७ कौटिल्ये' । नसते । 'भ्यस ६२८ भये' । भ्यसते ।
 वभ्यसे । 'आडः शसि ६२९ इच्छायाम्' । आशंसते ।
 आशशंसते । 'ग्रसु ६३० ग्लसु ६३१ अदने' । जग्रसे । जग्लसे ।
 'ईह ६३२ चेष्टायाम्' । ईहाञ्चक्रे । 'वहि ६३३ महि ६३४
 वृद्धौ' । वंहते । ववंहे । मंहते । 'अहि ६३५ गतौ' ।
 अंहते । आनंहे । 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्' ।
 जगर्हे । जगल्हे । बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये' । ओष्ठादी ।
 'वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' । दन्त्योष्ठादी ।
 केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठादितामनयोरोष्ठादितां चाहुः । 'प्लि
 ६४२ गतौ' । पिल्लिहे । 'वेह ६४३ जेह ६४४ बाह ६४५
 प्रयत्ने' । आद्यौ दन्त्योष्ठादिः । अन्यः केवलोष्ठादिः ।
 'उभावप्योष्ठादी' इत्येके । 'दन्त्योष्ठादी' इत्यपरे । जेह
 तिर्गत्यर्थोऽपि । बवाहे । द्राह ६४६ निद्राचये । 'निद्रे
 इत्येके । 'काशृ ६४७ दीप्तौ' । चकाशे । ऊह ६४८ वितर्के ।
 ऊहाञ्चक्रे । 'गाह ६४९ विलोडने' । गाहते । 'जगाहे ।
 जगाहिषे—जघान्ते । जगाहिठे—जगाहिध्वे—जघाटु ।
 गाहिता ।

an an उकार—the affix having no conjunct letter preceding it (उ). Thus धिन् उ हि=धिन् उ ०=धिनु । The augment आट् (directed by 'आडुत्तमस्य पिच्च' (2204—3. 4. 92) is persisting or compulsory. (नित्य). Hence it precedes उकारलोप enjoined by this rule (6. 4. 106) although it follows upon the former ; for there runs the परिभाषा—'पूर्वपरनित्यानन्तरङ्गापवादा-नामुपतोत्तरं वल्लोयः'. Thus धिनु आव (आट् वस् सलोप by नित्यं ङितः (2200)=धिनी आव (उ is gunnated and does not elide for the व is now intervened by आ)=धिनव् आव (अवादेशः)=धिनवाव । Similarly धिनवाम and also धिनवानि । जिवति etc— an example of जिवि read after धिवि । अमवीत्—अमावीत् by optional वृद्धि by 'अतो हलादेर्लघोः (2284—7. 2. 27). अव—कान्ति to wish. प्रीति—to be glad. दक्षि—to be satisfied. अवगम—to know. स्वाम्यर्थ—to exercise influence. अवाप्ति—to have. ना भवान् ववीत् here वृद्धि is prohibited by 'नेटि' (2268).

अथोभान्ताः etc—i.e. ending in शषसह hence, upto वृषि. (652) शक्तिकरणे । शिच—to learn. केचित् तु etc. i. e. read vice versa. उह—to surmise. conjecture etc. गाहू (गाह्) to bathe, enter etc. जगाहिषे—जघाक्षि the augment इट् is optional here because the root is ऊदित्—ऊ dropping. जगाहिद्ध—जगाहिष्वे—जगाद्धे । The first, two are according to the rule 'दिभाषेष्टः (2325). and the last (जगाद्धे). is thus—गाहू गाह्व् = गगाह्व् (by ऊसः)—ज गाह्व् (by 'ऊहोयः') जगाद्ध्व् (by 'होढः'—324—8. 2. 31)—जगाद्ध्वे (by 'एकाचो वशी भष् भषन्नस्य भञ्जोः' (113—8. 4. 41)—जघाद्ध्वे (by 'एकाचो वशी भष् भषन्नस्य भञ्जोः' (326—8. 2. 37) । जघाद्ध्वे (by 'हो ढेलोपः' (2835). गाहिता (लुट्)

इत्तास्। This is in case of इट् and when इट् is wanting then गाह् + ता = गाढ् डा = गाढ् घा (by 'भ्रषस्तयोर्धोऽधः' (2280—8. 2. 40) = गाढ् ता (by घृनाष्टः (113) = गाढा by the next rule :—

मित्त—उतः + च, प्रत्ययात् + असंयोगपूर्व्यात् इतिच्छेदः। उतयेति उकारस्य

'प्रत्ययात्' इति—'असंयोगात्' इति चैतस्य विशेषणे तदाह—असंयोगपूर्व्यात् इति असंयोगः ('हलोऽनन्तराः संयोगः') पूर्वी यस्मादिति विग्रहः। न तथा असंयोगे पूर्वस्तस्यात्। अङ्गाधिकारादाह—तदन्तादङ्गादिति। हेरिति 'अतो हेः' (२२०२—६।४।१०५) इत्यतो हेरिति 'चिणो लुक्' (२३२९—६४।१०४) इत्यतो लुगिणश्चानुवर्तनात्। धिनु इति स्पष्टम्। नित्यत्वादिति—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुक्तं चरं वलीयः' इति न्यायेन वलीयस्वादाटः प्राक्प्रवृत्तिः। नित्यो हि विधिः। अङ्गतेऽपि वेतरे—प्राप्नोति इति भाष्यवचनात्। ततश्च आट्-प्रवृत्त्या वकारस्य व्यभिचारेण—उलोपाभावे तस्यगुणे—अवादेशे धिनवाव इति (धिनु आट वस्—धिनु आव—धिनो आव—धिनव् आव इति) ; एवम् धिनवाम। धिनवानि इतितु—धिनु मिपरि स्थिते 'निर्निः' इति मिभावे पूर्ववत् 'आडुत्तमस्यपिञ्चेति' आडागमे धिनु शक्तिरिति जाते पिच्छादगुणे अवादेशे—रूपम्। कृवि इति 'धिविक्लृष्वो—' रिति शीघ्रग्रहणं तदाह—धिनोतिवत् इति। अयमिति कृवि। अमवीत्—अमावीत्—एते हलादेरिति वृद्धिविकल्पः। अवेति—अवगमो बोधः। अवाप्तिरधिगमः। भवान् इति—नेटीति वृद्धिनिषेधः। मा भवानतीदितिवत्। स्वरितेत्—इति तत्पदविकल्पः (स्वरितजित इत्यनेन) इति दर्शयति धावते धावषे इति—

अथोष्णान्ताः इति—उष्ण (श ष स ह) वर्णान्ता इत्यर्थः। ततश्च उषि (११) कान्तिकरणे इत्यन्तानां लाभः। दीचेति मौष्ण्य—इज्या—उपनयनं—नियन्ता आदेशेषु इतिच्छेदः। तत्र मौष्ण्यं केशवपनम्—इज्या यज्ञः इति अन्तः स्यादात्ता कासाञ्चक्रे—'कासंप्रत्ययादाम्—इत्याम्। आङः शसि इति आङ् पूर्वः इति यावत्—'तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय' (महाभारतम्) ; 'आशंसति' सनितिषु सुराः" इत्यादि शकुन्तले। "आशंसता वाणगतिं वृषाह" इत्यादि तु शस सतीभूदिपरञ्चैपदिनो ग्रहणम्। केचित्ति—विपर्ययः

पठन्ति इति भावः । काश्च दीमाविति यथा सूर्यः प्रकाशते इत्यादि । ऊह-
 मितकं—विहितवितर्को युक्त्यर्थनिर्णयः । ऊहते इति—‘कथं तर्हि’ ‘अनुक्तम-
 पूरति पण्डितो जनः’ अनुदात्तत्वलक्षणस्य तद्धोऽनित्यत्वान्नदोष इत्याहु’रिति तत्त्व-
 बोधिनौ । गाह् (ऊदित्) गाह इति शेषः । विलोडनमत्र प्रवेशनादर्थपरं न तु
 प्रतिपातार्थकमिति ध्येयम् । जगाहिषे—जघाचे—ऊदित्वात् ‘स्वरतिमृतिवृत्तिधूष् दितो
 ग’ इति इङ् विकल्पः । जघाचे इति । इडभावे जगाह् से इति स्थिते ‘हो ढ’
 इति जगाढ् से इति जाते, एकाचो वशो भष् इति जघाढ् से इति सम्प्रयमाने ‘षटोः
 षि, (२८५), इति जघाक् से इति भवति ततः सस्यादेशावयवत्वेन पत्ते—जघाचे
 इति सिद्धम् । जगाहिडे—जगाहिध्वे—जघाढे इति । विभाषेः इति ढत्वविकल्पात्—
 पूर्वपद्वयम् । एतद् इट् पत्ते, इडभावे तु जघाढे इति । तदेवं प्रक्रिया—जगाह्ध्वे
 —(होढः)—जगाढ्ध्वे—(एकाचो वशोभष्—) जघाढ्ध्वे—(णुनाष्टुः)—
 जघाढ्दे—जघाढ्द्वए—(‘ढो ढ’ लोपः)—जघाद् वए—जघाढे । गाहिता—
 लुङि—इट् पत्ते इडम् । इडभावे तु गाह्ता इति स्थिते—होढः—गाढ्ता (ऋषस्त-
 षोर्षोऽवः (२२८०—८२१४०)—गाढ् धा—(णुनाष्टुः)—गाढ्दा ततः—
 २३३५ । ढो ढे लोपः ॥८२११३॥

दी— । ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाढा । गाहिष्यते—
 घाच्यते । गाहिषीष्ट—घाचीष्ट । अगाहिष्ट अगाढ् । अघा-
 चाताम् । आघाच्यत । अगाढाः । अघाढम् । अघाचि ।
 ‘गृह् ६५० गर्हणे’ । गर्हते । जगृहे ।

“ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वि गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन”
 (वार्त्तिक ५८३) । जगृहिषे—जघृचे । जघृढे । गर्हिता—
 गर्हा । गर्हिष्यते—घच्यते । गर्हिषीष्ट—घृचीष्ट । लुङि ।
 जगर्हिष्ट । इडभावे—

A ढ elides when it is followed by another ढ । गाहिष्यते—

चाक्ष्यते—the former is with इट् and the latter without (in लृट्) । Thus गाह् + इट् स्यते ; गाह् स्यते = गाढ् स्यते = चाढ् स्यते = चाक् स्यते ('एकाचो वशी भष्—') = चाक् स्यते (षटोः कः सि) = चाक्ष्यते । गाहिषीष्ट चाचोष्ट (आशीर्लिङ्)—(गाह् + इट् + सीयुट् + सुट् + त) and (गाह् + सीयुट् + सुट् + त = गाढ् + सीय् + स् + त = चाढ् सी स् त = चाक् सी स् त = चाक्षीष्ट) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्)—अट् गाह् इट् सिच् त (इट्पञ्च अट् गाह् सिच् त (इडभावपञ्च) = अ गाह् स् त—अगाढ् ० त ('भलो भलि' (2231—8. 2. 26) = अगाढ् ध (भषतयोर्धेऽधः) = अगाढ् = अगाढ् (by this rule). अचाक्षाताम्—अगाह् सिच् आताम् then 'घ' before 'घ' for 'ग', 'ढ' and then क् for ह and स changes into ष । So अघाक्षत (here क् is replaced by अत् by 'आत्मनेपदेष्वत्' (2258—7. 1. 5), अगाढाः—अट् गाह् सिच् यास्—अगाढ् ० यास्—अगाढ् ढास् etc. अघाढम्—अट् गाह् सिच् ध्यम् अगाढ् ० ढ्वम् etc. अघाक्षि—अट् गाह् सिच् इट् अगाढ् स इ—अघाक् ष इः गृह् (उदिगृह्णणे 'to condemn'. जगृहे here गृह् is not gunnated by the Vartika 'ऋदुपधेभ्यो लिटः' (593). See under rule 'आदिर्निट् इड' (2289—1.3.5). जगृहिषे etc like जगाहिषे etc.

मित—। स्पष्टम् । गाहिष्यते—चाक्ष्यते इड् विकल्पात् लृटि पूर्वमिदं परन्तु इडभावे, तदित्यम्—गाह् स्यते गाढ् स्यते (होढः)—चाक् स्यते (एकाचो वशी भष् इति भष्भावाद गकारस्य घकारः, 'षटोः कः सि' इति ढकारस्य च ककारः)—चाक् स्यते (षत्वं) ततो रूपम् । गाहिषीष्ट चाचोष्ट (आशीर्लिङ्) इड विकल्पः । इट्पञ्च—गाह् इट् सीयुट् सुट् त—गाह् इ सीय—स् त (सलोपः षत्वष्टुत्वानि । इडभावे—गाह् सीय् स् त—चाक्सीष ट् (भष्भावढत्वकलपत्वष्टुत्वानि) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्) अगाह् इट् सिच् त (इडभावे)—अगाढ् स् त (इडभावपञ्चे) अगाढ् ० ध (होढ—भषतयोः—सलोपश्च)—अगाढ्

लोपे)—अगाढ इति । अघाचाताम्—अगाह् सिच् आताम्—अगाढ
 आताम्—अघाक् ष आताम् (गकारस्य भवभावेन घकारः ; ठकारस्य कलम्
 षत्वम्) । एवमघाच्चत (आत्मनेपदेष्वन्तः (२२५८—७।१।५) इत्यदादेशो
 यः) । अगाढाः—अट् गाह् सिच् थास्—अगाह् स् थास्—अगाट् ० थास्
 (अघाचयोः)—अगाट् डास् (ट्टु नाट्टुः)—अगाडास् (ंढो ढेलोपः)—अगाढाः ।
 अघाट् म्—अट् गाह् सिच् ध्वम्—अगाह् स् ध्वम्—अघाढ् ंढोम् (ढो ढेलोपः) ।
 अघाचि—अट् गाह् सिच् इ (उत्तमैकवचनम्)—अगाह् स् इ—अघाढ्
 इ—अघाक् षि ततो रूपम् । गृह् (ऊदित्) गर्हणे इति । गर्हणं निन्दा ।
 गृह्ते पुगन्तलधूपधस्येति गुणः । जगृहे इति लिटि किलादगुणाभावं दर्शयति
 'अदुपधस्य इति वार्त्तिकमिदम् 'आदिर्जिटुञ्चवः' (२२८८—१।३।५) इति सूत्रस्था-
 न्नात् विवृतम् । जगृहिषे—जगृचे—ऊदिलाद् जगाहिषे—जघाढ् इतिवदिङ्-
 विकलः । जगृचे—गृह् + से गृह्गृह् से—अभ्यासस्य—उरदत्वं रपरत्वं हलादिशेषः
 भूत्वं ततः जगृह्से इति । तत एकाचोवयो—इति भवभावे हकारस्य ढलकाले
 षत्वत्वं—जगृक्षे इति । जगृढे—जघाढे इतिवत् । गर्हिता—गर्हा—गुणस्यता-
 नादेतिगाहिषत् । एवमन्यत्रापि गाह्वत् केवलं गुणेन विशेषः । इडभावे लुङि-
 र्पान्तरं दर्शयितुमाह—इडभावे इति—

२३३६ । शल इगुपधादनिटः क्तः ॥३॥१।४५॥

दी— । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चल्लेः क्तादेशः
 स्यात् । अघृच्छत ।

The affix च्लि is replaced by the substitute क्स (स) when
 the root is अनिट् and has शल् (श ष स ह) letters at the end and
 शल् (श ष स ह) letters for the penultimate. Thus गृह् + च्लि + त =
 गृह्गृह् क्स त = अ गृह् स त = अ घृ क् ष त ('हो ढः'—'एकाचो वयो'
 'अ'—'अट्टोः कः सि') ।

मित—। शलः + (इक्—उपधात्) + अनिटः क्तः इतिच्छेदः। 'धातो-
रेकाचो हलादिः—' (२६२६—३।१।२२) इत्यतोधातोरित्यनुवर्तनात्—शल इत्यनेन
तदन्तस्य गृहणम्। तदाह इगुपधो यः शलन्त इति। 'इक् उपधायां यस्वेति विपर-
शलः (शलन्तात्) इगुपधात्—अनिटः—इतिवयम्—अनुवर्तित्वम्यस्य धातोर्वि' शेषम्।
क्तः सिजपवादः। तस्य सकारः अकारेण सह तिष्ठति ककारो लुप्यते। अष्टक-
गृह् + च्लि + त इति स्थिते अनेन क्सादेशेऽडागमे—अ गृह् क्त त इति जाते क्त
किञ्चैन गुणाभावे—अ गृह् स त इति भवति। ततः पूर्ववत्—'हो टः' 'हो
काः सि—' 'एकाचो वशी भष्—' इत्येषां—प्रवृत्त्या षत्वे च अष्टकषत इति तयो-
रूपम्।

२३३७। क्तस्याचि ॥७।३।७२॥

दी—। अजादौ तडि क्सस्य लोपः स्यात्। 'अलोऽन्त्यस्य'
(४२)। अष्टृक्षाताम्। अष्टृक्षन्त। 'ग्लह ६५१ च'। ग्लहते।
'घुषि ६५२ कान्तिकरणे'। घुषते। जुघुषे। केचित् 'घ' इत्यदुपधं पठन्ति।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः। घुषिर ६५३ अविशब्देन।
'विशब्दनं प्रतिज्ञानं। ततोऽन्यस्मिन्नर्थ' इत्यके। 'शब्दे'
इत्यन्ये पेटुः। घोषति। जुघोष। घोषिता। इरित्वादङ् वा।
अघुषत्—अघोषीत्। 'अक्षू ६५४ व्याप्तौ'।

क्स clides when an अजादि (beginning with a vowel) or
(i.e. an आत्मनेपद affix) follow. By 'अलोऽन्त्यस्य' the final letter
only elides and not the whole word 'क्त'। Thus अष्टृक्ष + आताम् =
अष्टृक्ष + आताम् = अष्टृक्षाताम्। Had the अलोप not been ordained by

this rule then the form would have been अष्टचेयाताम् by the rule 'आतो ङितः' (२२३५—७।२.८७) । अष्टधन्त—अष्टच + अन्त (the whole (अष्टच) being अदन्त the rule 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) does not apply here).

अथाहंल्यताः—i.e. upto अह (७४०) पूजायाम् । घुषिर् (घुष्)—It has been made 'इर्—eliding' to make it have optional अङ् in लुङ् by 'इरितो वा' (२२६२) । प्रतिज्ञान—means to promise, to admit etc. बोधात् (by पुगन्त लघूपधस्य च) । अच् (अच्) to pervade.

नित—। क्सस्य + अचि इतिच्छेद । 'क्सस्य' इत्यस्मादेव ज्ञायते यत् आदेशोऽदन्त इति । अचि इत्यनेन तदादिविधिसदाह अजादाविति । तङ्गैति 'तुग् वा दुहृदिहलिङ्गुद्गामात्मनेपदे दन्त्य' (२३६५—७।३।७३) इत्यत एव अपकर्षणात् आत्मनेपदसिद्धौ, [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षः] इती 'तङ्गि' इति केषाञ्चित् प्रक्षेपः—काशिकादावनुक्तत्वादिति तत्त्वबोधिन्यादौ स्पष्टम् । अलोऽन्यस्येति—अनेन क्सस्य अ लोप इति भावः । अलोपाभावे तु अष्टचेयाताम् इति भवेत् 'आतो ङितः' (२२३५) इति ङिताम् इत्यादेशविधानानात् । अष्टधन्त—अष्टह भ इति स्थिते भस्य अजादित्वाभावात् क्सस्य अकारलोपो न भवति । तस्य (क्सस्य अलोपाभावात्) 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इत्यस्यापि अप्रवृत्तिः । भवभावद्वलकत्वघत्वानि पूर्ववत् ।

अथाहंल्यन्ताः इति—अहं (७४०) पूजायामित्यन्ताः घुषिर् (घुष्) 'इरितो वा' इति लुङि अङ्क्विकल्पार्थमिरित्करणम् । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । अष्टधत् इति अङ्पच् । अघोषीत् इति सिचपच् । इट् धातोर्गुण ईट् चिति ; सिजलोपः । अच् उदिन्-करणमिट्क्विकल्पार्थम् 'स्वरतिसूति—' (२२७२)—इति सूत्रात् ।

२३३८ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥३।१।७५५॥

दौ—। अक्षो वा श्रुप्रत्ययः स्यात् कर्त्रर्थे सार्वधातुके

परे । पक्षे शप् । अक्ष्णाति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति ।
 अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ—आनक्ष ।
 अक्षिता—अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्कोः—' (३८०) इति कलोपः ।
 'षढोः कः सि' (२८५) । अक्ष्यति । अक्ष्णातु । अक्ष्णहि ।
 अक्ष्णवानि । आक्ष्णात् । आक्ष्णवम् ॥ अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् ।
 ऊदित्वाद् वेट् । 'नेटि' (२२६८) । मा भवान् अक्षीत् ।
 (मा भवन्तौ) अक्षिष्टाम् । (मा भवन्तः) अक्षिषुः । इडभावे
 तु—मा भवान् आक्षीत् । (मा भवन्तौ) आक्षाम् । (मा
 भवन्तः) आक्षुः । तच् ६५५ त्वच् ६५६ तनूकरणे ।

The affix अ् is optionally attached to the root अच् when a सङ्घातुक affix follows in the active voice. शप् comes in when अ् is wanting. Thus अक्ष्णाति—etc. अक्ष्ण वन्ति by 'अचिथुधातु—' (२७१) उवह् । इति अचन्ति—'अतो गुणे—' (१८१) इति फरूप । आनक्ष—by 'अत आदेः' (२२४८) and 'तस्मान्नुङ् द्विहलः' (२२८८) । आनक्षिथ—आनक्ष—optional इट्, for the root is ऊदित् । इट् पक्षे—अच्, अच्, इट् यल्—अच्, अच्, इथ—आ गृह्, अच्, इथ—आन् अच्, इथ (हलादिः शेषः)—आनक्षिथ । इडभावपक्षे—आनक्ष—आनक्ष य—आनक्ष य—आनक्ष् ठ ('स्कोः—' (३८०—८२१२८) thus क elides and व becomes ठ by टुना टुः (११३) । अक्षिता—अष्टा (लुट्) । अक्षिष्यति—अक्ष्यति (लट्) the process of the latter is being shown thus—स्कोः etc. अक्ष् सति—अ ० षसति (then by षढोः—(२८५) ष changes into क्)—अक् सति—अक्ष्यति—अक्ष्यति । अक्ष्णातु—by 'पितृसु गुणः' as अक्ष्णाति etc. अक्ष्णहि—here 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्व्यात्' (२३३४) does not apply for च comes after a संयोगपूर्ववर्ण (ण्) hence no द्विलोपः । अक्ष्णवानि

३०० धिनवानि under 'धिन्विक्कण्वोर च' (२३३२) । आच्णोत्—अच्ण + लङ्
विप्—आट् अच्णो त् = आ अच्णोत् । आच्णवम्—आच्णो + मिप् (अम्)—
'तस्यस्यमिपो तांतंतामः' । अच्णयात्—विधिलिङ्—hence no दीर्घ by 'अकृत्—'
(२२६८) । अद्यात्—(आशीर्लिङ्) । Here neither श्रु nor शप् comes
in, for, it is an आदेशातुक । मा भवान् अचीत्—अचिष्टाम्—अचिषु—here
there is no वृद्धिः by the rule 'नेटि' (२२६८) । But if मा is dismissed
the लुङ् forms of अच् will be आचीत् आचिष्टाम् आचिषुः ect (by सन्धिः
with आट्) । When there is no इट्—वृद्धि will come in by
'वदन्नहलन्तस्याचः' (२२६७) giving (मा भवान्) आचीत् etc. तच् लच्
(कदित्)—to make thin or smooth etc.

मित— । अच्ः (६ष्टी१व) + अन्यतरस्याम् इतिच्चेदः । 'स्वादिभ्यः श्रुः'
(२५२३—३१।७३), 'कर्त्तरिशप्' (२१६७—३१।६८), 'सर्वधातुके यक्'
(२०५६—३१।६७) इत्येतेभ्यः क्रमेण श्रु रिति, कर्त्तरौति, सर्वधातुके इति चानुवर्तते ।
तदाह—श्रु प्रत्ययः स्यादित्यादि । तत्र श्चभावपक्षे शक्त्याह—पक्षे शक्ति । श्रु पक्षे
रूपं दर्शयति—अच्णोति इत्यादि । पित्सु गुण इत्युक्तत्वाद् गुणः । अच्णुतः—तसः
अपिच्चाद् गुणाभावः । अच्णु वन्ति—'अचिन्नु धातु—' (२७१) इत्युवङ् । अचति—
अपि रूपम् । लघूपधत्वाभावाद् गुणाभावः । अचन्ति 'अतो गुणे' (१६१) इति
पररूपजम्, भवन्ति इतिवत् । आनच्—लिटि 'अत आदि'रिति दीर्घः (२२४८)
ततः 'तस्यान्नुङ् द्विहलः' (२२८८) इति नुडागमः । अच् अच् अ—आच् अच् अ—
आनुटच् अच् अ—आन् अच इति । आनचिथ—आनष्ट इति । ऊदित्वादित्त्विकल्पः ।
पूर्वोक्तप्रक्रियया आनाच् इति जाते इटि थलि—आनच् इथ—आनचिथ । इडभाव—
पक्षे आनच् थ—आनक् थ—'स्त्रोः'—(३८०) इति कलोपे आनथ्य ततः—
एनाष्टुरिति यस्य एतुत्वे—आनष्ट इति । अचिता—अष्टा (लुट्) पूर्ववत् प्रक्रिया ।
वृटि रूपमाह—(इट्पक्षे) अचिष्यति (अच् इट् स्यति) ; अजिट्पक्षे—अच् स्यति
इति स्थिते स्त्रोरिति कलोपे अष् स्यते इति जाते—प्रदोः कः सि (२६५) इति

षस्य कत्वे स्यस्य षत्वे च अकथ्यति ततो अक्ष्यति । अक्ष्योत्—पित्ताद् गुणः । अक्ष्यु-
 अत 'क्ष्य' इत्यस्य संयोग-संज्ञकत्वेन उकारस्य संयोगवर्णपूर्वकत्वाद् 'उतथ—' (२३१४)
 इत्यस्याप्रवृत्तेर्हिलोपाभावः । 'अक्ष्यावानि—' 'मिनि' 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्यादिना—
 उपप्रत्ययस्य गुणेन अवादेशेन च 'धिनवानि' इतिवद् रूपम् । आक्ष्योत्—आडजादीना-
 मित्याद् पित्ताद् उपप्रत्ययस्य गुणः 'इतथे'ति (२२०७) तिप् इलोपश्च । अक्ष्यवम्—
 आङ्गुणावादेशाः, 'मिपः' अमादेशस्य 'तस्यस्यमिपां तांतंतामः' इति । अक्ष्युमात्
 इति श्रुपच्चे विधिलिङि रूपम् । 'अकृत' (२२८८) इत्यस्य आर्द्धधातुकविवक्षत्वाद्
 दीर्घाभावः । शपि तु—अचैत्—(विधिलिङि)—लङि—आक्षत्—लोटि—अक्षत् ।
 अक्ष्यात् इति त्वाशीर्लिङि । अवाहं धातुकत्वेन श्रुशपोरभावः । लुङि कं
 दशंथिष्णन् आह—ऊदित्वादिति । तव इट्पथे 'नेटि' (२२६८) इति वृत्ति-
 निषेधाद् अक्ष 'इत्यादि । माडभावेतु आक्षीदित्वादि समानमेव । इडभावेपदे-
 'वदप्रजति' (२६७) हलन्तलक्षणायां वृद्धौ आक्षीत्—इत्यादि । अवापि माडभावे
 पूर्ववत् । तच् त्वच् (ऊदित्)—तनूकरणं संस्करणं यथा—तच्छोति का
 तच्चा इति । अनयोः पूर्वस्यैव अ प्रत्ययो भवति नेतरस्येत्याह—

२३२८ । तनूकरणे तच्चः ॥३।१।७६॥

दो— । श्रुः स्याद् वा शब्दविषये । तच्छोति—तच्चति
 वा काष्ठम् । ततच्चिथ—ततष्ठ । अतच्चोत् । अतच्चिष्ठाम् ।
 अताच्चोत् । अताष्टाम् । 'तनूकरणे' किम् ? वारिभः सन्तर्चति ।
 भर्त्सयतीत्यर्थः । 'उच्च ६५७ सेचने' । उच्चांचकार । 'रच्च
 ६५८ पालने' । 'णिच्च ६५९ चुम्बने' । प्रणिच्चति । 'वच्च
 ६६० वृच्च ६६१ णच्च ६६२ गतौ' । वच्चति । स्त्रच्चति । नच्चति ।
 'वच्च ६६३ रोषे' । 'संघाते' इत्येके । 'मृच्च ६६४ संघाते' ।
 'म्रच्च' इत्येके । 'तच्च ६६५ त्वचने' । त्वचनं संवरणं त्वचो

ग्रहणं च । 'पक्ष परिग्रहे' इत्येके । 'सूक्ष्म' ६६६ आदरे' ।
 सुषूक्ष्म' । 'अनादर' इति तु काचित्कोऽपपाठः । अवज्ञा-
 वहेलनमसूक्ष्णम्' इत्यमरः । काचि ६६७ वाचि ६६८ माचि
 ६६९ काङ्क्षायाम् । 'द्राचि ६७० ध्राचि ६७१ ध्वाचि
 ६७२ घोरवाशिते च' । 'चूष ६७३ पाने' । चुचूष । 'तूष
 ६७४ पुष्टौ' । 'पूष ६७५ वृद्धौ' । 'मूष ६७६ स्तोत्रे' । 'लूष
 ६७७ रूप ६७८ भूषायाम्' । शूष '६७९ प्रसवे' । प्रसवोऽभ्यनु-
 शानम् । तालव्योष्मादिः । यूष ६८० हिंसायाम् । 'जूष
 ६८१ च' । 'भूष ६८२ अलङ्कारे' । भूषति । जष ६८३
 रुजायाम् । जषांचकार । 'ईष ६८४ उच्छे' । 'कष ६८५
 खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ भष ६८९ शष ६९० वष ६९१
 मष ६९२ रुष ६९३ रिष ६९४ हिंसार्थाः' । तृतीयषष्ठौ
 तालव्योष्मादौ । सप्तमो दन्तगोष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष ।
 शिषेय । शिशेषिथ । शिष्टा । कः—अशिचत् । अशेक्षत् ।
 जेषतुः । जभषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ।

The root तच् meaning to thin, gets the affix न् optionally
 in the matter of शप् i. e. when a सार्धधातुक follows in the active
 voice. तच्णोति like अच्णोति, and तचति like अचति । ततश्चिथ—
 ततश्—optional इट् because it is ऊदित् (see स्वरतिसृति—२२.७६) तच्
 तच् इथ—ततश्चिथ । तच्, तच्, थ=ततक्ष थ, then क is dropped by
 जोः (३८०), and थ becomes ठ by 'ह्रुनाष्टुः' (११३)—ततष्, ठ=ततष्ठ ।
 ततश्चोत् (लुङ्)—अट् तच् इट् सिच् ईट् त्—अतच्, इत् ईत् here ह्रि is

barred by 'नेटि' (२२६८)—अतच् इ० ईत् elision of स् by इट् इटि—
 अतच् ईत् । अतच्चिष्टाम्—अट् तच् इट् सिच् ताम् (तमस्ताम्)—अतच् इम् ताम्
 अतच्चिषुः—अट् तच् इट् सिच् भि (जुस्)—अतच् इम् उम्—अतच्चिष् उम्—
 अतच्चिषुस् । These are in the इट् पक्ष and in the इडभावपक्ष—अताच्
 etc—वृद्धिः here being enjoined by 'वदन्नज—' (२२६७) । Why
 तनूकरणे—'to thin or polish etc.'—witness वाग्भिः etc 'is reproach-
 ing with (harsh) words.' उच्च 'to sprinkle.' उच्चाच्चकार—'आम्' comes
 because it is इजादि and गुरुत्वान् by 'संयोगे गुरुः ।' प्रणिञ्चति—being
 णोपदेश, णिच् first becomes निच् by 'णोन्' then by 'उपसर्गादसमासेपि—'
 (२२४७) gets णत्व । क्वाचित्क—means (read) somewhere. चूष १
 drink (to suck). शूष प्रसवे—here प्रसव means permission. शिषे-
 लिट् of शिष to injure etc. क्सः (in लुङ्) i.e. by the rule 'त
 इगुपधाद—' (२२३६) ।

मित— । स्पष्टम् । ततच्चिथ—ततश्च । ऊदित्वादवेट् । इडभावे=ततश्च-
 तच् तच् थ—ततक्प् थ—कलोपः ष्टुत्वम्—ततश्च । अतच्चीत्—अताच्चीत्-
 ऊदित्वाद इट्पक्षे 'नेटि' (२२६७) इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्निषेधात् अतच्चीत् इति ।
 इडभावपक्षे तु 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (२२६७) इति वृद्धिः । भिप्रत्यये अतच्चिषुर्भि
 (भेर्जुस् इति ।) तनूकरणंभिन्नार्थं अुप्रत्ययो नेति दर्शयति—तनूकरणे किमिति
 उच्चाच्चकारिति—संयोगपरत्वेन गुरुमत्वाद आम् । प्रणिञ्चति—'उपसर्गादसमासेपि-
 णोपदेशस्य' (२२८७) इति मूर्धन्यादेशः । अनादरे इति—क्वाचित्कः इति-
 अमरादौ दर्शनादिति भावः । तथाच कोपः—'अवज्ञावहेलनममूर्ध्णमिति । का-
 इति—शल इगुपधात्—(२२३६) इत्यनेन लुङि इत्यर्थः । अशिञ्चत् (शिषीः रूपम्) । ए-
 रुष्रिषो रिङ्विकल्पं दर्शयितुमाह—

२३४० । तीषसहलुभरुषरिषः ॥७॥२॥४८॥

दी— । इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्द्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।

रोषिता—रोष्टा । रोषिष्यति । रोषिता—रोष्टा । रोषिष्यति ।
'भष ६८५ भर्त्सने' । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष ।
'उष ६८६ दाहे' । ओषति ।

The augment इट् is prefixed optionally to an आर्हधातुक affix, beginning with त्, when it follows the roots इष्, सृष्, लुभ्, रुष्, and रिष् । Thus रोषिता etc. by लघूपधगुण ॥ श्वरवः—'barking of a dog'. उष+लिट्—takes आम् by :—

मित— । ति+इषसहलुभरुपरिषः इतिच्छेदः । इष इत्यादि समाहार—
इमात् पञ्चम्यन्तम् । इष इच्छायाम् । एषिता—एष्टा । षहमर्षणे । सहिता—सोढा ।
भुष गार्ध्णे । लोभिता—लोब्धा । रुपरिषो हिंसायाम् । 'आर्हधातुकस्वेड् वलादे-
रित्यनुवृत्तेराह—आर्हधातुकस्वेति । ति इत्यनेन तदादिष्वङ्गं तदाह—तादेरिति ।
इष इति तुदादेः क्रादेय ग्रहणं न दिवादेः 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः'
इति वाचिकादित्याह—इच्छत्यादेरिति । रोषिता इत्यादि—लघूपधगुणे पूर्व्वत्
प्रक्रिया । श्वरवः कक्कुरशब्दः । उषो लिटि—आम्विकलार्थमाह—

२३४१ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥३।१।३८॥

दौ— । एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । ओषाञ्चकार ।
उवोष । उषतुः । उवोषिथ । जिषु ६८७ विषु ६८८ मिषु
६८९ सेचने' । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ ।
विविषिव । वेष्टा । वेक्षति । अविक्षत् । 'पुष ७०० पुष्टौ' ।
पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु
'पुष्' इति श्यना निहंशादयं सेट् । अतो न क्तः । अङ्गविधौ
देवादिकस्य ग्रहणान्नाड् । 'त्रिषु ७०१ स्त्रिषु ७०२ प्रुषु
७०३ प्रुषु ७०४ दाहे' । अेषति । शिश्रेष । अेषिता ।

श्लेषति । श्लिषेष्ट । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट् ।
 दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः ।

यत्तु अनिट् कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत् खोक्ति-
 विरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्रोष । पुप्रु
 ७०५ हृषु ७०६ मृषु ७०७ सेचने । 'मृषु' सहने च । इतौ
 हिंसासंज्ञनयोश्च । पर्वति । पपर्व । पृष्यात् । 'हृषु ७०८
 संघर्षे' । 'हृषु ७०९ अलीके' । 'तुस ७१० ऋस ७११ ऋस
 ७१२ रस ७१३ शब्दे' । तुतोस । जङ्गास । जह्लास ।
 ररस । लस ७१४ श्लेषणक्रीडणयोः । 'वस्तु ७१५ अदने' ।
 अयं न सार्वत्रिकः । 'लिट्यन्यतरस्याम्' (२४२४) इत्यर्धेस्त-
 देशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास
 प्रयोगः । अत्रैव पाठः अपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करण-
 मडि । अनिट् कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्वचित् तु
 विशिष्योपादानम् । घसति—घस्ता ।

In लिट्, the affix आम् comes optionally after these roots
 viz उष, विद and जाग्र । Thus—ओषाच्चकार by लघूपधगुण and अनुप्रवोष
 of कृ । In the आमभावपक्ष—उ उष अ—उवङ् ओष्, अ (by अभ्याससाधने
 (२२८०)—उव् ओष अ (लघूपधगुण)—उवोष । उषतुः—उष्, उष्, अतुस्—
 उ उष्, अतुः—here there is similarity of the letters उ and उ hence
 'अभ्याससाधने' does not apply and we get ऊषतुः ('by अकः सवर्णेदीर्घे'
 उवोषिथ—by इट्, लघूपधगुण and उवङ् । विवेषिथ—विष विष इट्, थ—विषि
 इथ—विवेष्, इथ (लघूपधगुण); affixes वस् मस् being कित् (by असंयोगान्तर-
 कित्) their substitutes व, म also are कित् i.e. अगुणौ hence

विविध विविधम् । वेषा—लुट् । वेत्यति—लुट्—विष्, सति (षटोः कः सि—)
 वेत्यति । अविचत् (लुङ्) कः by 'शल् etc' (2836). पुष्, 'to nourish.' It
 is सेट् hence पोषिता पोषिष्यति, 'अपोषीत्—अट् पुष् इस् ईत्—गुण—अपोष् ईत् ;
 under अनिट् roots पुष् is read as पुष्य with श्ङ् ; hence it (भ्वादि पुष्)
 is सेट् and thus does not get the affix क्सः । In the अङ् विधि,
 under 'पुषादिदुतादलुदितः परस्मैपदेषु' (२३४३), the root पुष्—is
 referred to be दिवादि hence it i. e. भ्वादि पुष् cannot have अङ् ।
 Thus अपोषीत् is the only form here in लुङ् । अयमपि i. e. the root श्लिष्
 (भ्वादि) is सेट् ; for Kaiyata and others (Haradatta etc) hold
 that 'दिवादि श्लिष् alone is read in the list of अनिट् roots. Hence
 the statement of न्यासकार (जिनेन्द्रबुद्धि) in the अनिट् verse (कारिका)
 'that both भ्वादि and दिवादि श्लिष् are सेट्, should be rejected on
 the ground that it (the statement) is not only at variance with
 his own saying but also with that of others (Kaiyata etc).
 कल (लु for अङ्) to eat. This is not used in all the tense
 affixes (लकारः) ; for had it been used every where Panini
 could not have again enjoined it optionally in place of अट् by
 the rule 'लिट्प्रत्यतरस्याम्' (२४२४) । And its sphere of application
 is to be known from implication or (open) expression. Thus
 its reading here shows that it is परस्मैपदी in शप् ; to make it लुदित्
 (ल—eliding) shows that it gets the affix अङ् (in लुङ्) ; its instruc-
 tion under the अनिट् कारिका proves that it (घस्) is वलादि आर्डधानुक ।
 But in क्करच् it is expressly mentioned by the rule 'सुघस्यदः क्करच्'
 (सुमर—घस्यर—अघर) । Thus in शप् घसति, in लुट्—वसा (because
 अनिट्) ; for लुट् we look forward—

मित—। 'कामप्रत्ययादात्मन्त्रे लिटि' (३।१।३५) इत्यतोऽनुवर्तते
लिटि आमिति । ओषाच्चकारेति । वेत्तिजागर्थोस्तु विदाच्चकार जागराच्चकार इति ।
उवोष—आमभावे हित्वं—'वाणार्णादाङ्' वलीयः, इति सवर्णदीर्घं वाधित्वा अङ्ग
गुणः, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यभ्यासस्य उवङ् ततो रूपम् । उपतुः—अतुसः कित्वेन
(असंयोगल्लिट् कित्) गुणाभावात् सवर्णपरत्वेन उवङादेशाभावस्ततो रूपम्
सवर्णदीर्घमाश्रित्य (अकः सवर्णे—') इति । उवोषिथ—यसः पित्त्वेन अङ्गस्य गुणं
अभ्यासस्य उवङि रूपम् । जिषविदादेः क्रादिवहिर्भूतत्वादाह—क्रादिनिवन्ता
इति । विवेषिथ—यलः पित्त्वेन धातोर्गुणः । विविषिव—कित्त्वेन गुणाभावः । वेत्
(लुट्) । वेत्त्यति—विष्, स्यतिप्—वेष्, स्यति—वेक्ष्यति—षढो कः सि (२८३)
अविचत्—(लुङ्) अट्—विप् क्स तिप्—अ विष् स त् (क्सस्य कित्त्वेन
तो गुणाभावः)—अविक्षत् ('षढो :—') । पुष पुष्ठाविति । अयं भ्वादिः । अतो लुङि
विशेषमाह—अनिटकेष्विति । धातुषु इति योज्यम् । दिवादेरेनिट्कत्वं, न भ्वादे-
स्तस्य सेट्त्वात् 'श्ल ङगुपधात्' (२३३६) इत्यस्याप्रवृत्त्या सिजिव भवति न क
इति भावः । ननु 'पुषादिट्प्रातादृष्यदितः परस्मैपदेषु' इति निर्द्देशादव न
प्रत्ययोऽपि भवेत् । नेत्याह—अङ्विधौ लिति—तत्र सूत्रे दिवादेरेव पुषेर्हणं न
भौवादिकस्य । अतोऽङ्गपि न । अतः सिचि अपोषीत् इति (अट्, पुष्, ङट्, सिच्
इट्—अपोष्, ईत्) । शिषु इति चत्वारोऽपि दाहार्थाः । अथति लघूपगुणः एवमनन्तः ।
शिष इति पुष इतिवत् भ्वादावपि पठ्यते दिवादावपि । तत्र कः सेट् कौशिट्
इति निर्णेतुम् आह—अयम् इति । शिष इत्यर्थः । सेट् (भ्वादिरेवेति) ।
भौवादिकशिषतेः सेट्त्वमेव प्रमाणयति—अनिट्स्यति । दैवादिकस्य दिवादे-
'क्षिप्यति कामपि चुष्यति कामपि कामपि रमयति रामाम्' (जयदेवः) इत्यस्य । इति
कैयटहरदत्तादयः इति । अथ न्यासकारं दूषयति—यत्विति न्यासगम्यो जिनेन्द्रकाः ।
इयोरिति दैवादिकभौवादिकयोः । स्त्रोक्तिस्त्वावत् 'अनिट्सु दैवादिकयो-
यहणम्' इति । गम्यान्तरविरोधश्च—कैयटादिगम्यै रिति बोद्धव्यम् । 'उपेत्यम्' कर्म
परित्याज्यम् । अयमिति—अयं घसृल (घस्) इति । लुदितकरणम् अङ्ग

लिङ्गमिति स्वयमेव वक्ष्यति । न सार्वत्रिकः—सर्वत्र लकारिषु प्रयोगो न दृश्यते
 इति भावः । तादृशानुमानस्य प्रमापकमाह—‘लिङ्गान्यतरस्याम्’ (२४२४) इति ।
 यद्यपि यद्यपि सार्वत्रिकोऽभविष्यत् तर्हि ‘अद भक्षणे’ इत्यस्य लिटि घसल्लादेशो व्यर्थोऽ-
 भविष्यत्—‘घसल्ल अदने’ इत्यनेनैव सिद्धेः पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । असार्वत्रिकत्वेऽपि
 आपकेन विशेषवचनेन च प्रयोगविज्ञानं भवेदित्याह ततश्चेति—अत्रैव घसल्ल
 पदं इति भ्वादौ पाठः—अय्यं परस्मैपदीति ज्ञापयति । लृटिदित्युक्तम् । अनिट्
 पाठु—अस्य पाठात् ज्ञायते यद्यमनुदात्तोपदेश इति । एतदेव बलादाहं धातुके
 प्रयोगविषये लिङ्गम् । एतानि लिङ्गानि (ज्ञापकानि) । अथ विशेषवचनमाह—
 अत्रासीति—‘सुघसल्लदः कारच’—(सुमरः घमरः, अमरः) इति । ‘उपादानं’
 वक्ष्यम् । घस्ता—बलादाहं धातुके लिङ्गमित्यस्योदहरणमिदम् । लृटिविशेषमाह—

२३४२ । सः स्याद्धं धातुके ॥७।४।४८॥

दी— । सस्य तः स्यात् सादावार्द्धधातुके । घत्सति ।
 घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यास्याप्रयोगः ।

A स् is replaced by त् when an आहं धातुक (affix) beginning
 with a स follows. Thus घस् + स्यति—घस्यति । अघसत्—अङ् । There
 being no implication or express injunction whatsoever, the
 root is not used in आशीर्लिङ् ।

मित— । सः सि + आहं धातुके इति छेदः । स इति षष्ठान्तं तदाह—सस्य
 इति । सीति सप्तम्यन्तम् आहं धातुकविशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाहं
 धादौ इति । घस् + स्यति—घत्सति । अघसत्—लृटित्करणलिङ्गात् अङ् । लिङ्गाद्य-
 भावादिति—लिङ्गस्य विशेषवचनस्य च अभावात् आशीर्लिङि घसतैः प्रयोगो
 वैयर्थः ।

२३४३ । पुषादिद्युतादलृट्प्रदितः परस्मैपदेषु ॥३।१।५५॥

दी—। श्यन्विकरणपुषादेद्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्छे
रङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अघसत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ भास
७१८ परिभाषणहिंसातज्ज'नेषु' । पिष्ट ७१८ पेष्ट ७२० गतौ ।
पिपिसतुः । पिपेसतुः । 'हसे ७२१ हसने' । एदिज्वात्र वृहिः ।
अहसौत् । 'निश ७२२ समाधौ' । तालव्योष्मान्तः । प्रपेशति ।
मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च' । तालव्योष्मान्तौ ।
'शव ७२५ गतौ' । दन्तप्रोष्ठान्तप्रस्तालव्योष्मादिः । शवति ।
अशवीत्—अशावीत् । 'शश ७२६ झुतगतौ' । तालव्योष्मा-
द्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ । 'शसु ७२७
हिंसायाम्' । दन्तप्रोष्मान्तः । 'न शसदद—' (२२६३) इत्येत्
न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । 'शंसु ७२८ सुतौ'
अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।
शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । 'चह ७२९ परिकल्कने'
कल्कनं—शाठ्यम् । अचहोत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । 'रह ७३१
त्यागे' । 'रहि ७३२ गतौ' । रंहति । रंछात् । 'दृह ७३३ दृहि
७३४ बृह ७३५ बृहि ७३६ शब्दे च' । 'वृ'हितं करिगर्जितम्
इत्यमरः । वृहिर् इत्येके । अवृहत्—अवर्हीत् । 'तुहिर् ७३७
दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने' । तोहति । तुतोह । अतुहत्
—अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका
स्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहत् ।
ओहिता । मा भवान् उहत् । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम्
आनर्ह ।

अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः । 'द्युत ७४१ दीप्ति' । द्योतते ।

The affix अङ् is substituted for च्छि coming after the roots पुप् etc, read with the विकरण—अनृ, after the roots under the द्युतादि class (see 'द्युदभ्यो लुङि' (२३४५)) and after the roots that drop च्छि, in the परस्मैपद । Thus अपुषत्—अद्युतत्—अधसत् । एदित्वात् i. e. by the rule 'ह्रान्त—' (२२९९) । आशिषि—because it is not इदित् and because it is कित् hence the न disappears by 'अनिदितां—' (४१५—४१२४) । अचहीत्—by 'ह्रान्तचण—' । अहहत्—अवर्हीत् by 'इरितो वा' । मा भवान् उहहत्—अङ् being डित्—no वृद्धि by 'किङिति च' । आनहं—'अत आदेः' (२२६८) enjoins अभ्यास दीर्घ and 'तस्मान्ननुट् (२२४४) enjoins नुट् ।

अथ etc—द्युत to shine—द्योतते by पुगन्तलघूपधस्य (२१८९)—

भित— । 'च्लिः सिच्' इत्यतः सिच् ; 'अस्यतिव्यक्तिव्यातिभ्योऽङ्' (२४३८) इत्यतोऽङित्यनुवर्तते । तदाह—च्लिरङिति । 'पुषधातुर्भादौ दिवादौ कृपादौ चुरादौ च पठ्यते । यदि तु पुष पुष्टौ इति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्यते तदा द्युतादिपङ्क्तमनर्थकः भवेत् । पुषेरुत्तरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि आद्यनर्गतः । तत्र हि पुषधातोरर्थे सुषस्तेवे, खच भूतप्रादुर्भावे, छेठ च, गह उपपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव विवक्षिताः स्फुस्तिर्हि भाषणात् लुदित एव क्रियेरन् । नापि चुरादिगतः पुषादिगणो गृह्यते इति शेषः । णिचा व्यवहितत्वेन ततोऽनन्तरस्य च्लिरसंभावात् । अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्ते इत्याह—अनृविकरणपुषादेरिति ।' पुषादिर्दिवादिप्रकरणे द्रष्टव्यः । द्युतादिषु अनुपदमेव "द्युदभ्यो लुङि" (२३४५) इत्येव स्वयमेव दर्शयिष्यते । एदाहरणं क्रमेण यथा 'अपुषत् स्वपोषम्'—अद्य तत्—अधसत् इति । परिमाणं अनिदोपासम् । प्रणेशति—उपसर्गादसमासेऽपि (२२८७७) इति शत्वम् । दुर्गा

दुर्गसिंहः । नलोपः 'अनिदिताम्'—(४१५) इत्यनेन । आनहं—अत आदेरिति शेषः ।
'तस्मा'दिति नुट् । अथ कृपूपर्यन्ताः इति—द्योतते इति लघूपधगुणः—

२३४४ । द्युतिस्त्राप्योः संप्रसारणम् ॥७।४।६७॥

दी— । अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते ।
दिद्युताते । द्योतिता ।

(The य् and the व्) of the अभ्यास of these two roots viz द्युत् and स्त्रापि (स्त्रप् + णिच्) undergo सप्रसारण i.e. य् is replaced by इ and व् by उ (Cp.—'इग्यणः सम्प्रसारणम्' (325—1.1.45)). Thus द्युत् द्यात् ए—इ य् उ द्यात् ए—इ इ उ द्यात् ए—दिद्युते by 'सम्प्रसारणाच्च' (३३०—३।१।१०८) । [Note that this य् which is samprasaranated (?) would have elided by 'ह्लादिः शेषः', had not this rule been there and the form would have been द्द्युते which is not sanctioned by usage. The instance of स्त्रापि is सुष्वापयिषति (सन्) ।

मित— । द्युतिश्च स्त्रापि (इन्द्रः), तयोः ; इष्टौ । अभ्यासस्येति 'अनलोपः' । अभ्यासस्येत्यतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । सम्प्रसारणमिति—'इग्यणः सम्प्रसारणम्' इति सूत्रात्—यकारस्य सम्प्रसारणम् 'इ' ; वकारस्य तु 'उ' इति बोधः । एव द्युद्युत् ए इति स्थिते सम्प्रसारणे कृते इ इ उ द्युत् ए इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च' (३३०—३।१।१०८ । इति पूर्ववृत्तमेकादेशः । अत्र द्वित्वाद्भेदादिशेषेण वृत्तिं प्राप्ते वचनम् । स्त्रापिरिति णिजन्तस्य ग्रहणम् । तस्य सनि सुष्वापयिषति इव हरणम् । अन्यत् सुगमम् । पुषादिसूत्रे 'परस्मैपदेष्वित्युक्तम् । तदिदानीं द्युतादीनां लुङि परस्मैपदित्वमेव दर्शयन्नाह—

२३४५ । द्युदभ्यो लुङि ॥१।३।८१॥

दी— । द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादि

सूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्—अद्योतिष्ठ । श्रिता ७४२ वणे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत्—अश्वेतिष्ठ । 'जि मिदा ७४३ स्नेहने' । मेदते ।

The roots द्यात् etc (read under द्यातादि class) optionally become परस्मैपदी in लुङ् । Then अङ् replaces the affix सिच् coming after द्यात् etc, when the roots are परस्मैपदी by the rule 'पुषादि-द्व्युतादि—' (२३४३) । Thus अद्यातत्—अद् द्यात् अङ् त्—अद्युद्यात् अ त्—without गुण । अद्योतिष्ठ = अट् द्यात् इट् सिच् त (आत्मने)—अद्योत् इ स् त (the root is gunnated and not lengthened due to the prohibition—'नेटि' (२२६८) ; गुण by 'पुगन्त—') । [The roots read here upto 'घट (७६३) चेष्टायाम्' are known as द्यातादि] । श्वेतते by गुण । When श्रिता (या here is to prohibit the aug. इट् by आदितय (३०३६) in the निष्ठा-प्रत्यय) is परस्मैपदी then it becomes अश्वितत्—by अङ् in लुङ् ; and when it is आत्मनेपदी it becomes अश्वेतिष्ठ (इट् सिच्) in that very लकार । This is the process for all roots read under द्यातादि । जिमिदा—'to grow fat' etc—मेदते । मिद + लिट् एष—

मित— । द्युद्युभ्य इति बहुवचनस्यार्थमाह—द्य तादिभ्य इति । द्युतादयश्च तदौसौ श्रिता वणे इत्यारभ्य, घट (७६३) चेष्टायामित्यन्ताः । 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपदमिति, 'वा क्खवः' (१।३।६०) इत्यतो वेति चानुवर्तते लुङि इति च षष्ठ्यर्थे वर्त्तते—अतो व्याचष्टे लुङः परस्मैपदं वेति । पुषादीति—'पुषादिद्युतादि—' (२३४३) इति सूत्रे द्य तादेः परस्मैपदिनः अङ् विधानादङ् । तदुदाहरति अद्य तत् इति । पक्षे आत्मनेपदे इटि सिचि नेटीति वृद्ध्याभावाच्च पुष्यगुणे—अद्योतिष्ठ इति । श्रिता इति । आदित्प्रकरणम् इति धेने लिङ्गम् 'आदितय' (३०३६) इति सूचितत्वात् । अश्वितदित्यादि स्पष्टम् । एवमर्थे । जिमिदा

जित्करणं 'जीतः क्तः' (३०८८) इत्यत्रार्थम् । स्नेहनं मेदोवृद्धिः ।
मिदेर्लिटि असंयोगत्वेन कित्त्वेऽपि गुणमाशङ्कितुमाह—

२३४६ । मिदेर्गुणः ॥७॥३॥८२॥

दी— । मिदेरिको गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ।
एशः आदिशिप्त्वाभावान्नानेन गुणः । सिमिदे । अमिदत्—अमि-
दिष्ट । 'जि ध्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः ।' 'मोहनयोः' इत्येके ।
स्नेदते । सिध्विदे । अस्मिदत्—अस्मेदिष्ट । 'रुच ७४५
दीप्तावभिप्रीतौ च' । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः ।
अरुचत्—अरोचिष्ट । 'घुट ७४६ परिवर्त्तने' । घोटते । लुष्टे
अघुटत्—अघोटिष्ट । 'रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९
प्रतिघाते' । अरुटत्—अरोटिष्ट । 'शुभ ७५० दौप्तौ' । 'लुभ
७५१ सञ्चलने' । 'णभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम्' । आयो
ऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भुवन्नन्यके सर्वे'
इति निरुक्तम् । अनभत्—अनभिष्ट । अतुभत्—अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादी क्रादादी च । स्त्रंसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंशु ७५६
अवस्त्रंसने । 'ध्वंसु गतौ च' । अङि नलोपः । अस्त्रसत्—
अस्त्रंसिष्ट । 'नास्त्रसत् करिणां अत्रैवमि'ति रघुवंशे । 'भ्रंशु
इत्यपि केचित् पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ।
'भृशु म्रंशु अधः पतने' इति दिवादी । स्त्रन्धु ७५७ विश्वासि ।
अस्त्रभत्—अस्त्रन्धिष्ट । दन्तप्रादिरयम् । तालव्यादिसु प्रसार-
गतः । 'लुटु ७५८ वर्त्तने' । वर्त्तते । ववृते ।

The इक् of मिद् is gunnated when an affix having an indicatory श् in the beginning follows. Thus in मिद् + लिट् एश्, the इ of मिद् is not gunnated in as much as the affix एश् has its indicatory श् at the end and not in the beginning ; so the form is मिमिदे and not मिमिदे । अमिदत्—अमेदिष्ट—like अद्युतत्—अद्योतिष्ट । आद्य—i.e. also means want or absence. As for example—नभन्ताम् etc (this is the वेदनन् and its explanation is :—) ‘All others will not be or exist’—Nirukta of Yaska. अङि नलोपः—by ‘अनिदिताम्’ (४१५—६१४२४) ; अक्षसत्—the लुङ् form of सत् to fall away from,—is instanced in the Raghuvamsa in अक्षसत् etc—‘the necklet or necktie of the elephants did not unloose.’ अक्षसिष्ट—अट् सत् इट् लिट्—अक्षं सत् इष त । वृत्—to exist :—

मिन्—। मिदेरित्यवयवषष्ठी तदाह—मिदेरिक इति । इको गुण इति ‘इको गुणवहो’ इति । परिभाषोपस्थितेः । इत्संज्ञकशकारादाविति । ‘ष्ठितुक्तसुचर्मां मिति’ (२३२०—७३१७५) इत्यतः ‘मिति’ इत्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । आदिशिखा—भावादिति । आदि शकार इत् यसेति ; आदौ शकारसेद यसेति वा विग्रहः । शक् शकारेत्त्वाभावादित्यर्थः । जिषिदा—जित्करणमादित्करणं पूर्व्वयत् । ‘वि’ इति धोपदेशे लिङ्गम् । अस्मिदत्—अस्मेदिष्ट इति—अद्युतत्—अद्योतिष्ट इतिवत् । रोचते सूर्य्य=प्रकाशते इत्यर्थः । हरय इति अत्र अभिप्रोत्यर्थकः । समयवाच्यकर्षकः । आद्यः—अभ. इत्यर्थः । अभावार्यमेव दर्शयति नभन्तामिति । वेकमनोऽयम् । मा भुवन्निति—तु निरुक्तकार-यास्तकृतं तस्यैव व्याख्यानम् । तत्र नभन्ताम् इति लोटि प्रथमवहुवचनान्तम् । अर्थस्तु मा भुवन् इति । न भवत्वित्यर्थः । अन्वे—अन्व + अकच् इत्यकच्प्रत्ययान्तस्य प्रथमावहुवचनम् । अन्वे इत्यर्थः । समे व्याख्यार्थः—सर्व्वे इति । तेन ‘अन्वे सर्व्वे न भवन्तु’ इति अचरशो व्याख्यार्थः । अक्षसत्संगसुखस्थानान्निपतनम् । अङि नलोप इति । तस्य ङित्वेन ‘अनिदिता-मित्यस्य (४१५) प्राप्तेः । अङन्तमेवोदाहरति अक्षसदित्यादि । यैवं योवाचकारः

शङ्खलादिर्वा बोद्धाः । सन्धु विश्वासे इति । अयं शकारादिरपि दृश्यते विश्वासे
इति यथा द्वितोपदेशादौ । स च भट्टोजिमते प्रामादिक इत्याह—तालव्यादिनि
वृत्तु (वृत्) वृत्ते—असंयोगात् परत्वात् किञ्चिन् गुणाभावः । द्वित्वम् । अन्त्य
उरदत्वम्, हलादिः शेषः । ततो रूपम् ।

२३४७ । वृज्जः स्यसनोः ॥१३॥८२॥

दी— । वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च—

The roots under वृतादि class optionally take परस्मैपद
minations in लट्, लङ् and सन् ।

मित— । स्यष्टम्—प्रतिप्रसव (exception) विधिरयमिति नागेशः ।

२३४८ । न वृज्जश्चतुर्भ्यः ॥७॥१५८॥

दी । एभ्यः सकारादेराङ्धातुकस्येष्टन् स्यात् तडाक
रभावे । वर्त्स्यति—वर्त्तिष्यते । अवृत्तत्—अवर्त्तिष्यत् । अव
स्यत्—अवर्त्तिष्यत् । 'बुधु ७५८ वृद्धौ' । 'शृधु ७६०
कुत्सायाम्' । इमौ वृत्तवत् । 'स्यन्दू ७६१ प्रसवर्ग
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे—सस्यन्त्स्ये । सस्यन्दिषे
—सस्यन्दध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृज्जः स्यसनोः' (२३४७)
इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं वाक्षित
चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृज्जः'—(२३४८) इति निषेध
स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्
षीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोप
अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सा
अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत ।

The augment इट् is not enjoined to such आहं धातु affixes as begin with स, when - they come after these four roots वृ (वृत्), वृष (वृष्), वृश् (वृश्) and स्यन्द् (स्यन्द्) provided there is no तङ् (त आताम् etc.... upto महिङ्) or आन (शानच्, जानच्) । Thus वृत् when it is परस्मैपदी will give वत् सति (without इट्) and when आत्मनेपद (तङ्) will give वत्तिष्यते (with इट्) । In both the cases the root is gunnated by युगन्तस्य प्रथमस्य च (२१७२) । This is the instance in लट् and in सन् the forms will be विवृत्सति (without इट्) and विवत्तिष्यते (with इट् in तङ्) । अवृत्तत् (अङ् in the परस्मै—) अवत्तिष्य (सिच्, इट् in तङ्) । अवत् सत् (लङ् want of इट् in the परस्मै—) । अवत्तिष्यत् (लङ्—इट् in तङ्) । वृष् and वृश् are conjugated like वृत्, thus—वत् सति—वत्तिष्यते । अवृत्तत्—अवत्तिष्य । अवत् सत्—अवत्तिष्यत् । वृत् सति—वृत्तिष्यते । अवृत्तत्—अवत्तिष्य । वृत् सत्—वृत्तिष्यत् । स्यन्द् (ऊदित् ; स्यन्द्) to flow. सस्यन्दिष्ये—सस्यन्त्से (option of इट् because the root is ऊदित्) । सस्यन्त्से—स्यन्द् स्यन्त्से—सस्यन्त्से—सस्यन्त्से (by खरि च—121—8. 4. 55). सस्यन्दिष्ये (with इट्) सस्यन्दिष्ये (without इट् and य not being खरि, द is not replaced by त्) । स्यन्दिता—स्यन्ता (लुट्) । वृद्वा etc.—After we have enjoined परस्मैपद to स्यन्द् (in लट्), the prohibition of इट् by 'न वृद्वाः—' applies even though the root is ऊदित्, for though 'न वृद्वाः—' (7. 2. 59) comes later than 'खरित्सति—' (2279—7. 2. 44) and also though this option of इट् due to the elision of ऊ is an inherent injunction (अन्तरङ्ग विधि) yet it (न वृद्वाः—) will bar the option of इट् due to the elision of ऊ in परस्मैपद on the strength of

authority of the word चतुर्थः in the rule (न वृद्धः—), otherwise Panini could have said 'न वृद्धः' only and not 'न वृद्धश्चतुर्थः'. Thus though खन्द् is ऊदित् will not have the option of इट् due to the elision of ऊ in परस्मैपद in as much as it is included in the list वृत्, वृध्, ग्रध्, खन्द् । Therefore, there will be only one form in लट् परस्मैपद—खन्त्स्यति and two forms in आत्मनेपद—खन्दिष्यते—खन्त्स्यते by option of इट् । Here it cannot be rejoined that this taking up of 'चतुर्थः' in the rule is to exclude कृप from the list ; for कृप has been taken separately so that the augment इट् becomes compulsory when a सकारादि आह्वंघातुक follows. [In भाष्य, however, the point is explained in a different way. The भाष्यकार says that the term 'चतुर्थः' should not be added so that the rule will be 'न वृद्धः' and not 'न वृद्धश्चतुर्थः' and also says that the rule 'तासि च कृपः' (2352) should be modified as 'तासि च' on the strength of the परिभाषा 'निषेधाय बलीयांसः'—'Surely prohibitory rules are more forcible (than even अन्तरङ्ग rules)'. Thus 'न वृद्धः' being an 'अपवाद' or special rule will bar the अन्तरङ्ग or inherent इट्विधि and give only one form in परस्मैपद as above ; and as it (न वृद्धः) covers all the five वृतादि roots वृत्, वृध्, ग्रध्, खन्द् and कृप, so the word 'कृपः' of the rule तासिचकृपः (2352) should be dispensed with ; for कृप alone is परस्मै—तास् and not the other roots which are परस्मै—in वृद्ध, वृध् (लट्) and सन् only (वृद्धः खसनीः—2347)]. खन्दिषीष्ट खन्त्स्यते (आशीर्लिङ्—ऊदित् वेट्). [Remember that वृतादि roots form a

part of द्रुतादि class hence); स्यन्द्, like other roots, will have
 भ् in परस्मै—by the rule 'द्रुदभ्यो—(2345) and give अस्यदत्
 with लोप by 'अनिदिताम्—'(415)—for अङ्. is ङित् । अस्यन्दिष्ट
 रत्न (लुङ् आत्मने—इङ् विकल्प) = अट् स्यन्द इट् सिच त and (अट् स्यन्द सिच्
 त—अस्यन्द्, ० त (by मल्लो मल्लि 2281 and 'मरु मरि'—
 11). अस्यन्तसा ताम् (अट् स्यन्द् सिच् आताम्). अस्यन्तसत (अट् स्यन्द्
 सिच् अत by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258). अस्यन्तसत् (लङ्) । अस्यन्दिष्यत
 अस्यन्तसत (लुङ् आत्मनेपद option of इट्) ।

नित— । न वृद्धाः + चतुर्भाः इतिच्छेदः । एभ्यः 'वृत्-वृधु-श्रु' स्यन्द्भ्यः' सकारा-
 दीपधातुकस्य 'स्यति-स्यते—सन्नित्यादीनामित्यर्थः इट् इडागमो न स्यात् न भवेत्
 वृजानयो [—तङ् (तातामित्यारभ्य महिङ्गन्स्य) आनस्य च (शानच्कानचोय)] अभावे
 इति इत्येव) । भाष्ये 'न वृद्धः—' इति एतस्य विवरणप्रदर्शनावसरे 'वृतादि—
 प्रतिषेधे च । किम् । कल्पपसंख्यानं कर्तव्यम् । विवक्षिता (सन् ङच्) विवक्षितम्
 (सन् तुमुन्) । विवक्षितव्यम् (सन्-तव्य) । तत्तद्धि' उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न
 कर्तव्यम् । अविशेषेण वृतादिभ्यः, इट् प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपर इट् भवतीति
 न्यामि' । इत्यात्मनेपदे परे इङ्भवतीत्युक्तं तस्येव व्याख्यानं तङ्गनयोरभावे इति—'एतच्च
 'वृजानावात्मनेपदमिति' (२१४६) सूत्रानुसारात् । वक्ष्यति—वर्तिष्यते (लट्)
 एवमन्यत्र यत्र यत्रार्थं वृत्तादिगणः परस्मैपदपरसात् तत्रेडभाव आत्मनेपदपरस्य त्विङ्
 भवत्येवेति ध्येयम् । केवलं स्यन्द्लूपोरुदितया आत्मनेपदपरयोरपि इङ् विकल्प इति
 विशेषः । अवतत्—अवर्तिष्ट (लुङ्)—'द्रुदभ्यो लुङि' (२३४५) इति परस्मैपदे प्राप्ते
 'प्रादि—' (२३४२) सूत्रेण पूर्ववाङ् अन्यत्र तु सिच इट् । नेटीति इङ्निषेधात् खचूपध
 उपः पूर्ववत् । अवर्ष्यत्—अवर्तिष्यत (लङ्) 'वृद्धाः स्य—' (२३४७) इति
 'वृ'पदेन लङ्लुटोर्यं हृणात्—परस्मैपदे प्राप्ते इडभावः । इभाविति वृत्तवृधु इत्यर्थः
 नपाच अनयोः—वक्ष्यति—वर्तिष्यते । शर्त्स्यति शर्त्तिष्यते । अवधत्—अवर्द्धिष्ट
 पपधत्—अशर्द्धिष्ट इत्येवं क्रमेण रूपानि । स्यन्द् (स्यन्द्) प्रसवणे चरणे इत्यर्थः ।

ऊदिदयं धातुस्तीतात्मनेपदे इडविकल्प सिध्यति । परस्मैपदे तु 'न वृद्धः—' (२३४५)
 इति निषेधात्—नेत्यर्थे वक्ष्यति । स्यन्दते लघूपधत्वाभावात्—अपि गुणाभावः । स्यन्द-
 (लिट) । अत्र संयोगपरत्वेन लिटः कित्वाभावेऽपि—'त'—प्रत्ययस्य अपित्वमादाय गुण-
 भावः । स्यन्दिषे—स्यन्त्सी (ऊदित्वेन लटि इड्विकल्पः) । स्यन्दिषे—
 स्यन्द्ध्वे (इणः परत्वाभावेन—सूधन्यादेशाभावाद् ढत्वाभावः, ढस्य खरव्यतरितत्वा-
 दस्य चर्त्वाभावः) स्यन्दिता—स्यन्ता (लुट्) । वृद्धः स्यसनीरिति— । अनेन सूत्रे
 लटि (स्ते) 'परस्मैपदे कृते' प्राप्तं 'ऊदिलक्षणम्' 'खरतिसूति—' (२२०६—७१२४४)
 इति सूत्रात् प्राप्तम् अन्तरङ्गम् अपि 'विकल्पम्' इड्विकल्पम् 'वाधित्वा' अधःकृत्य प्रतिषिद्धं
 इति यावत् 'चतुर्थं इणसामर्थ्यात्' 'चतुर्भ्यः' इत्येवं सूत्रितत्वात् 'न वृद्धः—' (२३४८) इति
 सूत्रोक्तो निषेधः प्रवर्तते इति वाक्यशेषः । अयमभिप्रायः—यदि ह्यव (परस्मैपदे) ऊदित्-
 प्रयुक्तं इड्विकल्प एव भवेत् तर्हि 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' इत्यत्र 'चतुर्भ्यः—' ग्रहणं व्यर्थम्
 'चतुर्भ्य' इत्यनुक्तेऽपि हि 'न वृद्धः' इत्यनेनैव अभीष्टसिद्धेः । 'स्यन्द'—धातोर्नि-
 वृत्तादिगणमध्यपतिवत्त्वात् । न च 'कूप'—व्यावृत्त्यर्थं तद्वचनमित्यपि वाच्यम् । 'ताहि
 कूपः' (२३५२—७१२१०) इति चकारिण्यैव सकाराधार्तधातुके नित्यमिनिषेधस्त-
 वक्ष्यमाणत्वात् पुनः कूपिग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात् चतुर्थं इणस्येदमेव सामर्थ्यं न-
 अन्तरङ्गमपि 'खरतिसूति—' (२२७६—७१२४४) सूत्रोक्तमूदिलक्षणमिड्विकल्पं
 वाधित्वा 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' (२३४७—७१२५६) इति निषेधो बलवत् प्रवर्तते
 'स्यन्त्स्यति' इत्येकमेव च परस्मैपदे रूपं भवति इति । आत्मनेपदे तु 'न वृद्धः—'
 इति निषेधाप्रसङ्गात्—ऊदिलक्षणः इड्विकल्पः सिध्यत्येव—स्यन्दिष्यते—स्यन्त्स्यति इति ।
 एतेन 'लटि स्ते' सति 'वृद्धः स्यसनीः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धः—' (७१२५६)
 इत्यस्य परत्वात् 'खरति—' (७१२४४) इति पूर्वसूत्रोक्तमूदिलक्षणमिड्विकल्पं वाधि-
 'न वृद्धश्चतुर्भ्यः' (७१२५६) इति इणनिषेधे 'स्यन्त्स्यति' इत्येव रूपनिषेध-
 (सूत्रकारिण) न तु स्यन्दिष्यते इति यदुक्तं तदपास्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तु एत-
 प्रकारालरेण संमाहितम् । तथा च तत्र 'निषेधाच्च बलीयांसः' इति ना-
 माश्रित्य अन्तरङ्गस्यापि ऊदिलक्षणस्य इड्विकल्पस्य—'न वृद्धः' इत्यनेनैव वाधित्वं

पुनश्चतुर्थः इति न वक्तव्यमिति कृत्वा चतुर्थं हणंभाष्यं प्रत्याख्यातम् । किञ्च—‘तासि च’ इत्येवं सूत्रितव्यं न तु ‘तासि च क्लृपः’ (२३५२—७।२।६०) इति । क्लृपेरिव हि तासि परस्मैपदित्वान्नैतरेषां वृतादीनाम् इति । तथा च भाष्ये वचनम्—
(न वृत्ताः—इति सूत्रे) ‘चतुस्तासि क्लृपिग्रहणार्थकञ्च’ (वार्तिकम्) ।
चतुर्थं हणं चानर्थकम् । सर्वेभ्यो वृत्तादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते । तासिग्रहणं (तासि च क्लृप इति सूत्रे) चानर्थकम् । किङ्कारणम् । निवृत्तत्वात् सकारस्य । निवृत्तं सकारादाविति । तास्यग्रहणे चेदानीमक्रियमाणे क्लृपिग्रहणेनापि नार्थः । एषोऽपि हि वृत्तादिः पञ्चमः । भवेत् क्लृपिग्रहणं न कर्तव्यम् । तास्यग्रहणं तु कर्तव्यम् । यद्धि तत्सकारादाविति । न तच्छक्यं निवर्तयितुम् । त्वयपि प्रसज्येत । वर्त्तिता वर्द्धिता । तास्यग्रहणे चेदानीं क्रियमाणे क्लृपिग्रहणमपि कर्तव्यम् । भवेत् तासिग्रहणं कर्तव्यम् । क्लृपिग्रहणं तु नैव कर्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तासौ कस्मान्न भवति । परस्मैपदेष्विति वर्त्तते । क्लृपेरिव च तास् परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृत्तादिभ्यः । इति । प्रदीपे च ‘.....तासि त्रैष्यपि कर्तव्यम् । कृपि इत्येतत् न कर्तव्यम् क्लृपेरन्येभ्यो वृत्तादिभ्यः तासैरात्मनेपदपरत्वात् इटोऽभावादि’ति निगमितम् । शब्दन्दुशेखरकारैश्च भट्टोजि—
आख्यानमनादृत्य भाष्यपक्ष एव समाश्रित इति दिक् । स्यान्दिषौ—स्यन्तसीष्ठ (आशौलिङ्) । नलोप इति—‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन अङ्ङित्वात् । असदत् (अङ्) अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त (सिच्पक्षे इङ्ङिकल्पः) । अस्यन्त इत्यत्र ‘मलो भलि’ (२३८१) इति सलोपः । अस्यन्तस्यत् (लङ्) ‘न वृत्ताः’ इति निषेधात् पूर्ववत् परस्मैपदपक्षे इङ्ङभावः । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्तस्यत् (आत्मनेपदपक्षे इङ्ङिकल्पः) ।

२३४८ । अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ८।३।७२ ॥

दो— । एभ्यः परस्य अप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु’

किम्? अनुस्यन्दते हस्ती । 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात्
 'मत्स्योदके अनुस्यन्दते' इत्यत्रापि पक्षे षत्व' भवत्येव;
 'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात् । 'क्यू ७६२ सामथ्ये'—

The स of स्यन्द् turns optionally into ष when स्यन्द् agrees with a nominative other than a living being and comes after (any of) the उ रुग्स अनु, वि, परि, अभि and नि । Thus अनु etc. 'the water is flowing.' Why say अप्राणिषु? Witness—अनु etc. 'The elephant sports (in the water) or emits ichor.' The नञ् समास in अप्राणिषु signifies a पर्युदासविधि and not प्रसज्यप्रतिषेध one i.e the नञ् is connected with the word प्राणे only (meaning न प्राणिकर्तृकेषु) and not with the verb स्यति 'to be' (meaning प्राणिषु न भवति) । Hence by taking advantage of the पर्युदासविधि we can have option of ष also in cases like मत्स्योदके etc. 'The water and the fish are (i.e the water along with the fish is) flowing. क्यू (ऊदिक्) क्यू 'to be able :

मित्र— । अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः, स्यन्दते: + अप्राणिषु इतिच्छेदः । अप्राणिषु इत्यस्यार्थमाह—अप्राणिकर्तृकस्येति । तद्धि सप्तम्यन्तमपि स्यन्दतेर्विशेषणतया बह्वचं वर्तते इतिभावः । —'सङ्घेः साङः स' (पा३।५३) इत्यतोऽनुवृत्तेः । वो वा इति 'अपदान्तस्य मूधन्यः' (पा३।५) इत्यतो मूधन्यादेशस्य 'सिवादीनां वाङ्मयादिपि' (पा३।७१) इत्यतो वा ग्रहणस्य चानुवृत्तेः । अनुस्यन्दते—चरति प्रवर्तते इत्यर्थः । प्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः षत्वं न भवतीत्याह—अप्राणिष्विति । अनुस्यन्दते मद् स्रवति जलकेलिं करोतीति वार्थः । अप्राणिषु इत्यत्र नञः प्राणिनैवान्वयात् प्राणिभिन्नस्येत्यर्थेलाभात् पर्युदासोऽयं विधिर्न बु प्रसज्यप्रतिषेधः । क्रियायामन्वयाभावाद् । उक्तं हि—

‘प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति—

‘अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥ इति च (साहित्यदर्पणे) ।

तेन यत्र प्राण्यप्राणिनामुभावपि कर्तारौ भवतस्तत्र अप्राणित्वानपायान्
भ्वादिपरस्य स्यन्दतेः षत्वविकल्पं भवत्येवेति दर्शयति—अप्राणित्व्यादिना ।
तस्योदके इति । मत्स्यश्च उदकश्च इति इन्द्रः । ‘परवह्निश्च इन्द्रतत्पुरुषयो’रिति
नृपसकलम् । मत्स्यसहितं जलमनुस्यन्दते इति तदर्थः । कूपू—सामर्थ्ये इति
सामर्थ्यं शक्तिः—

२३५० । कूपो रोःलः ॥ ८२१८ ॥

दो— । कूप उः रः लः इतिच्छेदः ॥ ‘कूप’ इति लुप्त-
षष्ठीकम् । तच्चावर्त्तते । कूपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् ।
कूपो ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यात् । कल्पते । चकूपे । चकूपिषे—चकूपसे । इत्यादि
सन्दिहत् ।

The disjoining of the rule is thus—कूप (ः) + उः + रः + लः ।
कूप is elliptical for कूपः ending in the sixth case-ending

* द्रष्टव्यम्—‘कूपः उः रः लः’ कूप इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकम् । षष्ठीकवचने
उरिति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कूप उरिति स्थिते आदगुणे कूपोरिति
भवति । रः इति षष्ठ्यन्तम् । कूपोर् रः इति स्थिते रोरि इति रेफलोप
‘कूपो’ इति भवति । लः इति प्रथमान्तम् । ‘अकारः, उच्चारणार्थः ।’ इति बाल—
मनोरमायाम् (११७), पृष्ठे ।

singular. And this कृप moves twice i.e. is to be pronounced twice (so as to make the rule constituent of two sentences) thus—कृपः रः लः, (first sentence) which means that which is the रेफ or र् of कृप is substituted by ल् ; and कृपः उः रः लः (second sentence) which affords the meaning 'that which is a part of the ऋकार of कृप and which resembles a रेफ् is also replaced by a letter which resembles a लकार'. Thus according to first explanation we have कल्पते (by लघुपधगुण ;—thus कृप् शपते—क ल् प् अ ते = कल्पते) and according to the next explanation we have चकलपे etc (कृप् कृप् ए—कृप् कृत् ए—कृकर् प् (by 'उरत्' and उरण् परः) कक् ल् प् ए—क (ह्लादिः) क्ल प् ए—चकलपे (कुहोयुः etc) Similarly चकलपिवे—चकल् प्से (अदिः hence option of इट्). etc like the root स्यन्दू above.

मित—। 'चकलक्'—सूत्रस्य भाष्यमनुसृत्य प्रथमं सूत्राचराणि विभक्तानि कृप इति । अत्र वाक्यद्वयसमाविशार्थं सूत्रकारेण कृप इति लुप्तपञ्चीविभक्तिवत् पठितमित्याह—कृप इतीति । लुप्ता षष्ठीविभक्तिर्यस्यैति विग्रहः । तत्रेति कृप इत्यन्वयः सूत्रमित्यन्ये । अथ प्रथमावर्त्तनस्य फलमाह—कृपो यो रेफ इति । एवौष्ठेव सूत्रपदानि कृपः रः लः इति । अस्योदाहरणानु—कल्पते कल्पते कलपे इत्यादि लघुपधगुणेकतेरेफस्वलत्वे रूपम् । अथ द्वितीयावर्त्तनस्य फलमाह—कृप् ऋकारस्य अवयवो येः र इति । अत्र पक्षे चत्वारि सूत्रपदानि कृपः उः रः लः इति । तत्र कृप इत्यवयवषष्ठी । उरिति ऋकारस्य षष्ठीकवचने रूपम्—यत् 'माह' इत्यस्य मातुरिति । तदाह—कृपेः ऋकारस्य इति । 'वर्णैकदेशस्य यद्वहणेन ग्रहणं भवेत्' इति न्यायं पुरस्कृत्याह—ऋकारस्य अवयवः ऋकारैकदेश इत्यर्थस्तस्यापि वर्णग्रहणेन ग्रहणात् । रेफसदृशऋकारांशरूप इत्यर्थः । एवं यथा रेफसदृशो रः ऋकारांशे लक्षणा गृह्यते एवं ल इत्यपि लकार-

सहस्रे लकारांश्च लाचणिकः । अयं स्पष्टार्थः—कृपचातोर्वयवो यः कृत्कारस्तस्य
 यो रिफः (कृत्कारस्य अंशविशेषरूपः) तस्य लकारः स्यादित्यादि । अत्र पक्षे
 कृत्पे—चकृपिषे इत्यादौदाहरणम् । तदित्यम्—कृप् कृप ए—कृप् क् लृप् ए
 कृप् क् लृप् ए (अंशविशेषस्य स्थले लकार आदिष्टः अंशान्तरन्तु यथा—
 पूर्वं तिष्ठति) कर् वृत्पे (अभ्यासस्य चरत् (२२४४) इत्युत्तरं ततो रपत्वम्
 (‘वरणपर’ इत्यनेन) ततो हलादिशेषे अभ्यासे चञ् (२१८२) “कुहोश्चुः”
 इति चले च कृते) चकृत्पे—चकृत्पे इति । एवमन्यत्र । चकृत्पिषे—चकृत्पसे
 (कृदित्वादवेद) ।

२३५१ । लुटि च कृत्पः ॥१३।८३॥

दी— । लुटि स्यसनीश्च कृत्पेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

कृत्पि turns परस्मैपदी in लुट् and in लृट्, लृप् and सन् also.

मित— । सूत्रमिदं ‘ब्रह्मः स्यसनीः’ (२३४७—१।३।८३) इत्यस्यादन्यवहित-
 परवर्जिः; तेन चकारेण ‘स्यसनी’रित्यत्रापि परस्मैपदमिति सम्बन्धते तदाह—लुटि
 स्यसनीश्चेत्यादि ।

२३५२ । तासि च कृत्पः ॥७।२६॥

दी— । कृत्पेः परस्य तासिः सकारादेराद्धातुकस्य
 चेट् न स्यात्तडानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्पतास्य । कल्पितासे—
 कल्पतासे । कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यते । कल्पिषीष्ठ—
 कल्पप्सीष्ठ । अकल्पत्—अकल्पिष्ठ—अकल्पत् । अकल्प-
 स्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्पस्यत् । वृत् । वृत्तः सम्पूर्णो
 युतादिर्हतादिश्चेत्यर्थः ।

The augment इट् is not enjoined to the affix तासि and
 to a सकारादि (having a स in the beginning) आर्द्धधातुक affix—

both (तास and आङ्धातुक) coming after the root कृत् provided there is no तङ् or आन i. e. an आत्मनेपदसंज्ञक affix. Thus कल्प्तासि (though the root is ऊङित—yet it is not sanctioned to have the augment इट् in परस्मै—for which see rule 'न वृद्धाः—' (२२४८)। कल्प्तास्य (थ without इट्) कल्पिते—कल्प्तासि (the prohibition is invalid in the case of an आत्मनेपद hence the option of इट् here). कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्वने (exactly like स्यन्त्यति—स्यन्दिष्यते स्यन्त्यते)। कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ्) कल्प्सीष्ट here it is not gunnated by the rule लिङ्सिच्चात्मनेपदे (२३००)। अकल्पत् (अङ्—गुणाभावः)—अकल्पिष्ट—अकल्पत् (here the स of सिच् elides by 'भली भलि' (२२८१)) अकल्पस्यत्—अकल्पित—अकल्पात् (लृट् forms)। इत् i. e. here ends the द्युतादि class along with the वृतादि class.

मित—। इदं सूत्रं 'न वृद्धाश्चतुर्थः' (२३४८—७।२।५६) इत्येतत्तदव्यवहितं परवर्ति। तेन तत्र यदुक्तं तदस्मापि सम्बद्धान्ते। केवलं 'वर्ति' इत्येवाधिकं वर्तते तदर्थं सूत्रम्। अतएवाह—कल्पेः परस्व तासिः सकारादेशा—धातुकस्य च इट् न इति (अवस्थचकारेण 'न वृद्धाः—' इत्यवस्थस्य 'सकारादेशा' लाभ इति ज्ञेयम्। भाष्ये तु 'तासि च' इत्यवमुक्ता कल्पिष्यत् प्रत्याख्यातमिति प्रागुक्तम्। कल्प्तासि—कल्प् + तासि (लघूपधगुण)—कल्पतासि। कल्प्तास्य (थ)। 'लुटि च कल्पः' (२३५२) इति परस्मैपदे तासि ऊङितचरणस्य इङ् विकल्पस्य 'तासि च कल्प' इत्यनेन निषिद्धत्वात् प्रतिषिद्धिः एकमेव परस्मैपदे रूपमिति विज्ञेयम्। आत्मनेपदपक्षे तु इङ् विकल्पः सिध्यति वेत्याह—कल्पितासि—कल्प्तासि (लृट्—गुणः) कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्वने (लृट्), कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ्)। अकल्पत्—(लृट्—अङ्गुणभावौ) अकल्पिष्ट—अकल्पत् (लृट्—सिङ्गुणौ)। अकल्पत्—अट् कल्पसिच्—अकल्पत्

त । ततः सलोपे (भलोभलि—२२८१) इप्स्व इत्यात्मनेपदं इङ् विकल्पात्, पूर्वस्य अकल्पित इत्यत्र नेटौति निषेधात् वृद्धभावे लघूपधगुणः । उत्तरत्र तु लिङ्—
विधावात्मनेपदेषु (२३००—१।२।११) इति किच्चाद् गुणाभावः । ततोऽप्युत्तरत्र—
'अकृप' इत्यत्र तु 'दृग्भ्यो लुङि' (२३४५) इति परस्मैपदे कृते 'पुषादि—'
(२३४३) सूत्रेण अङि डिच्चाद् गुणाभावे इप्स्वम् । अङ्गस्यत्—अकल्पित—
अकृष्यत् (लुङ्) इति । अस्वन्तस्यत् इतिवत् । वृत्—इत्यस्य अर्धमाह—वृत्तः
वृत्त्यर्थः इति । वृत् + कृप् = वृत् इति ।

दी— । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च ।
'घट ७६३ चेष्टायाम्' । घटत्वे । जघटे । 'घटादयो मित'
इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलन्तु णौ 'मितां ऋस्वः'
(२५६८) इति 'चिस्वमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति
व वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्-
घाटनं कुर्वते ये,' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमला-
करानिव' इत्यादि । शृणु । 'घट सङ्घाते' इति चौरा-
दिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयम् इति
वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे
षिचि चपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नैत्यर्थः ।
अथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

The thirteen roots ending in चित्तरा (७७५) सम्प्रसारणे (to look sharp) are अनुदात्त—eliding and घ—dropping. [The object of अनुदात्त—eliding is to make the roots आत्मनेपदी and of घ—dropping is to affix अङ् (कृदन्त) after them by the rule 'षिदभिदादिभ्योऽङ्' (२२४१—३।३।१०४) घटा—व्यथा—प्रथा—etc.], घट to try. The root घट

is technically known as मित् or म-eliding by the गणसूत्र 'घटादयो मित्'.
 'The root घट and others are 'मित्' to be announced here after.
 And the object of the मित्करण is to make their penultimate short
 by the rule मित्तां ऋस्वः (२५६८—६।४।६२) in चिच्, and to make it (pe-
 nultimate) optionally long in चिच् and णमुल् by the rule—चि-
 णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् (२७६२—६।४।६३) which (rules) also are to be
 expressed later on. Thus by ऋस्व—घटयति—विघटयति; as in वेदे
 संहार—'क्रुधा भीमः सन्धि' विघटयति यूयं घटयत' here though the sense
 varies yet it is to be held correct by the maxim 'धातूनामनेकार्षणात्'
 कथं तद्धि' etc—well you say that घट becomes दीर्घ optionally only in
 चिच् and णमुल् how then applications like उद्घाटनम् (दीर्घ in लृट्)
 and प्रविघाटयिता (दीर्घ in लुट् ता) etc are to be defended in 'कन-
 वनोद्घाटनं कुर्वते वे' and 'प्रविघाटयिता समुत्पतन्—[The former line is
 taken from 'सूर्यशतक' of the poet 'मयूर'; and the latter is taken
 from Bharavi 2nd canto. 1st mens—'Such rays of the sun
 which open a number of lotuses; and the 2nd means 'युद्धात्'
 by rising all of a sudden will desperse or drive asunder (your
 friends) as the sun (हरिदश्वः) opens the petals of the be-
 of lotuses.] Hear this घट is 'घट सङ्घाते to occur, to join together
 etc' read in चुरादि class (and not under घट read in भ्वादि). You
 cannot say that this चुरादि घट is read again, in a particular sense
 in भ्वादि to make it technically known as मित् (i.e. you cannot
 say that घट is a single root read in चुरादि and that there is no
 other घट known as मित् in भ्वादि); for there runs the prohibiting
 गणसूत्र 'नान्ये—मितोऽद्विती' i.e., No चुरादि root other than the beginning

with अ प and the five यम, वृह, रङ्ग, बल and चि, is to be treated as
 मित्र in चिच् in the sense of 'it is his own or it is the same' (स्वार्थे) ।
 Thus it is proved that घट (भूदि) is separate from घट (चुरादि)
 so that there are two घटः । व्यथ—to fear and to move—व्यथते—
 मित— । अथ त्वरत्यन्ता इति—जितरा (७७५) सम्भूते इत्यन्ता इत्यर्थः ।
 मितेति—'घटादयः मितः' इति गणसूत्रादिति भावः । मित्करणान्तु 'षिट्मिदा-
 त्मिदोऽङ्' (३२८१—३२।२।१०४) इति कृतसु अङि टावर्थस् इति ज्ञेयम् ।
 तेन च घटा व्यथा प्रथेत्यादि सिद्धमित्याहुः । घटते इति—'सर्वधातुकमपित्'
 (२२३४) इति ङिङ्त्वाद् गुणाभावः । 'घटादयो मितः' मितसंज्ञका इति वक्ष्यति ।
 तदाह—इति वक्ष्यमाणेनेति । मित्करणप्रयोजनमाह—तत्फलत्विति—षौ चिचि
 'मिता ङस्वः (२५६८) इत्युपधाङ्स्वार्थम्—'चिञ्मुलोदीर्घोऽन्तरस्याम्' (२७६२)
 इति चिणि णमुलिच् दीर्घविकल्पार्थम् इति (उदाहरणन्तु अघटि—अघाटि इति
 चिणि । घटं घटम्—घाटं घाटमिति णमुलि) । वक्ष्यते—चुरादावित्यर्थः । मित्त-
 वेवोदाहरति—घटयति विघटयति इति । अत्रेदं बोध्यम् । धातुपाठे अर्थनिर्देश
 उपलक्ष्यार्थमित्युक्तं प्राक् । तेन च उपसर्गादिना अर्थान्तरवृत्तेरपि घटादेर्मित्कार्थं
 इत्यादिकं भवत्येवेति विघटयति इत्यादि सिद्धम् । अतएव 'क्रुधा भोमः सन्धि'
 विघटयति यूयं घटयत' (वेशीसंहारः) इत्यादि सङ्गच्छते । ननु 'चिण्णमुलोः
 —' (२७६३) इत्यनेन चिण्णमुलोरेव परतो दीर्घः प्राप्तः न तु लुटि लुटि वा ।
 तर्हि 'उदघाटनमिति लुटि 'प्रविघाटयिता' इति लुटि चान्यत्र च ये दीर्घोपध-
 ष्योगा दृश्यन्ते तत्र का गतिरिति प्रतिपिपादयिपुराह—कथं तर्हि 'कमलवमोद-
 घाटनमिति—'प्रविघाटयिता' इति च । तत्र पूर्वोदाहरणम् मयूरकवेः सूर्यशतके
 उक्तम् किरताञ्जुनीय द्वितीयसर्गे इति ज्ञेयम् । शृणु—'उच्यते मयेति' शेषः ।
 चौरादिकेति । चुरादौ पठितस्त्वैव घटधातोरेति रूपे न तु भौवादिकस्य । तेनात्र चिण्-
 सुबोरेविषयेऽपि दीर्घो भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु 'घट'
 शब्दे एव धातुचुरादौ पठ्यते । तस्यैव धातान्तरवृत्तिलमादाय पुनर्म्बोदौ पाठः, न

तु घट चेष्टामिति भ्वादात्तं धात्वन्तरम् । तत्कथमुक्तदोषपरिहार इत्यादि
 समाधत्ते—न चेति । तस्यैव 'वौरादिकस्यैव' अर्थविशेषे 'सम्भ्रमव्यतिरिक्तायै'
 चेष्टायाम्' इत्याद्यर्थरूपे इति यावत् ; मित्त्वार्थे मित्करणार्थे अनुवादः
 पश्चात्वादो वचनम् पुनः पाठ इति यावत् । अयम् 'घटधातुः' इति वाच्यं नैव
 पूर्वोक्तं अन्वयः । तत्रावाच्यत्वे प्रमाणं दर्शयति—'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधो
 इति । गणसूत्रमिदं चुरादौ पठ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविधि-
 णिच् हेतुमत् तदभिन्नस्तु स्वार्थेच इति ज्ञापयन् स्वयमेव सूत्रं व्यावष्टे प्रा-
 ताविति । ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता इति । अत्र अतदगुण्यं विज्ञानो बहुव्रीहिः—
 ज्ञपः आदिशेषां (पञ्चकानाम्) इति तेभ्यो व्यतिरक्ता अन्ये । तथा च 'ज्ञप नि-
 यम च परिषेपणे, चह परिकल्कने, रह त्यागे, वलप्राणने, चिच् चयने' इति
 षड् धातव एवमितो नान्ये इति फलति । तेन च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यति-
 रिक्तानां मित्वाभावात् चुराद्यान्तर्भुक्तस्य 'घट सम्भ्रमे' इत्यस्य मित्त्वार्थम्
 चेष्टायाम्' इति भ्वादावनुवाद इति न समितव्यमिति भावः । अत्रः सिद्धं च
 'घट' इति विभिन्नं धातुद्वयम् । एको भ्वादावपरश्च रादौ पठ्यते । नन्वैकोऽपरस्यानुवाद-
 इति । एतेन—'ये तु धातवो घटादिगण एव पूर्व' पठिता ते तु गणान्तरे तेषाम्
 अर्थान्तरवृत्तावपि मित्व'मिति इति धातुवृत्त्यादियस्यसिद्धान्तः प्रतुष्टो वेदितव्य इति
 दिक् । व्यथ इति । अपित्वेन छिद्वत्त्वात् व्यथते इत्यादि ।

२३५३ । व्यथो लिटि ॥७॥४॥६८॥

दी । व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि-
 शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्र
 ७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । स्व
 ७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने । स्वदनं विद्रावनम् ।
 क्षजि ७६९ गतिदानयोः । मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेति

विस्मृतोः—' (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि—
अक्षञ्जि । चञ्ज—चञ्जम् । चाञ्ज—चाञ्जम् । दक्ष ७७०
पतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्रयोरनुदात्तेत्स पटितस्तस्ये-
कार्यविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । क्रप ७७१ कृपायां गृती च ।
कदि ७७२ क्रदि ७७३ कूलदि ७७४ व्यैकल्ये । 'वैकल्ये'
इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
कदि—क्रदी इदितौ क्रद—कूलद इति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदि—क्रदि—कूलदीनामाहानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां
पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । जि त्वरा ७७५
सम्भ्रमे । 'घटादयः पितः' (ग. सू. १८६) । पित्त्वादङ् कृतसु
वक्ष्यते ।

The अभ्यास (reduplicate) of the root व्यथ receives सम्प्र-
सारण in लिट । This supersedes the rule 'हलादिः शेषः' (7. 4 60) ;
but the थकार of the अभ्यास disappears by 'हलादिः शेषः', for
there is no special injunction for its being retained. Thus
विथथे—व्यथ् व्यथ् ए—व्य०व्यथ् ए—व् इ व्यथ् ए = विव्यथे ; the व् of the अभ्यास
is not samprasaranated by (?) the rule 'न संप्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363
—6. 1. 37). मित्सामर्थ्यात् etc—because खञि is read under
पटादि । अनुपधात् अपि—i.e. though there is no 'अ' in the pe-
nalultimate (for the root being इदित् the न of नुम् occupies
the room of 'अ') yet by virtue of मित्त्व the अ will optionally
become दीर्घ in चिष् and यमुल । Thus in चिष्—अखञ्जि—अखाञ्जि
(by 'चिणो लुक्'—2829) and in यमुल्—खञ्जम् etc. The form

is doubled in each case by the rule 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (३३४३) योऽयम् etc.—the root दच्च is read in the list of अनुदात्तेत् roots in the sense of 'increment and promptness' and yet it is again read here to the effect of making it मित्। Thus like खजि it also will have forms like अदच्चि—अदाचि in चि and दखम्—दचम्, दाचम्—दाचम् in णमुल्। तयोऽपि i.e. Nandi takes them (कद, क्रद and क्लद) as अनिदित् or not इ-eliding i.e. as कन्द etc. ; while Swami takes them as they are as इदित् or इ-eliding. But Maitreya reads कदि and क्रदि as इदित् and क्रद and क्लद as not so. Roots कदि क्रदि and क्लदि meaning to call and to weep are read in the परस्मैपदी list and yet they are read here with a view to making them मित् as well as आत्मनेपदी। जिन् i.e. त्वर् (जि for 'जीतः क्तः' and आ for 'आदितय') to look sharp to execute promptly. घटादयः etc—this is explained. N. B.—घटादि roots will close with फण (८२१) गतौ।

मित—। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य—' (२६२०) इत्यतोऽभ्यासस्य इति 'युति-स्त्रायोः सम्प्रसारणम्' (२३४४) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते। तदाह—अयोऽस्येत्यादि। ननु अभ्यासे सम्प्रसारणाहंमक्षरद्वयं वर्तते वकार इति यकार इति तदनयोः कस्यानेन सूत्रेण सम्प्रसारणमिति विप्रतिपत्तौ आह—ह्लादिशेषापवाद इति तेन वकारयकारौ शिष्येते इति बोधः। तयोश्चापवादवचनसामर्थ्यात्—यकारोऽस्य सम्प्रसारणं न वकारस्य। ननु तर्हि यकारसम्प्रसारणादूर्ध्वं वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्। मैवं वाच्यम्। 'न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणम्' (३६३—६१३०) निषेधात्—ननु ह्लादिशेषापवादयेत् तर्हि यकारोऽपि शिष्येत। तदाह—ह्लादिशेषेण—निवृत्तिरिति। सम्प्रसारणार्थं ह्यत्र सूत्रप्रवृत्तिः। तेन यमधिक्यं सम्प्रसारणं विधीयते सोऽनादिरपि शिष्यते वचनप्रामाण्यात्। यकारमधिक्यं—

विधिद विधीयते अतस्तस्य हलादिशेषेण—निष्ठतिः प्रयोजनाभावात् इति भावः ।
 व्यथे इति—व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते अनेन यकारस्य—इकार (‘इगृथणः सम्प्र-
 णम्’), यलोपे = विव्यथे इति । ‘न—सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणमिति’ निषेधादभ्यास-
 णस्य सम्प्रसारणाभावः । मित्ससामर्थ्यादिति—चजेहि इदित्वात् नुमागमो-
 षति । नुमि च कृते एकाक्षरवृद्ध्या चनेः चञ् इति नकारो भवति । तेन च
 आरखैव उपधात्व’ भवति न त्वकारस्य । एवमकारस्य ‘अनुपधात्वेऽपि’ यदयं चजि
 ष्टादौ मित्सु पठितोऽतो मित्ससामर्थ्यादनुपधास्यस्याप्यकारस्य ‘चिसमुधोर्धोर्धोऽन्यतर-
 म्’ इत्यनुसाराद् दीर्घविकल्पः स्यादेवेति दर्शयति—अचञ्चि—अचाञ्चि इत्यादि । अत्र
 विणोर्लुक्’ (२३२६) इति इकारात् परस्य तशब्दस्य लोपः । खञ्जम्—खञ्जम् इत्यादेस्तु
 ‘गमोच्चा’ णमुल च’ (३३४३) इति णमुल् ‘नित्यवोऽस्यो’रिति द्वित्वश्च । योऽयमिति—
 एव इति शेषः । वृद्धार्थे—शीघ्रत्वायै च अनुदात्तेतसु अनुदात्तलोपिषु धातुषु पठित
 उपातः, तस्य इह घटादौ अर्थविशेषे गतिहिंसनात्मके मित्वार्थः मित्करणार्थः अनुवादः
 रूपपादानमित्यर्थः । तथा च चञ्चिवत् अस्यापि चिष्णमुलोः—अदच्चि—अदाच्चि,
 दचम्—दचम् ; दाचम्—दाचम् इति दीर्घविकल्पो भवतीति फलितम् । द्वयो-
 षीति । मन्दिना—कद्, क्रद्, क्लद् इत्येवं पठितमन्यत्—स्पष्टम् । ‘घटादयः पित’
 षि प्रागेतेषां मित्करणफलं दर्शितम् । फण गतौ (६२३) इति यावत् घटादयो
 बोद्धाः तत्र घटादिषु परस्मैपदिन आरभ्यन्ते—

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वरं ७७६ रोगे । ज्वरति ।
 जज्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हेड ७७८
 वेष्टने । ‘हेड् अनादरे’ इत्यात्मनेपदिषुगतः । स एवोत्-
 ष्ठानुवन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो
 ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्योऽनुवादसामर्थ्यात्
 परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि—
 अहीडि । अनादरे तु हेडयति । वट ७७८ भट ७८० परि-

भाषणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृतौ' इति पठितयोः परिभाषणे-
 मित्त्वाथोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमात्रेण
 पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थ-
 यत्कारिषु नटव्यपदेशः । व्याख्यायाभिन्नयो नाट्यम् । घटादौ
 तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पठित-
 याभिन्नयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्
 घटादौ 'नट नृतौ' इति पठन्ति । 'गतौ' इत्यन्ये । णोपदेश-
 पर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठादुघटादिष्वो-
 देश एव । एक ७८२ प्रतीचाति । स्तकति । चक ७८३
 तृप्तौ ।

हस्ति-प्रतिघातयोः पूर्वं पठितस्य हस्तिमात्रे मित्त-
 ऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवाद-
 परस्मैपदम् । कखे ७८४ हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अकलोत्
 रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । ऋगे ७८७
 ७८८ षगे ७८९ एगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोचते
 'अस्यायमर्थ' इति विशिष्य नोचते । 'क्रियासामान्या-
 वाचित्वादि'त्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गतौ । क
 ७९४ रण ७९५ गतौ । चकाण । रराण । चण ७९६ शण ७९७
 अण ७९८ दाने च । 'शणगतौ' इत्यन्ये । अथ ७९९ अस्म कथ ८००
 कथ ८०१ कथ ८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहणेति—' (६१०)
 सूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्वा
 निपातनात् परत्वात् 'चिस्समुलोः—' (२७६२) इति

वरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं—क्रथम् । क्राथं—
क्राथम् ।

वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते ।
‘वनु’ इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः ।
उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासमान्ये वनतीत्यादि ।
प्रवणयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वलं
८०४ दीप्तौ । अप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थ-
प्रनूयते । प्रज्वलयति । हल ८०५ हल ८०६ चलने ।
प्रहलयति । प्रहलयति ।

स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वा-
र्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्ताण्डापूर्वकं स्मरणम् । ‘दृ ८०८ भये ।
दृविदारणे’ इतिः क्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति
दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते
तु दरतोत्यादि । केचिद् घटादौ ‘अत्स्मृदृत्वर—’ (२५६६)
इति सूत्रे च “दृ” इति दीर्घस्थाने ऋस्व पठन्ति । तन्निति
साधवः । नृ ८०९ नये । क्रादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
नयादन्यत्र नारयति ।

आ ८१० पाके । अ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य
च सामान्येनानुकरणम् । ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्—
विकरणस्य’ (परि ८१), ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः, प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्’ (परि ११४) इति परिभाषाभ्याम् । अपयति—
विक्रीदयतीत्यर्थः । प्राकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ।

मारणतोषणनिशामनेषु—ज्ञा ८११। निशामनं चाक्षुषं
 ज्ञानमिति साधवः। ज्ञापनमात्रमित्यन्ये। 'निशानेषु'
 इति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णोत्तरणम्। एषे वायं
 जानातिर्मित्। 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादौ। ज्ञापनं मारणादि
 च तस्यार्थः। कथं 'विज्ञापना भर्त्षु सिद्धिमेति' इति त
 'ज्ञापयत्याचार्यः' इति च। शृणु—साधवमते अचाक्षुषज्ञा
 मित्त्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु 'ज्ञा नियोज्य'
 इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति
 पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः।

कम्पने चलिः ८१२। चल कम्पने इति ज्वलादिः। चलयति
 शाखाम्। कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति। अन्यत्र
 करोतीत्यर्थः। 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी। सूत्रं चालयति
 क्षिपतीत्यर्थः। छदि ८१३ ऊर्जने। 'छद अपवारणे' इति
 चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वार्थोऽयमनुवादः। अनेकार्थ
 त्वादूर्जनेत्यर्थे वृत्तिः। छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति। वलवन्तं प्रा
 वन्तं वा करोतीत्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
 इत्यर्थः। स्वार्थे णिचि तु छादयति। वलोभवति। प्राणीभवति।
 अपवारयति वेत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लङिः ८१४। 'लङ्
 विलासे' इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः। उन्मथनं क्षोभनम्।
 जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। लङ्यपि जिह्वाम्। तृतीयात्
 पुरुषो वा। लङ्यति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन

लङ्गापारो लङ्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लङ्यति शत्रुम् ।
लङ्यति दधि । अन्यत्र लाङ्यति पुत्रम् ।

मदी ८१५ हर्ष-ग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवा-
दिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मदयति हर्षयति ग्लेपयति
वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।

ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति
प्रणमम् । अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र

भोजः 'दलिवलिखलिसुखलिरणि ध्वनित्रपिचपयश्च' इति पपाठ ।
तत्र 'ध्वनिरणी' उदाहृतौ । 'दल विशरणे' । 'वल संवरणे' ।

'खल सञ्चलने' । 'त्रपूष् लज्जाया'मिति गताः । तेषां णौ
दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । 'क्षे क्षये' इति

वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निदेशः । क्षपयति । खन
८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः ।

खनयति । अन्यत्र खानयति । 'घटादयो मितः' (गणसूत्र—
१८७) मित्सञ्ज्ञका इत्यर्थः ॥ 'जनोजृष्णसुरज्जोऽमन्ताश्च'

(गणसूत्र—१८८)—'मितः' इत्यनुवर्त्तते । 'जृष्' इति षित्व-
निदेशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृष्णतेषु—जारयति । केचित्तु

'जनीजृष्णसु—' इति पठित्वा 'णसु निरसने' इति दैवादिक-
मुदाहरन्ति ।

'ज्वलललललनमामनुपसर्गाद्वा' (गणसूत्र १८९)—एषां
मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे

तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति ।

उन्नामयतीति । घञन्तात्—‘तत्करोति—’ इति णौ । कथं
 संक्रामयतीति । ‘मितां ऋस्वः’ (२५६८) इति सूत्रे वा
 चित्तविरागे’ (२६०५) इत्यतो वेल्यनुवर्त्य व्यवस्थित—
 विभाषाश्रयणादिति वृत्तिस्तत् । एतेन ‘रजो विश्रामयन्
 राज्ञाम्’, ‘धुर्यान् विश्रामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

‘ग्ला स्नावनुवमां च’ (गणसूत्र १८०)—अनुपसर्गा-
 देषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
 विभाषा ।

“न कस्यमिचमाम्” (गणसूत्र १८१)—अमन्तत्वात् प्राप्ते
 मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ।
 “शमो ऽ१८ दर्शने” (गणसूत्र १८२) । शाम्यतिर्दर्शने मित्रं
 स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय
 वधूकथाः’ । कथं तर्हि ‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्
 गदतो मम’ इति । ‘शम आलोचने’ इति चौरादिकम् ।
 धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । “यमो ऽ१८
 अपरिवेषणे” (गणसूत्र—१८३) यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्रं
 स्यात् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेल्यर्थः ।
 परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं
 नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छब्दात् तत् करोतीति
 बोद्धव्यम् । “स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च” (गणसूत्र—१८४)
 मित्रेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । ‘अपावपरिभ्यां
 इति न्यासकारः । स्वामी तु ‘न कसि—’ इति नञसुत्त-

तिस्रामननुवर्त्य 'शमः अदर्शने' इति चिच्छेद । यमसु
परिवेषणे' मित्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्'
त्यादि सम्यगेव । 'उपसृष्टस्य स्वदेशेदेवादिपूर्वस्य इति
नियमात् प्रसूदादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरण-
प्रत्युदाहरणयोर्व्यासः फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादि-
विरोधादुपेक्ष्यम् ।

फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात्
पूर्वमसौ न पठितः (मयेति शेषः) ; फणादिकार्यानुरोधात् ।

Now we are going to take up परस्मैपद roots (of घटादि class)
up to फण (४२१) गतौ—(where the घटादि class comes to a close) ;
अ like घट will give ज्वरयति—संज्वरयति ; ज्वरं ज्वरम् ; ज्वारं—ज्वारम्
(वसुध) ; and अज्वरि—अज्वारि (चिण्) ; similarly all roots up to फण
(including) . हेड to surround :—The root हेड is spoken of in
the list of टवर्गीयान्त भ्वादि roots (see हेडृहोडृ (२८४—८५) अनादरे under
अकृतसाध्वं—(२२६८) । This very root हेडृ is again taken up
here, apart from the indicatory अ with a view to
making it मित् and that in a different sense (viz to surround).
It (हेड), ought to have been read before the परस्मैपदी ज्वरादि
roots (because the root हेडृ is read in the आत्मनेपदी list), but
as it is read within the list (ज्वरादि परस्मै—) so (on this ground)
it is to be treated as परस्मैपदी । Thus हेडति—जिहेड (ए=इ
by 'इसः' and 'एच इगृखादिशे' and ह=ज by 'कुहोयुः'
(२२४३) हिडयति (by मित्ता इसः) । अहिडि—अहीडि

(alternatively दीर्घ—by चिण्णमुलोः—(२७६२) । But in sense of 'disregarding' the form will be हेङ्यति (because it is not मित् there and therefore not ऋस्) वट (root no. ३००) मट (३०१) and णट (३१०)—see under the rule 'अग्रन्तचण—(२२८८) इत्यस्म' etc.—णट is read as such also beforehand. Now the difference in meaning between the two is this:—The former means नाट्य (play)—the performers of which are termed as नटः (actors) ; and नाट्य means to act words (and gestures) the subject or the time of the play (Thus शकुन्तला विषादं नाटयति etc.) ; whereas this षटादि णट—means नृत्य as well as नृत्त—the actors of which are called dancers. Of the two again—नृत्य means to dance so as to bring out the sense with the help of feet (thus मायुरी नटति नटयति etc) and नृत्त means to move only (some parts of) the limbs. Some read it षटादि (i. e. here) as णट नतौ 'to bow down' and others as षट् नतौ 'to go.' The भाष्यकार in the sentence—अनर्हं नाटि (see 'श्री' (२२८६) has mentioned नाटि as दीर्घ and not the short नटि. Hence by this पर्यादासविधि, the root णट—is षोपदेश । चक णट is first read in आत्मनेपदी list as 'चक दत्तौ प्रतीचाते च' and here it is read again as 'चक दत्तौ' meaning thereby that in this sense only the root is मित् (चकयति) and also being read within the परस्मैपद roots is also परस्मै—कगे नोचते—The term 'नोचते' (न—उचते) means 'its particular sense is not pointed out (by me)' ; for it is a root in general and may bring out any sense, the speaker wishes to express by it. Others hold that because the root has multifarious

meanings so it is not read with its special meaning (by Panini). जासिनिप्रहण—etc.—Though the root कथ being मित् (because it is read under घटादि) the form should have been कथयति (by मित्तां ऋस्ः), yet it (कथ) gives कथयति (and not कथयति) in an irregular way (निपातने) on the strength of its being read as कथ in the rule 'जासिनिप्रहणनाटकायपिषां हिंसायाम्' (६१७—२१३५६); and the मित्त्व is valid only in the दीर्घविधि in चिष् and यमुल् by the rule 'चिष्णमुलोः—' (२७६२) because this rule comes after (६१८२३) the निपातन expressed in 'जासिनिप्रहण—' (२१३५६). The drift is—though the rule 'मित्तां ऋस्ः' (२५६८—६१८२२) is also पर i. e. subsequent to जासिनिप्रहण—' (२१३५६) and not चिष्णमुलोः—' (६१८२३) only yet by the परिभाषा—'पुरस्तादपवादो अनन्तरान् विघ्नान् बाधन्ते नोचरान्' (परि ५६)—'Apavadas that precede (the rules which teach operations that have to be superseded by the Apavada operations) supersede (only) those rules that stand nearest to them, (and) not the subsequent (rules)'—(Kielborn). Thus 'जासिनिप्रहण—' (२१३५६) bars 'मित्तां ऋस्ः' (६१८२२) which is nearest and not 'चिष्णमुलोः—' (६१८२३) which is subsequent (उत्तर). Hence we cannot have कथयति by 'मित्तां ऋस्ः' but 'चिष्णमुलोः—' not being barred we can have as usual अक्रयि—अक्रयि in चिष् and कथ—कथम्, क्राथम्—क्राथम् in यमुल्।

'वु च नोचते' etc—'वु is a quite new root and not the re-expression of the तनादि वु (1471) बाधने (see under the rule—'तनादिभ्यस्तथासोः' (2547) on the authority of making it उद्दिन्। The idea is this—Had this वु been the

अनुवाद or re-expression of 'वनु याचने—' of the तनादि class then making it उदित् again becomes superfluous for it was already made उदित् there (in तनादि). Hence it is a separate root and does not belong to the तनादि class. Thus it expresses a verb in general and is conjugated as वनति etc. For मित्करण, it will give प्रवनयति etc with उपसर्ग prefixed to it but that—without उपसर्ग it will give वनयति—वानयति through the option of मित्—will be expressed later on (i.e. under the गणसूत्र 'ग्लाखावनुवमाच्च' (190). [N.B. वन च हिंसायाम् (before वनु नोचते) is the re-expression of 'वन (462) शब्दे' and 'वन (463) संभक्तौ' under 'दीर्घो लघोः' (2818) to make it मित् so as to give वनति—वनयति, अवनि—अवानि (चिण्) and वनं—वनम्, वानं—वानम् (णमुल्]. ज्वल to shine. It will be read in 'ज्वलित् कसन्तेभ्यो णः' (२८०२—3. 1. 140) under कृतप्रकरण and here it is read to make it मित् to effect प्रज्वलयति etc.

धृ आध्याने—आध्यान means to think fervently (of some one). This root will be read as 'धृ—(933) चिन्तायाम्' under the rule 'धृकः किति' (2381—7. 2. 11) and here it is read to show that it is मित् in the sense of 'fervent thought' only. The forms are धरति—धरयति ; अधरि—अधारि etc. ड—to fear is the अनुवाद or transferred form of ड, 'to rend' read in क्रादि to make it मित् । Thus in णिच् the form will be दरयति in the sense of 'causing one (डणन्तम्—ड + शट् + रया १व) to fear'. In the sense other than to fear it will give दारयति—causing to rend—for in that sense it will cease to be मित् and hence

the form is दीर्घः । According to those, however, who hold that it is a separate root and not the transcription of 'हृ to rend' (क्रादि), the form will be दरति etc prescribed for भ्वादि । Some read this दृ to fear, read here in घटादि and also in the rule 'अत्तृदृत्वरप्रथमदसृस्पशाम्' (2566) as हृ (short) and not as दृ (दीर्घ); but that is not recommended by Madhava, the author of धातुवृत्ति । नृ to lead.— It is the transcription (पुनवाद) of नृ (1496) नये to be read in क्रादि under the rule ('प्रादीनां ङ्खः' 2558). In the sense other than 'to lead' it will cease to be सित् and the forms will be नारयति etc.

आ to cook, or to ripen etc. This आ is the imitation form, in a general way, both of अ (919) पाके after it has been made to end in आ (by the rule 'आदेच उपदेशेऽशिति' (2370—6. 1. 59) to be read (later on) in भ्वादि and of 'आ (1053) पाके to be spoken of in अदादि (under 'लङ्:—' 2463—3.4.111) by the परिभाषा 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव' and 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' (परि—90 and 105). Now the अदादि class is known as लुग्विकरण (by the rule अदिप्रतिपदः शपः' (2423) and other classes like भ्वादि etc are called अलुग्विकरण । Hence the former (परिभाषा) means 'when there arises a case of doubt regarding the taking up of a root or term which is read both in the लुग्विकरण class and in the अलुग्विकरण class, (then) that root or term should be taken to belong to the अलुग्विकरण class only. Thus in this case भ्वादि being अलुग्विकरण, this 'घटादि आ' is to be taken

to be the transcription (अनुकरण) of अ म्वादि (after it has been made to end in आ (कृतात्) and not of आ of अङ्गविकार (अदादि) । The latter (परि) means 'when, as to the taking up of a root or term which is expressed both directly (प्रतिपदोक्त) and indirectly (लक्ष्योक्त), a doubt should occur then that root or term must be taken to belong to the spot where it is directly mentioned'. Thus this परिमास directs us to take this 'घटादि आ' as the imitation form of 'अदादि आ' and not म्वादि अ which is made आ in an indirect way. Hence through the authority of these two परिमास we are to take this 'घटादि आ' as an imitation form of both 'म्वादि अ' and अदादि 'आ' in a general way. Thus in अिच्—अपयति—is boiling or causing to boil' (with the augment पुक् by अर्त्तिङ्गीव्लौरीक्यौआय्यातां पुग्णौ' (2570—7. 3. 36). In a sense other than cooking, the root आ will not be considered as मित् and hence the form will be आपयति (दीप) meaning 'causing to perspire or warm'.

The root ज्ञा means 'to kill, to satisfy and to perceive' and in these senses the root is मित् । Madhava says that निशामन means 'eye-perception', while others say that it simply means 'information'. Another reading for निशामने is निशानेषु where निशान means 'to sharpen'. The root ज्ञा expressed in 'अप मित्' is read in चुरादि and its sense is to inform and to kill. Thus the instances of the root ज्ञा in those senses will be in order—पशु संअपयति (kills), स्वामिनं अपयति

(satisfies) रूपं ज्ञपयति (sees 'or informs) and शरं ज्ञपयति (sharpens an arrow according to Haradatta and others). कथम् etc. —If the penultimate of the मित् roots become long only when चिण and एमुल् follow, how will you defend applications like विज्ञापना (वि—ज्ञा+णिच्+युच्+टाप्) in 'विज्ञापना सिद्धिमिति' 'information meets with success at the hands of masters'; and ज्ञापयति (ज्ञा+णिच्+लट् ति) in 'तज्ज्ञापयति आचार्यः'.—'Hence the Acharyya (or preceptor) informs or makes us understand'—(Mahabhashya). Hear me. These are alright because, according to Madhava, the root ज्ञा is not treated as मित् when its meaning is other than eye-perception. But according to those who opine that 'ज्ञा means to inform only', these should be explained as coming from or forms of 'ज्ञा—to appoint' read in बुरादि (because it is not मित् hence the penultimate is long). And though this ज्ञा is intended to mean 'appointment', only yet it will bring out the sense of information also by the dictum 'धातूनामनेकार्थत्वात्' 'roots are of various implications'. But there is no question of anomaly according to the school of Haradatta and others who read निशानेषु in lieu of निशामनेषु।

चलि (चल) means 'to shake'; this चल is the transcription of 'चल (८३२) to shake' preceded by ज्वल (under 'फणा च सप्तानाम्' (२३६४)). Thus चलयति etc. (But it will cease to be मित्) in a sense other than to shake; thus—शीलं चलयति when it means 'makes otherwise or changes

his conduct, and Swami says that it means 'to steal away' also एवं चालयति 'throws off the thread.' छदिर् (छद्—इति) 'to invigorate.' This is the repetition of छद्—to screen or conceal—read in चुरादि, in order to make it मित् (even) when चिच् is wanting in स्वार्थ (by the गणसूत्र 'आधृषाद् वा (२६२)' under 'नास्ति शिञ्, दिताम्—' (२५७२)। The meaning is this :—According to the गणसूत्र 'नाम्ने मितोऽहेतो' explained under (२३५२), no root other than जप्, यप्, चह्, रह्, वल् and चिच् (these six) is entitled to be मित् in अहेतु or स्वार्थ शिच्। Hence he says स्वार्थे शिजमावे (i. e. हेतु शिच्) or 'when through the option or शिच् to the आधृष—roots (under which fall छद्) there is no शिच् in स्वार्थ। Now to answer the rejoinder 'How can the 'अपवारणार्थक छदि' be taken to express 'छद् ऊर्जने'—he says that it may be so taken according to the multifarious meanings of a root. Thus छदन्तम् etc. चन्द इति in other sense छादयति ;—because in this sense it will not be मित्। In स्वार्थे शिच्, however, the form will be छादयति for it is not मित् in स्वार्थे शिच्। Thus the conclusion is—छद् is मित् in अहेतु शिच् in the sense of 'invigorating' only and in no other sense and also it is not मित् in स्वार्थे शिच् even in that sense. The root लङि (लङ्) means to move the tongue (to and fro) this is the re-expression of लङ् विलासे 'to enjoy', read under टवर्गान् roots of भृदि to make it मित्। उन्मथन means चोभन (agitation) ; उन्मथनम् forms a षष्ठीतत्पुरुष with the word जिह्वा (जिह्वायाः उन्मथनम् चोभनम्) or it may form a द्वितीयातत् with जिह्वा (जिह्वाया उन्मथनम्)। Others hold that here जिह्वा stands for 'the action of the tongue.' In

this जिह्वोन्मथनम् is a समाहारद्वन्द्व compound (जिह्वा च उन्मथनम् च)
Thus लडयति शत्रुम्—uses abusing words against foe'; लडयति-
दधि—'churns the curd'. In other sense it is not मित्—so the
form there will be लाडयति—'to cause to sport.'

मदी (मद) to feel pleasure or pain (proverty) । This is the
re-expression of the दिवादि मदी हर्षे (under 'शमामष्टानां दीर्घः' (२५१८) ।
अथवा i.e. when it is not मित् the form will be मादयति (intoxicates
or affects the mind) इति गताः—i.e. read in भादि (at the end of
'लिङ्सिचौ—' (२३००)) । The root जृष् occurring in the गण rule
'जनीजृष्—' (१८८) is the repetition here for मित् of जृष्—वयोहानौ,
read in दिवादि and not जृ वयोहानौ, read in क्रादि which gives
(without झस्) जारयति, for the former containeth 'indicatory
while the latter does not. Some read the गणसूत्र
'जनीजृष्कसु—' as 'जनीजृष्णसु—' and say that णसु निरसने
read in दिवादि is repeated here for मित् (The rule 'जनीजृष् etc.
means 'roots like जनी (जम्) जृष्, कसु, रञ्ज and those that
end in 'अम्' (as क्रम्, गम्, शम्, रम् etc.) are to be treated
as मित् (though they are not read in घटादि 'list—so as to give
कमयति गमयति रमयति etc.)) ।

'ज्वलज्वल—' (१८९) । 'The roots ज्वल, हल, झल and नम् op-
tionally become मित् when they are preceded by no उपसर्ग ;
thus ज्वलयति—ज्वालयति । This is a प्राप्तविभाषा i.e. by its option of मित्
is directed to ज्वल, हल, झल which were नित्यमित् being read under
घटादि and to नम् which also was मित् being असन्त by the rule
'जनीजृष् कन्सुरज्जोऽमन्ताश्च (१८८) । When, however, an उपसर्ग prece-

des, they will compulsorily become मित्—giving प्रज्ज्वलयति etc. Then how to defend form like प्रज्ज्वलयति, उन्नामयति (उद्—नम् + लट् + तिप्) which are with उपसर्गस but yet not मित् । The defence is this—form प्रज्ज्वल and उन्नाम first with घञ् (प्र=ज्वल + भावे घञ् and उद्—नम् + (भावे) घञ्) and then add the affix णिच् to them by 'तत्करोति तदाचष्टे—' (गणसूत्र to the end of 'ईचगुणः' (2573)) in the sense of प्रज्ज्वलं करोति and उन्नामं करोति । Well, then how to defend संक्रामयति for though it (क्रम्) is मित् by 'जनौजूष—' (ग. सू.—(188)) yet it is made long and not short by 'मितां ऋक्षः' (2568) and you can not explain it by घञ् which gives संक्रम and not संक्राम by 'नोदात्तोपदेशस्य मासस्य अनाचमेः" । Yes, but it can be explained by having recourse to व्यवस्थितविभाषा which is expressed in the परिभाषा—'व्यवस्थित विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते' (परि—99)—'occasionally operations which are stated to be optional, are not optional in the formation of one and same form, but must in particular instances necessarily take place, while in others they are not allowed to take place'—Kielhorn. Thus to serve our purpose we shall bring in the word 'वा' from the rule 'वा चित्तविरागे' (2605—6. 4. 93) to the preceding rule 'मितां ऋक्षः' (2568—6. 4. 92) and explain as—'मित् roots occasionally become दीर्घ also—('मितां दीर्घो वा स्यात् प्रयोजने सति'). Thus संक्रामयति is correct. This explanation is according to the वृत्ति though not to भाष्यकार । In this way, applications like 'रजोविश्रामयन् राज्ञाम्' and 'धुर्यान् विश्रामयेति सः' etc. are explained. The latter means "let the horses be unloosed", said he" Raghuvamsa canto 1. sl. 54. The full verse is .—

‘अथ यन्तारमादिश्च ध्रुव्यान् विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत् पवीं रथादधततारच ॥’

Mallinatha has explained the point exactly in the same way and has also suggested (the ऋसपाठ) ‘विश्रामय’ in place of विश्रामय ।

‘श्लाखावनुवमाश्च’ (ग. सू. 190) ‘These roots श्ला, खा, वनु and वम्, if not preceded by any उपसर्ग, become मित् optionally. This option or better this rule is to furnish मित् to the first two श्ला and खा which not being घटादि could not be मित् and to make उपधादीर्घ of the last two वनु and वम् which being मित् could not have the option (cp—‘वनु च नोचते’ and जनोजृष्—’ ग. सू. 188.). Instances are श्लापयति—श्लपयति । खापयति—क्षपयति । वानयति—वनयति । वामयति—वमयति ।

‘न कस्यमिचमाम्’ (ग. सू. 191). ‘The roots कनि (कम्), चनि (चम्) and चम् will not be considered as मित् on the ground of their being अमन्त (by the rule ‘जनोजृष्—’ (188)). Thus वामयते etc without ऋस्वः । शमी दर्शने’ (ग. सू. 192). ‘It is not मित्, though अमन्त, in the sense of ‘seeing’. Thus निशामयति—(sees). But it is मित् in other sense (i. e. in the sense of ‘hearing’) as—प्रनयिषी निशमय्य (hearing) etc. Then how to explain ‘निशामय तदुत्पत्तिम् etc.? ‘hear of me who am speaking. in detail, the origin of the same?’ Take it as an application of the चुरादि ‘शम—शालोचने’ (to discuss). Roots being of various implications, it will mean here ‘to hear’ as in the case of शम्, उपशम् (दिवादि) which gives the sense of ‘seeing’

here in मित्वविधि । 'यमोऽपरिवेषणे' (ग. स. १९३).—The root is not मित् when it means other than 'taking food or better distributing food to'. Thus आयामयति—'lengthens or appoints'. In the sense of distributing food, however, it becomes नियमयति as यमयति etc. Expressions like पर्यवसितं नियमयन् 'restricting the conclusion' etc are to be explained with णि (णिच् attached to the word नियमयत् । [नियम (नि—यम् + णप् (सम् + मतुप् । Then after the disappearance of मतुप् by 'विन्मतोऽनु' (२०२०) and the addition of णिच्, the form will be नियमि । This नियमि will be considered as a root by 'सनायन्ता घातः'. Thus नियमि + णप् + ति प् = नियमे + ण + ति = नियमयति (गुण and चयादि in शब्द = नियमयत् । But this explanation is modified by Nagas (See the 'Tika'). 'खदिर् अवपरिभ्याच्च' (ग. स. १९४)—The root खद is not मित् when preceded by अव and परि । Thus खादयति etc. This rule is read by the व्यासकार as 'खदिर् अपावपरिभ्यः' meaning there by that खद is not मित् when it is preceded by अप also—अपखादयति । स्वामी does not carry the word न (unlike to what we have done), occurring in the गणसूत्र 'न कस्यमिचमाम्' (१९१) to the last three rules 'शमो दर्शने' (१९२), 'यमोऽपरिवेषणे'—(१९३) and 'खदिर् अवपरिभ्याच्च' (१९४). Moreover, he disjoins the rule 'शमो दर्शने' (१९२) as शमः पदार्थे and adds that यम in a sense other than distribution of food is मित् । Hence in his opinion the form नियमयन् in 'पर्यवसितं' is alright. He also introduces a नियम or restriction here viz.—If the root खद is मित् with उपसर्गस्य prefixed, then it is नि

only when it is preceded by अव and परि only and consolidates his point by taking 'प्रखादयति' as a counter evidence. Thus, in his exposition, there is (an obvious) contradiction regarding the examples and counter-examples of the two rules 'यमोऽपरिविवणे' (193) and 'खदिरवपरिव्याच' (194). (For he says that यम् is अपरिविवने मित् and forwards the illustration 'आयमयति' against the counter-illustration 'नियामयति ब्राह्मणान्' and in the next rule he says that खद् is मित् with only अव and illustrates his point by giving the forms अवखदयति परिवखदयति against the form प्रखादयति । But in reality, such comments are contradictory to the drift of the rules). Besides, this opinion (of his) is contrary to the Viritti and Nyasa etc. Hence it should be rejected.

फण—to go. Here there is no possibility of the अनुवृत्ति of 'न', occuring in the rule 'न कमि—etc' (191) for फण is first to be made मित् । So the मित्संज्ञा only comes and the 'न' ceases to do so ; and we have taken it (फण) here for the sake of its conjugation, which had we taken फण before 'न कमि etc.' would reach कमिचमि etc also which is impossible and absurd.

मित— । अथ फणान्ता इति—फण (८२१) गतावित्यन्ता इत्यर्थः । घटादि वयोदश—अनुदात्तेतः आत्मनेपदिनी गताः । ' इदानीम् षट्चत्वारिंशत् परस्मैपदिन स्यन्ते । ' ज्वर रोगे—ज्वरति इति भ्वादित्वाद् रूपम्—मित्त्वात्—स्वार्थे यौ ज्वरयति अज्वरि—अज्वारि (चिण्) ; ज्वरं—ज्वरम् । ज्वारं—ज्वारम्—(यमुल्) इति रूपाणि बोध्यानि । एवमगोऽपि बोध्यम् । ईड् इति—एतद् भ्वादौ प्राक् टवर्गान्तेषु

पठितम् । स एव 'हेङ्एव' उत्सृष्टानुवन्धः अनुवन्धेन ऋकारेण उत्सृष्टः परित्यक्तो विहीन इति यावत् 'अनूयते' पुनः पठ्यते अर्थविशेषे 'वेष्टनरूपे' मित्त्वात् मित्—संज्ञार्थम् । 'तन्मध्ये—स्वरादिमध्ये' अनुवादसामर्थ्यात्—पुनरुक्तिवशात्—ज्वरादिवदेतस्यापि परस्मैपदित्वमिति भावः । हेङिति इति भ्वादौ । हिङयति इति—मित्त्वाद् ऋसः । 'एच इग्ग्रसादेशे' इति इत्वम् । अहिङि—अहीङि (चिचि—'चिण्णमुलोर्दोर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति दीर्घविकल्पः) । अनादौ लिति—मित्त्वाभावाद् ऋसाभावः । वेष्टनरूपार्थे एव मित्त्वमिति भावः । इत्यमेव नृत्तावित्येव । पूर्वम्—३१० संख्यक धातुरूपेण—'छान्त—' (२२८६) इति ध्रुवः धस्तादिति । तत् 'तयोः भ्वादिघटादयोः' अयम् एव विवेकः विशिष्टं ज्ञानम् । अयं भावः—अर्थान्तरेऽसति मित्त्वं न स्यात् । अयच्च धातुः पूर्वार्थे एवावशिष्यते । अत एव भेदं विवक्षुराह—तत्रायमिति । पूर्वं पठितस्य भ्रातृत्वं यत्कारिषु—यस्य (नाट्यस्य) कारिषु (कर्तृषु) नटव्यपदेशः 'अयं नटः' इत्यासा भवति । नाट्यस्यार्थमाह—वाक्यार्थाभिनयो नाट्यमिति—तत्तच्चोष्टेहितादिभिर्वाङ्मयै यत्र अर्थस्य नाटकीयवन्तुनः बोधो भवति तन्नाट्यम् इत्यर्थः । घटादौ लिति—मित्त्वात्—पुनः नृत्यम् नृत्तमिति चार्थः । यत्कारिषु—यस्य नृत्यस्य—नृत्तस्य न कारिषु—कारकेषु—नर्तकव्यपदेश 'नर्तकोऽयमिति नाम भवति—इति पूर्वपरयोर्भेदः । नृत्तस्यार्थमाह—पदार्थाभिनय इति । पङ्गां पदेन वा कालानैपुण्यात् यत्र अर्थावबोधो भवति तन्नृत्यम् इति नाट्यनृत्ययोर्भेदः । अथ नृत्तस्यार्थमाह—गात्रविशेष इति करशिरोवचसां मनोहारितया सञ्चालनम् । णट नृत्तौ इत्यस्य णोपदेशत्वं—दर्शयति । णोपदेश—पर्युदास वाक्ये—इति—'णो नः' (२२४६) इति सूत्रस्य अधस्तान्—'अनर्द्दनाटि' इति भाष्योक्तेः पर्युदासतया इत्यर्थः । प्रणटति—प्रणटयति इत्यादि रूपम् । चक दत्तौ—प्रतीचाते वेति पूर्वं पठितः । तत्र अनुवादसामर्थ्यात् दत्तावेव मित्त्वं न प्रतीचाते इत्याह—दत्तिप्रतीचातयोरिति । आत्मनेपदित्वमिति स्पष्टम् । चकति—चकयति इत्यादि ; प्रतीचाते तु चाकयति । एदित्वात्प्रवृत्तिरिति—'छान्तचण—' (२२८६) इति निषेधात् । मित्त्वात् णौ—कखयति रगयति इत्यादि

अथ पूर्ववत् बोध्यम् । कने नोच्यते इति । नोच्यते न च्यते मया—अर्थयोजकेन ।
 यस्य सामान्येन क्रियावाचित्वाद् विशेषार्थबोधकत्वासम्भवात् इत्याह—अस्यायमर्थ इति ।
 अथ त्वनेकर्तृत्वादेवमुक्तमित्याहुः । कगयतीत्यादि । अथ अर्थेति हिंसाद्येषु क्रयं
 विधत्ते—‘जासिनिप्रहण—’ (६१७—२।३।५६) इति । क्राथेति । अत्र सूत्रे क्राथेति
 निहृशादित्यर्थः । मित्वेऽपि मित्वेन ऋस्वविधानस्यौचित्येऽपि वृद्धिर्निपात्यते ‘मितां ऋस्व’
 (२५६८—६।४।६२) इत्यस्य बाधितत्वेन अप्रवृत्तेरिति भावः । मित्वन्तु इति ।
 निपातनात्—‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति सूत्रात्—परत्वात्—परवर्त्तित्वात्—
 ‘चिण्णमुलोर्दोर्घोऽन्वतरस्याम्’ (२७६२—६।४।६३) इत्यनेन चिणि णमुलि च चरितार्थम्
 सिद्धम् । अयं भावः । यद्यपि ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इत्यपेक्षया—
 ‘मितां ऋस्वः’ (६।४।६२) इत्यपि परम्—न तु केवलम् ‘चिण्णमुलोः—’ (६।४।६२)
 इत्येव तथापि ‘पुरस्तादपवादा—अनन्तरान् विधौन् वाधन्ते नोत्तरान्’ इति परिभाषया
 ‘पुरस्तादपवादो ‘जासिनिप्रहण—’ (२।३।५६) इति—अनन्तरस्य अव्यवहितस्य—निकटतर-
 वन्तिन इत्यर्थः—मितां ऋस्वः (६।४।६२) इत्यस्यैव बाधकः—न तु ‘चिण्णमुलोः—’
 इत्यस्यापि—तस्य व्यवहितत्वादुत्तरवर्त्तित्वाच्च । तेन क्राथयति इति शपि ऋस्वः,
 चिण्णमुलोस्तु—अक्राथि—अक्राथि, क्रयं—क्रयम् । क्राथं—क्राथमिति पूर्ववत् रूपम् ।
 वन चेति—अर्थमाह—हिंसायामिति । अयं धातुर्वन शब्दे संभक्तौ च इति
 देर्घो लजोः (२३१८) इति सूत्रस्यान्ते पठिष्यते । अत्र हिंसायां मित्वार्थोऽनुवादः ।
 वनति—वनयति । अवनि = अवानि । वनं—वनम्—वानं—वानम् इति । वनु च
 नोच्यते इति । अयं भिन्न एव धातुर्न तु तनादौ ‘वनु याचने’ इत्यस्यानुवादः । ‘कुतो-
 नेत्यवाह—उदित्करणसामर्थ्यादिति । यदि ह्ययं तानादिक एव स्यात्—तर्हि
 ‘वन च नोच्यते’ इत्येव ब्रूयात्—न तु ‘वनु चेति’ उदित्तया । तनादावेव हि उदित्करणा-
 दवाप्रादित्वमादाय—क्ता प्रत्यये—इङ्बिकल्पस्य—निष्ठायामिदप्रतिषेधस्य च सिद्धेः
 पुनरिङोदित्करणं व्यर्थम् । अत उदित्करणस्य अपूर्वत्वस्यैव ज्ञापकमिति भावः ।
 तेन तनादावनन्तर्भूतत्वेन क्रियासामान्ये (याचनादिविशेषार्थाभावे) वनति—प्रवनयति
 इत्यादि । तानादिकस्य तु—वनुते—वानयति इत्याद्येव । अनुपपृष्टस्य इति—उप-

सर्गरहितस्य—घटादेवर्णोः मित्त्वविकल्पः—वनयति—वानयति इत्येवं रूपं—वत्ये
 'ग्लान्नावनुवसां च' (१९०) इति गणसूत्रे इत्यर्थः । ज्वल दीप्ताविति—अप्रत्ययार्थः
 पठिष्यमाणः 'ज्वलितकसन्नेभ्यो णः' (२९०२) इति कृतसूत्रे इत्यर्थः । इह घटादौ—
 मित्त्वार्थम् अनूद्यते, पुनरुच्यते । 'ज्वलति मयि दारुणो मादकवनानलो—' इति
 नयदेवः । 'अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरे--' इति पञ्चतन्त्रम् । शौ—जाव-
 यति । उपसृष्टपाठ—तु प्रज्वलयति इति । चिणि अज्वलि—अज्जालि । अमुनि—
 ज्वलं ज्वलम् ज्वाल—ज्वालम् इति ।

सृ आह्वाने इति । सृ चिन्तायामित्यग्रे वक्ष्यते । तत्रस्थस्यैव आह्वानार्थं
 विशेषार्थे मित्त्वार्थमिहानुवादः । तदेवाह—चिन्तायामित्यादि । आह्वानस्यार्थमात्रं
 उत्कर्षेति । दृ भये । क्रादौ त्वयं दृ विदारणे इति पठिष्यते । धातूनामनेकाक्षर-
 दिहायं मित्त्वार्थमनूच्यते इत्याह । दृ विदारणे इति । अत्र हेतुमति विभक्ति
 दृष्टान्तयति—दृष्टान्तमिति दृष्टातोः क्रादित्वाच्छ्रवन्तम् । दरयति भीषयते इत्येवं ।
 क्रादौ तु दृणाति इति । भयादन्यत्रेति—विदारणार्थे इत्यर्थः । दारयति—इति तत्र
 मित्त्वाभावादौर्ध्वः । धातन्तरमेवेदमिति । अपूर्व एवायं न क्रादिरिति मते इत्यर्थः ।
 भवादौ पाठात्—दरति इत्यादि (शप्तिपौ गुणश्च) । केचित्—पुनरिमं दृष्टातुं
 इह घटादौ, 'अत्सृष्टदृष्टरप्रथमदस्तृस्पशाम्' (२५६६) इति सूत्रे च उभयतैव दृ इति
 ऋस्त्वं पठन्ति । तन्नेति । माधवस्तु तत्पाठं नानुमन्यते । तत्र माधवस्यायं भागः
 —'यदायं ऋक्षान्त एव भवेत्तर्हि—'शृट्प्रां ऋस्वो वा' (२४९५) इति ऋस्वविधायकं
 सूत्रे दीर्घग्रहणमनर्थकं स्वादि'ति । नृ नये इति । स्पष्टम् । नृणाति—नरवति ।
 अनरि—अनारि । नरं—नरम् । नार—नारम् इति कृपाणि । नयमित्रार्थे—
 मित्त्वाभाव इति दर्शयति । नारयति इति ।

आ पाके इति— । एतेन धातुद्वयं सामान्येन अनुक्रियते । तत्र एकः—
 पाके' (९१९) इति भवादौ पठ्यते । अपरस्तु 'आ पाके' (१०५६) इत्यदादौ ।
 ननु 'अ' इत्यस्य एजन्तत्वात् कथं सामान्येन ग्रहणं तत्राह कृतात्वेति ।
 'भादेच उपदेशेऽशिति' (२३७०) इति निहेशाम् । आदादिकस्येति—आदादौ

विश्रमाणस्य । नन्वेवं सामान्येनानुवादस्य किं प्रमाणं तत्राह—'लुग्विकरण—'
प्रकारम्—इति परिभाषाभ्यामित्यन्तेन । तत्र प्रथमा (परिभाषा) स्वमते 'स्वरति—'
रति—' इति ज्ञापकसिद्धा—अपरा तु सर्वेषामपि मते न्यायसिद्धा ।

अथ प्रथमायः—यद्येवं भवति, यत् य एव धातुर्लुग्विकरणे (अदादौ)
पठितः पुनः स एव धातुरलुग्विकरणे (भ्वादौ अन्यत्र वा गणे) अपि पठित इति,
तर्हि तत्र लुग्विकरणस्य धातुं विहाय अलुग्विकरणस्य एव धातुर्यास्यः ।
अथ सिद्धं कृतात्वस्य अइत्यस्य भौवादिकस्य ग्रहणम् तस्य अलुग्विकरणत्वात्
(भ्वादयो विकरणा येषां न लुप्यन्ते अदादीनामिव ('अदिप्रसृतिभ्यः शप्:'
पुक्) तत एवात्र अलुग्विकरणत्वेनादादिं विहायान्येऽलुग्विकरणाः) । अथ द्विती-
यायः—लक्षणञ्च प्रतिपदयेति इन्द्रः । ताभ्यामुक्तयोरिति विग्रहः । तत्र लक्षणोक्तं
विलम्बितोपस्थितिकम्—प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति नागेशः । एवञ्च शीघ्रो-
पस्थितिकस्यैव प्राग्ग्रहणं लोकन्यायसिद्धम्—यथा संस्कृतासंस्कृतभक्ष्ययोः संस्कृतस्यैव
शायनेन स्त्रीकारस्तद्वत् यथा वा क्षिप्राक्षिप्रगमनयोः क्षिप्रगमनैव ग्रहणम् तथा चादादौ
पठितस्य आ इत्यस्यैव ग्रहणं भवेत् शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, न तु भ्वादपठितस्य
अइत्यस्य तस्य आत्वविधानेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् । एवञ्च द्वयोरपि पौनरुक्त्यं
विहम् । अतएवाह—सामान्येनानुकरणमिति । मित्वमेवोदाहरति । अप्रयति
इति—'अत्तिं ज्ञोव्खीरीकृत्योच् माथ्यातां पुग्णी (२५७०—७३३६)' इत्याकारान्तानां
पुङ्निर्देशात् पुक् । 'मितां क्रस्वः' इतुपधाहस्वः । पाकमित्रार्थं तु क्रस्वं नेति
प्रतुदाहरति—आप्रयति इति ।

'मारणतोषणनिशामणेषु ज्ञा'—मित् इति जघः । चक्षुर्विषयकमेव ज्ञानं निशा-
मनम् इति माधवमतम् । दर्शनमिति तदर्थः शमो दर्शने इति वक्ष्यमाणगणत्वात् ।
निशामेणु इति । हरदत्तादिसम्मतोऽयं पाठ इति स्वयमेव वक्ष्यति । एष्वेवार्थेषु—
मारणतोषणनिशामननिशामेणु इत्यर्थः । जानातिरिति—ज्ञा मित् ; तेन 'पय'—
अप्रयति (मारयतीत्यर्थः) । विष्णुं विशप्रयति (तोषयतीत्यर्थः) । रुपं संज्ञ-
प्रयति—(माधवमते दर्शयति मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः) प्रज्ञप्रयति शरम् (तौ-

स्वीकरोतीत्यर्थः) । ननु निशामनस्य ज्ञापनमात्र एवार्थः न चाक्षुषज्ञानम् ।
 अन्यथा कथं ज्ञाघहनुङ्स्थाशपां ज्ञीस्रमानः' (५७२।१।४।३४) इति खे
 ज्ञीस्रमान इत्यत्र हत्तिकृता 'वोधायितुमभिप्रेतः' इत्येवार्थः स्वीकृतः स्वयं स एव
 नुसृत इति चेत् । तत्राह—'ज्ञप सिञ्च' इति, चौरादिकोऽयं धातुः । ज्ञापनमात्रे
 च तस्यार्थः । तेन ज्ञीस्रमान इत्यादौ हत्तिकृतादिवचनं सङ्गच्छते इति भावः ।
 ननु तर्हि मित्वाद् ऋस्वविधौ, कथं विज्ञापना ज्ञापयति इत्यादिषु दीर्घोऽपि दृश्यते
 तत्राह । नैते ज्ञपे रूपे किन्तु जानातिरेवेति गृह्यमाणः । ननु तदपि कथम् ।
 तत्राह—माधवमते इति । अचाक्षुषज्ञाने इति । ज्ञानसामान्ये 'मित्' नेति तदर्थः ।
 तेन मित्वाभावाद् दीर्घः भिन्न एव इति । ननु तर्हि ज्ञापनमात्रमेवार्थ इति—
 वादिनां का गतिस्तत्राह—ज्ञापनेति । ज्ञा नियोगे इति चुरादौ पठितत्वेन
 रूपे भविष्यतः । नन्वेवं दीर्घः सिद्ध्यति । अर्थस्तु भिद्यते । नियोगार्थकज्ञातो-
 र्ज्ञापनरूपवृत्तिकत्वाभावादिति चेत् । न । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थासिद्धेः । इदानीं
 हरदत्तमतं समाधत्ते—निशानेषु इति । अनुपपत्तिरसाङ्गत्वं नेति भावः । तेन
 मते मारणतोषणनिशानेष्वेव हि ज्ञाघातोर्मित्वं । ततश्च फलितं यत् मारणतोषण-
 निशानभिन्नार्थे ज्ञापनादिरूपे नायं मित् इति । एवञ्च विज्ञापना,—विज्ञापयति
 (भाष्यवचनमेतत्) सम्यगेव । माधवमते तु रूपद्वयं बोध्यम् । चाक्षुषज्ञाने
 ज्ञपयति इति अचाक्षुषज्ञाने तु ज्ञापयति इति । चिणि चाक्षुषज्ञाने—अज्ञपि-
 अज्ञापि ; णसुलि—ज्ञपं—ज्ञपम्—ज्ञापं—ज्ञापम् । अन्यदोक्तम् । 'अत्र माधव-
 मतमेव ज्याय' इति नागेशः ।

कम्पने चलिरिति । इकानिर्देशः । मित् इति सम्बद्ध्यते । चालयति इति
 कम्पनभिन्नार्थे मित्वाभावात् । कृदिर् ऊर्ज्जने मित् । ऊर्ज्जनं प्राणनं वलाघानं वा
 तस्य मूलं दर्शयति कृद अपनारणे इति । चुरादौ पठित्यमाणस्य कृद अपवारणे लक्ष-
 ऊर्ज्जनरूपेऽर्थे मित्कारणार्थमिहानुवादः । स्वार्थे शिभजावे इति । 'आह्वयार्थः'
 इति चुराद्यन्तर्गणसूत्रेण येषां हेतुमति णिच् प्राप्तः त एवात्र मित्त्वार्थमनुदानं कृतं
 तवान्भुङ्क्तः । अतस्तस्यापि हेतुमत्त्वमिति मित्त्वार्थमनुवादः फलति । ननु कृदघातो-

रपवारणार्थकस्य—ऊर्ज्ज् नाथे, कथं वृत्तिस्तदाह—अनेकाथेलादिति । हेतुमत्त्वमेव
 दर्शयति हृदन्तमित्यादिना । अन्यत्रेति अपवारणार्थे इत्यर्थः । हृदयति इति तत्र
 मित्ताभाद दीर्घः । हेतुमत्त्ववैषां मित्त्वम् 'नान्ये मितोऽहेतौ' इत्याहुत्वात्
 अतः स्वार्थे णिचि मित्त्वं मा भूदिति प्रतुदाहरति स्वार्थेणचि च्छिति । जिह्वो-
 न्मथने लङ्गिरिति । एतदर्थेऽयं मिदिति शेषः । कस्यायमनुवाद इत्याकाङ्क्षायांमाह
 लङ्ग विलासि इति । इवादी टवर्गोयान्तेष्वयं पठितः । 'जिह्वोन्मथने'—इत्यस्य अर्थे
 व्याकरोति । उन्मथनं चोभनमिति । ज्ञापनमिति तु तत्त्वबोधिनीसम्मतः पाठः ।
 लङ्गयति जिह्वामिति—जिह्वा ज्ञापयतीत्यर्थे इति तत्त्वबोधिनी । रसनां रसान् ज्ञापय-
 तीत्यर्थे इति तु बालमनोरमायाम् । वृत्तीवेति । जिह्वया उन्मथनम् इति वृत्तीया
 तत्पुरुषो वा समासः । लङ्गयति जिह्वया तथा पदार्थान्तरं ज्ञापयति । अन्ये-
 लिति । तद्व्यापारः तस्याः जिह्वया व्यापारः भाषणादिकमित्यर्थः । तस्मत्ते समयो—
 जिह्वोन्मथनयोरैक्यात् समाहारइन्द्रः जिह्वाचोन्मथनश्चेति । लङ्गयति शत्रुमिति
 पुरुषपदप्रयोगपुरःसरं स्पष्टं इत्यर्थः । गालयति इति नागेशः । लङ्गयति दधि
 इति मन्यातीत्यर्थः । लाङ्गयति पुत्रमिति शर्करादिदानेनानुशूलयति क्रीडयतीति
 वैत्यर्थः ।

मदीति । देवादिकस्येति न तु भौवादिकस्येत्यर्थः । नाद्यति इति न तु
 मदीति इति । यो तु मदीयति इत्यादि पूर्ववत् । अन्यत्रेति—हर्षग्लेपनमिन्नार्थे
 इत्यर्थः । भाव्ययमिति । अयं ध्वनधातुज्ज्वालादी पठित्यमाण इत्यर्थः । अन्यत्रेति—
 गन्धत्यतिरिक्तार्थे मित्त्वं नेत्यर्थः । ध्वनिरणी उदाहृतौ इति । ध्वनि तु [ध्वन शब्दे
 ज्ञातौदानीमश्रोक्तः । रणिस्तु कण रण गतावित्यत्र । गतौ इति भ्वादी पठिता इत्यर्थः ।
 चै चये इति । वक्ष्यमाणस्य वक्तुम् इष्टस्य कृतात्वस्य—'आदेच उपदेशेऽशिति—
 (२३७०) इति सूत्रेणेत्यर्थः । एवमात्रे कृते 'अर्त्तिङ्गो—' पूर्वोदाहृतसूत्रेण पुगा-
 मिहेशः । इदं 'दलिवलि—' इति भोजपाठनिर्दिष्टस्य चपेरुपसंख्यानम् । खन
 इति—अवतंसनमलङ्करणम् । पठित्यमाणस्येति घटादिगणादृष्टं खन शब्दे इति
 पठित्यमाणस्य अवतंसनेऽर्थे यो मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । अन्यत्रेति—अवतंसन-

भिन्नाथे' इत्यर्थः । इदानीं घटाद्यन्तर्गतगणसुवाणहृत् क्रमेण व्याख्यायन्ते—'घटादस्य
मित' इत्यारभ्य । 'जनौजूष्कसुरञ्चोऽमन्ताय' (१८८) इति । मित इत्यनुवर्तने प्रति
'घटादथो मितः—इत्यत इत्यर्थः । तत्र जनौ प्रादुर्भावे (दिवादि)—जनयति ।
जूष् वयोहानौ धित्सामथ्यादृदिवादिरित्याह—जोष्यतेर्य हणमिति । जू वयोहानौ इति
क्रादेस्तु नेति दर्शयति जृणातेत्विति । क्तसु (क्तम्) ह्वरणदौप्तोः (दिवादिः)
क्तसयति । रञ्ज रागे अयं देवादिकः भौवादिकश्च । 'रञ्जोऽणौ मृगरमणे' नलोपे
वक्तव्यः' इति 'वा चित्तविरागे' (२६०५) इति सूत्रस्यवार्त्तिके कात् मृगयाथे रञ्जयति
मृगान् । अन्यत्र तु रञ्जयति पक्षिणः । अत्र नलोपो न । अमन्तास्तु क्रमिगमि—
रम्यादयः । अम् अन्ते येषामिति विग्रहः । क्रमयति । गमयति । रमयति ।
केचित्त्विति । 'जनौजूष्कसु—' इति गणसूत्रस्य—जूषःस्थाने जू इति क्न्सुस्यते
णसु इति पठित्वेत्यर्थः । तथा च क्न्सयतिस्थले क्तसयति इति वदनीत्यर्थः ।

'ज्वल्ललल्लल—' (ग. सू. १८९)—अयमर्थः—प्रागुपसर्गोऽसति ज्वल-ल्लल ल्लल—
नमां मित्व' वा स्वादिति । तत्र ज्वल-ल्लल-ल्लल इति त्रयाणां घटादौ पाठात्—नन्त
'जनौजूष—' (१८८) इति गणसूत्रेण—अमन्तत्वात्—इदं विकल्पवचनं तदाह—
प्राप्तविभाषेयमिति । 'प्राप्तस्य' मित्वस्य 'विभाषा' विकल्प इति तदर्थः । ज्वलयति—ज्व
यति । ल्ललयति—ल्ललयति । लललयति—लललयति । नमयति—नामयति । अगु-
सर्गादिति पथ्य दासेन उपसर्गसंज्ञावे नित्यं मित्वमित्याह उपसृष्टे' त्विति घञनादिति—
प्रोपसृष्टाद ज्वलतेरुत्तरं भावे धञ विधाय—'तत्करोति—' इति गणसूत्रेण प्रवृत्तं
करोति आचष्टे' वेत्यर्थे—णिचि टिलोपे गुणे रूपम् । एवम् उन्नामयति । इति
तर्हीति—सोपसृष्टस्य क्रमतेर्मित्त्वाद् दौर्घाप्राप्तेः पूर्वोक्तप्रकारेण—घञि च विहितेर्पि
'नोदात्तोपदेशस्य मान्दस्यानाचमेः' (२७६३—७३१४) इति वृद्धिनिषेधात्—
'क्राम' इत्येवं रूपभावे प्रश्रः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति—'व्यवस्थित विभाषायां
कार्याणि क्रियन्ते' इति परिभाषया (परि ९९) इत्यर्थः । व्यवस्थितं प्रयोजनवशात्
विभाष्य विकल्प इत्याद्यर्थः । तेन नित्यविधिरपि प्रयोजनवशात् कचित् विभाष्ये
यथावैव । कचित् पुनर्विभाषापि नित्यत्वेन गृह्यते यथा—'अवङ् स्तोटावपञ्च'

८८—(१११२३) इत्यवङो—वैकल्पिकत्वेऽपि गवाचार्थ—नित्यत्वमेवेत्याहुः । इति
तिहदिति—भाष्ये त्वेतद् न दृश्यते इति भावः । एतेनेति । 'व्यवस्थित-
विभाषया कुत्रचित् कार्याणि क्रियन्ते' इति वचनेन । धृत्यान् इत्यादि रघुवंश-
प्रसङ्गस्थम् । अर्थः स्पष्टः ।

'प्राज्ञावनुवमाम् च' (ग. सू. (१६०)) इति । अपेक्षितं पूरयन् व्याचष्टे
पुनसर्गादिति । एषामिति ग्ला. स्ना, वनु, वम इत्येषां धातूनाम् इत्यर्थः । वेति-
पुनसर्गात् वा' इति पूर्वसूत्रादनुक्त्यते । अद्यथोरिति—स्नायतेः स्नातेश्च घटा-
दिस्नाभावादप्राप्तेरिति बोध्यम् । इतरथोरिति—वनुवमोरित्यर्थः । तत्र 'वनु च
वोचते' इति घटादौ प्रागुक्तम् । वमतेस्तु असन्तत्वात्—'जनौजृष—' (१८८)
इत्यनेन मित्त्वे प्राप्ते इदं विभाषावचनम् । उदाहरणानि तु—स्नापयति—स्नपयति
(मिति—स्नौ हर्षक्षये इत्यस्य कृतात्वेन निर्देशः) । स्नापयति—स्नपयति । वन-
यति—वानयति । वमयति—वामयति । अनुपसर्गादित्येष प्रस्नापयति—प्रस्नापयति
वनयति इत्यादि ।

'न कस्यमीति' (ग. सू. १६१) त्यस्य व्याख्यानं असन्तत्वात्तिति । 'जनौजृष—'
(१८८) सूत्रे असन्ताश्चेत्युक्तम् । तेषु असन्तेषु—अम-कम-चम इत्येते मितो न । अत
एर दीर्घः सिध्यति । कामयते इत्यादि रूपम् । शमो दर्शने (ग. सू. १६२) इति—शम
यति 'शम उपशमे' इति दिवादिरित्याह—शाम्यतिरित्यादि । अन्यत्रेति—श्रवणे—
श्रवणेः । कथं तद्वीति—'निशमय' इति वक्तव्ये 'निशमय' इति दीर्घनिर्देशात् प्रत्यः ।
उपापत्ते—शम आलोचने इति चौरादिकस्य चुरादौ पठिष्यमाणस्य । ननु तथापि—
आलोचनार्थकस्य धातोः कथमत्र श्रवणे वृत्तिसत्वाद्—धातूनामिति । शाम्यति—
वदिति—यथा 'शम उपशमे' इत्युपशमार्थकस्य दर्शने वृत्तिसत्वादित्यर्थः । 'यसोऽपरि-
वेष्टे' (ग. सू. १६३) । भोजनतोऽन्यत्रेति भोजनभिन्नार्थे । वस्तुतस्तु—
परिवेषणं भोजनानुकूलः (पात्रेऽन्नस्थापनादिरूपो—) व्यापार इति बोध्यम् । इति—
मात्रेण । पर्यावसितमिति । पद्विवेषणभिन्नार्थेऽपि मित्त्वप्राप्ते वचनम् । नियमवत्
पदादिति नियमनं नियमः 'यमः समुपनिविषु च' (३२४०) इति भावेऽप्य

प्रत्ययः । ततो मतुपि 'नियमवत्' इति जाते—'विन्मतोलुक्' (२०२०) इति
 मतुवल्नुकि नियम इति स्थिते 'म मतुवलोपे 'टिः' (१७८६) इत्यस्मात्प्राप्तौ वृद्धौ (सख्)
 पुगापत्तिः (अर्त्तिक्री—इत्यादिनेत्यर्थः) नियमवत् इत्यर्थकार्त्तवाद्यजन्तनियमवत्प्रत्यय-
 त्यर्थेनादोषात्—' इति नागेशः । एवं टिलोपे नियम इति जाते णिचि 'सनायमा-
 इति धातुत्वाच्छतरि गुणयादेशौ । ततो नियमयत् इति । खदिरवपरिभ्याम्
 (ग. सू. १८४) । अवपरिपूर्वस्य सखदेर्मित्वं नेति सूतार्थः । अत्र 'न कस्मि-
 (१८१) इत्यतः नशब्दः 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'सखदिरवपरिभ्याम्' इत्यु-
 सूत्रत्रयेऽनुवर्तते इति शोभ्यम् । अवसखादयति इति मित्त्वाभावात् दीर्घः । न्यासक-
 = जिनेन्द्रबुद्धिः । तन्मते अपपूर्वस्यापि सखदतेर्मित्वं नेत्यर्थः । स्वामीलिति । शब्द-
 अदर्शने इत्येवं सन्निविच्छेदं कृतवान्, न तु शमः + दर्शने इति । तेनात्र नञनुवर्त-
 भावेऽपि अर्थः समानः । यनस्तु इति—यमोऽपरिवेषणे इति—सूत्रे इत्यर्थः । मित्-
 माह—नञनुवर्तनाकरणादिति ज्ञेयम् । तथाच परिवेषणभिन्नार्थे यमो मित्-
 स्वामिमते 'नियमयन्' इत्यत्र न काप्यनुपपत्तिः । तदेवाह—तन्मते इति । य-
 'यमोऽपरिवेषणे' इति सूत्रे स्वामिना कश्चित् नियमोऽपि उद्भावित इत्याह—'उप-
 सृष्टस्य—सोपसर्गस्य सखदेः सखदधातोश्चेत् यदि मित्वमिति शेषः तर्हि—
 अवपरिपूर्वस्यैव मित्वं नान्योपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । तमेव नियमं द्रढीकर्तुं प्रसूखादयति
 इति प्रत्युदाहरणम् । एवञ्च—स्वामिमते 'यमोऽपरिवेषणे' सखदिरवपरिभ्याम्
 इत्युभयत्रैव उदाहरणप्रत्युदाहरणवैपरीत्यं फलितम् । तथाहि—

(१८३) सूत्रमते—परिवेषणभिन्नार्थे मित्त्वाभावात्, आशमयति ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्त्वात् आशमयति इति ।

” सूत्रमते—परिवेषणार्थे मित्त्वात् यमयति विप्रान् ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्त्वाभावात्—यामयति विप्रान् इति ।

(१८४) सूत्रमते—अवपरिपूर्वस्य सखदेर्मित्त्वाभावात् अवसखादयति परिसूखादयति ।

स्वामिमते—एतदूपसर्गद्वयपूर्वस्यैव सखदेर्मित्त्वात्—अवसखादयति परिसूखादयति ।

(१२४) सूत्रमते—अवपरिभिन्नस्य सुखदेमिच्छात्—प्रसूदयति ।

स्वामिमते—तादृशस्य सुखदेमिच्छाभावात् प्रसूदादयति इति ।

इति वैपरीत्यं स्पष्टमेव । तदेवाह—तस्मादित्यादि । व्यत्यासो वैपरीत्यम् ।

इति तत्रात्तं प्रामाणिकयव्यान्तरविरुद्धत्वाद्ध्येयमित्याह—इदञ्चेति । वृत्तिः काशिकावृत्तिकार-

णम् । न्यासः जिनेन्द्रकृतः । उपेत्य हेयं परित्याज्यम्—‘नियमयन्’ इत्यादीनामसद-

वाक्ययापि सिद्धेरिति भावः । ‘नियमयन्नित्यादेः सामञ्जस्येन अवमते (स्वामिमते)

उपपत्तेः, तावेव (वृत्तिकारन्यासकारौ एव) उपेत्यौ’ इति कश्चित् इति—

इदं नुशेखरे उक्तम् ।

फण गताविति । अत घटादेर्निवृत्तिरिति वक्ष्यति फणां चेति व्याख्यानावसरे ।

‘न’ इति निवृत्तमिति । ‘न कमि—’ इत्यद्वोपात्तो नकार इति बोध्यम् । प्राप्तस्वैव

विनिधेयः सम्भवति नत्वप्राप्तस्य । तेन फणगतानित्यत्र मित्संज्ञाया एव प्राप्ति

न तु ‘न’ इत्यस्य, विधिविधेययोर्युगपत् प्राप्त्यसम्भवादिति । ननु तर्हि ‘न कमि—’

(१२१) इत्यतः प्रागेवेदं सूत्रं कुतो न पठितम्—तवाह—फणादि (सप्तानां)

अर्थानुरोधादिति । तत्रहुयतो फणादिकार्यं कमिगम्यादीनपि स्पृशेदिति भावः ।

२२५४ । फणां च सप्तानाम् ॥६॥४॥१२५॥

दी— । एषां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि

धलि च । फेणतुः । फेणुः । पफणतुः । पफुणुः । फेणिय-

पफणिय । फणयति । ‘वृत्’-घटादिः समाप्तः । फणेः प्रागेव

वृद्धित्येके । तन्मते फानयतोत्येव । राज्, ८२२ दीप्तौ

सरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेज

राजे । ‘अतः’ इत्यनुवृत्तावपि—विधानसामर्थ्यादात एत्वम् ।

टु भ्राज्, ८२३ टु भ्राश्च ८२४ टु भ्लाश्च ८२५ दीप्तौ । अनु-

दात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व पाठस्तु

ब्रथादिपत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेति
 ग्रहणम् । भ्रेजे—बभ्राजे । 'वा भ्राश' (२३२१) इति भ्रा
 वा । भ्राश्यते—भ्राशते । भ्रेशे—बभ्राशे । भ्लाशते—भ्लाशते
 भ्लेशे—बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८२६ स
 ८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिन
 स्येमतुः—ससप्रमतुः । असप्रमीत् । स्वेनतुः—सस्वनतुः
 सस्वनुः । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विष्ण्वणति । अवध्वणति
 सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'विश्व स्वनः—' (२२७४) इति पत्व
 फणादयो गताः । दध्वनतुः । षम ८२९ एम ८३०
 अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतो
 लान्तस्र' (२३३०)—(इति वृद्धिः) । अज्वालीत् । व
 ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । ट
 ८३४ टल ८३५ वैक्लव्ये । एल ८३६ स्थाने । हल ८३७
 विलखणे । णल ८३८ गन्धे । 'वन्धने इत्येके । पल ८३९
 गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने, धान्यावरोधने च
 बलति । बेलतुः । वेलुः । 'पुल ८४१ महत्वे' । पोलीति
 कुल ८४२ संस्थाने वन्धुषु च । संस्थानं संघातः । व
 शब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३
 हल ८४४ पतलु ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात
 पेततुः । पतिता ।

एल and अभ्यासलोपः (the elision of the reduplicate)
 place in connection with फण, राज, साज, भाश, भ्लाश,

and खन, when the कित् लिट् and the affix यत् with इट् prefixed, follows. फेनतुः—फण् फण् अतुस्—० फण् अतुस्—फेण् अतुस् (by—‘असंयोगाल्लिट् कित्’ (2242) and ‘अत एकहल्मध्ये—’ (2260)) राजति—राजते by ‘स्वरितजित्—’ । अतः etc—Though there is अनुवृत्ति here of अत् (अ) from अतः एक—(6. 4. 120), yet the आ of राज् will be changed to ए and the अभ्यास of the same will disappear on the authority of विधान or विधि injunction, i.e. the rule ‘फणां च स्यानाम्’ । (So though there is no च in राज भ्राज etc yet they will have एत् for their आ and the अभ्यास will vanish). We have read here भ्राज to show the operation due to फणादित् । And we read it before (in एङ् भ्रुङ् भ्राज् दीप्ती) to bring out that it might have the पत्न laid down in the rule ‘ब्रह्मसज्—’ (294—8. 2. 36). For there i. e. in पत्नविधि, this फणादि—भ्राज् i. e. दुषाज् is meant (to have पत्न) on account of its contact with राजि which also is फणादि । The drift is this :—In the rule ब्रह्मसज्जसज्जयजराजभ्राजच्छृण्वः (294), by भ्राज is meant फणादि दुभ्राज् on account of its contact with राजि and not भ्राज् दीप्ती read in चवर्गान्त roots under ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (2290). To show this we have read भ्राज् and दुभ्राज् separately. Thus दुभ्राज् (with पत्न) gives विधाट् विधाङ्भ्याम् etc. whereas भ्राज् (without it) gives विभ्राक् विभ्राङ्भ्याम् etc. असमीत्—लुङ् prohibition of इङ्गि by ‘ह्रान्त—’ (2299). अखनीत्—अखानीत्—option of इट्—by ‘अती इलादेर्लघोः’ (2284). फणादयो गताः—here ends the फणादि class. ज्वल दीप्ती—here ज्वलादि commences. Hence by ‘ज्वलितिकसन्नेभ्यो णः—’ज्वालः—चालः etc.

मित—एषां फणादीनामिति—फण्, राज्, भ्राज्, भाज्, भ्लाज्, खम्, खन इति
सप्तानाम् । फणामिति बहुवचनात्तदादीनां लाभः । वेति—‘वा जुभ् सुवसाम्’ (६।४।१२४)
इत्यतोऽनुवर्त्तते । एत्वाभ्यासलोपाविति—‘घूसोरेच्चावभ्यासलोपश्च’ (६।४।१२५)
इत्यतोऽनुवर्त्तनात् । किति लिटीति—‘अत एकहल्मध्ये’— (६।४।१२०) इत्यतोऽ
नुवर्त्तः । सेटि षलि वेति—‘यलि च सेटो’त्यतोऽ (६।४।१२१) नुवर्त्तनादिति
बोध्यम् । फण्, फण्, अतुस्—असंयोगाल्लिट् कित्— इति लिट्: कित्त्वाद्
एकहल्मध्येत्यत्र एत्वाभासलोपे फेणतुरिति एवमन्यत्र । तन्मते इति । मित्रा-
भावादिति भावः । ‘अत’ इत्यनुवर्त्तावपि इति । यद्यपि—‘अतः एकहल्—’ इत्यतः
‘अतः’ इत्यनुवर्त्तते तथापि विधानसामर्थ्यात्—‘फणां वेति’ सूत्रकरणात्—‘भाज्’
राज इत्यादेराकारस्यापि एत्वम् इत्यर्थः । भाजतेरिति—भाज्धातोः । पूर्वमिति ‘एज्,
मेज्, भ्राज्’ इत्यत्र । त्रयादीति । ‘त्रय-भ्रुस्जसृज्मृजयजराजभाजच्छां’ इति सूत्रे
यद्भाजतेः षत्वं विहितं तत् ‘वजृभृजेजृभाजृ’ इत्यत्र पठितस्य
भाजतेर्माभूदिति कृत्वा णौ भाजतिसत्त्वं पठितः । ननुवर्त्त-
कस्य भाजतेरनेन सूत्रेण षत्वविधानमित्यत्राह—राजिसाहचर्यादिति । त्रयादि-
सूत्रे राजिरुपात्तः । स च फणादिः । तेन तत्संसर्गात् फणादेरेवभाजतेः ष-
विधानं न भ्वादेः (एजृभृजेजृ—इत्यत्र पठितस्य) इति । तेन फणादेर्भाजतः-
विभ्राट्—विभ्राड्भ्याम् इत्यादि भवति, भ्वादेस्तु दिभ्राक् विभ्राग्भ्याम् इत्याद्येदे-
मेदः । ज्वल दौष्ठाविति । अधुना ज्वलादिरारब्धः । स च फण गतौ (८।३।७)
इत्यन्तो बोध्यः । तत्र समाप्तिज्ञापक ‘वृत्’—शब्ददर्शनात् । ‘ज्वलितिकसद्वृत्ते-
णः’—ज्वालः—ज्वलः, चालः—चलः, इत्यादि कृतसु वक्ष्यते । अथ पतेरु-
अङि पुमागमः स्यादित्याह—

२३५५ । पतः पुम ॥७।४।१८॥

दौ— । अङि परे । अपप्तत् । ‘निर्गदन्द’— (२३८५)
इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । कथे ८४६ निष्पाके । कथयति

प्रकथीत् । पथे ८४७ गतौ । मथे ८४८ विलोडने । मेथुतः ।
 प्रमथीत् । टु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋत
 एत्वम् इति सुधाकरः । ववाम् । ववमतुः । वादित्वादेत्वा-
 म्भासलोपौ न । भागवत्तौ तु वेमतुरित्याद्यपुनराहृतम् । तद्-
 भाषादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा आश—'
 (२६२१) इति श्यन् वा । भ्रम्यति । भ्रमति । आभ्यति
 इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

The augment पुम् (प्) comes after the root पत् when the
 affix अङ् follows. The root is पत्ल ('लुदित्') ; hence अङ् comes
 in by 'पुषादि—' (2343). And this पुम् or प् being मित् attaches
 itself after 'प' of पत् by 'मिदचोऽन्यात् परः' । Thus अट् पत् अङ् तिप्—अप
 पुम् त्पत्—अप पत् अत्=अपपत् । निष्पाक—means extraction or pound-
 ing प्रकथीत्—अपथीत्—(वृद्धि is barred by 'आन्त—(2299)). टु वम्—
 उद्गिरणे—Well—how to derive the word 'उद्गिरण—' ? If we take it
 thus उद्—गु + लुट्, it will give उद्गिरण by 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः'
 which being subsequent (7. 3. 84) bars the rule 'ऋत इजातोः'
 (239c—7. 1. 100). In answer to this he brings forward
 the explanation of सुधाकर who holds that it is formed irregularly
 in this very case. वम् being वादि i. e. having a व at the be-
 ginning is prohibited from having एत्वम् and अभ्यासलोप by 'न
 भगददवादिगुणानाम्' (2263). In Bhagavrittौ वेमतुः etc. are ill-
 ustrated in places of ववमतुः etc ; but these instances are
 not found in भाष्य etc. Hence ववमतुः etc. should be taken
 as correct.

मित—। पतः पुम् इति—‘ऋहशोऽङि गुणः’ (२४०६—७।४।१६)
 इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवर्त्तनादाह—अङि परे इति । ‘मिदचोऽन्यात् परः’ इति सिद्धा
 प्रकारात् परं प्रयोगः—अट् प पुम् त् अङ् (‘पुषादि—’ (२३४३)) तिप् च पप् त्
 अङ् त्—अपत्तत् । (पत्ल—पत्—लदित्) । अङो ङित्त्वात् ‘किङिति’ इति नि
 धाद्—गुणाभावः । कथं इत्यादिरेदित्त्वात् ‘ह्यान्त—’ (२२६६) इति वृहद्विधेयत्
 अकथीत् इत्यादि । टुवम् उट्गिरणे इति । टित्करणमथुजर्थम् (टितोऽथुज्)
 वमथुरिति । ननु उट्गिरणमिति कथं सिद्धम् । लुटि हि ‘ऋत इत्तातोः’ (२३६६
 —७।१।१००) इतीमं वाधित्वा ‘सार्धधातुका—’ (७।२।८४) इत्यस्य परत्वात्
 गुणं उट्गिरणम् इत्येव युक्तं स्यात् । तत्र सुधाकरवचनं पुरस्तुर्वन्नाह—रह
 अस्मिन्नेव ‘स्थले (पाणिनीये प्रयोगे) निपातनात् साधुरिति शेषः । ववमथुरित
 एवाभ्यासलोपी नेत्याह वादित्त्वादिति । ‘न णस—’ (३३६३) इत्यनेनेत्यद
 भागवत्तौ त्विति । तत्र वनेः ‘टु’ इत्यंशं एवादित्वेन स्वीकृत्य वादित्वाभावात्
 वेमथुः वेमथुरित्याद्यादाहृतम् । अस्ति च तादृशः प्रयोगः—वेमथुः केचिद् वधिर
 इत्यादि (‘चखी-’) । तथापि प्रामाणिकग्रन्थे भाष्यादौ तथाविधोदाहरणाभावात्
 असाधु-रेवायं प्रयोग इति भावः ।

२३५६ । वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥६॥४।१२४॥

दी—। एषामेत्वाभ्यासलोपी वा स्तः किति लिटि सेह
 थलि च । भ्रमथुः—वभ्रमथुः । अत्रमीत् । क्षर ८५१ रु
 लने । अक्षरीत् ।

अथ हावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’
 (२२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । ‘तोषण
 —’ (२३४०) इति वेट् । इडभावे ढत्वधत्वष्ट्व—ढलोपाः ।

एव and अभ्यासलोप come in optionally in the cases of

अम् and वस्, when a कित् लिट and a सेट् यल् i. e. the affix
यल् preceded by इट्, follow.

अथ ह्री etc.—षह् (सह्) to endure, forbear etc. यल् comes
in स of सह when preceded by परि नि and वि by the rule 'परि-
निविध्यः—' (2275); and इट् comes in to it optionally where
the affix त follow by the rule 'तौषह्—' (2340). Then when
इट् is wanting 'ह्' will be replaced by 'ट' ('हो टः') त by
घ ('भ्रष्टयोर्घोऽधः' (2280)), this घ again will make room for टुल्
i. e. ट, i. e. घ will have the substitute ट for itself in as
much as it (घ) comes after a ट (by the rule—टुनाहुः
(११३)). This ट (i. e. the 2nd.) will disappear by 'दो टे लोपः'
Then the penultimate of सह will be replaced by 'घो' by the
rule ahead :—

मित—। वा जू इति—पूर्ववदन्नाप्यत्वादिकं बोध्यम् । अभ्रमीत्—मान्वादास्य
अभ्रमीत् इतिवत् 'ह्रान्तक्षण—' (२२८८) इति वृद्धिनिषेधः । अचारोत्—'अतो
वरानस' (२३३०) इति वृद्धिः ।

अथेति—षह् मर्षणे—'मर्षणं क्षमा सा चापराधे सत्यपि कोपनाविष्करण'—
मिति शब्देन्दुशेखरः । परिनिविध्यः—इति स्पष्टम् । इडभावे इति । ह्री ट इति
ढत्वम् । 'भ्रष्टयोर्घोऽधः' इति तकारस्य धत्वम् । तस्य ढकारसाहचर्यात् 'टु-
नाहु'रिति टुत्वम् (ढत्वम्), तस्य टुत्वप्राप्तस्य ढस्य 'दो टे लोपः' (२३३५)
इति लोपः । अथ ततः सङ्घतेरुपधास्यस्य अकारस्य ओद्विधानार्थमाह—

२३५७ । सहिवहोरोदवर्णस्य ॥६॥३११५॥

दी— । अनयोरवर्णस्य औत् स्याद् ढलोपे सति ।

—पर्यषद्वत् etc. For. सिवादि—see rule—‘परिनिविभ्यः—’ (2275—8. 3. 70).

अथ कमन्ताः etc.—षट्छ (सदृ) षोपदेश and लुदित्—

मित— । सिवादीनाम् + वा + (षट्—अवधाय) + अपि—इतिच्छेदः ।

सिकादीनां सिवुसहसुदस्तुखञ्जाम् परिनिविभ्यः परतो वर्तमानानां सकारस्य षत्वं वा सादङांगमव्यवधाने सत्यपीत्यर्थः । पर्यषीव्यत्—पर्यसीव्यत् (सिवु) । पर्यष्करोत्—पर्यस्करोत् (सुट्) । पर्यष्टौत्—पर्यस्यौत् (स्तु) । पर्यञ्जत—पर्यस्यजत (खञ्ज) इत्यादाहरणानि, एवं निव्यादियोगेऽपि बोध्यम् । रन्ता इति । रमेरदित्वात् त्वायामिङ्विकल्पेऽपि अनिट्- कत्वान्नेति साधवादयः । तेन रमित्वेत्साधुरेवेति बोध्यम् । रेनिषे—क्रादि—नियमादित् । अरंस्त—लुङ् अनिट् । ‘यमरसं—’ (२३७७) इति सगिटौ न । तस्य परस्मैपदेऽप्यन्यथा ।

अथ फणान्ता इति षट्छ—सदृ षोपदेशो लुदित् च । विशरणम्—अवयवानां विशेषः । अवसादनं नाशः । तस्य सौदादेशार्थमाह—

२३६० । पात्राध्मास्थान्नादाण्ट्श्यत्तिर्त्तिशदसदां पिव-
निब्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्धौशीयसौदाः ॥७॥१॥७८॥

दौ— । पादौनां पिवादयः सुप्रित्सञ्जकशकारादौ प्रत्यये
परे । सौदति । ससाद । सेदतुः । सेदित्—ससत्य ।
सत्ता । सत्यति । लुदित्वादङ्—असदत् । ‘सदिरप्रतिः’
(२२७८)—निषीदति । न्यषीदत् ।

पा etc. are replaced by पिव etc. in order when a श-
eliding affix (as शप् etc.) follows. Thus सदृ is replaced by सौद
and we have सदृ + शप् ति = सौदति, सेदतुः—by एत्वाभासलोप ; लुदित्वात्—
i. e. by ‘पुषादि—’ (2343).

मित—। पा, प्रा, आ, स्था, मा, दाण् ढङि, अर्त्ति (ऋ गतौ), शर्त्ति (ऋ धातुः), शद सद एषां इन्हात् षष्ठीवहुवचनम् । पिव, जिघ्र, धम, तिघ्र, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, गीय, सौद एषाम् इन्हात् प्रथमावहुवचनम् । पादौनामेकादशानां स्थाने पिवाद्यं एकादश ययासंख्यं स्यः शिति प्रत्यये परे ।
 'ष्टिवुक्तमुचमां शिति' (२३२०—७।३।७५) इत्यतः शितीत्यनुवर्त्तते । ससाद—इति शवभावात् सौदादेशो नः । सैदतुः—'अतः एकहल्—' इति एताभ्यासलोपौ । सैदित्—ससत्थ—'उपदेशेऽल्लतः' (२२६५—७।२।६२) इति निषेधेऽपि—'तास्त्रनिट् थलि वेडयम्' इति भारद्वाजनियमाद् वेट् । तास्त्रनिट्—सत्ता । लुदित्वादित्यादि—स्पष्टम् । न्यषीदत्—'प्राक्दितादङ् व्यवायेऽपीति पत्वम् । निपूर्वस्य सदेः अङि रूपमिदम् । निषसाद इत्यतः—'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यास' (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधानेऽपि अङ्गस्य सदेः सस्य पत्वे प्राप्ते—

२३६१ । सदेः परस्य लिटि ॥ ८।६।११८ ॥

दी—। सदेरभ्यासात् परस्य स्त्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । शदलृ ८५५ शतने । विशीर्णतायामयम् । शतनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

The व is not enjoined in place of the स of सद coming after the अभ्यासे in लिट् । Thus निषसाद । This bars the व enjoined by the rule 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277). निषेदतुः । 'अत एकहल् मध्ये—' (2260) शदलृ (शद)—लृदित्—to cause to cut off i. e. it means to turn into dust or powder and the expression 'causing to cut off', is mentioned by way of the subject-matter. The idea is—The author by saying 'शतनं' 'to cause to cut', does not give here the meaning of the root

but he only intends to show that the root takes the 'हेतुमण्णिच्' in लुपट् (by the rule 'शदेरगतौ तः' (2598)).

मित— । संदेरित्यवयवघटी सदेः सख इत्यर्थः । तदाह—सदेरित्यादि । पर
शब्देनाव अभ्यास आचिष्यते । तेन कुतः परस्य इत्याकाङ्क्षायामाह—अभ्यासात्
इति । बलमिति । अपदानस्य मूर्धन्य इत्यतोऽनुवृत्तेः । 'न पर—' (३१३८)
इत्यतो नस्यानुवृत्तिः । निषसाद—इति । शित्परत्वाभावात्—सौदादेशविरहः ।
निषेदतुः—'अत एकहल मध्ये—' (२२६०) इत्येवाभ्यासस्योपायः । शदल्—लदित्—
करणमङ्गर्थम् । शद—इति शेषः । शतने इति न-सम्यग् अतः समाधत्ते विशीर्णं
तायामयम् इति । अयं धातुः 'शद इति यावत् विशरणार्थं वर्तते यथा—षदल्
इति । ननु तर्हि कथमेवं सूत्रकारेण निर्दिष्टः । तदाह—शतनं त्विति ।
विषयतया व्यापारतया प्रयोजकव्यापारतया इत्यर्थः निर्दिश्यते च्यते 'लुपटि
बाष्पादपि हेतुमण्णिज् भवतीति दर्शयितुमेवमुक्तमिति व्याख्यातुराशयः । वस्तुतस्तु
शतनमित्यर्थनिर्द्देशोऽसङ्गतः । सकर्मकतापत्तेरिति शिखरे स्पष्टम् ।

२३६२ । शदेः शितः । १।३।६०॥

दौ— । शिदुभाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते ।
शशाद । शेदतुः । शेदित्य—शशत्य । अशदत् । कुश ८५६
आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । चलेः क्सः । अक्रुचत् ।
कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठभविलेखनेषु । कोचति ।
कुकोच । वृध ८५८ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधि-
ष्यति । रुह ८५९ बीजजन्यनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।
रुरोह । रुरोहिय । रोढा । रोच्यति । अरुचत् । कस
८६० गतौ । अकासोत्-अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगणः
समाप्तः ।

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेः । हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्द ।
 हिक्कति-हिक्कते । अच्चु ८६२ गतौ याचने च । अच्चति-
 अच्चते । 'अच्चु' इत्येके । 'अचि' इत्यपरे । टुयाच् ८६३
 याच्-जायाम् । याचति—याचते । रेट् ८६४ परिभाषणे ।
 रेटति—रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात् ।
 चेते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ८६७
 पर्याप्तौ । पुप्रोथ—पुप्रोथे । मिट् ८६८ मेट् ८६९ मेधाहिंस-
 नयोः । मिमेद—मिमिदे । मिमेदे । धान्ताविमौ इति स्वामी ।
 मिमेथ । धान्तौ इति न्यासः । मेष्ट ८७० सङ्गमे च । मेधति ।
 मिमेधे । णिट् ८७१ णेट् ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद ।
 निनिदतुः । निनेदे । शृधु ८७३ शृधु ८७४ उन्दने । उन्दन-
 क्लेदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । मर्धति—मर्धते ।
 बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ् वा ।
 अवुधत्—अवोधीत्—अवोधिष्ट । 'दीपजन—' (२३२८) इति
 चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र
 ग्रहणात् । उ बुन्दिर् ८७६ निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
 बुवुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । बणृ ८७७ गतिज्ञानचिन्ता-
 निशामनवादित्वग्रहणेषु । वेणति—वेणते । नान्तोऽप्ययम् ।
 खनु ८७८ अवदारणे । खनति—खनते ।

The root श्द takes चात्मनेपद terminations—only when a धि
 affix (such as शप् and शानच्) is to follow. Thus श्द + शप् + ते = शीय-
 (by 'पाभा etc.' (2360)) + अते = शीयते । शशाद—लिट् not being

वित् there is no शोयादेशः । वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282).
 श्रद्धतुः—एत् and अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—' (2260) श्रद्धि—
 श्रद्धत्—option of इट् in श्ल by 'चतुर् भारद्वाजस्य' and उपदेशेऽलतः
 (2296—95). शत्ता (तास्वनिट्). अशदत्—अड् because शद is लटि ।
 दुग्—अनिट् । क्लिः क्लः i. e. by 'श्ल इगुपधात्—' (2336) and क्ल
 being कित् the penultimate, though short, is not gunnated
 by 'पुगन्त—' (2. 89.). वुच्—to know सेट् । बोधति etc—by लघू-
 पधुण । रोढा—लुट् ता—by 'हो ढः', 'भषस्योर्धोऽधः', 'हृनाष्टुः' and 'ढो ढे
 लोपः' । रोच्यति—रुह + खति—रोह्खति—रोढ्खति—रोक् ष्यति ('षट्ठोः कः
 सि') । अरुचत्—क्लः by 'श्ल इगुपधात्—' अट् रुह क्ल त्—अरुढ् स त्—
 —अरुक् षत्—अरुचत् । अकासीत्—अकसीत् (लुङ्) option of वृद्धि by
 'अतो हलादिलोचोः' । इत् i. e. here ends the ज्वलादि class.

अथ गृह्यन्ता, i. e. up to गृह् (896) संवरणे (to hide). अचतीत्
 —चते being एदित् the rule 'ज्ञान्तचण—' (2299) operates. धान्ता
 etc. i. e. स्वामी reads them as मिष्टु मेष्टु and न्यास or Jinendra-
 buddhi reads as मिष्ट मेष्ट । इरिलादङ्वा i. e. by 'इरितो वा' (2269).
 अवधत्—(अङ्) अवोधीत् इट् (सिच्, ईट्—सलोप) ; अवोधिष्ट—(सिच्,
 अट् त । Here ईट् does not come in for त is not अपृक्त एकात्) । The
 affix चिष्, directed optionally to वुध by 'क्षीपजनवुध्—' (2321)-
 does not come in for this वुध is भ्वादि whereas चिष् is en-
 joined to the दिवादि वुध only—on the ground of the in-
 terposition of वुध between two दिवादि roots जन and पूरि in
 that rule 'क्षीपजन etc.' उ वुन्दिर्—उ for option of इट् in ज्ञाच्
 and इट् for option of अङ् as अवुदत् (here न elides by
 'अनिदिता' (415)) and अवुन्दीत् (सिच्, इट्). खनु—(खन्) to dig :—

मित—। शितः श् इत् (इत्संज्ञकः) यस्यासौ 'शित्' तस्मादित्यत आह—
 शित्भाविनः इति—'शित्भावी भविष्यन् यस्मादिति विग्रहः । 'शदेस्तिङ्' तु
 पूर्व शितोऽसम्भवात् 'शित' इत्यस्य तद्विषये लक्षणा' इति भावः । तेन शित्
 विषये इत्यर्थलाभः । शदेरिति पञ्चम्यन्तम् तदाह—अस्मादिति । आत्मनेपद
 मिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यतोऽनुवृत्तेः । शीयते—इति—'पात्रेति—
 (२३६०) शीयादेशः । शशाद—लिटि शित्वाभावाच्छीयादेशाभावः । अत एव
 धाया (२२८२) इति वृद्धिः । शेदतुः—एत्वाभ्यासलोपौ । शेदिथ—शब्द-
 भारद्वाजनियमाद् वेट् । शसा—तासि अनिट् । अशदत्—लृटित्वादङ्, डित्वा
 गुणाभावः । अक्रुचत्—'शल इगुप—' (२३३६) इति सिचः क्तः । कित्वा
 गुणाभावः । अक्रुचत्—अङ् । अकासीत्—अकसीत्—अतो हलादेरिति वृद्धिविग्रह-
 इत्—इत्यस्यार्थमाह—ज्वलादिरिति ।

अयेति—गूह्यन्ता गुह्संवरणे (८६६) इत्यन्ता इत्यर्थः । स्वरिते-
 उभयपदिन इत्यर्थः । चेते इति । एत्वाभ्यासलोपौ । एवं चेदे । अचतीत्—
 त्वाङ्गवृद्धिः । एवम् अचदीत् । पुप्रोथ इति । एच इगिति ऋसादेशः
 मिमेधे—ए च इगिति ऋसादेशः । एवं निनेदे । बुधिर इति । इरित्करण-
 माह—इरित्वादिति । 'इरितो वेत्य'नेनेत्यर्थः । बुध अवगमने—बुधिर् तु अवबोधने इ-
 भयोर्भेदः । अवगमनं ज्ञानम् अवबोधनन्तु ज्ञापनम् इत्यर्थात् । अबुधत्—डित्वा
 गुणाभावः । अबोधीत्—सिच्-इट्-ईट्-सलोपाः । अबोधिष्ट—आत्मनेपद-
 सिचि इटि च रूपम् । अत उत्तरं चिष्नेष्यते इत्याह—दीपजनेति (२३२८)
 पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति । जनपूरीसाहचर्यादिति भावः । देवादिकस्यैव दिव-
 पठितस्यैव । उ बुधिर—उदित्करणं क्तायमिड्विकल्पाद्यम्—इरित्करणत्वव्यर्थ-
 अबुदत् इति अङि 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपोः । सिच्-पद-
 अबुन्दीत् इति । खनु—उदित् अतएव खणित्वा—खन्त्वा इति इड्विकल्पा-
 चखान ;—अतुसि तु—उपधालोपः स्यादि इत्याह—

२३६३ । गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यनङि ॥६॥४॥८॥

दी—। एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ किङ्ति न त्वङि ।
 खन्तुः । 'ये विभाषा' (२३१८) । खयात्—खन्यात् । चौट
 आदान-संवरणयोः । चिचौव—चिचौवे । चायृ ८८०
 निशामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अव्ययीत् । दासृ ८८२ दाने ।
 ददाश—ददाशे । भेषृ ८८३ भये । 'गतौ' इत्येके । भेषति
 भषते । भूष ८८४ भूलेषृ ८८५ गतौ । अस ८८६
 तिदोषादानेषु । असति—असते । आस—आसे । अयं
 न्तोऽपि । स्पश ८८७ वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् ।
 स्पशति—स्पशते । लष ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश—' (२३२१)
 इति श्यन् वा । लष्यति—लषति । लेषे । चष ८०८
 मचषे । कृष—८८० हिंसायाम् । चक्षुषतुः । चक्षुषे ।
 कृष—८८१ आदान संवरणयोः । भूक्ष ८८२ भूलक्ष ८८०
 मक्षे । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८८४ दाने । माह
 ८८५ माने । गुहू ८८६ संवरणे ।

The penultimate (अ) of the roots गम्, हन् जन्, खन् and
 च्छ् elides when an affix, which begins with a vowel and
 drops the indicator ग् or क् or ङ्, follows—but not when अङ्
 follows (though it drops the ङ्). Thus खन् + अतुस्—खन् खन्
 अतुस्—ख खन् अतुस् (by हलादिः शेषः)—कखन् अतुस् (क by 'अभासे
 च') चखन् अतुस् ('कुहीयुः')—चखन् अतुस् (२३६३)—चखन्तुः ।
 Similarly चखन्तुः—चखन्ते—चखन्ते । etc. गम्—जम्भतुः । हन्—
 जम्भतुः । जन्—जङ्गे । घस्—जङ्गुः । But when अङ् follows the
 form is अगमन्—अवसन् । अव्ययीत्—without इङ् because व्यय ends

in य् and hence 'ह्रान्त—' (2299) applies. अस—to 89, R
shine and to take. असति—असते (because स्वरितेत्) आस by 'यत् वत्'
'वच्छषतुः—कृष् अतस्—चक्षम् अतस् (अभ्यासी चक्ष्)—वच्छषतु (by ह्र
(146—6. r. 73)). गुह् (गुह)—to conceal.

मित—। गमय हनय जनय खनय घस्चेति हन्नात् षष्ठीवृत्तवत्
किङ्ति + अनङि इतिच्छेदः । 'ऊदुपधाया नोङः' (६।४।८८) इत्यत उपधा
इत्यनुवर्तते । तदाह—एषाम् उपधायाः इति । 'अचिन्नुधातुम् वां योरियङ्गु' (६।४।७७) इत्यतोऽचोत्यनुकथ्यते । स च (अचोति) अङ्गाचिन्नुधातुप्रत्यय
विशेषणम् । ततश्च तदादिविधिलभ्यते । अतएवाह—अजादौ इति । अच्
'यस्येतिवियङ्गः' । तादृशि मित्प्रत्ययस्य कित्प्रत्यये ङित्प्रत्यये च परे इत्यर्थः । अनङि
प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—'न त्वङि' इति । 'अङो ङित्त्वेऽपि तस्मिन् परे गमादेः'
सुपधालोपो नेत्यर्थः । चख्नुतिरिति—खन् खन् अतस्—('असंयोगाङ्गित्कित्'—(२१।२।५)
—१।२।५) इत्यनेन अपितः तसः स्थाने आदिष्टस्य—अतुसः कित्त्वं बोध्यम्) इति वि
ह्लादिशेषे—ख खन् अतस् इति जाते 'अभ्यासी चक्षे'ति (२१।८२) चक्षे—अ
अतुस् इति सम्प्रदायमाने—कुहोयुरिति (२२।४५) ककारस्य चकारादेशे धातोस्त
लोपे च चख्नुतुः । असत्यस्मिन् सूत्रे तु गुणाभावे आदेशादित्वाद् एवाङ्ग
च चख्नुतिरिति स्यात् । एवं चख्नुः—चख्ने चख्नाते इत्यादौ बोध्य
गमादीनां तु जग्मे, जग्ने, जग्ने, जचतुरित्यादि क्रमेण ज्ञेयम् । अनङि वि
अगमत्—अचसत् इत्यादि । आशीर्लिङि आत्वविकल्पार्थमाह—ये विभक्ति
अव्ययीत्—यान्तत्वात् 'ह्रान्त—' (२२।८८) इति वृद्धभावाः । अयम् इति
इत्यर्थः । लप्यति—लपति—पञ्चे लप्यते लपते (स्वरितेत्त्वात्) । लपे—ए
भ्यासलोपी । चष भचने—चचाप—चषतुरित्यादि । चच्छषतुः 'ङि च' (१।४।७३)
—६।१।७३) इत्याभ्यासकार्यार्थानन्तरं तुगागमेन रूपम् । 'आदेशशेषे' (१६।४।७३)
संपादक एवागीवते—' (३२।६१) इत्युक्तत्वादेवाभ्यासलोपी न । गुह्—
(ऊदित्करणमिङ् विकल्पार्थम्)—संवरणम् = गोपनम् ।

२६४— । ऊदुपधायाः गोहः ॥ ६।४।८८ ॥

दी— । गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये ।
गूहति—गूहते । ऊदित्वादिङ्वा । गूहिता—गोढा । गूहि-
ति—चोच्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे
गुह्यात् । अघुच्यत् ।

The उपधा or penultimate i.e. the उ of गुह become ऊ (ऊत्)
when an affix which begins with a vowel and at the same
time occasions गुण । Thus गुह् + शप् तिप् (and ते) गूहति—गूहते.
Here अति (शप् + तिप्) and अते are considered as गुणहेतु).
The root being ऊदित्, the augment इट् will come option-
ally गूह इट् ता = गूहिता (here ता along with इट् (इता) is
considered an अजादिप्रत्यय hence the ऊदादेश) । गुह + ता = गोह्
(by 'पुगन्त—' (2189))—गोद् धा (by 'हो दः' (324—8. 2. 31)
and 'भषन्त्योर्धोऽधः' (2280—3. 2. 40)) = गोद् दा (by 'ट्नाटुः'
(113)) = गो ० दा (by 'ढो ढे लोपः' (2835—8. 3. 13)). This is
in the इडभावपक्षे । गूहिष्यति,—चोच्यति (option of इट् in लट्) । In
the former case (गूहिष्यति) इष्यति is a गुणहेतु अजादिप्रत्यय hence
लट् । In the latter case गुह् + ष्यति = गोदक् ष्यति (by 'षढोः कः सि'
(295)) = चोक् ष्यति (by 'एकाचो वशो भव् भषन्त्य सधोः' (326—8.
(2. 37)) = चोच्यति । In आत्मने—गूहिष्यते—चोच्यते । गूहेत्—(विधिलिङ्) ।
गुह्यात्—(आशीर्लिङ्) here there being no अजादिप्रत्यय there is no
लट् and it being कित् there is no लघूपधगुण and finally गुह
having no उ at the end, the rule 'अकृतसाम्'— (2298) does
not apply ; hence no दीर्घादेश) । अगूहीत्—(लुङ् इट् पक्षे) गु is

changed to गू for इट् is an अजादिप्रत्यय । Thus अट् गू
 सिच् ईट् त् = अगूह इ इष् ईत् = अगूहीत् (सलोप by 'ईट् ईटि')
 When इट् is wanting, on account of its ऊदित वृत्त
 come in by 'शल इगुपधात्—' (2336) giving अघुचत्—अट् गूह
 तिप् = अगूह् स त् । There being no अजादि प्रत्यय—गूह is not
 and वृत्त being कित् it (गूह) is not gunnated. Thus
 result is अगूह् स त् = अगूढ् स त् ('हो ढः') = अघूक् स त्
 'एकाचो वशो भष्—' ग is changed into घ and by 'घटोः कः' is
 is replaced by क् then by षत्व the form is) = अघुचत् ।
 forms in परस्मै. लुङ् are अगूहिष्टाम्—अगूहिषुः etc and अघुचताम्
 अघुचन् etc.

मित— । ऊत् + उपधायाः + गोहः इतिच्छेदः । गोह उपधायाः
 ऊकारः स्यादिति सामान्यतोऽर्थः । गोह इति किम् ? गूह इत्यस्य विकृतो निर्देशः
 कथमित्यकारं निर्देशः । गुणगूहणं यथा प्रत्याख्यायित इति क्लृप्तं निर्देशः
 अतएव वृत्तौ आह—गूह उपधाया ऊत् स्यादगुणहेतावित्यादि । अजादौ इति 'अ-
 यु—' इत्यतोऽचि' इत्यनुवर्त्तन्तेन अङ्गाच्चित्तप्रत्ययो विशेष्यते । विशेष्यत्वात्
 तदादिविधिसदाह—अजादौ प्रत्यये परे इति । गूहति—गूहते—अतोभयवत्
 अजादिप्रत्ययत्वमादाय ऊदादेशो विहितः । एवमन्यत्र । एवञ्च गुणहेताविगुण-
 गुणापवादो ज्ञेयः । अन्यथा हि लघूपधगुण एवात्र स्यादिति दिक् । ऊदितवित्ति-
 गूहिता—गोदा (लुटि इड्विकल्पात् रुप्रत्ययम्) । तत्र पूर्ववत् इटोऽजादित्त्वमादा-
 ऊत्त्वम् । ततश्च गुणाभावः । अन्यत्र तु इडमात्रे गूह् ता इति स्थिते लघूपध-
 गोह् ता इति जाते 'होढः' (३२४), 'भक्षस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) 'हृणा' (२१३)
 'ढो ढे लोपः' इति क्रमेण—ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु—कृतेषु गोदा
 गूहिष्यति—धोत्स्यति (लुटि परस्मैपदपक्षे रूपे) गूहिष्यतीति पूर्ववत् । गोदा
 इत्यत्र त्वयं विशेषः—गूह् स्यति—गोह् स्यति—घोढ् स्यति 'एकाचो—' इति अजादौ

भवादिन चकारः 'हो ढः' इति च हकारस्य ढकारः ततः घोक्सति—'घेढोः कः सि' (३८३) ततः षत्वे इण्कोरादेशप्रत्यययोः इति, यथोक्तं रूपम् । गृहेत्—(विधिलिङ्) । गुहात् आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावात् 'किदाशिषि' इति किल्नेन गुणाभावात्—'अतत्साध्वि' इत्यस्याविषयत्वाच्च ऊत्त्वगुणदीर्घनिषेधाबोध्याः । लुङ्यपि ऊदित्वेन 'हरति'— २२७९ इति इङविकल्पादाह—अगूहीत् (इट—अजादित्वात् पूर्ववत् ऊत्तादि) इत्यादि—इडभावे अघुचत्—अद् गुह् कः (अल इगुपधात्— (२३३६) त—ततो भष्भावाद ढत्वकलषत्वेऽपि सत्सु अघुचत् । अघ गृहतेरात्मनेपदपक्षे लुङि विशेषमाह—

२३६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥७॥३॥७॥

दी— । एषां क्सस्य लुग् वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वष्टुत्व-
ढलोपदीर्घाः । अगूढ—अघुचत् । 'क्सस्याचि' (२३३७)
इत्यन्तलोपः । अघुच्चाताम् । अघुचन्त । अगुह्वहि—अघु-
चावहि । अघुच्चावहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । अिञ् ८८७ सेवायाम् । अयति—
अयते । अिञ्चियतुः । अयिता । 'अिञ्चि—' (२३१२) इति चङ् ।
अशिञ्चियत् । अिञ् ८८८ भरणे । भरति । बभार । बभूतुः ।
बभर्थ । बभूव । बभूषे । भर्ता ।

The affix क्स् after दुह् दिह्, लिह् and गुह् elides option-
ally when a dental तड् i.e. आत्मनेपद affix follows. Thus
when there is elision of क्स् there will occur ढत्व धत्व, षुत्व,
ढलोप and दीर्घ [i.e. ढत्व of ह् by 'हो ढः' (३२४), धत्व of त
by 'अषन्नयोर्धोऽधः' (२२८०), षुत्व i.e. ढत्व of this धत्व by 'हुना हुः'
(११३), ढलोप i.e. the former ढ of हो ढः disappears by 'हो ढे लोपः'.

(2335) and दीर्घ i. e. longness of the penult—(उपधा)
 गृह by 'दृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽयः' (174—6. 3. 111) operate] in order
 giving अगूढ ('the root cannot have ऊ because there is no
 अजादि affix and it is not gunnated for क्त is कित्) and
 when there is क्त present the form is अघुचत (see अघुच
 in the preceding rule). अघुच drops its last accent 'च'
 when आताम् and अन्त follow by 'कास्याचि (2387) and
 through the result of this elision we get अघुचाताम्—अघुचत
 and not अघुचेयाताम् etc. by 'आतो ङितः' (2235). अगुहहि—
 अट् गृह् क्त वहि (क्सलुक्)=अगुहहि the व of वहि is द्रव्यो
 hence 'होद्' (324) does not apply and गृह is not
 gunnated for क्त is कित् । अघुचावहि (alternative form—here
 ग is turned into घ by 'एकाचो—' (326) and 'आ' comes in by
 'अतो दीर्घो यङि') । अघुचामहि—here अगुह्महि cannot be taken as
 an alternative form for म is ओष्ठ्य दन्त्य । दुह, दिह, तिह
 will give अघुग्ध—अघुचत, अदिग्घ—अधिचत and अलौढ—अलित
 etc. Here end गृह्यन्ता स्वरितैः ।

अथाजन्ता etc.—upto नीज् (901) प्रापणे । अयति—अयते (शि+ङ्
 +तिप्=अ अ ति by 'साम्प्रदातकाङ्'— (2168)=अय् अ ति by 'एतो
 ऽयवायावः' (61)=अयति । Similarly अयते । शिश्रियतुः—शिसि अतुम्
 =शि शि अतुस (by 'हलादिः शेषः')=शि श्रियङ् अतुस् by 'अदिद्
 धातुभू वा वोरियङुवङौ' (271—6. 4. 7 /)=शिश्रिय् अतुः । In एह—
 शिश्राय by 'अचो ङिति' (254—7. 2. 115). Similarly शिश्रियुः etc.
 Other forms are—शिश्रियिष, शिश्रियधुः, शिश्रिय, शिश्राय—शिश्र-
 शिश्रियिव, शिश्रियिम (Note that in शिश्रियिष etc. the augment

इट् passes for an भ्वादि affix and hence comes इयङ् । यधिता
—लुट् गुण इट् । अि occurs in the rule 'णिश्चिदुभयः कर्त्तरि चङ्'
(2312). Hence it does neither take सिच् nor अङ् । Thus
अशिथियत्—अट् + अि + चङ् + तिप् = अ अि अि अत् by 'चङि' (2315) =
अशिथियत् by 'ह्लादिः ङेषः' and 'अचिञ् etc.' अ—to maintain;
भरति—भरते like अयति—अयते । बभार—by 'अचो जिति' (254) । बभूतुः—
बभू अतुम् = भू अतुम् (by इको यणचि' (47) here अ is not gun-
nated according to 'असंयोगाद्भिट् कित्' (2242)) = भर् भूतुम् (by
'उरत्' (2244) and 'उरण् परः' (70—1.1. 51) and 'इको—' (47)
= भभूतुः (by ह्लादिः—) = बभूतुः (by 'अभ्यासे चङ्' (2182)).

Similarly वञ्चुः । वमर्थ—यल् is पित्, being the substitute
of सिप् which is पित् then by 'पित्सु गुणः' अ is gunnated. Your
can not expect to have वमरिथ with इट् for अ falls under the
क्रादि restriction, mentioned in 'कृच्छ्रह—' (2293). Thus वञ्चव
etc, without इट् and गुणः. Similarly वञ्चवे—भर्त्ता etc.

मित— । लुक् + वा, दुह्-दिह्-लिह्-गुहाम् + आत्मनेपदे, दत्ते—इतिच्छेदः ।
लुक् लोपो वेत्ताच्यते । कस्य वा लोपः स्यात् — 'कस्स्याचि' (२३३७—७।३।७२)
इत्यतः 'कस्स्य' इत्यनुवर्त्तनात् तस्यैव लोपः । किञ्चूतस्य कस्य लोपः—दुह्, दिह्, लिह्
इह इत्येषां परवर्त्तिनः । कदा लोपः । यदा—दन्त्योच्चारणो आत्मनेपदविभक्तिः परतो
भवति तदा । अत आह—एषामित्यादि । अथ अगुद इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—
दलेत्यादि—अगुह् + क् + त इति स्थिते कस्स्य किलाद गुणामात्रे ततोऽनेन तस्य
लोपे अगुह् + त इति जाते 'होढः' (३२४) इति ढलम् एवम् अगुद त
ति स्थिते 'आयस्त्वधोर्धोऽधः' (२२८२) इति तकारस्य धलम् इति अ गुद अ इति
जाते 'ष्टुना ष्टुः' (११३) इति घकारस्य ष्टुत्वेन ढलम् ततः 'ढो ढे लोपः'
(२३३५) इति ढलोपः ततो 'ढ्र लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽधः' (१७४) इति उपधोकारस्य

दीर्घे—अगूढ इति सिद्धम् । क् सपचै—अघु चत इति अघु चत् इतिवदम् प्रक्रिया ।
 क्मस्याचि इति अनेन अलोऽन्त्यास्य इत्यकारमावस्य लोपस्तेन अघुचाताम्—अघुचन इति
 सिध्यतः । अन्यथा 'भातो ङितः' इत्यनेन—अघुचेयाताम् इत्यादि स्यादिति शेषम् ।
 अगुह्वहि क्मस्य सङ्गावात्—गुणाभावे ततः क्मस्य लोपे रूपम् । क्मपचै तु—'भातो-
 दीर्घो यङि' इति 'भवावः' इत्यादिवददीर्घः । अघुचामहि अव मकारस्य शीघ्र-
 त्वेन दन्त्याभावात् क्मस्य लोपो न । दुहादीनान्तु—अदुग्ध—अधुचत । अदि-
 अधिचत । अलौढ—अलिचत इत्यादि । दन्तां तङि किम्—अघुचाताम् इत्यादि-
 अथाजन्ताः इति—नीज् नये—(२०२) इत्यन्ता इत्यर्थः । अयति—अयते-
 'सार्व—(२१६८) इति गुणे अयादेशे च रूपम् । णलि—शिआय—'अचो जिति
 (२५४) इति वृद्धिः । अतुसि—शिग्रियतुः—द्वित्वहलादिशेषेयङादेशाः ('अचि-
 —' (२७१) इतीयङ्) तासि—अयिता—गुणः अयादेशश्च । लुङि—अ-
 श्रियत्—'णिग्रि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्व-
 ततः पूर्ववद्वधलादिशेषेयङादेशादयः । लिटि यलि वमयोश्च इडागममजादिप्रत्य-
 त्वेनादाय इयङादेशो बोध्यः शिग्रयिथ—शिग्रयिव—शिग्रयिम इति
 अजाद्यभावे तु शिग्रयिथ इति । 'णलुत्तमो वा' इति शिआय—शिग्र-
 वृद्धिविकल्पः । भृज् इति—भरणे इत्याद्यापि बोध्यम् । वभार-
 भृ भृ णल् इति स्थिते भृभार अ (अचो जिति (२५४) इति वृद्धिः ।
 भृभार (उरत्—' उरण् रपरः' इत्यत् रपरत्वञ्च) भभार—वभार (वभ-
 चर्चेति जगत्वम्) । अतुसि—वभृतुः । कित्वेन गुणामावात्—'इको यर्च-
 (४७) इति यण् । द्वेषं पूर्ववत् । उसि—वभुः क्रादिनियमादिङभावे गुण-
 भावो यण् ('कृष्टभृह—' (२२८३) इति सूत्रमत प्रमाणम्) । वभर्थ—यलि पूर्व-
 दिङभावे अजादिप्रत्ययाभावो गुणः यलः—सिवादेशत्वेन पितृत्वादिति शेषः ।
 वमयोस्तु पितृत्वाभावात्—गुणाभावेन वभृव—वभृम इति । वभृषे इत्यादि पूर्व-
 भर्ता—लुट् ।

२३६६ । ऋद्धनोः स्ये ॥७।२।७०॥

दी— । ऋतो हन्ते च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

The augment इट् is prefixed to the affix स्य (of लट् and लृट्) coming after a ऋदन्त root and the root हन् (to kill). Thus भरिष्यति etc. by गुण under सार्व—(2168).

नित— । ऋत् (ऋदन्तो धातुः) च हन् च ऋह्नौ (हन्तः) तयोरिति ऋतयर्थे षष्ठीद्विवचनम् । ऋकारान्तात् धातोर्हन्ते परत इत्यर्थलाभः । 'आह्-
धातुकस्येड्वलादेः' (२१८४—७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । स्वे इति षष्ठ्यर्थे
तदानीं तदाह—स्यस्य इडिति । स्य इति च लङ् लटोर्याङ्क इति बोध्यम् ।
भरिष्यति—इति गुणे रूपम् ।

२३६७ । रिङ् शयक्लिङ्त्सु ॥७।४।२८॥

दी— । श्रेयस्कि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङा-
देशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ् विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् ।

रिङ् (रि) is substituted for the ऋ (of a ऋकारान्त root) when (the तुदादिविकरण) श, यक् and the आर्द्धधातुकलिङ् (i.e. शयक्लिङ्) affix beginning with a य follow. Thus भ्रियात्—
भ्रियात्, here you cannot argue that धि will be turned into दीर्घ (दीर्घ) by 'प्रकृतसार्व'—(2298), for had the दीर्घ form भ्रियात् been intended by Panini he could have dispensed with this 'रिङ्' and have only said 'शयक्लिङ्त्सु' for the immediately preceding rule is 'रीङ् ऋतः' (7. 4. 27). Hence on the strength of the injunction of रिङ्, there will be no दीर्घ by 'प्रकृत'—
etc.

मित—। 'श' च 'यक्' च 'लिङ्' चेति इन्धात् सप्तमीवहुवचनम् ।
 तेन प्रत्येकं सप्तमीविभक्तिस्तदाह—शे, यकि, लिङिचेति । शेति 'तुदादिभ्यः श्' (२५३४—३।१।७७) इति तुदादिविकरणस्य ग्राहकम् । यक् इति—आर्द्धधातुके यक् (२७५६—३।१।६१) इत्यस्य ग्राहकम् । लिङ् इत्यनेन आशीर्लिङ् एव ग्रहणम् तदाह—आर्द्धधातुके लिङि इति । तथा—'अयङ् यि किङिति' (२६४६—७।४।२२) इत्यतो यीत्यनुवृत्तं लिङी विशेषणम् न तु शस्य असम्भवात् । नापि यकः अन्यभिचारात् । अतः परिशेषाल्लिङ् वानेन विशेष्यते । विशेषणत्वेन तदादि विधित्तदाह—यादौ आर्द्धधातुके इति । रिङः ङकार इत् । 'ङि' इत्यन्तादेशः । यद्यपि 'रिशयग्लिङ्चु' इत्येवमुक्तेऽपि 'निर्दिश्यमानसादेश भवन्ति' इति परिभाषया ऋस्थाने रि भवेदेव तथापि ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थमुपायम् किञ्च—इडागमेनैव सिङ् । रेफोच्चारणं स्पष्टार्थम् इत्यपि ज्ञेयम् । ननु अनेन विहितम्यात् इत्यत्र भ्रियात् इति जाते 'अकृतसाव्य'— (२२६८) इत्यनेन रीषीयादिति स्यादिति चेत् । नैवम् । यदि ह्यत्र दीर्घः समन्वीक्षितः स्यात् तर्हि 'रीङ् ऋतः' (७।४।२७) इत्यनेनैव सिङ् 'रिङ्' ग्रहणस्यासार्थक्यमापद्येत । यद् यद् रिङ्ग्रहणं करोति तद् ज्ञापयत्याचार्यो नाम दीर्घः स्यादिति । इदमेव रिङ्विधेः सामर्थ्यं नाम । भ्रियात् इति स्पष्टम् । शे—म्रियते । यकि—ह्रियते—क्रियते इत्यादीन्मुदाहरणानि ।

२३६८ । उश्च ॥१।३।१२॥

दी—। ऋवर्णात् परौ भूलादी लिङ् तङ्प्ररः सिञ्चेत्येतौ किंतौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्षीम् । अभार्षुः ।

Both a लिङ् (आशीर्लिङ्) affix, beginning with a मृक् letter and the affix सिञ् followed by a तङ् (आत्मनेपद) affix, become

कित्—provided they (the कलादीलिङ् and the तङ्परः सिच्) follow a root that ends in च् । Thus च् + सौयुट् + सुट्, त (here लिङ् is कलादि for स is a कल् letter) = भूयस् त (by 'इण्कोः' and आदेश-प्रत्ययोः) = भूयस् त (यलोप by 'लोपो व्योर्वलि' (873) = भूयस् (by ट्नाट् : (113)). Here लिङ् being कित्—there is no गुण by सार्वधातुकाङ्घातुकायोः (2168). भूयसात्ताम्—भू सौयुट् आताम् = भूयस् आ सुट् ताम् ('सुट्तिथोः and 'आद्यन्तौ टकितौ') = भूयसात्ताम् । भूयस् (by यलोप and 'भस्वरन्' (2252)). तङ्परः सिच् will be instanced in the next rule ; here, the root being उभयपदी, the परस्मै-सिच् is dealt with ; this—अभावीत्—अट् भू सिच् तिप् = अभू सिच् ईट् त—अभार म् ईत् (वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (2297) and want of इट् by 'एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) = अभावीत् (by णत्). अभाटांम्—अट् भू सिच् तस् = अभार ष् ताम् (by तस्यस्यमिपां वां तं ताम् :) = अभार ष ताम् । अभाषुः—अट् भू सिच् मि = अभार स् जुस् (by 'सिञ्जभ्यस्तुविदिभ्यश्च' (2226—3. 4. 109 (= अभर् ष् उस् = अभर्षुः । The remaining forms are अभावीः अभाट्म् अभाट् । अभाट्म्—अभाट्—अभाषम् ।

नित— । 'उः' इति च्कारपञ्चम्यन्तम् तदाङ्—चरणान् इति । 'लिङ्-सिचावात्मनेपदेषु—' (-३००—१।२।११) इति सर्व्वं सूत्रमनुवर्त्तते । 'इको कल् (२६१२—१।२।६) इत्यतो 'कल् इति' च । तत्र कल् इति उभयोर्विशेषणं 'आत्मनेपदेषु' इति तु सिञ्चो विशेषणम्—तदेतत् सर्व्वं मलाङ्—कलादी लिङ् तङ् परः सिञ्चेति । 'असंयोगाद्भिट् कित्' (२२४२—१।३।५) इत्यतः किदित्यनुवर्त्तते तदाङ्—किताविति । भूयस् इति आशीलिङ् आत्मनेपदपञ्चे रूपमिदम्—भू सौयुट् सुट् त—भूयस् स् त (कित्वात्र गुणः)—भूयस् (लोपो व्योर्वलि (८७३) इति यलोपः 'आदेशप्रत्यययोरिति' यत्वं तत् साङ्घर्षात्कारस्य ट् लञ्चेति । भूयसात्ताम्

—भृ—सौयुट—आ सुट्ताम् (सुट्तिथोरिति—आद्यन्तौ टकिताविति—परिभाषा
तकारात्माक् सुट्) । भृषीरन् (भृष्य रन्) । तङ्परः सिच् परसूत्रे उदाहरिते
अत्र तु परस्मैपदपरः सिच्—उदाहरिते—अभार्षीत् इति—‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’
(२२४६) इतीप्तिनषेधः, ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२३००) इति वृद्धिः । इटः परत्वा
भावात् ‘इट ईटि’ (२२८८) इत्यस्याप्राप्ता—सलोपाभावश्चेति प्रक्रिया । अभ्यासं—
सिच् वृद्धिः, तसस्ताम् भलः परत्वाभावात् ‘भली भली’ति सलोपो न । अभ्यासं
‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ (२२२६) इति जुसि पूर्ववद्रूपम् । सिवादौ तु—अभ्यासं
अभार्षीमित्याद्याङ्लव्याख्यायां द्रष्टव्यम् । अथ तङ्परस्य सिचो लोपविधिं दर्शयति—

२३६६ । ऋस्वादङ्गात् ॥८॥२॥२७॥

दी— । सिचो लोपः स्याजभलि ॥ अभृत । अभृषाताम् ।
अभरिषत् । हृज् ८८८ हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तुतिः
नाशनं च । जहर्ष । जह्रिव । जह्रिम । जह्रिषे । हर्षा
हरिषति । धृज् ८०० धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ।
नीज् ८०१ प्रापणे । निनयिथ—निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः—घेट् ८०२ पाने । धयति ।

The elision of सिच् comes about when it comes after a verbal stem (अङ्) which ends in a short vowel and is followed by a letter of the भल् प्रत्याहार । Thus भृ + सिच् त = भृत् ८०० अभृत (the root is not gunnated for सिच् being तङ्पर is क्ति by ‘उ’ (2268) अट् + भृ + सिच् + आताम् = अभृषाताम् (आताम् has no भल् letter at the outset and hence the सिच् does not elide). (Want guna as before). Similarly अभृषत, अभृषाः, अभृषायाम्

अभिवि—अभृष्वहि अभृष्महि । अभरिष्यत्—(लङ्). The augment इट् comes in by 'अड्नोःस्ते' (2366) and then the root is gunnated. इज् हरणे—हरण means to convey, to accept, to commit theft and to destroy. जहार—in णल् । जहय् (in यल्) prohibition of इट् by ऋतो भारद्वाजस्य (2296). जह्रिव—जह्रिवि etc. get इट् by the क्वादिनियम under 'कृत्तुमृह'—(2293). हरिष्यति—by ऋत्तुनोः स्ते—(2366). In आत्मनेपद—जह्रि—जह्रति—जह्रिरे etc. In 'लुङ् (परस्मै)—अहार्षीत् (by सिचि वृद्धिः—(2297)) अहार्षाम्—अहार्षुः—अहार्षीः अहार्षम् अहार्षं,—अहार्षम् अहार्षं अहार्षम् ।—(आत्मनेपद) अहृत—अहृषाताम्—अहृषत ; अहृषाः etc. धृज्—to catch hold of, like हृज् । नोञ् (नी)—नयति—नयते as before. निनयिषे—निनेय option of इट् by the भारद्वाजनियम under 'कृतो भारद्वाजस्य' and 'अचक्षासत् तासतिटो निवम्' (2294). निनयिषे—इट् by क्वादिनियम—cp—'क्राद्यनो लिटि सेङ् मवेत्' । Here end the उभयपदी roots.

अयाजन्ता etc.—i.e upto जि जि (Root No. 947) अभिभवे । धेद् (धे) टित्—to attach ङीप् as स्तनन्धयी कन्या । धयति—(by अयादिश्र)—मित— । ह्रस्वात् (कृत्तान्तात्) अङ्गात् (अङ्ग—संज्ञकात् धातोः) इति एतवचनं वृद्धिस्थं विधाय शेषं पूरयन् व्याचष्टे—सिचौ लोप इति । 'रात्संस्'—(८२।२४) इत्यतः 'सस्य' इति सिचौ आपकम् इति भावः । 'संयोगान्तस्य लोपः'—(८२।२३) इत्यतो लोपः इति 'भ्रूलो भ्रूलि' (८२।२६) इत्यतो 'भ्रूलि' इति चानुवर्तते । अमृत इति एवं सिञ् लोपे पूर्व्येण कित्त्वे अनिट्कत्वादिवभावे, सिञ्लोपात् अमृतपरत्वाभावाच्च ईडभावे च रूपम् । अमृषाताम्—भ्रूलपरत्वाभावात् सिञ् लोपो न तङ्परत्वात् तु कित्त्वेन गुणोभावः । एवमन्यत्र । अभरिष्यत्—अड्नोः स्ते (२३६६) इति इट् । जहय्—भारद्वाजनियमादिडभावः । जह्रिव इत्यादि क्वादिनियमादिट् । अहार्षीत्—सिचि वृद्धिः (२२९७) रिति वृद्धिः—इज् धृजो जि-

त्वादुभयपदित्वेन भुज्-वद्रूपाणि । निनयिथ—निनेथ—भारद्वाज नियमादिङ्-विशेषः ।
निग्विषे क्रादिनियमात् इत् । इतुभयपदिनी गताः ।

अथाजन्ता इति—जि जि (८४६—४७) अभिभवे इत्यन्ता इत्यर्थः । 'वेडिति-
टित्त्वात् 'टिडढाणञ्—' (४७०) 'इति ङीवर्थम्—सुनन्वयी । टित्स्य व्यर्थस्य
समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः ।

२३७० । आदेच उपदेशेऽशिति ॥६॥१॥४५॥

दी— । उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्नतु शिति ।

A root which is taught as एजन्त i. e. ending in ए, ओ, ऐ, औ, gets आ in place of these ए औ etc. when an affix except a श्-eliding one follows. Thus (धे becomes धा) ।

मित— । आत् + एचः + उपदेशे + अशिति इतिच्छेदः । आदिति प्रसङ्ग-
वचनम् आकार इत्यर्थः । एच् इति एच्-प्रत्याहार इत्यर्थः । एचः इति एच्-प्रत्याहार-
षष्ठ्यैकवचनं ए औ ऐ औचां यादृकम् । 'येन विधिसिद्धन्तस्य' इति एष इत्यनेन
आचिष्यते तदाह—एजन्तस्य इति । लिटि धातो—(६॥१॥८) रित्यतो धातोर्लि-
त् लभ्यते । अशिति इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शिति इति । तेन शब्दादौ परे-
आत्त्वं नेति ज्ञेयम् । 'शिति' इति कर्मधारयात् सप्तम्यन्तम् । 'श चासौ इच्' इति ।
अशिति' इत्यत्र यदि पर्युदासो विज्ञायेत तर्हि सुग्लः सुम्नः इत्यादि दुरुपपादं स्यात् ।
तथाहि—सुग्लः इत्यत्र कप्रत्ययो विधीयते । स च पर्युदासपचाश्रयणे शिदभिप्रक्षय-
भवति । तेन आत्त्वस्य निमित्तं सम्पद्यते । पुनरात्त्वमेव कप्रत्ययस्य निमित्तमित्यु-
क्त्याश्रयो भवति । शिति नेति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणे तु न दोषो भवति । तथाहि—
अस्मिन् पक्षे—शिदभाव एव निमित्तम् न तु कप्रत्ययः । ततश्चात्वे कृत्वे कप्रत्य-
सिध्यति । किञ्च शिति इति बहुव्रीह्याश्रयणे—'ग्ले एश्' इत्यत्र जम्बे इति न
सिध्येत । एशः शित्त्वेन तस्मिन् परे आत्त्वस्य निषेधात् । कर्मधारयाश्रयणे तु ए

अक्षकारादौ परे नेत्ययंसदभावादेशः आदिशित्वाभावात्—आत् भवति । तत
धातो लोप इति चेति (२३७२) आलोपे जम्बे इति भवति । अत्र भाष्यम्—‘कः
पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति । अहोस्त्रित् प्रसव्यायं प्रतिषेधः शिति नेति ।
इत्यत्र विशेषः । ‘अशित्येकादेशे प्रतिषेधे आदिवच्चात्’ (वात्तिक) । अशित्येका-
देशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लायन्ति । स्त्रायन्ति । किं कारणम् । आदिवच्चात् ।
निदशितोरेकादेशोऽशित आदिवच्चात् । अस्त्रान्यच्छित इति कृत्वात्त्वं प्राप्नोति ।
प्रत्ययविधिय न सिद्ध्यति । सुग्लः । सुस्त्रः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति ।
अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्त्वम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य अवयवं प्रसव्येत । ‘अभ्यासरूपं
च’ (वात्तिक) । अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति । जम्बे । मम्बे ।’ इत्यादि—एवं
पर्युदासपक्षं दूषयित्वा प्रसव्यप्रतिषेधपक्षः श्रेयान् इति निगमित इति । उपदेशे किम् ।
वेत्ता । धातोः किम् । गोभ्याम् ।

२३७१ । आत औ णलः ॥७१॥३४॥

दी— । आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

The affix णल् is replaced by औ when it. (णल्) comes
after a root ending in आकार । Thus (धे + णल् = धा (२३७०)
+ णल् = धा . धा + णल् = धा धा औ (२३७१) = धा औ = ध धौ (‘by ड्रस् : ’)
= दधौ (by “अभ्यासे चञ्च ”) ।

मित— । आतः + औ, णलः इतिच्छेदः । आत् इति पञ्चमी । तदन्तस्य—
यइणमित्याह—आदन्ताद् इति । धातोरिति—‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ (६।१।८) इत्यत्र
प्रकृतमनुवर्त्तने । णलः इति दृष्टी । तस्यैव औकारादेशः । तेन—घेट् + णल्
स्थिते पूर्वमूत्रेणाल्ले कृते, हिल्ले, णल् औकारादेशे, अभ्यासङ्गत्वे, जश्त्वे च दधौ इति—
एवं जम्बो—(जम्बे) मम्बो (मम्बे) इत्यादि । अनुसादौ—आकारान्तानामालोपो
भवतीत्याह—

२३७२ । आतो लोप इटि च ॥६।४।६४॥

दी— । अजाद्योराधधातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात् परत्वाल्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय— दधाय । दधिव । दधिम । धाता ।

The आ (of an आकारान्त root) disappears provided it is followed by such an अजादि (having a vowel at the beginning) आर्धधातुक (affix) which is कित् or गित् or डित् and provided it (आ) is followed by the अजादि affix (इट्, इडित्, इङित्) and the augment इट् । Now this rule (6. 4, 64) follows upon the rule 'लिटि धातोरेनभ्यासस्व—' (6. 1. 8) which directs duplication. Hence by 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' we are to take the former first. But if आ elides first, the root will cease to be एकाच् and consequently there will be no duplication. To avoid this, the author brings forward the rule द्विर्वचनेऽचि (2243) and says that we shall first of all take up duplication and then enjoin आलोप (lit. after the द्वित्व has been effected, there will come in the आलोप or the elision of आ). Thus धा धा अतुम्=धा ध् अतुम्=ध ध् अतुम्=दधतुम् । दधिय—दधाय—option of इट् owing to the भारद्वाजनियम and, दधिव etc take इट् compulsorily by the क्रादिनियम । धाता—

मित—'आर्धधातुके' (६।४।६४) इत्यधिकारसूत्रम् । 'दीङो युङाचि किङिति' (६।४।६२) इति चाव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः 'अचि' इति 'किङिति' इति चानुवर्तते ।

अधीत्याहुधातुके' इत्यस्य—विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह—अजायोः
 भादिधातुकयोरिति । द्विवचनोपन्यासः 'किङ्त्' इति 'इट्' इति चैतदपेक्षया । तेनाय-
 मर्थः—यदि अजाद्याहुधातुकः किङ्त् परतो भवति, यदि वा अजाद्याहुधातुक इडागम,
 इट्प्रत्ययश्च (इट्त्वहिमहिङ्स्थ इट्प्रत्ययः) परतो भवति तर्हि आकारान्ना-
 धातूनाम् आकारस्य लोपो भवति इति । सूत्रे 'इटि चेति चकारेण पूर्वसूत्रस्य
 विहितः संग्रहः । किञ्चमतुसादीनाम् 'असंयोगाङ्गिणं कित्' (२२४२) इत्युक्त-
 नात् । इड्ग्रहणसामर्थ्यात्—'किङ्ति' इति इटो न विशेषणम् । इट् आहु-
 धातुकत्वन्तु तदवयवत्वाद् ज्ञेयम् । ननु धा + अतुस् इति स्थिते यद्यनेन परत्वाद-
 धातो लोपः प्रागेव विधोयेत तर्हि "लिटि धातो रनभ्यासस्येति" द्वित्वं न स्यात् एकाच्-
 चाभावात् इति चेत् । सत्यम् । परं 'द्विवचनेऽपि' (२३४३) इति वक्तव्यम् ।
 तेन प्रागेव द्वित्वं कर्त्तव्यं ततश्चालोपः । एवञ्चोभयं सिध्यत्येवेति मनसिक्रत्वाह—
 द्वित्वात्परत्वादिति 'लिटि धातोः—' (६।१।८) इत्यादिना सूत्रस्य (६।४।६४)
 परत्वादिति तदर्थः । इति निषेधः इति—प्रवर्त्तते इति शेषः । द्वित्वे कृते विहिते
 तु निषेधो न प्रवर्त्तते इति भावः । तत्र '(द्विवचने—' इत्यत्र), ह्युक्तं यद्
 'द्वित्वे कर्त्तव्यं' अत्र आदेशो न स्यादिति कृते तु द्वित्वे अजादेशो भवत्येवेति
 आलोपः । तस्माद्—धा धा अतुस् इति जाते आनेनालोपे धा घ् अतुस् इति
 स्थिते अभ्यासकार्यरूपस्त्वज्ज्ञादिना दधतुरिति । एवं दधुरित्वम् । अजायोः किम् ।
 ग्लै + यक् कर्मणि लट् ते—ग्लायते । अस्त्रावात् किञ्चमाहुधातुकत्वञ्च परं ना-
 स्ताजादित्वम् । ततश्चालोपाभावः । आहुधातुकयोः किम् ? यान्ति । वान्ति । अस्त्रा-
 वाजादित्वं किञ्चञ्च परं नास्त्राहुधातुकत्वम् । ततश्चालोपाभावः । किङ्ति किम् ?
 यौ अस्त्रावाजादित्वमाहुधातुकत्वञ्च किन्तु कित्वं नास्ति । ततश्चालोपाभावः ।
 इडागमस्योदाहरणम्—दधिव इति । भारद्वाजनिघमदिटिप्राप्ते इदम् ; इडभावे त्वालोपो
 न—दधाथ इति ! एवं दधिव इत्यादौ क्वादिनियमादिटि प्राप्ते । इट्प्रत्ययस्योदाहरणम् ।
 दधे । ददे इत्यादि ।

दो—। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्-
दैपौ विना ।

The four kinds of दा and the two kinds of धा except दाप् and दैप् are technically known as 'घु' । The four kinds of दा are—डुदाञ् दाने (to give), दाण्—दाने, दो अवस्वखणे (to cut) and देङ् रक्षणे (to protect or save) conjugated as ददाति—दत्ते ; यच्छति ; दयति and दयते respectively. The two kinds of धा are—डुधाञ् धारणपोषणयोः (to hold and to maintain—दधाति—धत्ते) and घेट् पाने (to drink धयति). Thus घेट् पाने (the root under discussion) is घुसंज्ञक—

मित—। दाधाः + घु + अदाप् इतिच्छेदः । दारूपाधा रूपाश्चेति—इह दा-
पाश्वत्वारः—डुदाञ् दाने—ददाति—दत्ते । दाण् दाने—यच्छति (एतच्छे-
'पाश्वे'ति (२३६०) सूत्रेण—यच्छादेशः) । दोऽवस्वखणे—दयति । देङ् रक्षणे-
दयते । धारूपाश्च द्वौ—डुधाञ् धारणपोषणयोः—दधाति—धत्ते । घेट् पाने-
धयति । एतदर्थमेव घुसंज्ञावतारणमिति ज्ञेयम् । 'दो देङ्' इत्यनयोः क्त्वात्तौ
निर्देशः । एवं घेटः । एवञ्चादाश्च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ । इति
धौच 'दाधाः' इति विग्रहः । इति घेटो घुसंज्ञायाम्—

२३७४ । एलिङि ॥६॥४॥६७॥

दो—। घुसंज्ञानां मास्यादीनां चैत्वं स्यादादिधातुकेकिति
लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

The घुसंज्ञक roots and मा, स्या, गा (गै गाने), पा (पाने),
ह (त्यागे) and सा (सोऽन्तकर्त्रिणि) have their चा replaced by ए i.e.
they end in ए, when the आदिधातुक कित् लिङ् i.e. आशीलिङ् follow.

Thus घेद् + यासुट् + सुट् + तिप् = घे यास् स् त् = घे यात् (both the sibilants slide by 'लिङः सलोपोऽनन्तस्य' (2211) = धा + यात् (by 'आदेचः—' (2370)) = घेयात्—(by this rule). Similarly घेयास्ताम् etc. and घेयात्—मेयात् स्थेयात् etc.

नित— । एः + लिङि—इतिच्छेदः । एवमत्र सूत्रक्रमः—'आहं धातुके' (६।४।६६) 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६।४।६६) 'एलिङि' (६।४।६७) । एतएवाह घुसंज्ञानाम्—मास्यादीनाञ्चेति । एरिति प्रथमान्तम् । तदाह—एवमिति । 'सलोऽनन्तस्य'—इत्यन्यस्य अकारस्य एवमिति फलितम् । 'दीङो युङचि—' (६।४।६३) इत्यतः कितोत्यनुवृत्तेराहं धातुकाधिकाराच्चाह—आहं धातुके किति लिङि—इति । तदेवम्—घेद् यासुट् सुट् तिप् इति स्थिते—'लिङः सलोपः—' (२२१२) इति अकारव्ययनिवृत्त्या—घेद् यात्—इति जाते, 'आदेचः—' (२३७०) इत्यात्वे कृते धा यात्—इति सम्पद्यमाने अनेनेत्वे घेयात्—इति । एवम्—घेयास्ताम् इत्यादिषु प्रक्रियाः । घेढो—लुङि—चङ् विकल्पार्थमाह—

२३७५ । विभाषा घेट् श्वरोः ॥३॥१४८॥

दौ— । आभ्यां चलेश्चङ् वा स्यात्—कर्त्तृवाचिनि लुङि परे । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

The affix चङ् is optionally enjoined in place of चि, coming after घेट् and श्वि (टु औचि गतिवृद्धोः), in the active voice in लुङ् । Thus घेट् is duplicated by the rule 'चङि' (2315) and we get अदधत्—(अद् घेद् चङ् तिप्—अ धा धा चत् (by 'आदेचः—' (2370)) and 'चङि' = अ धा धु चत् (by 'आतो लोपः—' (2372)—अ ध चत् (by 'ऊहः—' (2180)) = अदधत् (by 'अभ्यासे चङ्' (2182)). Similarly अदधताम् ।

मित—। 'च्लि लुङि' (३।१।४३) इत्यनुवर्त्तते । 'सिचिद्रुचुभ्यः कर्त्तरि चङ्' (३।१।४८) इत्यतः 'कर्त्तरि' इति 'चङ्' इति च । 'घेट् शोः' इति च इच्छात् पञ्चमोद्विवचनम् तदाह—आभ्यामित्यादि । तदेवम् अट् घेट् चित् तिप् इति स्थिते अट् घेट् चङ्त् इति जाते 'आदेचः—' (२३७०) इत्यादि कृते अ धा अत् इति जाते 'चङि' (२३१५) इति हित्वे, 'आतो लोपः—' (२३७१) इत्यालोपे च—अ धा ध् अत् इति स्थिते अभ्यासस्य ऋस्वजश्चत्थोः प्रामयोः अदधत् इति । एवमदधताम् । अदधुः । अदधाः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव—अदधाम इति लुङि च्लियङि कृपाणि । अयतेरुदाहरणानु 'अशिश्रियत्' इति वक्ष्यते इति बोद्धव्यम् । अथास्य धातोश्चङ्भावपक्षे सिञ् विकल्पोऽपि स्यात् तदा सिञ्जभावे कृद् दर्शयन्नाह—

२३७६ । विभाषा घ्राघेट् शाच्छासः ॥२।४।७८॥

दी—। एभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अधात् । अधाताम् । अधुः ।

The affix सिच्, coming after these roots viz.—घेट्, शा (शो तनूकरणे), छा (क्री क्रीदने) and सा (षोऽन्नकर्मणि), disappears optionally when a परस्मै. affix follows. Thus अट् घेट् सिच् तिप् = अ धा ० त् (आत्त by आदेचः—(2370)) = अधात् । Similarly अधाताम् and अधुः (आतः (2227) etc.

मित—। आ च घेट् च शा च छा च सा चेत्येषां समाहारइच्छात् परस्मैक-वचनम् । 'शा, छा, सा इति 'शो तनूकरणे', 'क्री क्रीदने,' 'षोऽन्नकर्मणि' इत्येषां कृतात्वेन निर्देशः । 'ग्ल्यचत्रियार्धजितो यूनि लुगण्यजोः' (२।४।५८) इत्यतो 'लुक्' इत्यनुवर्त्तते । 'गातिस्थाचुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' (२।४।७७) इत्यतः 'सिचः' इति 'परस्मैपदेष्विति' च तदाह—एभ्यः सिचोलुगित्यादि । 'गातिस्था' इति

सिञ् लोपे प्राप्ते अन्येषान्त्वप्राप्ते वचनम् । तदेवम्—अट् धेट्
सिच् तिप् इति स्थिते सिञ् लोपे—‘आदेन्नः—’ (२३७०) इत्यालो च अधात्
इति । एवम् अधाताम् । अधुः (आतः (२२२७) इति (भर्जुस्) ततः पररूपम् ।
अधाः अधातम् अधात । अधाम् अधाव अधाम इति सिञ् लोपपक्षे रूपाणि ।
अथ सिचपक्षे विशेषमाह—

२३७७ । यमरमनमातां सक् च ॥७१॥७३॥

दो— । एषां सक् स्यादेभ्यः परस्य सिच इट् च परस्मै-
एषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । ग्लौ ८०३
स्यै ८०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायन्ति । जग्लौ ।
जग्लिथ—जग्लाय ।

In परस्मैपद, the augment सक् (स्) is enjoined to these roots
(यम्, रम्, नम् and the आकारान्त roots as धा etc) and the
augment इट् is prefixed to the affix सिच्, following them.
Thus अट्, धेट्, सिच्, तिप् = अधास् (सक्) इ ० ईत् (सिच्, लोप by इट् ईटि
(२३६९) = अधासीत् । Similarly अधासिष्टाम् etc.

N. B. Observe that the root धेट् is thus thrice conjugated
in लुङ् परस्मैपद पक्ष according as it gets चङ्, सिच्, लोप and सिच् ।
According to चङ्—अदधत्, अदधताम्, अदधुः । अदधाः, अदधतम्, अदधत् ।
अदधम्, अदधाव, अदधाम । सिञ् लोपे—अधात्, अधाताम्, अधुः । अधाः etc.
सिच् (with सक् इट्)—अधासीत्—अधासिष्टाम् अधासिषुः etc. यम् रम् etc.
will give अयंसीत्—व्ययंसीत् etc.

मित— । यमश्च रमश्च नमश्च आतश्च इति वृत्तात् षष्ठीवहुवचनम् । आत् इत्या-
कारान्तधातोर्गोहकम् । सुत्रे ‘सक्’ इत्यनेन सगागमी गृह्यते । स च कित्वात्
‘आयन्ती टगितौ—’ इति यमरमादिभ्यः परं प्रयुज्यते । चकारयाज्ञमाह—एभ्यः सिच

इट् चेति । एभ्यो—धातुभ्यो यः सिच्प्रत्ययो विधीयते—तस्य इडागमश्चेति तदर्थः ।
 'इडत्थितिभ्यतीनाम्' (७।२।६६) इत्यत 'इट्' इति, 'अञ्जेः सिचि' (७।२।७१) इत्यत
 'सिच्' इति 'सुसुचूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (७।२।७२) इत्यत्र परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते ।
 अधासीत्—अट् घेट् सिच् तिप् इति स्थिते 'आदेचः—' (२३७०) इति अधा सिच्
 इट् त् इति जाते सगागमे इटि—अधा सक् इट् स् ईत् इति स्थिते सिज्लोपे च धा
 इ ० ईत् = अधास् ईत् = अधासीत् । एवम्—अ धासिष्टाम्—इत्यत्र अट् घेट्सिच् लुप्
 इति—अ धा सक् इट् सिच् ताम् = अ धास् इस् ताम् = अधासिष्टाम् । अ
 सिधुरित्यत्र सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्चेति भेर्जुस् पररूपम् । तदेवम्—घेटः रूपत्रयं घट्
 सिच्सिज्लोपापेक्षम्—चङि—अदधत्—अदधाताम् त्यादि । सिचि—
 सीत् अधासिष्टाम् इत्यादि । सिज्लोपे—अधात्—अधाताम्—अधुः इत्यादि । धातुश्च
 इति । 'रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' (आयुर्वेदसंग्रहः) इत्येषां लुप्
 वलचय इत्यर्थः । ग्लायति इति शपि आयादेशे रूपम् । 'जग्लौ ग्लौ खे खल्—
 ग्ला गल् (आदेचः—(२३७०) = ग्ला ग्ला औ (आत औ खलः) = गा ह्
 औ (ह्लादिः शेषः) = जग्लौ ('ऊस्' 'अभ्यासे चर्च' 'कुहोश्चुः'—(२२४)
 जग्लतुः—ग्लै ग्लै अतुस्—ग्ला ग्ला अतुस् ततः आहोपाभ्यासऊखजग्लौदीनि
 दधतुरिति वत् । जग्लिथ—जग्लाय भारद्वाजनिधमादिङ् विकल्पः ।
 २३७८ । वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥६॥४॥६८॥

दी—। घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एवं वा
 स्यादाद्धधातुके किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्लाय
 सीत् । ग्लायति । व्यै ८०५ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ।
 द्वै ८०६ ध्रै ८०७ लृप्ता । व्यै ८०८ चिन्तायाम् । रै ८०९
 शब्दे । स्तै ८१० व्यै ८११ शब्दसंघातयोः । स्तत्रायति ।
 षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठा
 सति । अतिष्टापदित्यत्र षत्वम् । खै ८१२ खेदने । खै

८१३ जै ८१४ पै ८१५ चये । जायति । जजौ । ससौ । साता
 'धुमास्था—' (२४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राघेट्—' (२३७६)
 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज् लुक् न ।
 सायात् । असासीत् । कै ८१६ गै ८१७ शब्दे । गायात् । अगा-
 सीत् । गै औपाके । पै ओवै पोषणे । पायात् । अपासीत् ।
 'धुमास्था—' (२४६२) इतीत्वं, तदपवाद 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येत्वं, 'गातिस्था—' (२२२७) इति सिज् लुक् च, न ।
 पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । छै ८२२ वेष्टने । स्तायति ।
 णै ८२३ वेष्टने । 'शोभायां च' इत्येके । 'शौचे' इत्यन्ये । स्नायति ।
 दैप् ८२४ शोधने । दायति । अघ्रुत्वादेस्त्वसिज् लुक् न । दायत् ।
 अदासीत् । पा ८२५ पाने । 'पान्नाभास्था—' (२३६०) इति
 पिवादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् ।
 अपात् । घ्रा ८२६ गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—
 घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । ध्रा ८२७ शब्दाग्निसंयोगयोः ।
 धमति । छा ८२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्या-
 सेन—' (२२७७) इति षत्वम् । अधितष्ठौ । 'उपसर्गात्—'
 (२२७०) इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । म्ना ८२९
 अभ्यासे । मनति । दाण् ८३० दाने । प्रणियच्छति ।
 देयात् । अदात् । ह्र ८३१ कौटिल्ये । ह्ररति ।

The आ, of a root, which begins with a conjunct (संयोज)
 letter and is other than घु, मा, स्था etc, is optionally replaced
 by ए when the आर्द्धधातुक कित् लिङ् i.e. the आशीलिङ् follows.

Thus ग्त्वायात्—ग्स्त्रियात् (proceed as before). अयं चासीत् same process as in अघासीत् । But स्त्र्यै and स्त्र्यौ will give the same form as स्त्र्यायति etc., स्त्र्यौ (the second root) being बोपदेश the स्त्र्यौ will be replaced by the dental स (by 'धात्वादिः पःसः') and as a result स्त्र्यौ will make room for त्, so that स्त्र्यौ will figure as स्त्र्यौ । Hence the equality of both in form. The result of this बोपदेश—reading will be evident in मत्त (cerebrality) of तिष्ठ्यासति (स्त्र्यौ) and अतिष्ठपत् (चङ्) etc. Thus स्त्र्यौ + सन् शप् तिप् = स्त्र्यौ सन् तिप् (by 'धात्वादिः—') = स्त्र्या स ति = स्त्र्या स्या सति (by 'सन्वङ्कोः') = ता स्त्र्या सति (by शप्पूर्वार्धः स्वयः) = तस्यासति (by 'ङ्रस्त्रः') = तिष्ठ्यासति (by 'सन्वतः' (2317) and 'इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः' (211-212)) । But स्त्र्यौ with सन् will give तिष्ठ्यासति for the स of स्त्र्यौ being a natural स and not a substitute स (आदेशसकार), the rule 'आदेश—' (212) will not apply and as a consequence you will not have तिष्ठ्यासति । In the same way स्त्र्यौ and not स्त्र्यौ will give अतिष्ठपत् in चङ् । Thus स्त्र्यौ + णिच् + तिप् = स्त्र्या णि तिप् by 'आदेशः—' (2370) = स्त्र्यापि ० त् by 'अतिङ्गोवृत्तीरीकृत्योऽप्राप्यतां ० त् शौ—' (2570) = अट् स्त्र्यापि + चङ् त् (by 'णिश्चिद्विशुभ्यः—' (2312)) = अस्ताप् चङ् त् (by शेरनिटि' (2313)) = अ स्त्र्यप् स्त्र्यप् अत् (by 'शौ चङ्युपधायाः ङ्रस्त्रः' (2314)) and 'चङि' (2315) = अ त स्त्र्यप् अत् (by 'शर्पूर्वार्धः स्वयः' (2256)) = अ ति स्त्र्यप् अत् (by 'सन्वतः' (2317)) = अतिष्ठपत् (by 'इण्कोः and आदेश—' (211—12)) । घुमास्या etc.—In the rule 'घुमास्या—' (2462) and in the rule 'विभाषा—' (2376), by 'सा' is meant the दिवादि 'बोऽन्तकर्मणि' and not this वै चये । Hence it (वै) will have no एत्व by 'एतिङि'

(2374) nor will it have its सिच् elided by 'विभाषा—' (2316). Thus सायात् in आशीर्लिङ् (not also सेयात्) and असासीत् in लुङ् (with सक् and सिच्) and not असात् also by सिञ् लोपः । (process as in अधासीत्—अधात्) । खेयात्—खै + आशीर्यात् = ख्यायात्—खेयात् (2370—74); अगासीत् like अधासीत् । पै श्री—'to dry up'. ओ is prefixed to पै to have वानम् in निष्ठा by 'ओदितश्च' । पा resulting from पै (by आदेचः—270) being secondary or लाक्षणिक and not primitive (प्रतिपदोक्त or मौलिक), will neither have ईल directed by 'घुमाख्या etc' (2462) nor its (ईल's) अपवाद (supersession) एल in लिङ् enjoined by 'एलिङि' (2374), nor will it have the elision of सिच् (सिञ् लुक्), taught in गतिस्था—' (2223). Thus in लिङ् (आशीः) the form is पायात् and not पेयात् and in लुङ्—अपासीत् and not अपात् by सिञ् लुक् and in यक्—पायते and not पीयते (by घुमाख्या) । दैप्—'to purify'. दैप् not being च्चुसञ्जक will have neither एल in आशीर्लिङ् nor the elision of सिच् in लुङ्—thus दायात् । अदासीत् । The substitute पिव of the root पा to drink being अदन्त or अकारान्त there is no possibility of gunnation of its penultimate (by युगन्तलघूपधस्य च—(2289) for the इ in पिव then ceases to be the सपधा or penultimate. Thus पिवति and not पेवति । पेयात्—by 'एलिङि' (2374). घ्रा—'to smell'. The substitute जिच् also is अदन्त and hence जिघ्रति etc. घ्रायात्—घ्रेयात् by ('वाङ्मयस्य संयोगादेः' (2378). अघ्रासीत्—अघ्रात् by 'विभाषा घ्राधे दृशाच्छासः' (2376); आ—'to make sound (blow) and to put fire to. धमति by 'पान्ना—etc.' (2360) धा—(स्था) by 'धात्वादेः घः सः') तिष्ठति because the substitute

तिष्ठ is अदन्त । अधितष्टी—अधि—स्था + णल्—अधि स्था स्था औ (आत औ एत)
 अधि था स्था औ (by 'शपूर्वाः खयः')—अधिथस्था औ—अधितस्था औ (by 'अ
 and अभ्यासे चञ्')—अधितष्टी (by 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277))
 स्थायात् by 'एलिङि' । दाण्—is substituted by यच्छ् by 'पान्ना—'
 देयात् and not दयात् for this is घुसंज्ञक and thus 'एलिङि' applies
 ह्, to be crooked ; then लचूपधगुण = ह्ररति—

मित— । 'संयोगादिरन्यस्य—वे'ति अन्वयः । कच्चादन्यस्य इत्याकाङ्क्ष
 पूरयन् व्याचष्टे—घुमास्यादेरिति । 'घुमास्यागापाजहातिसां हलि' (६।४।६६)
 'एलिङि' (६।४।६७) 'वान्यस्य संयोगादेः' इति सूत्रविन्यासप्रकारः । 'आधातुर्वा
 (६।४।४७) इति चाधिकृतम् वर्त्तते । तदाह—आत एत्वं वेत्यादि । तेन 'घुमास्या-
 दिवृत्ते अनुपात्तस्य संयोगादेर्धातोर्लित्याद्यर्थः । ग्लै इति संयोगादिघुंमास्येत्यनुपात्त
 'आदेच, इत्यनेन कृतात्वाददेश्य तेनात्र प्राप्तिरेत्वस्य विकल्पेनेति दर्शयति, ग्लायान्-
 ग्लेयात् इति । लुङि सिज्जलोपाभावसगागमाच्च रूपमाह—अग्लासीत् इति—'यमस-
 नमातां सक्चे' (२३७७) त्यनेन इत्यर्थः । अट् ग्लै सिच् तिप् इति स्थिते आदेच इति
 आत्वे कृते—सगागमे, सिच् इटि अपृक्तस्य ईटि—अग्ला सक् इट् सिच् ईट् इति
 जाते—'इट ईटि' (२२६८) इति सिज्जलोपे अग्लास् ईत—अग्लास् ईत्
 इति । ख्यै ख्यै इति । षोपदेशस्यापीत्यादि—तथाच 'धात्वादेः षः सः, इति सते
 कृते तत्संसर्गात् ण्त्वस्य निवृत्त्या 'झ्रि' अपि—'क्ष्रि' एव भवति । एवञ्च तुल्यरूपतां ।
 किं तर्हि षोपदेशो व्यर्थः । नेत्याह । षोपदेशफलान्वत्यादि । तिष्ठ्यासति इति—
 सन्प्रत्यये उदाहरणम् । तथाच ष्टौ सन् शप् तिप् इति स्थिते सत्वात्वयोर्धातोर्हित्वं च
 क्षाग क्षाग सति इति जाते 'शपूर्वाः खयः' इति तामात्रस्य शेषे तस्य ऋस्ते तस्य 'सन्त्य'
 (२३१७) इतीत्वे तिष्ठ्यासति इति सम्पदमाने इणः परत्वात् आदेशावयवत्वात्
 सकारस्य मूर्धन्यादेशेन बले प्राप्ते तिष्ठ्यासति इति सिद्धम् । ख्यै इत्यस्य सति च
 तिष्ठ्यासति इत्येव । तस्य सस्य स्वाभाविकत्वेन आदेशावयवत्वाभावात्, बलं न भवति इति
 भेदः । अतिव्यपत् इति—णिलन्तस्य स्थायतेषडि रूपम् । अत्रापि अट् ख्यै + तिप्

+ चङ् + तिप् इति स्थिते सत्वे, आत्वे, णिचि पुगागमे च अक्षरापि चङ् न इति जाते—‘णेरनिटि’ (२३१३) इति णिलोपात् स्यात् इति प्राप्तं तस्य ‘णौ चङ्युपधायाः ऋस्वः’ (२३१४) इति उपधाऋस्वे ‘चङि’ (२३१५) इति हिले कृते—अक्षरप्राप् अत् इति सत्पदमाने—शपूर्वाः खयः इत्यभ्यासे तकारमात्रस्य शेषे तस्य ऋस्वे इले तत्परत्वत्वात् पूर्व्ववत् धातोः षले अतिष्टपत् इति षत्वं फलति ; स्या इत्यस्य चङि तु अतिस्रापदित्येव तस्य सकारस्य—आदेशवयवत्वाभावेन षत्वाग्रहतेरित्यत्रापि भेदः । घुनास्वेति स्थितेरेव ‘षोऽन्तर्कर्मणि’ इति देवादिकस्यैव कृतात्त्वेन ग्रहण—‘निहेशः’ न तु ‘न पुनः’ अस्य ‘अतोपात्तस्य’ ‘वेत्तये’ इत्यस्य—विभाषा घेत्यत्र च शास्त्राभ्यां साहचर्यात् श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणं न श्वविकरणस्य इति व्याख्यानादिति भावः । तेन ‘अतएव’ एत्वं ‘एलिङि’ इत्यनेन सिज्लुक् च ‘विभाषा प्राघेदश्चासः’—इत्यनेन न क्रियते इति शेषः । अतएव सेयात्—इति लिङि असात् इति लुङि च नेति विभाष्यम् । गेयात्—कृतात्त्वानन्तरम् ‘एलिङि’ इत्येतन्म । अगासीत्—अघासीदितिवत् । ओ वै—ओदित्करणं निष्ठानत्त्वार्थम्—वानः इत्यादि । ननु पायतिरपि कृतात्त्वेन ‘पा’ इति जाते—घुमास्थित्यनेनेत्वे कृते सति—पीयते इति स्यात्, लिङि च ‘एलिङि’ इति पेयात् इति स्यात् । किञ्च—‘गातिस्थाप्रा’ इति सिज्लुकि—अपादित्यपि सादिति चेन्मैवम् । ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येवेति—पै इत्यस्य लक्षणेन पारुपत्वाद ग्रहणं नेति बोध्यम् । अधत्वादिति—उक्तं हि ‘दाधा घृदावि’त्यत्र दाप्दैपौ विनेति । तस्य—पिवादेशस्य—अदन्तत्वादकारान्तत्वात् इकारस्योपधात्वनिहतेरिति भावः । एवं जिघ्र—तिष्ठादौ ज्ञेयम् । पेयात्—‘एलिङि’ । अपात्—‘गातिस्थ’ इति (२२२३) सिज्लोपात् । प्रायात्—त्रियात्—‘वान्यस्य’—इत्येत्वविकल्पः । अग्रासीत्—अग्रात्—‘विभाषा—’ (२३७६) इति सिज्लोपे अग्रात् इति अन्यथा—‘यमरम्—’ (२३७७) इति सगागमे सिच् इटि च अग्रासीत् इति । स्यादित्यभ्यासेनेति—तेन इण् कुभ्यां परत्वाभावेऽपि षत्वमित्याह अधितष्ठौ इति । स्थायात्—(‘एलिङि’) दाण् इति दारुपत्वात् घुसंज्ञकत्वेन एत्व—सिज्लुको—देयात् अदात् इति । दृ-कौटिल्ये (अनिट्)—इति लघूपधगुणे द्वरिति—

२३७८ । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥७॥४॥१०॥

दी—। ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्यान्निति ।
किदर्थमपीदं परत्वात् यत्पि भवति । रपरत्वम् । उपधाविति ।
जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्त्ता । 'ऋदन्तो-
स्ये' (२३६६)—ह्वरिष्यति ।

The ऋ or the base of a root, ending in ऋ and beginning with a conjunct letter, is gunnated when लिट् follows. Though this rule is to enjoin गुण to the ऋ only when a कित् affix such as अतुस् etc., follows, yet it is to be taken to direct गुण to the ऋ also when the affix णल् follows. For this rule being subsequent to 'अचो जिति' (254—7. 2. 115) which teaches the ह्रि substitute in णल् bars the same (and thus enjoins गुण). The drift is :—Without this rule ह्रि अतुस् would give जह्वरतुः (like चक्रतुः with यण्) and not जह्वरतुः for अतुस् being कित् would not have गुण । Hence the author says—किदर्थमपीदम् etc. Moreover the ह्रि enjoing rule 'अचो जिति' (7. 2. 115) being prior to this rule (7. 4. 10), cannot come in, when णल् follows. Though 'ऋतश्च—' (7. 4. 10) is mainly intended for कित्—affixes yet being पर or subsequent to 'अचो—' (7. 2. 115), it applies in णल् also. Thus the ऋ (ह्रि) being gunnated will be रपर or followed by a र् by 'उरण् रपरः' (70). Then the penultimate of ह्रि will have the ह्रि substitute by 'अत उपधायाः' (२२८२). The अथास ह्रि will, by 'उरत्' (२२४४), 'उरण् रपरः' (७०) and 'इलादि-जिषः' (२१७८) have ह्रि (only), which again by 'कुहोद्यः' (२२४४)

will make room for ज । Thus the form is जह्वार (with च of णल् attached to it). जह्वरतुः (by गुणः and रपरत्वम्) जह्वरः (उस्) like जह्वरतुः । जह्वर्थ—want of इट् by the भारद्वाजनियम = 'चतो—' (२२८६). The rest is easy.

मित—'दयतेर्दिङि लिटि' (७।४।८) इत्यतो 'लिटि' इत्यनुवर्त्तते । ऋदित्यनेन तदन्तस्य ग्रहणम् । षष्ठान्तमिदम् । 'संयोगादे' रिति ऋदन्तस्येति अङ्गस्य (अधि-
कृतस्य) विशेषः तदाह—ऋदन्तस्य इत्यादि । इदानीं सूत्रप्रयोजनं विशिनष्टि—
किदर्थमपीदमिति । यद्यपि अतुस् इत्यादीनां कित्त्वेन गुणप्रवृत्त्या जह्वरतुरित्याद्यभि-
मतस्य सिद्ध्यर्थमेतद् गुणविषयकं सूत्रं प्रवृत्तं तथापि—णलि परे यथाङ्गस्य गुणो भवन्तौ-
वेदधेयमपीदं सूत्रं विभावनीयम् । तथाहि 'अचो जिञ्शति' (७।२।१५) इति णलि
वृद्धिविधायकं सूत्रम् । तदपेक्षया तु इदं सूत्रम् (७।४।१०) परवर्त्ति । तेन
परत्वादितत् णलि वृद्धिं बाधित्वा गुणमेव विदधाति । ततश्च (गुणात् परम्)
'उरृण-रपरः' (७०) इत्यनेन अङ्गस्य रपरत्वे 'ह्वर्' इत्येवं रूपे जाते 'अत उपधायाः'
(२२८२) इत्यनेन उपधावृद्धौ 'ह्वार' इति सम्पद्यते इत्यङ्गकार्यम् । अभ्यासस्य तु
'उरत्' (२२४४) इत्येत्वम् 'उरञ्छिति रपरत्वम् । ह्लादिः शेषः कुहोश्च रिति (२२४५)
इति इकारस्य जकारादेशेजह्वर् अ (णल्) जह्वार इति भवति । एवं जह्वरतु-
रित्यस्य गुणे रपरत्वे पूर्व्ववदभ्यासस्य जकारादेशे च रूपं सिध्यति । एवं जह्वरः । जह्वर्थ-
इति गुणे भारद्वाजनियमादिष्णिन्षेधे च पूर्व्ववदभ्यासकार्ये च सिद्धम् । अन्यत्—
सष्टम् । क्रादिनियमात्—जह्वरिव इत्यादि ।

२३८० । गुणोऽर्त्ति संयोगाद्योः ॥७।४।२८॥

दी— । अर्त्तः संयोगादेऽर्दन्तस्य च गुणः स्याद् यकि
यादावार्द्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् । अह्वार्षात् । अह्वार्ष्टाम् ।

स्व ८३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति
वेट् । सस्वरिथ—सस्वर्य । वमयोसु—

The substitute गुण is enjoined to an अङ्ग or verbal stem which begins with a conjunct letter and ends in ऋकार and also to the root कृ (both भ्रादि and जुहोत्यादि), when the aug. यङ् and the आहंघातुक लिङ् beginning with a य (i. e. परस्मैपद आशीर्लिङ् यात् etc) follow. Thus कृ + यात् (आशीः) = कृ + यात् = कृत्यात् (हित by 'अचो रक्षाभ्यां ङे' (५८—८४४६)). अह्वार्षीत्—अह् + सिच्, तिप्—अ ह्वार (अमिट्) सिच्, ईट्, त्—अह्वार, स, ईत्—अह्वार, ष्, ईत्—(वृद्धि by 'सिचि—वृद्धिः परस्मैपदेषु—(२२६७)) । अह्वार्षाम्—तस् being replaced by ताम् of which again the त is changed into ट in contact with ष । अह्वार्षाः etc. खृ etc easy.

मित— । गुणः अति संयोगोरिति च्छेदः । अतिर्य संयोगादिषु (हन्तः) तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । 'रौढृतः' (७४२७) इत्यत 'कृत' इत्यनुवर्तते । तस्माद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । अर्त्तः संयोगादेः कृतस्य चेति (अङ्गस्येतिशेषः) । संयोगादेरित्येषा विशेषणमेवेति द्रष्टव्यम् । 'रिङ् श्यक्लिङ्चु' (७८२८) इत्यतो यगित्यनुवर्त्तमानस्यां विपरिणम्याह—'यकि' इति । 'अयङ् यि किङ्कति' इत्यतो 'यि' इति 'किंति' इति चानुवर्तते । किञ्च 'अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७४२५) इत्यतो नञ्शब्दस्य प्रत्येकं योगात्—असार्वधातुके इति चानुवर्तते । तेन चार्हधातुके इत्यर्थलाभः । अपिच 'एतेर्लिङि' (७२२४) इत्यतो 'लिङि' इत्यप्यनुवर्तते । तदेतत् सर्वं मत्वा यथायोगं विशेष्यविशेषणभावेन सम्बद्धा व्याचष्टे—सादौ चार्हधातुके इत्यादि । परस्मैपदीयाशीर्लिङि इति तु स्पष्टोऽर्थः । अर्त्तरित्यनेन भ्रादौ पठितस्य—जुहोत्यादौ च पठितस्य—कृकृतोर्यङ्गम् (भ्रादौ—कृच्छतीति ; जुहोत्यादौ तु—इति इति रूपं वक्ष्यते) । 'अति संयोगादोर' इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चित्तप्रयोजनः

मिति तत्त्वबोधिन्याम् । ह्वरय्यात्—ह्वर्यास्ताम् ह्वर्यासुः इत्यादि । प्रक्रिया
सुगमा । अह्वार्षीत्—लुङि—अट् ह् वृ सिच ईट् त इति स्थिते सिचि वृद्धिरिति-
इदी—इडागमे च रूपम् । संयोगादिरिति किम् । क्रियात् । यादौ इति किम् ?
संस्कृषीट् । आर्द्धधातुके किम्—इय्यात् । स्व् शब्दोपतापयोरिति—अयमप्यनिट् ।
अथ कितोर्वसयोः परयोः—‘श्रुक्ः—’ इतोऽग्निषेधेऽपि क्रादिनियमाद् इड्भवत्ये-
वेत्याह—

३३८१ । श्रुक्ः किति ॥७।२।११॥

दी— । श्रिञ् एकाच् उगन्ताच्च परयोगित्कितोरिट्
न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेध-
काण्डारम्भसामर्थ्यात् अनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् ।
सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वात् ‘ऋद्धनोः स्वे—’ (२३६६)
इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वा-
रिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ८३३ चिन्तायाम् ।
हृह् ८३४ संवरणे । स्मृ ८३५ गतौ । क्रादित्वान्नेट् । ससर्थम् ।
मसृव । रिङ्—स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्ष्टाम् ।

The augment इट् is not directed (prefixed) to the गित् and
कित् affixes, (both) coming after the root श्रिञ् (श्रि) and after
monosyllabic (एकाच्) roots ending in the उक् letters (उ, ऋ,
ॠ) । Though the rule ‘स्वरतिसूतिमयतिधूवृद्धितो वा’ (२२७८—७।२।४४)
is subsequent to this rule श्रुक्ः (7. 2. 11) and hence though
according to the ‘विप्रतिषेध परिभाषा’ it possesses greater force, yet
this ‘श्रुक्ः—’ will bar the same on the strength of the—

reverse order of the enjoining and prohibiting of इट् rules of Panini. The meaning is this :—It is proper to enjoin some thing first and then to forbid the same when necessary but not vice-versa. But Panini has dealt with the इट् prohibiting rules first and then with the इट् enjoining rules as for example नेङ्वशिक्षति (7. 2. 3) (निषेधकाण्ड) and 'आदेशात्तु-खेङ्वलादेः' (७. २. ३५) (विधिकाण्ड) । This wilful behaviour on the part of the Sutrakara shows that the विप्रतिषेध rule 'विप्रतिषेध परं कार्यम्' is not to be adhered to in connection with इट् to व and म etc. Hence finally on the ground of the handling of the prohibitory rules (प्रतिषेधकाण्ड) of इट् first (पुरस्तात्), rule 'सुक्तः—' wields greater influence than 'खरति etc.' (7. 2. 115) i. e. bars the same and forbids इट् (to गित् and कित् affixes). This being the case i. e. prohibition of इट् being due to व and म, the क्वादिनिबन्ध appears and enjoins इट् to व and म (for ख् is not enlisted in 'लृट् लृङ् इट् etc.—3293) in a compulsory way. Thus सखरिष etc. (खृ खृ इट् व—खर् खर् इव—स खरिष) । This is not the case, however, when लृट् and लृङ् follow ; for here the 'विप्रतिषेध' rule must be had recourse to and thus there will be नित्य इट् in खरिष्यति and अखरिष्यत् etc by the rule 'अङ्गोः खे' (२३६६—७. २. ७०) । खर्णात् (आशीर्लिङ्) like ह्वर्णात्—This लृङ् form is effected when इट् is prefixed to सिच् by 'खरति—' (२२७६) and the वृद्धि substitute comes in by 'अतो वृत्तस्य' (२३३०) । (Thus—अट् खृ इट् सिच् ईदृ व—खार् इय ईत्—अखारीत्) but when इट् is wanting, the form is अखार्वीत् etc. where in both case वृद्धि is effected by 'सिचि वृद्धि—'

(२२८७) । Here the सिच् is not dropped inasmuch it is not preceded by इट् (अट् खट् सिच् ईट् त्—अस्मार्त् ईत् etc. रिङ् in आशीखिङ् by 'रिङ् अयक् लिङ्चु' (२२६७) ; असार्धोत्—(सुङ्) the root (सृ) being अनिट् सिच् does not disappear and the root gets the वृद्धि substitute by 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) ।

मित— । श्रिय (श्रिच् धातुः) उक् वेति समाहारद्वन्वात्—पञ्चमी ।
 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६—७।२।१०) इत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तते । तच्च उक् एव विशेषणम् । उक् इति प्रत्याहारः—उ च् ल इति वर्णव्ययाहकः । तेन च तदनं लक्ष्यते । तदाह—श्रिच्, एकाच उगन्ताच्चेति । 'गित्—कितो' रिति । 'किति' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति बोध्यं किञ्च 'ग्लानिस्थय—' इत्यत्र स्रु प्रत्ययस्य गित्तम् एव न कित्तं तथात्वे 'धुमास्य'ति (२४६६) ईत्त्वंप्रसङ्गात् । अतः किति इत्यनेन गितोऽपि संग्रह इति बोधनार्थमिदम् । इण्णस्यादिति—'नेङ्वशि कृति' (७।२।८) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । परमपि इति—यद्यपि 'स्वरतिसृति—' (२२७६—७।२।४४) इति इङ्विकल्पविधायकं शास्त्रं 'श्रुतः—' (७।२।११) इत्येतदपेक्षया परम्—परवर्ति, तथापि—तं परमपि, अथवर्ति श्रुतः इति सूत्रं बाधियते । ननु तादृशवाचने किं मानं तदाह—पुरस्तादिति । आदौ हि विधिरिव प्रवर्तयितव्यः पञ्चमिवेधः । न तु तथोक्त्यांसेन निर्देशो युक्तः । पाणिनिस्त्वमेव कृतवान् । तथाच 'आङ्-धातुकस्येङ् वलादेः' (७।२।३५) इतीङ्विधायकसूत्रे पुरस्तात् (प्राक्) वक्तव्यं 'नेङ्वशि कृति' (७।२।८) इतीङ्निषेधविधायकसूत्रमेव प्राक् प्रयोजितवान् । नहि तेनाचार्यस्य प्रमादो गम्यते । किन्त्वस्मात् प्रयोजनम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति स्मरणात् । प्रयोजनञ्च 'परमपि—स्वरत्यादिविकल्प' बाधित्वा श्रुत इति निषेधो यथा प्रवर्तते इति । अत आह—पुरस्तादिति । एवञ्चेङ्निषेधे प्राप्तोऽपि इङ्-मवत्येवेत्याह—क्रादिनियमात्—इति । उक्तं हि क्रादिसूत्रे ('कृच्छ्र'—' (२२८३)) 'प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा—यावान् इङ्निषेधः स खिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य एव नाशेभ्य' इति । अत्र च प्रत्ययाश्रय इङ्निषेधः (गित्कितोरिषस्यादित्युक्तत्वात्) ।

स्वधातुश्च क्रादिभ्यः अन्यः । अतोऽव भवत्येवेडिति फलितम् । सखरिम् (स्व, ख, खट्—खव् खव् इव—सख इव इत्यादि) । विज्ञायान्यत्र तु परत्वस्यैव प्राबल्यम् इत्याह—परत्वादिति । ऋद्धनोः—(७११००) इत्यस्य 'खरति—' (७१२४४) इत्यपेक्षया परवर्तित्वादित्यर्थः । तेन खरत्वाद्युद्भूत इडविकल्पं बाधित्वा ऋद्धनोरित्यनेन नित्यमेवेडिति उदाहरति—खरिष्यति इति । 'लुङि अखरिष्यत्—इत्यादि । लुट् लुङोः क्रादिप्रसङ्गाभावात्—पुराणादित्यादि नावतारितमिति ध्येयम् । एकाचः—किम् । जागरितः । जागरिष्यति इत्यादि । अखारीत्—इति स्वधातोर्वेत्कत्वादित्पक्षे गुणे कृते रपरत्वे—अतो खान्तस्य—' (२३३०) इति वृद्धिः । 'इट ईटि' (२२१६) इति सिञ्चलोपः । इडभावपक्षे तु अखारीत् इति—सिचि वृद्धिरिति (२२८७) वृद्धिः । इटः परत्वाभावात्—इट ईटोति सिञ्चो लोपाविरहः । सृ चिनांशमिति अनिङ्यं धातुः । तस्य—इडभावात्—अखारीत् इत्येव अखारीदितिवत् । एवं ह्यह इत्यव । क्रादित्वादिति स्पष्टम् । रिङ् इति—'रिङ्—शयक्खिह' (२३६७) इत्यनेनेत्यर्थः । अखारीत्—इण्निषेधात्—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः । श्रिजस्तु श्रितः । श्रितवान् इत्यादि । अन्योगितां—भूतः । भूत्वा—इत्यादुदाहरणमिदं श्रियानि ।

२३८२ । सत्तिंशास्यर्त्तिभ्यश्च ॥३१॥५६॥

दो— । एभ्यश्चोरङ् स्यात् कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशेषा शासिना साहचर्यात् 'सत्तिंशती' जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन स्वाद्योर्नाङ् । शोघ्नगतौ तु 'पान्नाध्या—' (२३६०) इति श्रिति धौरादेशः । धावति । ऋ ८३६ गतिप्रापणयोः ऋच्छति ।

The affix अङ् replaces the affix चिञ् coming after सृ, शा

and च । But here you cannot expect अङ् for शास् is लुप्तश्च or लुप्तविकरण अदादि hence through the contact of the same, च and अ also are taken to be जुहोत्यादि, which roots also are लुप्तश्च by 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (2486). Thus भ्वादि च and च् will not get अङ् (the difference in conj. between them is—सरति (भ्वादि) ससर्ति (जुहो—) and चच्छति (भ्वादि) इयर्त्ति (जुहो)) । The root च (भ्वादि) is conjugated as सरति etc. then it means 'slow movement' but when it signifies 'quick movement or running' it will be replaced by 'घौ' in शप् by the rule 'पात्रो etc' (2360). Thus च शप् ति—घौ शप्ति—धाव् अति—धावति । च् to go and to cause to have—च्छति by 'पात्रो—etc.'—

मित— । सर्त्तिञ् (च) शास्तिञ् (शास्) अर्त्तिञ् (च्) इति इत्वात्—रसमीवहुवचनम् । 'अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्' (३१।५२) इत्यतोऽङ् इत्यनुवर्त्तते 'विशिष्टद्वन्द्वभ्यः—' (३१।४८) इत्यतः कर्त्तरीति, 'च्लि लुङि' इत्यतश्चलिरिति 'लुङि' इति च तदाह— । 'च्लिरङ्' इत्यादि । एतेन 'अङ्' असरदिति भवत्विति न समित्यम् इत्याह—इहेति । अङ्विधिरयं जुहोत्यादिकच्छातु पचे न त्वद् भ्वादिगणश्च पचे । एवं च्छातुपचेऽपि ज्ञेयम् । शास् धातुर्हि अदादौ पठ्यते । तस्माच्च गणाच्छपो लुक् भवति—'अदि प्रभृतिभ्यः शप्' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । तेनायं धातुः (शास्) लुप्तश्च भवति । सत्त्वं चोर्त्ति (च् च्) च जुहोत्यादिकावपि सः । तस्माच्च गणाच्छपः जुम् भवति इति (२५८८) च वक्ष्यते । अतो लुप्तविकरणत्वरूपधर्मसाम्यात्—शास्ति वाहचर्यात्—'संसर्गात्' सत्त्वं चोर्त्ति 'च् च्' इत्याद्यन्तस्थधातुद्वयम्—जुहोत्यादिकाविव जुहोत्यादौ—पठिष्यमाणवेव गृह्यते—स्वीक्रियेते अस्माभिरिति शेषः । तेनात्र पठितस्य सत्त्वं पठिष्यमाणस्य च अर्त्तेरङ् न उभयोरेव भ्वादित्वात् । असरत् । अशिषत् । आरत् इति अङि इति रूपाणि द्रष्टव्यानि । औन्नगताविविति । च गतौ इत्यनेन च धातोरगतिसामान्यार्थे रूपं दर्शितम्, यदा त्वस्य औन्नगतिरर्थः तदा—पार्श्वत्यादिना धौरा-

देशो भवति श्वादौ परतः । ऋ धातुरनिट् । पात्रेत्यनेन ऋच्छादेशे ऋच्छति इति ।
अथास्य लिटि गुणं दर्शयति—

२३८३ । ऋच्छत्यृताम् ॥७४॥११॥

दो— । तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः
स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरः ।

गुण is directed to the root ऋच्, read in तुदादि, to ऋ read in
भादि and to those that end in ऋ, when (the tense affix) लिट्
follows. The penultimate will have वृद्धि as before (see गुणोक्तिः
संयोगाद्योः (२३७६)) । Thus आर आरतुः etc. ऋ ऋ णल्—अर् अर् अ-
आ अर् etc.—अत आदेः (२२४८) = आर् (by अत उपधायाः (२२८२))
अ = आर ; ऋ ऋ अतुस्—अर् अर् अतुस्—(अह्लादिः—) आर् (अ
उपधायाः) अतुस्—(२२४८)) आरतुस्—आरतुः । Similarly—आरः etc.

मित— । 'ऋच्छति + ऋ + ऋताम् इति सनासगतच्छेदः । हन्तात्—रतो
बहुवचनम् । ऋच्छति इत्यनेन तुदादौ—पठिष्यमाणस्य 'ऋच्छ (१२६७) बतुन्द्रि-
प्रलयसूतिभावेपु' इत्यस्य ग्रहणम् ; तदाह—तौदादिकस्येति । ऋ इति आदेशोऽयम् ।
ऋताम् इति ऋदन्तान् सर्वान् गृह्णाति । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः (२३७६—७४११)
इत्यतो गुण इति 'दयतेदि' गि लिटि (२३८८—७४१६) इत्यतो लिटि इति चानुवर्तते
तदाह—गुण इत्यादि । णलि प्राग्वदिति ऋतश्चेत्यत्र (२३७६) उक्तम्—किदं-
मपीदमित्यादि । 'उपधायाः' (२२८२) इत्यनेनेति बोध्यम् । तथाच—ऋ ऋ पर
इति स्थिते 'उरत्' (२२४४) 'उरण् रपरः' (७०) इति पूर्वस्वरूपस्य—(अथास्य)
गुणे रपरत्वे च कृते, ऋतश्चेति उरण् रपर इत्युत्तरस्वरूपस्य (अहस्य) च गुणेरपरत्वे च
—अर् अर् अ इति जाते ह्लादिशेषे 'अत आदेः' (२२४८) इत्यकारदीर्घे उरण-
स्वरूपस्य च 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ—प्राप्तायाम्—आ आर् अ—आर इति भवति

एवमारतुरित्यत्र पूर्वखण्डस्य दीर्घेण—‘आ’ इत्येवं रूपे जाते अनेन (२३८३) गुणे
उत्तर खण्डस्य—‘अर्’ भावे सम्पद्यमाने—आ अर, अतुस् इति भवति ततो रूपम् ।
एतत्पूर्वाभावे तु यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणे अरतुरिति स्यात् । एवमारित्यादौ ।
यथास्य बलि भारद्वाजनियमान्नित्यनिन्निषेधे प्राप्ते आह—

२३८४ । इडच्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥७॥२॥६६॥

दी—‘अद्’ ‘अट्’ ‘व्येज्’ एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् ।
आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् ।
ट् ८३७ ट् ८३८ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जगिव । रिङ् । प्रियात् । अगार्षीत् । ध्वृ ८३८ हृच्छने ।
सु ८४० गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । सुयात् । ‘णिश्चि—’
(२३१२) इति चङ् । लवूपधत्वादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवत् ।
षु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ—
सुषविय । सुषुविव । सोता ।

The aug. इट् is compulsorily prefixed to यल् coming after
the roots अद्, च्छ and व्येज् (व्ये) । Thus च्छ च्छ इट्, यल्—अर् अर-
अ—आ अर् इथ—आरिथ also in व and म आरिव आरिम (by इट् owing
to क्तादिनियम) । अरिष्यति by—चङ्जनोः स्त्री—(२३६६) ; अर्यात्—(आशीर्लिङ्)
दुष by—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३४०) ; आर्षीत्—(लुङ्) by ‘आडजादौ—’ and
‘सिचि वृद्धिः (२२६१) । Note that च्छ will not have अङ् cp.—‘सर्ति—’
(२३८२) । जगर्थ—want of इट् by भारद्वाजनियम । जगिव by—क्तादिनियम ।
रिङ् i. e. by ‘रिङ् शयक्—’ (२३६७) प्रियात् (आशीर्लिङ्) ; अगार्षीत्
by अट्, सिचि वृद्धिः and want of इट् । सु गतौ—this is what is stated
in ‘णिश्चिदुस भ्यः—’ (२३१२)—अजिट् । सुस्रोथ = सुस्रु यल् सुस्रोथ (by ह्लादि—

'सार्व' and कृती भार—)। In यल्—सुखाव । In व and म—सुखुव । सुखुव by क्रादिनियम (कसृभृ—) (२२१३) and want of गुण due to the विषय of व and म । सूयात्—दीर्घ by अकृतसार्व— (२२२४) । Because उरत्—is अन्तरङ्ग owing to its concern with चङ् which lies within (अन्तः)—it, will supersede लघूपधगुण, which, though subsequent to उवङ् ('अचिन्—(६।४।७७) and 'पुगन्—('७।३।३६), is concerned with तिप्—which lies without (बहिः) । Thus by the परिभाषा—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः,' उवङ्—only is legitimate here, so अट्, स्वे, सुवङ्, तिप्—असुसुवङ्, अत्—असुसुव, अत्—असुसुव (It is also to be noted that चङ्, being डित्—'सार्व—' (३।१६८) can not apply here). पु (सु)—here प्रसव means to permit and not to give birth to. पु + शप् तिप्—सु अति—सी अति (by सार्व—(२।१६८)—सव् अति—सवति । सवतु । असवत् । सवेत् । सुषाव (वहिः) सुषुव (उवङ्) सुषुवः (उवङ्) । सुषोथ—सुषविथ (option of इट् by भारद्वाज-नियम—सुषुविव (उवङ् and इट् by क्रादिनियम) । सीता—सुट्, आशो—सूयात्—

मित— । इट् + अत्यचि (अचि + अचि) व्ययतीनाम् इतिच्छेदः । 'धा-
धातुकस्येड् वलादे'रित्यत इडनुवृत्तादपि—इड् गृहणं स्पष्टार्थमिति नागेशः । अचि
भौवादिकजौहोत्यादिकयोरुभयोरपि कृधातोर्ग्रहणम् । अचि—इत्यनेन अ-
धातुर्गृह्यते, तदाह—अद इति । व्ययतिना च—वेञ् धातुर्ग्राह्यः । प्रलो निज-
मिद्—इति—'अचसाखत्—' (७।२।६१) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । विभाष-
सृजि—(७।२।६५) इति तु स्वरितत्वान्नानुवर्तते । कृती भारद्वाजस्येति विधि-
प्राप्ते वचनम् । कृ कृ इट् थ—इति स्थिते पूर्ववदभ्यासस्य—'आ' इत्येवं रूपे आ-
अङ्गस्य च अर इति जाते आ अर इय—इति स्थिते आरिथ इति । अरिथि-
'कृद्वनोः—' (२३६६) इति इट् । अर्यात्—'गुणोऽस्ति—' (२३८०) इति गुणः ।

गार्गीत्—आडागमे सिचि वृद्धौ च रूपम् । अनिट्त्वादिङभावः । जगर्थ—भारद्वाज-
नियमादिङ्निषेधः । जगिव—क्रादिनियमादिट् । शियात्—(आशीः)—‘रिङ् श्यक्
(२३६७) इति रिङादेशे, रिङ् सामर्थ्याद् दीर्घाभावे च रूपम् । अगार्गीत्—
वडागमे सिचि वृद्धौ रूपम् । अनिट्कत्वेन इट् परत्वाभावात् सिञ् लोपो न । सुद्योय—
सुद्युव (कृष्ट भृष्ट— इति इङ्निषेधः) । सूयात्—‘अकृतसार्व—’ (२२८७) इति
दीर्घः । लघूपधगुणादित्यादि । लघूपधगुणः परः—(‘पुगन्—’ ७१५६) उवङ् तु
अनरङ्गः (अचिन्नु—६।४।७७) । तेन परमपि लघूपधगुणं वाधते ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्ग’
इति न्यायेनास्य—(उवङ्) वलोयत्वात् । अयं भावः—असुसु च (उवङ्) त् इति स्थिते—
रिफादन्तरस्य ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयो’रिति गुणस्य चङ् निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि-
उवङ्पेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तौक्त्य रिफादुकारस्य लघूपधगुणोऽपि न । स हि
(लघूपधगुणः) वहिर्भूततिवपेक्षत्वाद् वहिरङ्गः । उवङ् तु अन्तर्गतचङ्पेक्षत्वाद्
अनरङ्गः । अतो लघूपधगुणं वाधित्वा उवङ्केव भवति । परादन्तरङ्गस्य वलवत्त-
त्वादिति । ततश्च असुसु वत् इति सिद्धम् । घु इति (घोपदेशः) । प्रसवशब्दस्य प्राणि-
गर्भसोचनार्थो जेत्याह—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानम् अनुमतिः—‘ओ’ प्रणवेति
—ब्रह्मा प्रसूयति’ (अनुमनुते) इत्यादौ दर्शनादिति भावः । सुषोष—सुषविष
(भारद्वाजनियमादिङ् विकल्पः) । सुषुविष—क्रादिनियमादिट् । सोता—लुट् गुणः ।
अथास्य सिचि विशेषमाह—

२३८५ । सुसुधूजभ्यः परस्मैपदेषु ॥७२॥७२॥

दी— । एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् ।
पूर्वोत्तराभ्यां जिदुभ्यां साहचर्यात् सुनोतिरेव ग्रहणमिति पक्षे
असौषोत् । अयु ८४२ । अवणे ।

The augment इट् is prefixed to सिच् coming after सु, स and धू-
in परस्मैपद । Thus अट्, सु इट् सिच्, तिप्—असौ ३० इट् त् (वहि

by—‘सिचि वृद्धिः—’ (2297) and सलोप by ‘इट ईटि’ (2286)—
असाव् ईत् by ‘एचोऽय्—’ = असावीत् । Some say that this सु is not कृत्
(‘यु प्रसवैय्—व्ययोः’ but it is स्वादि, ‘युज् अभिषवे’ 1248—Root No.) on
account of its being interposed between णृज् and धृज् which also
are जित्—In that case there will be another form असौषीत् without
इट् (अट् सु सिच् ईट् त्—असौप् ईत् etc.) : अ to hear—

मित—। सु इति ‘ष्टृज् सतौ’—अदादिः । सु इति ‘यु प्रसवैय्यं’
(भ्रादि) मतान्तरे तु ‘धृज्—अभिषवे’ स्वादि इति वक्ष्यति । ‘इड्छ्यतिव्यतीनर’
(७।२।६६) इत्यत इडिति । ‘अञ्जः सिचि’ (७।२।७१) इत्यतः सिचि इति च
तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—एभ्यः—सिचि इडिति । परस्मैपदेषु—जिप्—
असौष्ट—अधोष्ट । असावीत्—अट् सु इट् सिच् ईट् त् इति स्थिते सिचि वृद्धौ ‘ष्ट
इटी’ति सिज् लोपे कृपम् । पदान्तरमाह—पूर्वोत्तराभ्यामिति । पूर्वोत्तराभ्याम्—टु
धृभ्याम् जिदभ्यां जलोपिभ्याम् सादृचर्यात्—संसर्गात्—सुनोतेरेव—स्वादौ पठिष्यमात्र
‘युज् अभिषवे’ इत्यस्यैव ग्रहणं तेन भ्रादेरिडि अप्राप्ते—असौषीत्—अट् सु सिच् ई
त् इति स्थिते हाङः ; इटः परत्वाभावात्—सिज् लोपस्तु न । शु अवगणे इति—

३२८६ । शुवः शृ च ॥३।१।७४॥

दी—। शुवः ‘शृ’ इत्यादेशः स्यात् शुप्रत्ययश्च (शव्विषये
इति तत्त्वबोधिन्याम्) । शपोऽपवादः । ओडित्वादातोर्गुणो
न । शृणोति । शृणुतः ।

The substitute ऋ is posted in place of the root शृ and
the affix (vikarana) शृ (नु) is then affixed. This (शृ) over
rules शप् here । The affix or vikarana शृ—being डित् (by—‘सिचि
वातुकमपित् (2234)), the root (शृ) is not gunnated owing to the

prohibition—'किङ्ति च' (2217). But नु is gunnated when पित् affixes follow. Thus शृणोति where तिप् is पित् but तस् being ङित्— we have शृणुतः—

मित— । श्रुवः इति 'श्रु'—शब्दस्य दृष्टिकवचनम् । अत्र चकारेण—'सादिभ्यः श्रु' (३।१।७३) इत्यतः श्रु इत्यनुकृष्यते—तदाह श्रुप्रत्यययेति । तत्त्वबोधिन्यां श्रुप्रत्यययोत्यनन्तरम्—'शब्दविषये' इत्यधिकं दृश्यते तत्र फलितार्थकथनपरतया अधिकमपि सोढव्यम् । श्रु धातुं केचित् सादौ प्रठन्ति । तत्र । तयात्वे चकार वैयर्थ्यापत्तेः । सादित्वादेव श्रुप्रत्यये सिद्धे श्रभाषं दर्शयितुमस्य द्रष्टोपन्यासः । श्रुपवाद इति । अनेन कवयसार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिरिति विभावनीयम् । 'श्रोङ्ङित्वादिति—'सार्वधातुकमपित्' (२२३५) इत्यननेति भावः । धातोः 'श्र' इत्यस्येत्यर्थः । श्रुप्रत्ययस्य नु पित्सु शृणो—भवत्येवेति दर्शयति—शृणोति इति । श्रुतः—तसः ङित्त्वात् नोर्गुणो न । यथास्य अन्तिविभक्तौ उवङि—प्राप्ते (यण्विध्यर्थम्) आह—

२३८७ । - हुश्रुवोः सार्वधातुके ॥६॥४८७॥

दी— । जुहोतिः श्रुप्रत्ययान्तस्यानिकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः—शृणुवः । शृण्मः—शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृण्वानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रूषीत् । ध्रु ८४३ स्थैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ—गत्यर्थोऽपि । दु ८४४ द्रु ८४५ गती । दुदोथ—दुदविथ । दुदुविव । दुदोथ । दुदुव । णिश्चि—(२३१२) इति चङ् । अदुदुवत् । जि ८४६ जि ८४७ अभिभवे । अभिभवो नूनीकरणं नूनीभवनं च । आद्ये—सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये—त्वकर्मकः । अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं ग्लाय-

तौत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' (२६८५) इति तद्ध । 'पराभि-
रसोढः' इत्यपादानत्वम् ।

The substitute यण् is enjoined in place of the उ of the root and in place of that of an अङ्ग or verbal base to which is added the affix नृ, which is marked with more than one syllable or vowel (अच्) and the letter उ in which is not preceded by any conjunct letter at the outset,—provided a Sarvadhātuka affix, beginning with an अच् or vowel follows. This (यण्) supersedes उवङ् (directed by अचिशुधातुभ वा योरियङुवङी (२७१-६.४७७)). Thus शृण्वन्ति (य + शप् + क्ति = शृ ण् अन्ति = शृणु अन्ति = शृण्वन्ति ; 'शृणोमि by नुप्रत्ययस्य पितृसु गुणः'—अण्वः—शृणुवः by 'लोपशास्यान्यतरस्यां स्वीः' (२३३३) । शृयाव—(यल्—वृद्धि of यु, for it is not replaced by शृ when आर्द्धधातुक affixes follow). शृयोथ—यङ्—prohibition of इट् by 'क स भ वृ—' (२२६३) and the अङ्ग is gunnated by 'सार्व'—(२१६८), शृयुव (2nd per. pl. अ—here उवङ् comes in by 'अचिशुनु—' (२७१) । शृणु (लोट् सार्वधातुक hence शृनुप्रत्यय comes in and हि disappears by 'उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) ; शृणवानि—गुण and अवादेश by 'आडुत्तमस्य—' (२२०४), 'पितृसु गुणः and 'एचोऽय्—' (६१) । शृणुयात् (विधिलिङ्) । शृयात् (आशीः)—दीर्घ by—'अकृत—' (२२८८) । अशीवेत्—(लुङ्) ; वृद्धि by 'सिचि—' (२२८७) and the root being अनिट्—सिच् does not elide. दुदोथ—दुदविथ (दु + थल्) option of इट् by मारयानियम i. e., by 'अचस्तासत्—' (२२९४) and 'चतौ—' (२२९६). दुदविथ इट् by क्रादिनियम and the affix व being कित्, the root is not gunnated and thus उवङ् comes. दुदोथ prohibition of इट् by

‘कृत्तुम्’ (2293). Similarly कृत्तुव (here कृत्तुव comes in by अचिञ्—
(271); कृत्तुवत् like असुसुवत् (under rule 2384). जि जि—अभिभव means
to defeat and to be defeated. In the former sense it is transitive
as शत्रुन् etc ; and in the latter, it is intransitive as अध्ययनात् etc. ‘thi-
nks it unbearable to study.’ Here जि is आत्मनेपद । by ‘विपराध्याम्—’
(2685) and अध्ययन् takes the fifth case-ending by ‘परानिः—’ (589).

मित— । इय अय्येति इत्यात्—इष्टीविवचनम् । ‘अङ्गस्य’ (६४११) इत्य-
धिकृतमनुवर्तते । ‘एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६४१८२) इत्यतोऽनेकाचः’ इति असं-
योगपूर्वस्य’ इति चानुवर्तते ‘इको यण्’ (६४१८१) इत्यतो ‘यण्’ इति च । ‘अचि-
ञ्धातु—’ (६४१७७) इत्यतोऽचीति च । तच्च ‘सार्धधातुके’ इत्यस्य विशेषणम् ।
तेन तदादिविधिः । किञ्च अय्येति इत्यनेन च तदन्तं लक्ष्यते । तदेतत् सर्वं मन्त्राह—
अप्रत्ययान्तस्य इत्यादि । असंयोगपूर्वस्य इति तु उकारस्यैव विशेषणं न तु अय्यस्य ।
तेन ‘आप् भि’ इति स्थिते अयः ऋचेति आदेशादौ कृते—अण् अन्ति इति जाते यणादेशे
(उकारस्थाने वादेशे इत्यर्थः) अण् अन्ति—अण्वन्ति इति । जुहोतेषु जुहति इति
वर्त्यते । एवं सुन्वन्ति इत्यादौ । इय्योः किम् ? योयुवति । युधातोयङ् लुकीदम् ।
अथ भाष्यम्—‘इय्य गृह्यं आपयति भाषायामपि यङ्लुगं भवतीत्युक्ता—‘किमेतस्य
आपने प्रयोजनं—वेभिदीति । वेष्ठीदीति इत्येतं सिद्धं भवति’ इति । असंयोगपूर्वस्य
किम् ? अण्वन्ति । उकारस्य प्रत्ययविशेषणत्वे तु ‘अण्वन्ति’ इत्यत्रैव निषेधः स्यात्तत्वात्-
वन्तीत्यत्रापि न ज्ञेयम् । अणोनि—‘पितृसु गुण’ इत्युक्तात्वाद गुणः । अण्वः—अण्वः—
‘लोपयास्यान्यतरस्यां स्वीः’ (२३३४) इत्युकारस्य—पाचिको लोपः । णलि वृद्धौ शुश्राव ।
शुश्रूष—थलि रूपम्—‘कृ सृ भृ वृ सुद्रु स्रु युवो लिटि ।’ (२२८१) इति इषिषेधाद्
युष् (सार्ध—(२१६८)) रूपम् । युयुव उवङि मध्यमवहुवचने रूपम् । अण्व—‘उत-
चाल्यादि’त्यस्य (२३३४) प्राप्तेर्हि लोपे रूपम् । अण्वानि—‘आहुतमस्य पिबेति
चाटि गुणे अवादेशे च मे निरिति निः’ (२२०४—२२०३३, सं.); अण्व्यात्—विधिलिङ् ।

अयात्—‘अकृत्—’ (२२६८) इत्याशिषि दीर्घः । अगौषीत्—लुङ् सिचि इवा-
 विडभावे (अनिट्त्वात्), इटः परत्वाभावात् ‘इटः इटि’ (२२६६) इति सिच-
 लोपाभावः । ध्रु—स्थैर्ये—स्थिरत्वेऽस्मादेव ध्रुव इति । ध्रुवति ‘साञ्च—’ (२१६८) इति
 गुणेऽवादेशे च रूपम् । दुद्रु इति आद्यस्य रूपं दर्शयति यत्कि—दुद्रोय दुद्रविष भारद्वाज-
 नियमादिङ् विकल्पः । उभयत्रापि गुणः । उत्तरत्र अवादेशे विशेषः । ‘दुद्रुविष—क्रादि-
 नियमान्नित्यमिट् ‘क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्,’ वप्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणाभावे ‘अचिङ्—
 —’ (२०१) इत्यावङ् । अथ क्रादिसूत्रोपात्तस्य—(२२६३) द्रवते रूपमाह—यत्कि—
 दुद्रोय—स्यटम् । दुद्रुव—क्रादिनियमादिङ्निर्णये—प्रत्ययस्य—कित्त्वाद् गुणाभावे पूर्वं-
 वदुवङ् । अदुद्रुवत् चङि द्वित्वे रूपम् । अत्र यद् वक्तव्यम् तद् (२३८४) सूत्रस्य—‘लव-
 पधगुणादि’तिवृत्ति—ग्रन्थव्याख्यानावसरे प्रोक्तम् । न्यूनीकरणमधःकरणम्—एतेन
 ‘कस्य चिदि’ति कर्मपष्ठोत्पात्तेपात्—स कर्मकमिति गम्यते, तदाह—आदेश इति ।
 न्यूनीभवनमधोभवनम् । एतेन कर्त्तृभावस्याच्चेपादकर्मकत्वमनुमीयते तदाह—
 द्वितीयेलिति—अन्यत् स्यटम् ।

दी— । अथ डोङन्ता डितः । षिङ् ८४८ ईषद्वसने ।
 स्मयते । सिषिये । सिषियिङ्—सिषियिध्वे । गुङ् ८४८
 अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् ८५० गतौ । गाते ।
 गाते । गाते । इट—एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत ।
 गयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’ (२४६१)
 इति सूत्रे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वात्—
 ‘धुमास्था—’ (२४६२) इतीत्वं न । अगास्त । आदादिको-
 ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ८५१ घुङ्
 ८५२ उङ् ८५३ डुङ् ८५४ शब्दे । अन्ये तु ‘उङ् कुङ् घुङ्
 गुङ् घुङ् डुङ्’ इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते ।

कवे । 'वार्णादाङ्' वलीयः' (परि ५६) इत्यवङ् । ततः
सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । डवते ।
जुडुवे । डोता । च्युङ् ८५५ जुगङ् ८५६ प्रुङ् ८५७ म्रुङ्
८५८ गतौ । 'कलुङ्' इत्येके । रुङ् ८५८ गतिरेषणयोः ।
रेषणं हिंसा । रुकुवे । रवितासे । रुङ् ८६० अवध्वंसने ।
धरते । दध्ने । मेङ् ८६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं—विनिमयः
प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'नर्गद—' (२२८५) इति एत्वम् ।
तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्य इष्ट-
त्वात् । देङ् ८६२ रक्षणे । दयते ।

अथ डीडन्ताः, etc.—i. e. upto डीड् (१६८) विज्ञायसा गतौ—
i. e. आत्मनेपदिनः । पिङ् (स्मि) to smile. सव्यते—स्मि शप् तिप् (by
धात्वादेः—२२६४)—स्मि अति (by सव्यं—' (२१६८) and 'टित—' । सिमिये—
duplication, गुण being barred on account of its कित्त । इयङ् by
अचिञ्—comes in and पत्व by 'इङ्कोः—आदेश प्रत्यययोः'—(२११-१२).
सिमियिट्—सिमियिध्वं—option. of ढत्व by 'इङ्—' (२२४७)—
(स्मि + ध्वं—स्मि स्मि इट् (बलादि—) ध्वं—सिमियिङ् इट् by इङ्ङ् । without
ढत्व—सिमियिध्वं । गव्यते—गु शप् ते—गो अति—गङ् अति । जुगुवे—गु ए—
गु गुव् ए (by कुहोयु (२२४५) and अचिञ् etc.) । गा to go—गा + शप् ते
by 'टित आत्मनेपदानां टेरे—गाते (१). गा + शप् + अति=गा अ अति=
गा अति by 'अकः वर्णे दीर्घः' (८५६. १. १०१)=गाते (२). Here
though the rule 'आतो ङितः (२२३५—/ २. ८१.) was legitimate on
account of its being posterior to the former ('अक—'), yet
it ('आतो—') does not apply on the ground that the परिभाषा
'वार्णादाङ्' वलीयः—' is superseded by सवर्णदीर्घ । But in गा शप् अ—

गा—अ अन्ते—गा अन्ते—, the subsequent rule 'आत्मनेपदेवन्त' (2251—7. 1. 5) applies and thus अन्ते being replaced by अन्ते (अत् + 'टित आत्मनेपदानां टेरे' + ए) we get the same form गाते (3). इट् (first person sing.) being substituted by ए (by 'टित आत्मने—') गा gets the single वृद्धि substitute by 'वृद्धिरेचि' (72—6. 1. 88). Thus गा गप् इट्—गा अ इट्—गाए=गै । In the case of the affix ए of लङ्—अट् गा गप् इट्—अगा अ इ—अगा इ (लङ् not being टित—'आ गुणः' (69+6. 1. 87) applies=अगे— (गेत etc. in विधिलिङ्— (अतो येयः—(2212). गासीष्ट—(आर्शोः सीयुट् सुट् त्) । In the rule 'गाङ्कुटा—' (2561) the substitute 'गाङ्' of इङ् (1946) अच्यवने अदादि comp 'गाङ् लिटि' (2459). is meant and this 'गाङ्' to go is (भ्वादि) । Thus it being other than the गाङ् substitute is not डित्—by 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्निष्ङित्' (2461) and not being डित्—it does not get ईत्व (ई) by—घुमास्यागापाजहातिसां हलि (2562). Thus ए गा सिच् त—अगास्त । Haradatta and others take this to belong to the अदादि (class and not to भ्वादि class as we have done. There is no distinction, however, as to the consequence. In the लिटि—ए form of उङ्, the process is—उ ए उ=उ उउवङ्— by the परिभाषा 'वाचांदाङ् वलीयः—An operation which is taught in the अङ्गाधिकार—possesses greater force than an operation which concerns the combination of letter i. e. which is taught in the Sandhi-rules.' Thus उवङ् comes first and then the 'वा' (operation or सवर्ण दीर्घ by अकः—' (85) giving उ उवे—ऊवे ।

[Note that without this परिभाषा, the process would have been diametrically opposite i. e. सवर्णदीर्घ would come to operate

first and then the अङ्ग operation and the result would have become उवे (उ उ ए=ऊ ए=उव् ए and not ऊवे (as shown above). Note also, by the way, that in some cases, though not in all, the authoritative explanation alone is our refuge (व्याख्यानमेव शरणम्) and hence there runs the परिभाषा 'अकृतव्यूहाः शण्णिनीयाः'—The followers of Panini do not insist on the taking effect of a rule, when its cause or causes disappear' (Kielhorn). This is why in the former, case गा अ (अप्) आते, the सवर्णदोषं applies first and the अङ्ग परिभाषा later, where as in this case (ऊवे) the अङ्ग परिभाषा or उचङ् takes effect first and the वणं later.] ओषीष्ट—(आशीर्लिङ); ओष्ट—ऊङ्—आट् ओसिच् त इति; उवते—डुङ् (डु) + शप् + ते = डो अ ते = ऊव् अते etc. जुडुवे सिट्—ङ in the अभ्यास is replaced by अ by 'कुहोयुः' (2245) । मेङ्—प्रणिदान means to exchange and also to give back, restore to—प्रणिमयते—। How to defend the शत्व of नि here, the rule 'नेर्गदनदक्षतपदचुमा'—(2285) read ना and not मेङ् ? In answer to this he (Bhattoji) says that मात्व—how ever in the above mentioned (2285) rule, the reading should be 'बाधुप्रकृतिमाङ्' in place of 'चुमा' so that the (साधुषिक or secondary) ङ-eliding माप्रकृति (or मेङ्) also will be included as the ङित् दा प्रकृति (or देङ्) is taken within the वृसंज्ञा । Thus the शत्व is legitimate. देङ् to protect—इयते ।

मित—। अथ ङीङन्ता इति—ङीङ् (२६८) विहायसा गतावित्यन्ता इत्यर्थः । ङित् इति—आत्मनेपदिन इत्यर्थः 'अनुदात्तङित् आत्मनेपदम्' (२१५७) इति सूत्रान् । सिप्पिये—धोपदेशत्वात् षत्वम् (आदेश—'२१२ इत्यनेन) । सिप्पियिटे—सिप्पि-यिष्—इणः षीध्वलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गान् (२२८६) इति मूर्धन्यादेरेण ढलविकल्पः ।

इङ्गुणायादेशः । पाते गाते गाते—इति—तातांक्तेषु क्रमेण—रूपाणि—‘टि
 आत्मने-पदानां टेरि’ इति सर्व्वत्र एत्वम् । एवञ्च प्रथमं स्पष्टम् । द्वितीये तु गा शप्—
 आते=गा अ आते इत्येते रूपे स्थिते—‘वार्णादाङ्’ वलीयः’ इति परिभाषात् नार्थात्ते
 तस्य स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः । एवं च परमपि ‘आतो—ङितः’ (२२३६—अ२।८)
 इति सूत्रं वाधित्वा—‘अकः सवर्णे—’ (८५—६।१।१०१) इति दीर्घोक्ते गा आते
 इति भवति ततोऽप्यनेनैव गाते इति । वार्णपरिभाषायग्रहणं तु ‘आत—’ इत्यस्य प्राग्
 प्रवृत्त्या गेते इति स्यात् । तृतीये तु—गा अ अ इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८—
 अ१।५) इत्यदादेशे एते सवर्णदीर्घे’ च गाते इति सर्व्वत्र रूपं तुल्यम् । गासे गादे
 गाध्वे । गै—(गा अ इट्—गा अ ए—गा ए—वृद्धिरेचि—०२) । गावहे गामहे ।
 लोटि—गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गै गावहे गामहे ।
 लङि—अगात् अगाताम् अगात् । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । अगे (अट गा
 शप् इट्—अगा अ इ—अगा—इ—‘आद् गुणः’ इत्येत्वम्) । विधिलिङि—गेत
 गथाताम् गेरन् इत्यादि स्पष्टम् । गासोष्ट गासोधास्तामित्याद्याशीर्लिङि । अथ गाह्
 गतौ इत्यस्य ङित्त्वात् ‘गाङ्कुटादिसुव—’ (२४६१)—स्यगाङो ग्रहणं नेत्याह—
 गाङ्कुटादीति । तत्र ‘गाङ् लिटि’ (२४५८) इत्यनेन इङ् (१०४६) अघ्यघ्नं
 इत्यदादिष्टस्य—गाङो ग्रहणं न त्वस्य भौवादिकस्य । अतएव गाङ् कुटादित्यतिरिक्तत्वात्
 ङिन्न भवति । अङित्त्वाच्च घुमास्थेति—(२४६२) इत्यमपि न । तेन अगात्
 इत्यादीग्येव लुङि रूपाणि न त्वगीष्ट इत्यादीनि । आदादिक अदादौ पठितः अथम् गाङ्
 गतौ इति धातुः इति हरदत्तादयो मन्यन्ते । फलन्विति—तथाहि गा शप् ते इति स्थिते
 ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इति शप् लुकि गाते इति रूपम् । आते इत्यादावपि समाप्तस्य
 रूपम् । अथ ‘उङ्’ इत्यस्य रूपं दर्शयति—अवते इत्यादि, ओ शप् ते—ओ अते—अ
 चते—अवते साव्वेति—(२१६८) गुणत्वेऽवादेशः । लिटि विशेषमाह वार्णादाङ्
 वलीयः इति ‘संहिता कार्यात्—अङ्कार्यं’ वलवत्तरम्’ इति तदर्थः । तेन उ च ए
 इति स्थिते उवङि प्राप्ते उ उव् ए इति जाते अकः—इति सवर्णं दीर्घं कवे । अथवा
 सवर्णं दीर्घं प्राग् विहिते ऊ ए इति स्थिते उवङि—उव् ए—उवे इति स्यादिति

श्रीषीष्ट—परतः प्राप्ते—आशिषि रूपम् । श्रीष्ट—लुङि आटथेति वृद्धौ
 उभावे च रूपम् । मेङ् प्रणिदाने इति । विनिमयः परिवर्त्तनेनादानम् । ननु 'नैर्गदन-
 पद घुमास्यतिहन्ति—' (२२८५) 'इति सूत्रे माधातोरुत्तरस्थस्यैत्र ने प्रादुपसर्गव-
 त्त्वत्त्वं विधीयते 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति न्यायात्—मेङ्देश लाघणिक-
 तात् । तथाच तस्य न स्यादित्यव्याप्तिः । न च 'गा मा-दा-यङ्गेष्वविशेष' इत्यभ्युपगम्य
 प्रविशितात् (सामान्येन यङ्गणात्) मेङ्गोऽपि—स्यादिति वाच्यम् । तथात्वे हि स्यादिक्रा-
 जोऽंमिङ्मीजोरात्वे कृते 'प्रणिमाता प्रणिमास्यति' इत्यादिष्वप्रि नैर्गत्वं स्यादित्यव्याप्ति-
 रिति चेत् । सत्यम् । 'घुसंज्ञामते (दधा स्वदाप्) प्रणिदयते प्रणिधयति इत्यादौ नखणत्त्व-
 विहये—भाष्यकारैर्नित्यं' सिद्धान्तितम् । नैर्गदनद—इति एत्वविधौ—'घुमा—' इत्यस्य
 स्थाने 'घुमकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुमप्रकृतियमाङ् चेति इत्थः । प्रकृतिः कस्येत्या-
 कार्हृचयां पूर्वोत्तरयोः (घुमाङोरेव) । तेन न क्ताप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र
 मिनातिमिनोत्योश्च (मीज्जुमिजोश्च) अतिव्याप्तिः । 'माङ्' इति डकारानुबन्धकस्यैव
 पठितत्वादिति (तत्त्वबोधिनी) । अत्र भाष्यवचनञ्च—'..... अवश्यं तत्र (घुइत्यत्र)
 मार्थं प्रकृतियङ्गणं कर्त्तव्यम् । प्रणिमयते प्रणमयत इत्येवमर्थम् । तत् पुरस्तात्—
 चपकृत्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतियङ्गणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनि-
 मिनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथ—क्रियमाणेऽपि प्रकृतियङ्गणे इह कमान्नभवति ।
 प्रणिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यम् इति । आकारान्तस्य—ङितो यङ्गणं विज्ञायते ।
 यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतियङ्गणे—आकारान्तस्य ङितो यङ्गणं विज्ञायते एवं
 क्रियमाणेऽपि प्रकृतियङ्गणे—ङितो यङ्गणं विज्ञायते । विज्ञातार्थेनापि (प्रणिमाता
 प्रनिमातुमित्यर्थेन) चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषायाः 'लक्षणप्रदीकयोः
 प्रतिपदोक्तस्यैवेति गा-मा-दा-यङ्गेष्वविशेष इति । एतदेवामिप्रोत्याह—तदेति एत्व-
 विधावित्यर्थः । देङिति—

२३८८ । दयतेदिङि लिटि ॥७१४॥८॥

दी— । 'दिग्यादेशेन द्वित्वाधनमिष्यते' इति वृत्तिः ।
 दिगे ।

The substitute 'दिगि' replaces the root देङ् in लिट् । By this 'दिगि' will not be duplicated—cp.—the vrittikara i.e. the Kasika vritti. 'It is intended that the duplication will be barred by the substitute 'दिगि' । Thus देङ् + ए = दिगि + ए = दिग्बे (इने यणचि (४७)' ।

मित— । दयते देङ् धातोः (स्थाने) दिगि (इत्यादेशः) स्यात् लिटि—इति सूत्रार्थः । एवञ्च देङ् + लिट् ए इति स्थिते दिग्यादेशेन (दिगौति लुप्तप्रथमा मिति ज्ञेयम्—अनेकाल्पत्वात् सर्वादेशे) दिगि ए इति जाते 'लिटि धातोरनभ्यासम्' (२१७७—६।१।८) इति द्विले प्राप्ते आह—'दिग्यादेशेन' इति । स्पष्टम् । इतिरिति भाष्यस्यापुनरुक्त्यर्थम्—'दिग्यादेशः क्रियताम् द्विवचनमिति । परत्वाद् दिग्यादेशेन भवितव्यम् । तत्र साभ्यासश्चेति वक्तव्यम् । एवं तर्हि (साभ्यासस्य इति वचनेनेत्याह) दिग्यादेशो द्विवचनं बाधियते' इति तत्रस्थभाष्यवचनात् । न चैवं 'प्यायः पौ' 'चक्षिः ख्याङ्' इति पौ ख्याङ्भ्यामपि द्वित्वबाधनं स्यादिति वाच्यम् । तत्र परसप्तमीलामावादिष्वेतत् सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एवं वभूव इत्यत्रापि विषयसप्तम्याश्रयणाद्वित्वासिद्धिरित्यलम् । अथ दयते लुङि विशेषमाह—

२३८८ । स्याद्योरिच्च ॥१२॥१७॥

दी— । अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यात् तडि । अदित । अदिथाः । अदिषि । श्यैङ् ८६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । प्यैङ् ८६४ वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । त्रैङ् ८६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ८६६ पवने । पवते । पुपूवे । पविता । मूङ् ८६७ वम्बने । मवते । डौङ् ८६८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ्बे । डयिता । ८६९ पुननतरणयोः ।

The इत् or इ is the final substitute of the roots स्था and the
 दा धा—technically known as 'घ' and the affix सिच्, after them
 कित्—in आत्मनेपद । Thus अट्, देङ् सिच्, त + अ दा स्त (आदेचः—
 २३००) —अ दि त = अदित (स् लोप—by क्खादङ्गात् (२३६६)).
 Similarly अदियाः etc. श्वायते—श्वैङ् + शप् ते (by 'टितः—') श्वाय अ.ते ।
 श्वैङ् + ए = श्वा ए—(by—आ देच)—श्वा श्वा ए—श श्वा ए (ह्लादिः
 ण्) —शश्च् ण (by 'आतो लोप इटि च' (२३७२)); —श्वैङ् and श्वैङ् are
 like श्वैङ् । पूङ् to purify पवते = गुण and अवादेश । पुपुव् by अभ्यासङ्गस्य
 and उवङ् । डौङ् to go in the sky डिङ्—by अभ्यासङ्गस्य and यण् ।
 to swim and cross—

मित— । स्था च घुश्च तयोरिति स्थान षष्ठी । तेन तयोः स्थाने इत्यर्थलानः ।
 'अलोऽन्त्यस्य—' इति अन्त्यस्य आकारस्यैव इत् (इ) इत्यादेशः । चकारार्थमाह—
 सिञ्चेति 'असंयोगाह्लित कित्' (१।२।५) 'हनः सिच्' (१।२।१४) इत्यतः कित्—
 सिचोरनुवर्तनादितिभावः । परस्मैपदेषु—नेदं प्रवर्तते—अस्यात् । अदात् । अधात् ।
 आत्मनेपदेषु अदित—(अट् दा सिच् त—अदिस् त—अदि ० त 'क्खादङ्गादि'ति
 सिचो लोपः । एवम्—अधित । अस्थित । अस्थिषाताम् इत्यादि । श्वैङ्किति—
 श्वैङ्—'आदेचः—(२३००) इत्यात्वे कृते अभ्यासङ्गस्य, 'आतो लोप इटि च' (२३७२)
 उत्तरखण्डस्य आलोपे च रूपम् । श्वैङ् श्वैङ् वत् । पुपुवे इति पुपु ए इति स्थिते
 पूर्वखण्डस्य ऋस्ते उत्तरस्य उवङादेशे पुपुव् ए इति जाते रूपम् । पविता जुट्, इट् ।
 इट्—पूङ् वत् । डौङ्—डिङ् अभ्यासङ्गस्य यणादेशे च रूपम् । त इति—

२३८० । ऋत इक्षातोः ॥७।१।१००॥

दी— । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्यात् । "इत्वोत्वाभ्यां-
 गुणवद्भौ विप्रतिषेधेन ।" (वार्त्तिक ४३७३) । तरति ।

‘ऋक्कृतृताम्’ (२३८३) इति गुणः । ‘तृफल—’ (२३०१) इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ।

The इत् or इ is the final substitute of the अङ्ग or base of a root that ends in long ऋ i.e. this ऋ is replaced by इ, then by ‘उरण् रपरः’ (७०) the forms are किरति (कृ विद्दिपे) गिरति (गृ निगरे) etc. But in the case of तृ, this इत्व, though अन्तरङ्ग, will be barred by the subsequent rule सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७३८) according to the Vartika—इत्वोच्चाभ्याम् etc. ‘After having barred the इत्व (ऋतद्वन्तातोः—७११००) and उत्त्व (उदोष्ठापूर्वस्य (७११०२) the गुण (सार्वधातुकार्ध—७३८४) and वृद्धि (‘अचो जिति’ ७३११३) will come in (to operate in their places in conformity with the विप्रतिषेध rule (‘विप्रतिषेध परं कार्यम्’) । Thus तरति—उत्तर (पिपत्ति—पपार) etc. In तेरतुः, the process is तृ + अतुस् = तृत् अतुस् by ऋक्कृतृताम् (२३८३) = ० तेर् अतुस् by ‘तृफल—’ (२३०१) । Similarly तेरुः, तेरिथ, तेरथुः etc.

मित— । ऋदिति तदन्तस्य याङकम् । ‘अङ्गस्य’ (६१४१) इति सप्तमाध्याय-परिसमाप्तिपर्यन्तमधिकृतम् । तदाह—ऋदन्तस्तेत्यादि । ननु इत्वे कृते किरति गिरतिवदवापि ‘तिरति’ इति स्यात्—तथा—‘पिपत्ति’ इत्यत्र ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ (२३०१—७११०२) इति उत्त्वं स्यात् तथोरन्तरङ्गत्वादिति चेत् । न । तन्निषेधपरवाचिक-सङ्गावात् इति वार्तिकमुपन्यस्यति—इत्वोच्चाभ्यामिति—इत्वञ्च उत्त्वञ्च (इन्तः) ताभ्याम्—एवलोपे पञ्चमी । इत्वोच्चे वाधित्वा इत्यर्थः । गुणवृद्धौ कर्तृपदे । विप्रतिषेधे द्वेता करणे वा द्वेताया । तैनायमर्थः—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति इति निमित्तीकृत्य अन्तरङ्गमपि इत्वम् उत्त्वञ्च वाधित्वा गुणः (‘सार्व—’ ७३८४) वृद्धि (‘अचोजिति—७३११५) भवतः । अतः तरति, ततार, पिपत्ति, पपार इत्यादि

स्थितिः । एतेन 'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामिति परिभाषा नञित्येति विभाव-
नीयम् । अथ तेरतुरित्यादिः प्रक्रियां दर्शयति—नञ्चेति । अभ्यासलोपयेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
एवं तेरिथ, तेरधुः, तेर । ततार—ततर, तेरिव, तेरिम ।

२३८१ । वृत्तो वा ॥७२॥३८॥

दी— । वृङ् वृज् भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि ।
तरिता—तरीता । 'अलिटि' इति किम् ? तेरिथ । 'हलि च'
(३५४) इति दीर्घः । तीर्यात् ।

The augment इट्, coming after वृङ्, वृज् and roots ending in
long ऋ, becomes long optionally—except when लिट् follows.
Thus in लुट्—तरिता—तरीता (तृ इट् ता—तर इ ता गुण—by सार्वधातु—
(२१६४)) ! Why say अलिटि—not in लिट्—? witness तेरिथ (without
the long alternative) । In आशीः—the form being तृ यात्—तिर् यात्
('चत इत्' (२३६०), 'उरण् रपरः' (७०), here गुण does not
apply ; for यासुट् is कित् by 'किदाशिषि') । But the rule 'हलि च' (३५४)
applies giving तीर्यात्—similarly, तीर्य, कीर्य, गीर्य etc.

लित— । वृ च ऋत् चेति समाहारहन्नेन वृत् इति, तस्मात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
इति वृङ् वृजोर्ग्राहकम् ऋत् इति च तदन्तस्य । तदाह—वृङ् वृज् भ्यामृदन्ताच्चेति ।
'सार्वधातुकस्येड्वलादेः' (७२१३५) इत्यत इटमनुवर्त्तय पञ्चा विपरिणम्याह—इटः
इति । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' (७२१३७) इत्यतोऽलिटोति दीर्घ इति चानुवर्त्तते
तदाह—दीर्घ इत्यादि । तरितेत्यादि गुणे रपरत्वे दीर्घविकल्पः । अलिटि इति
प्रसज्यप्रतिषेधः—तेन लिटि न स्यादित्यर्थः । अतो लिटि उदाहरति तेरिथ इति ।
तीर्यात्—आशिषि यासुटः कित्वाद् गुणामावे'चत' इति इत्वं रपरत्वं हलि चेति (३५४)
दीर्घश्च । एवं कीर्यगीर्यशीर्याः । तथास्य सिचि इटो दीर्घो नेत्याह—

२३८२ । सिचि च परस्मैपदेषु ॥७१॥४०॥

दी— । अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप् ८७० गोपने । तिज ८७१
निशाने । मान ८७२ पूजायाम् । बध ८७३ बन्धने ।

The augment इट् does not get the long substitute when it comes after वृङ्, वृञ् and च्ङकारान्त roots, provided सिच्—follows in the परस्मैपद । Thus अतारिष्टाम् (अट्, तृ इट् सिच्, ताम् (वृञ्) —अतार् (सिचि वृद्धिः—' २३८७) इष्टाम् etc). वृञ्—अवारिष्टाम् । The former (वृङ्) is आत्मनेपदी hence it has got no such form similarly अतारिषुः etc. The singular form is अतारीत् (सिच्, लोप by 'इट ईटि' २२६६) ।

अथ etc.—Now we take up the eight अनुदात्तेत् or आत्मनेपदी roots (beginning with गुप् and ending in इट्(८७७)). तिज—to sharpen etc.

मित— । 'आर्षधातुकस्येद्—' (७१२।३५), 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' (७१२।३७) 'वृत्तो वा' (७१२।३८), 'न लिङि' (७१२।३९), 'सिचि च परस्मैपदेषु' (७१२।४०), इत्यष्टाध्यायीसूत्रक्रमः । तदाह—अत्रेति । परस्मैपदपरे सिचि इत्यर्थः । वृत्तः—वृङ्, वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परवर्तिन इटो दीर्घादेशो न । आत्मनेपदित्वाद् वृङ् चदाहर्त्त नास्ति । इतरथोस्तु अतारिष्टाम् अवारिष्टाम्—सिचि वृद्धौदीर्घाप्राप्तौ च रूपम् । एवमतारिषुः अवारिषुः इत्यादौ । सिचि तिपि तु अतारीत्—'इट ईटि' (२२६६) इति सिञ् लोपे वृद्धौ रूपम् ।

अष्टाविति । गुप् इत्यारभ्य इट् पुरीषोत्सर्गे (८७७) इत्यन्ता इत्यर्थः । निशाने तीक्ष्णीकरणम् इत्यादि ।

२३८३ । गुप्तिज्किङ्करः सन् ॥३१॥५॥

२२८४ । मान्वधदान्शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३॥१॥६॥

दी— । सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् । मानादीनामभ्यास-
स्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वार्त्तिक १६८७) ।
'तिजिः क्षमायाम्' (वा—१६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे'
(वा—१६८९) 'निग्रहे' 'अपनयने' 'नाशने' 'संशये' च ।
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा—१६९०) 'बधेऽश्वित्तविकारे' (वा—
१६९१) । 'दानेराजवे' (वा—१६९२) । 'शाने निर्शाने'
(वा—१६९३) । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वम् ।

The affix सन् is added to roots (गुप्, तिज् कित्, मान्, वध्, दान् and शान्) mentioned in (these) two rules. And the इकार occurring in the अभ्यास (duplicate) of मान् etc. (वध्, दान्, शान्), becomes दीर्घ or long. (But these roots will not take सन् in the sense attached to them by Panini but in particular senses as expressed by the vartikakara. Thus गुप् takes सन् in the sense of censure ; तिज् in the sense of patience or enduring ; कित् in the sense of healing a disease, punishing, removing, destroying and in the sense of apprehension ; मान् in the sense of wishing to know i. e. deciding ; वध् in the sense of affecting the mind ; दान् in the sense of straightforwardness and शान् takes सन् in the sense of whetting. After सन् has been added (to them), they will be considered as secondary roots by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2304).

मित— । मान्वधदान्शान्भ्यः + दीर्घः + च + आभ्यासस्य इतिच्छेदः । सूत्रद्वयो-

कौभ्य इति—गुप्, तिज्, कित् इत्येभ्यः मान्, वध्, दान्, शान् इत्येतेभ्यश्च इत्यर्थः ।
 आभ्यासस्य इतिर्च्छेदः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यास (अण्प्रत्ययः) स च 'युक्तः'
 (२३१७) इत्यत्र विहितस्य इत्यस्यैव यावत्कः न तु 'कृत्स्नः' (२१८०) इति कृत्स्नस्य इति
 'गुणो यङ् लुको' (७४।८२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदाह मानादीनामिति ।
 अयमर्थः—गुपादिभ्यो मानादिभ्यश्च सन् स्यात् । विशेषस्तथा यत्—मानादीनामिति ।
 अभ्यासावयवस्य इकारस्य दीर्घ इति गुपादेकादशादिशाभावात् । सन्त्येतेभ्यः सूत्रकार—
 निहिं टादिषु न भवति किन्तु दार्ष्टिक्यविहितार्थेष्वेवेति । दार्ष्टिक्यरुतकमुपलब्ध दन्तः
 गुपे—निन्दायाम् इत्यादि शानेर्निशाने इत्यन्तम् । अभा शक्तौ सत्यामप्यङिसनम् ।
 अपनयन दूरीकरणम् । संशयो विचिकित्सा (विचिकित्सा तु संशय इति कौषात्) ।
 जिज्ञासा विचारः 'मानेर्विचारि' इति वृत्तिग्रन्थात् । चित्तविकारो घृणादिः । शब्दे
 कापञ्चविरहः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वमिति—तत एव
 शप्तिवादयः स्फुरिति भावः ।

२३८५ । सन्यङोः ॥६।१।८॥

दौ— । सन्नन्तस्य—यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेशु
 द्वितीयस्य । अभ्यासकार्थम् । गुपिप्रभृतयः क्रिद्धिना निन्दा-
 दर्थका एवानुदात्तेतः । दान्शानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं
 सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्धस्य
 केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात् सनोऽत्र
 नार्द्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साङ्गो
 तितित्त्वते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । वीभक्तते ।
 रभ ८७४ राभस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा । रप्सते ।
 ड् लभष् ८७५ प्राप्ते । लभते । ल्वञ्ज ८७६ परिष्वङ्गे ।

The first syllable of any root and the second syllable of any

भ्वादि (beginning with an अच् or vowel) root are duplicated after the roots (both हलादि and अनादि) have been affixed with सन् and वच्। These desiderative and frequentative roots will then have the operations due to duplication viz—हलादिशेष etc. The roots गुप्ति etc. except कृत् i. e. गुप्, तिग्, मान् and वच् are अनुदात्तेत् (आत्मनेपद) in the senses of censure, endurance or forbearance etc only. The rest two दान् and शान् are स्वरितेत्—(i. e. they are आत्मनेपद only when the result of the action accrues to the agent). These seven roots are always used as desideratives. In the senses other than censure etc i. e., in the senses of concealing etc, they have not the अनुदात्त अनुवन्ध and belong to the चुरादि class (and not to the भ्वादि)। But when they are taken to belong to the चुरादि class, they will take both the आत्मनेपद or लृट् termination according as the fruition rests on the agent (अनुगे क्रियाफले) or not (अकर्तृगे क्रियाफले) by the rule 'णिचश्च' (2554—3.74). Thus the Panini's instruction in the चातुपाठ, that these roots are अनुदात्तेतः or आत्मनेपदिनः, when used singly, is of little consequence, for they are never used singly. Hence the अनुदात्तानुवन्ध having no scope there i. e. in the cases of the roots' being singly used, they (roots गुप् etc) will have तद्ध्,—(only) after they have been affixed with सन्। Here (in गुप्तिप्रक्रियः सन्) the affix सन् is not an आह्वानक for there is no mention of the term 'धातोः' as in 'धातोः कर्मणः—' (2608), 'धातोरेकाधी—' (2629), etc.) Hence neither दट् will be prefixed to सन् nor will गुण be enjoined.

to a root, followed by this सन् । Thus जुगुप्सते—(गुप् सन् शप् ते—
 गुप्—म् अते—गुगुप् स् अते—जुगुप्स अते ('ऊहोयुः—2245)—जुगुप्सते—
 ('अतो गुणे' (191) । जुगुप्साच्चक्ते by 'कार्प्रत्ययादाम्—' (2309) and
 लोपः (2308) । तितित्वे—तिज् तिज सन् शप् ते = तितित् अ ते the
 by 'खरि च' (121) तितित् स अते (इण्कोः—(211) and आदेशप्रत्ययो—
 212) —तितित्वे अते—तितित्वे (by अतो गुणे—191) । सौमांशते—
 मान् स अते—म मान् स अते ('इल्लः' 218)—मितान् स अते—by 'सन्—
 —2317)—मीमान् स अते ('मान्वधदान्मान्धो—2394)—लोमांशते
 ('न्यापदान्तस्य ऋलि' 123 and 'अतो गुणे' 191 । भष्मवः and
 are applicable in वीभत्सते—ववध् स अते—वीवध् स अते—वीमध्
 ('एकाचो वयो भष्मन्तस्य रुधोः'—329)—वीभत्सते (खरि च 121) ।

मित— । सन् च यङ् चेति (इन्द्रः) तयोरित्यवयवषष्ठी । 'येन विधिसदन्तस्य' इति
 सन्नन्तस्य यङन्तस्य च इत्यर्थलाभः । 'एकाचो इ' प्रथमस्य—' (६।१।१) 'अजादेर्हि' तीत्य
 (६।१।२) इति सूत्रद्वयमनुवर्तते तदाह—सन्नन्तस्य इत्यादि । सन् यङोरित्यवयव
 सप्तमीमाश्रित्य 'सनि यङि च परे' इति व्याख्याने तु प्रतिपूर्वादिनः सनि प्रतीक
 इति सन्प्रत्ययसहितस्य द्वित्वं न स्यात्, तथा अटधातोर्यङि—यङ्प्रत्ययसहित
 अटनेर्हि'त्वाभावात्—अटव्यने इति न सिद्धेत्— । तेनावयवषष्ठीमवलम्ब्य तद
 विधिना व्याख्यानमेव साधोयः । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसङ्गो
 ज्ञेयम् । अथ गुपादिषु—के केध्वेषु अनुदात्तेतः स्वरितेतो वा भवन्ति इति विवे
 प्रदर्शनपरःसरं तेषां नित्यानित्यसन्नन्तत्वं—अवस्थापयति—गुपिप्रभृतय इति । वि
 भिन्ना गुप्तिजमान्वधायत्वार इत्यर्थः । एते 'गुपेर्निन्दायां,' 'तिजेः चणाय'—
 इत्यादिषु—वाचित् कङ्कटविहितेष्वेवाधेषु—अनुदात्तेतः आत्मनेपदिनः सन्तः सन्प्र
 खभने । किदधातुः परस्मैपदिषु पठित्यमाणत्वाद् यद्यर्थ अनुदात्तेभवति त
 व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपक्षकेषु एव सन्भाग् भवति । दानशानौ त्विति— । एतौ सन्
 खरिचने—शान् तेजने इति स्वरितेतु पठितौ इह त्वार्कवनिशानयोरिवार्थयोः सन्भागो

एते इति गुप्तजिह्वः सप्त इत्यर्थः । नित्यं सन्नता इति । निन्दाद्यर्थेषु
 योज्यम् । अर्थान्तरेष्विति— । धातुपाठोपात्तेषु—गोपनाद्यर्थेषु इत्यर्थः ।
 अनुदात्तेल्लक्षणानुवन्धरहिताः सन्तः चुरादौ पञ्चने नतु भादौ ।
 च (चुरादौ) आनुदात्तानुवन्धकरणेऽपि 'णिचयेति' कर्तृने फले तद्ध् खादेव ।
 तद्धि केवले (गिज्जिरहिते) गुपादेः अनुदात्तानुवन्धकरणं व्यर्थम् केवलस्य धातोः
 गोभावात् तदाह—अनुवन्धस्य इति । यतः केवलस्य गुपादेरात्मनेपदित्वेन
 गोभावात् तवानुवन्धकरणं व्यर्थं ततः सन्नन्तस्यैव तस्य (गुपादेः) आत्मनेपदित्वेन
 गोभः । अयं स्पष्टार्थः—गुपादेः केवलस्य 'अथाष्टानुदात्तेतः' इत्याह्वा आत्मनेपदं
 प्रतीयते । अथच एतेषां केवलत्वेन (णिजादिसहायरहितत्वेन) प्रयोगो न दृश्यते ।
 अनुदात्तेल्लक्षणानुवन्धकरणं व्यर्थम् । न च णिजये तत्प्रविधानमिति वाच्यम् । तत्र
 नित्यकृतेऽपि वा तद्धि—णिचयेति कर्तृने फले तद्ध् भवत्येव । अतः परिशेषात् सन्धेव
 द्यतः सन्नचौ विहायैव न प्रयुज्यते । तवापि (सन्धपि) निन्दाद्यर्थेष्वेव तद्ध् न
 गोपनाद्यर्थेषु इति । धातोरिति—तथाच—'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छया
 ; 'धातोरेकाचो हलादिः क्रियासमभिहारे यद्ध्' इत्यनयोः 'धातो'रिति सन्
 लो विधीयते तेन तत्र सनयडोराईधातुकत्वं भवति । अतः तु ('गुप्तिज्जिह्वः सन्
 णादिषु) तादृशविधामविरहः । अतोऽत्र सनन्तो नाईधातुकत्वं किन्तु सार्वधातुकत्वमेव ।
 धातुकात्तु कत्वं नास्ति अतः इङ्गुणावपि न भवतः । जुगुप्सते—गुप् सन्
 सते—गुप् स अते—गुप् गुप् स अते—गुगुप् स अते—जुगुप् स अते ('कुहोयः—
 १२४५)—जुगुप्सते ('अतो गुणे' (१८१)) । जुगुप्सां चक्रं—कासप्रत्ययादा-
 त्वाम् । अतो लोपः इत्यल्लोपः । आसप्रत्ययवदित्यनुप्रयुक्तस्य कृजोऽप्यात्मनेपदम् ।
 तितिते—तितित्सते—तितित्सते चोःकुरिति कुलेन गः । तस्य स्वरि चेति चत्वे-
 कः । ततः सनः प्रत्ययावयवत्वात् इण्कोः 'आदेशप्रत्ययोरिति बलम् । मौमांसते
 मामान् सते—ममान्सते—इस्र इति इस्रः, मिमान्सते सन्धेव (२३१७) इति
 नमः, मोमान्सते मानववेति दीर्घः—मोमांसते 'नद्यापदान्तस्य कलि' (१२३) इत्य-
 भारः । भष्भाव इति—'एकाचो वशीभष्'—(८२२ ३७) इति वधी वकारस्य मकारः ।

चर्त्तमिति 'खरि च' (८।४.५) इति वधो धकारस्य—तकारः । ततः भवति । 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इति भवत्वचत्वं योर्द्धित्वं प्रति (एकाचो द्वौ च) इति भावः । असिद्धत्वाद् द्वित्वादिकं प्राक् सम्पाद्यं ततो भवत्वचत्वे इति भावः । यवध सति इति स्थिते इत्वदीर्घत्वमृचत्वेषु कृतेषु वीभत्सते इति । इति गुपादयश्च यताः । कितिप्रभृतयस्त्रयस्तु तत्र तत्र धातुपाठकवेद्योदारिष्यन्ते ('न दृशः' (२४।१) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । रभ इति रामस्यं शीघ्रीभावः उपगमोवा । प्रायेणाहपूर्वं दर्शयति—आरभते इति ; आरभे—एवाभ्यासलोपो । रब्धा—लुटि तासि वपा भलः तकारस्य धकारः—ततो मृत्वां जगिति भक्तः रस्य वकारः । रभ्यते रभ्यते इतितं स्थिते खरिचेति चर्त्तेन भवत्य पदम् । डुलभम् इति वपा 'डितः क्तिः' इत्यर्थम् । षित्—करणन्तु 'षिट्भिन्दादिभ्योऽङ्'— इति 'लमा' इत्यं लभते इति । लिट् खजोस्तु—लमे भवत्य गदि । लट्—लप्ताते । इति षोपदेशः अनिट् च ।

२३८६ । दंशसञ्जष्वञ्जां शपि ॥६।४।२५॥

२३८७ । रञ्जेञ्च ॥६।४।२६॥

दौ— । एषां शपि नलोपः । खजते । परिष्वजते । 'अन्यिग्रन्थिदन्निखञ्जोनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणात् रम् । 'देभतुः' 'सखजे' इति भाष्योदाहरणदेकदेशानुमत्या— इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि—' (२३६१) इति सूत्रे 'खञ्ज रूपसंख्यानम्' (वा ४८६८) । अतोऽभ्यासात् परस्य षत्वं न । परिषखजे—परिषखञ्जे । सखजिषे—सखजिषे । खङ्क्ता । खङ्क्यते । खजेत । खङ्क्तीष्ट । अखङ्क्ता । प्रत्यष्वङ्क्ता । 'प्राकसितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । परि-

निविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा—' (२३५८) इति विकल्पः । एत-
 दर्धमेव 'उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०) इत्येव सिद्धे सुखञ्जोः
 'परिनिवि—' (२२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यषङ्क्त—
 पर्यषङ्क्त । हृद् ८७७ पुरीषोत्सर्गं, हृदते । जहृदे । हृत्ता ।
 हृत्यते । हृदेत । हृत्सीष्ट । अहत्त ।

The न of दृन्श्, सञ्ज, खञ्ज, and रन्ज disappears when अप्
 follows. Thus दृजति सजति खजते etc. In another grammar it
 is found that the लिट् of गन्श्, यन्श्, दध् and खञ् becomes कित्
 optionally. Here we have recourse to this (above) statement,
 though it is un-paninian, on the strength of the partial
 sanction (एकदेशानुमत्या) of the भाष्य where, of the 'अत्रियश्च' etc. the
 two only, namely, दध् and खञ् are taken as कित्—and conju-
 gated accordingly as 'देभतुः' (in the rule—'अत एकदन्मधे'—(228))
 and सखजे (in the rule 'सदेः परस्य लिटि' (2361)). There runs the
 varlika 'खञ्जः—etc'—'the root खञ् also should be enlisted within
 the rule 'सदेः परस्य etc.' (2361). Thus the verabl base coming
 after the reduplicate or अभ्यास will not get षत्व and accordingly
 we have परिषखजे etc—the षत्व of the अभ्यास is owing to the उपसर्गे
 परि—by 'परिनिविभ्यः सेवसित etc.' (2276). There (in परिषखजे) the
 नकार elides by 'अनिदितां' (415) for खञ् is optionally कित् though the
 other from is परिषखञ्जे with the नकार; similarly सखजिषे सखञ्जिषे
 (लिट्—से इट्); खङ्क्ता (लुट्) here there is no elision of न for लुट्
 is not कित् (and the root is अनिट्) । खञ् ता खन्गता ('चोःकुः'
 378) here नकार being replaced by गकार—जकार is replaced by

the original नकार—। Then this नकार will make room for अनुस्वार by नशापदान्यस्य भलि and न will be substituted by ङ् by the rule 'खरिच' (121) giving खक्ता then, finally, by "अनुस्वारययि परसवर्णः" we have खङ्क्ता। Similarly खङ्क्यते—(खङ्क्ते)। खङ्क्तीष्ट (खङ्क्तीष्ट with सौयुद् सुद् षत्व etc.)। अखङ्क्—बुह—अट् खञ्ज् सिच् त—अखन्ग् स् त—अखक् ० त (अ elides by 'भलो भलि' and अनुस्वार and क as before). प्रत्यधुङ्क्त (प्रति अट् खङ्क्त) here षत्व is provided for by 'प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि' (2276)। But when खङ्क् comes after परि, नि and वि it will have optional षत्व by 'सिवादीनां षाङ्व्यवायेऽपि' (2359). It is only to direct optional षत्व to खङ्क् (when it comes after परि etc.) that it is again mentioned in the rule 'परिनिविध्यः—etc' (2275), although it was included in 'उपसर्गात् सुनोति—etc' (2270). Thus पर्यखङ्क्त (परिअट्खङ्क्त—बुह) etc. हृद् to discharge excrement. It is अनिट्। जहृदे—by अश्वोत्प्लिट् क्ति (2242). हृत्ता (लुट्)—हृद् ता—it is replaced by त by 'खरिच' (121). Similarly हत्स्वते—हत्सीष्ट (आशीलिङ्) and अहत् (लुङ्)। Here end the eight अनुदात्तेत् roots.

मित—। एषां 'शसस्वस्वज्ञरञ्जामित्यर्थः। नलोपः इति। याज्ञवल्क्यः (२५४४—६१४।२३) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। परिष्वजते—परिनिविध्य इति षत्वम्। अथ खञ्जैरसंयोगादित्यस्याप्राप्या अकिञ्चिदपि व्याकरणान्तराश्रयणात्—भाष्यैकादेशानुमत्या च किञ्चविकल्प इत्याह—अन्यिगम्यीति। ननु अपानिनीयंकथमपानिनीये समुपन्यस्तं तवाह—भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्येति। यद्यपि 'अन्यिगम्यी' भाष्ये न दृश्यते तथापि दम्भिस्त्वञ्चौ तु दृश्यते एव। इयमेव एकादेशानुमतिर्नाम। अन्यिगम्यादेरेकदेशस्य एकांशस्य अनुमतत्वात् किञ्चस्वीकारादित्यर्थः। तत्र दम्भि (दम्भ) इति 'अत एकहल्मघा' (२९६०) इति सूत्रभाष्ये उदाहृतम्। सखञ्ज इति

सुदेः परस्मैलिङि इति सूत्रमाध्या किञ्चादेकत्र (देभतुरित्यत्र) नलोपैवाभ्यासलोपाः ।
 पत्वत् न लोपमात्रम् । ऐकल्यिकत्वात् सखञ्ज इत्यपि । सखञ्जाते—सखञ्जाते ।
 सखञ्जिरे—सखञ्जिरे । इत्यादिरूपक्रमो लिङि इत्येव अन्यत्र तु खङ्क्ता इत्यादि
 नलोपाभावेन रूपम् । खञ्जारूपसंख्यानमिति । सदेरित्यत्रास्य संख्यानं परिगणमन्तर्भावः
 कर्तव्य इति यावत् । तेनेति । अभ्यासात् परस्य नत्वाभावात्—परिषस्वजे—परिषस्वञ्जे
 इति पर्युपसर्गवशाद्भ्यासस्य षत्वम् । किञ्चविकल्पात् नलोपविकल्पः 'अनिदिताम्'
 (४१५) इत्यनेनेति बोध्यम् । एवं सखञ्जिषे—सखञ्जिषे इत्यत्र । खङ्क्ता इति
 खञ्ज् लुट् ता इति स्थिते जकारस्य चोः कुरिति कुत्वेन गत्वं तस्य च युत्वनिष्ठत्वे
 कारस्य युत्वनिष्ठत्वा पुनर्नत्वे कृते खन्गता इति जाते खरि चेति—नस्य चत्वं न
 यापदान्तस्य भलि इति नस्यानुस्वारे च कृते खङ्क्ता इति सम्प्रथमाने अनुस्वारस्य
 यथीति परसर्वे खङ्क्ता इति भवति । एवं खङ्क्यते इत्यादिषु प्रक्रिया क्रिया ।
 खञ्जित = विधिलिङ् । खङ्क्तीष्ट—आशीर्लिङ् । (लुङ्) प्रत्ययङ्क्ता । प्रति—
 षट्—षाङ्क्ता) प्राकसितादङ्ग्यवायऽपीति षत्वम् । परिनिविभ्रमिति—अत्र
 पत्वविकल्प इति दर्शयते सिवादीनां वाङ्म्यवायेऽपीत्यनेन । तत्र पत्वविकल्पं
 पुक्तिमपि प्रस्तौति एतदर्थमेवेति । षत्व—विकल्पार्थमित्यर्थः । इत्येव सिद्धं इति—
 अनेनैव षत्वे सिद्धे इत्यर्थः—उपसर्गादित्यनेन सर्वोपसर्गवशात्पर्यादेरन्तर्भावादिति-
 भावः । 'स्तु खञ्जोः'—स्तुधातोस्त्रञ्जघातोश्चेत्यर्थः । पुनरुपादानं पुनर्यङ्गम् ।
 षोदाहृतविकल्पं दर्शयति—पर्यषङ्क्ता (परिषषङ्क्ता) इत्यादि । इदंति—
 अथमप्यनिट् । जङ्गदे—असंयोगाह्निट् किदिति किञ्चाद गुणाभावः । हता (नट्—
 हट् ता इति स्थिते हत् ता खरि चेति चत्वं) एवम् हत्स्वते इत्यादिषु । इत्यष्टाश्व-
 दात्तेतो गताः ।

दी— । अथ परस्मैपदिनः । जि धिदा ८७८ अव्यक्ते
 शब्दे । स्कन्दिर् ८७८ गतिगोषणयोः । चस्कन्दि—
 चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः स्कयात् ।

इरित्वादङ् वा । अस्कदत्—अस्कान्सीत् । अस्कान्ताम् ।
अस्कान्तसुः ।

Now we take up sixteen परस्मैपदो roots beginning with जिघ्रिदा (978) 'to make inarticulate sound' up to कित (993) 'to dwell and to remove ailments'. जिघ्रिदा—(खिद्)—जि for 'जीतःकः'—खिन्नः and णा for prohibition of इट् 'आदितय' । By लघूपधगुण खेदति (षत्व by इण्कोः आदेशप्रत्यययोः (211—12)) सिध्वदत्तः (prohibition of गुण on account of the कित्त्व of अतुम्) सिध्वदुः etc. क्खन्दि (क्खन्द्) इट् is to make it have अङ् optionally by 'इरितो वा' (2263). It means to move and to drain. It is also अनिट् । क्खन्दति । चक्खन्दि etc.—चक्खन्दिथ—चक्खन्त्य option of इट् by भारद्वाजनिवम ; क्खन्दि क्खन्दि इथ (शपूर्वाः खयः) चक्खन्दि इथ (कुङ्क्षीयः) । In the इडमात-पञ्च—चक्खन्दिथ—चक्खन्त्य by खरि च (१२१) । Similarly क्खन्ता स्कन्त्यति । न लोपः i.e. in स्कन्तात्—(आशीः) by 'किदाशिधि' and 'अनिदितां'—(415). अस्कदत्—अस्कान्सीत् (अङ् and सिच्). The former drops न by 'अनिदिताम्' because अङ् is डित् and the latter gets वृद्धि by 'वदन्नजहलन्त्याचः' (2267) and takes सिच् ईदत् (but not इट्) अस्कान्ताम्—अटस्कन्दि सिचतस्—अस्कान्दि स् ताम्—अस्कान्दि ० ताम्—अस्कान्ति ताम् (by खरि च), अस्कान्तसुः by "विजभ्यस्तविदिभ्यश्च" कि is replaced by जुस्—The rest is as above.

मित— । परस्मैपदिन इति । कित (९९३) निवासी रोगापनयने चेत्यन्ता इत्यर्थः । जिघ्रिदा—खिद लोपदेशत्वात्—सिध्वद—जित्करणं निष्ठानत्वार्थं—खिन्नः खिन्नवान् । आदित्करणम् आदितयेति—इड् विकल्पार्थम् । लघूपधत्वात् खेदति, खेदुः खेदित्, खिद्यात्, अखेदीत्, खेदिता, वेदिष्यति, अखेदिष्यत् । क्खन्दि—इरितो वेत्यर्थमिति लोपः । क्खन्दति—संयोगवर्णान्तत्वेन लघूपधत्वाभावाद् गुणो न । चक्खन्दि

अजन्तत्वाभावात् 'अचो जिति' इति अदुपधत्वाभावात् अत उपधायाः इति वृद्धिर्न
 चस्कन्दिथ—चस्कन्त्य भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः—स्कन्द् स्कन्द् इथ्—कस्कन्द् इथ
 (शपूर्वाः खयः) च स्कन्दिथ । इडभावे तु चस्कन्द्-थ—दस्य खरिचेति
 चत्वेन तत्त्वम् । स्कन्ता—स्कन्त्यति—पूर्ववत् चत्वेन तत्त्वम् । स्कायात्—आशीर्लिङि—
 यामुटः—किंत्वात् अनदितामिति न लोपः । अङि—अस्कदत्—नलोपः अनदिता-
 नित्यनेनैव । अस्कान्तीत्—अडभावे सिच् । वटव्रजेति (२२६७) हलन्तलक्षणा-
 वृद्धिः । न चात्र सिचः एकहलव्यवहितत्वेन स्कन्द्रूपस्याङ्गस्य कथं वृद्धिरिति वाच्यम् ।
 रञ्जः अराङ्गोदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाल्पवधानेऽपि हलन्तलक्षणावृद्धेः
 प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भाष्ये—प्रपञ्चितत्वात् । इडभावेतत्परत्वाभावादिट ईटि (२२६६)
 इति सिञ्जलोपो न । अन्यत् पूर्ववत् ।

२३८८ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ८।३।७७॥

दी— । पत्वं वा स्यात् । कृत्ये वेदम्—'अनिष्ठायाम्' इति
 पर्युदासात् । विष्कन्ता—विस्कन्ता । निष्ठायां तु । विस्कन्नः ।

The स of स्कन्द् coming after the उपसर्ग वि, becomes cerebral
 optionally—except when a निष्ठा (क्त, क्तवत्) प्रत्यय follows. The
 पर्युदासविधि in 'अनिष्ठायाम्' (निष्ठाभिन्नप्रत्यये परे—when any affix
 other than a निष्ठा follows) implies that this option takes effect—
 only when a कृत affix follows but not when a तिङ् affix follows.
 Thus विस्कन्ता—विम्कान्ता (वि—स्कन्द् + टच्) but विस्कन्दति and not
 also विस्कन्दति । The idea is—If you are asked to bring an
 अवान्न— you bring any man other a Brahmin but you don't
 bring a stone or straw.. In the same way अनिष्ठा connotes any
 कृत affix but not a निष्ठा—but not a तिङ् affix also (which is not a
 निष्ठा). Thus तिङ् forms like विस्कन्दति etc will not have the

option. But Nagesha holds that भाष्य does not sanction this (कृत्यवेदम् etc.). Cp. his remark—‘परं त्वत्—न भाष्यानुग्रहः etc.’ where परं means others i. e. not ourselves. In निष्ठा the form is विसृज्य without प्लव ।

मित— । वेरिति व्युपसर्गस्य पञ्चम्यन्तम् । स्कन्देरिति अवयववष्टे । अप-
दान्तस्य मूर्धन्यः (८३।५५) इत्यधिकारसूत्रम्— । ‘सिवदीनां वा अङ्गव्यवस्थेऽपि
(८३।७१) इत्यतो वेति चानुवर्तते । अनिष्ठायामिति पर्युदासात्—निष्ठाभिन्न
कृतप्रत्यये परत इत्यर्थः । तेनाथं सूत्रार्थः—वेः परस्य स्कन्दतेः पञ्च—मूर्धन्यो न स्वात्रिष्ठा
भिन्ने (कृत) प्रत्यये परतः । कृत्यवेदमिति—अयं भावः । अत्राज्ञानमानय
इत्युक्ते न हि लोष्टपाषाणादिकमानौयते किन्तु ब्राह्मणेतरः कश्चिद् मनुष्य एव, वचनस्य
सजातीयपेक्षत्वात्— । तद्वदवापि अनिष्ठायामित्यनेन नञ्—निष्ठाभिन्न एव कृतप्रत्यय
आचिष्यते न तु कृद्भिन्न इति । तेन तिङन्तप्रत्ययानां ग्रहणं न भवति । अतएव विष्क-
न्दति इत्यादौ—षत्वविकल्पो न । नागेशस्तु नेदमभ्युपगच्छति—तथाच तद्वचनम्—
‘परं त्वत् न भाष्यानुग्रहः । अतएव अनुविपरिभ्य इति सूत्रे इव अत्र भगवता—पर्युदास-
प्रतिषेधयोः फलमेदविचारो न कृतः । तस्माद् विपूर्वस्यास्य तिङि अप्रयोगी वां
प्रयोगो वेत्याहुः’ इति । विष्कन्ता इति वृत्तिरुपहृतं न तु तत्सि । निष्ठायामिति—
प्लवाभावः इत्यर्थः ।

२३८८ । परंश्च । ८३।७४॥

दी— । अस्मात् परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात्—
‘अनिष्ठायाम्’ इति न संवद्वर्तते । परिष्कन्दति—परिस्कन्दति ।
परिष्कस्यः—परिस्कन्नः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया
वहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’
इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्वं’ धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन
इति भाष्यम् । ‘पूर्वं’ साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।

यस ८८० मैथुने । येभिय—ययब् । यब्धा । यप्प्रति । अया-
सीत् । यस ८८१ प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिय—ननन्त्य । नन्ता ।
अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । गन्तु ८८२ छप् ८८३ गतौ ।

The स of स्कन्द, coming after the उपसर्ग—परि also, becomes cerebral optionally. The term 'अनिष्टायाम्' (in the former rule) is not connected with this rule owing to the force of योगविभाग or breaking up of the योग or rule. In other words, पाणिनि could have said—'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्टायाम्' ; but he has broken it into two ('वेः स्कन्देः—' and 'परिष') only with a view to dispensing with the term अनिष्टायाम् in the case of परि । Thus परिष्कन्दति परिस्कन्दति and परिष्कष—परिस्कन्न (optional षत्व in तिङ् as well as in निष्ठा) । In the case of षत्व there will occur षत्व (in परि—स्कन्द + क्तः—परिष्कन्द नः—परिष्कण्डः—परिष्कन्नः) । Here you cannot argue that the षत्व (of स्कन्द owing to परि) is असिद्ध or invalid on the ground that it (षत्व) is बहिरङ्ग (external) on account of its being effected by having recourse to two separate पदसः . The drift is this—परि and स्कन्द are two separate पदसः or words. And षत्व is effected owing to परि. Thus it (षत्व) is बहिरङ्ग (an external matter—the cause (अङ्ग) of which lies outside (बहिः)). Again this ष is the cause or निमित्त or अङ्ग of षत्व by the rule 'षात् पदान्तात्' (३३१०). And this षत्व is अन्तरङ्ग or internal (the cause or causes (अङ्ग) of which lie within (अन्तः)). Thus by the परिभाषा—'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गम्—' That which is बहिरङ्ग is (regarded as) not having taken effect (or as not existing, when

that which is अन्तरङ्ग is (to take effect). Here एत्वं is to take effect; thus एत्वं becomes असिद्ध । But here the एत्वं also is अन्तरङ्ग on the strength of the admittance (अभ्युपगम) 'the operation affecting the root and its उपसर्ग' is अन्तरङ्ग' । According to भाष्यकार also it is अन्तरङ्ग—who says—'The root is first connected with the उपसर्ग and then with the प्रत्यय or affix (साधनेन) । According to others, however, who hold that the root is, first of all, joined with the affix (and then with the उपसर्ग) there will not arise the case of एत्वं in परिष्कन्न । Both these opinions are to be met with in the भाष्य । यम् to keep sexual intercourse. यमिष्य—वैयञ् option of इट् by 'उपदेशेऽलतः' (2295) and चतुर्भारद्वाजस्य (2296). भारद्वाज नियम being superior to all restrictions. We have एत्वं and अभ्यासलोप in यमिष्य although the affix यल् is पित् and not कित् (otherwise it would have been ययमिष्य). ययञ्—ययम् यल्—ययम् by 'भक्त्यलोपः'—यय् by 'भक्त्यां जग् भक्ति'. Similarly यञ् (गुट्) यप्स्यते—यम् + स्यते—यप्स्यते to 'खरि च (121). अयाप्सीत्—अट् याम् सिच् ईट् त् (वृद्धि by 'वदन्नजहललन्त्याचः' (2267))—अयाप्स् ईत् by 'खरिच'। यम् (नम्)—It is णोपदेश and अनिट्; it means to be modest to make sound. नमति ननाम etc. नेमिष्य—ननय्य like यमिष्य etc. अन'सीत्—prohibition of इट् by 'द्वान्तचण्डसजागृष्वदिताम् (2299). Then come the augments सक् and इट् by the rule 'यनरमनमातां सक् च' (2377). Thus अट् न म् सिच् इट् त्—अनम्सक् इट्सिच् ईट् त्—अनं स् ई० ईत्—by इट् ईटि (2267)—अनं स् ईत् । अनसिष्टाम्—अनम् सक् इट् सिच् तस—अनं स् ईत् ताम् । In लिट् वम, the forms are नेमिष्य—नेमिष्य by क्रादि नियम and एत्वाभ्यासलोपः । In आशीलिङ्—नम्यात्—लङ्; अनस्यत् etc. गन्तुं स्यत्—to go (गम् स्यप्=लङित्—to have गङ्—these are अनिट् also) —

मित— । परिरिति । वेरिति वत्—पञ्चम्यन्तम् । 'अनिष्टायामिति' वर्जं परस्व-
 नानुवर्तते । तदाह—अस्मात् परस्य इत्यादि । ननु 'विपरिभ्यां स्तान्देरनिष्टाया-
 मित्येव सूत्रातां किमेवं पृथक् सूचितेन । तदाह—योगविभागादिति । योगविभाग-
 किमर्थम् ? इष्टसिद्धार्थम् । किञ्चेष्टम् ? परिपूर्वात्—स्कन्दतेर्निष्ठायां षत्वनिषेधो भा-
 दित्येवं रूपम् । परिस्कन्नः—परिष्कषः । किञ्च अनिष्टायामित्यनुक्तेः सर्व्वस्मिन्नपि—
 प्रत्यये परतोयिकल्पं सिद्धातिं परिष्कन्दति परिस्कन्दति । षत्वपक्षेणत्वम् इति स्थिते—
 षत्वेन पत्वे परिष्कन्दतः इति जाते—कृतप्रत्ययस्य किञ्चनेन अनिष्टायामिति
 (४१५) नलोपे—कृते परिष्कन्दतः इति प्राप्ते 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्व्वस्य च दः'
 (३०१६—८३५२) इति दकारात् परस्य—निष्ठातस्य नत्वे धातोर्दकारस्य च तथात्वे
 —परिष्कषः इति भवति । ततः 'चत्-पदान्तात्' (३३१० ८४३५) इति दकार-
 स्थानिकस्य प्रथमनकारस्य णत्वम् । ततसंसर्गात् टुनाष्टुरिति तकारस्थानिकस्य—
 द्वितीयनकास्य षत्वेन णत्वमिति । अत्र षकारो णत्वनिमित्तम् (अङ्गम्) ।
 षत्वस्य निमित्तौ (अङ्गी) । तेन निमित्तनिमित्तिनोरङ्गाङ्गिनोरिक पदस्थतया णत्वम्
 अनङ्गं भवति । अन्तर्मध्ये—(वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये)—
 अन्तर्मूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । षत्वं तु पर्युपसर्गरूपविभिन्न—
 एवायतयथा वहिरङ्गं भवति । वहिर्मूतानि—(अन्तरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदाया-
 दिवर्धः) अङ्गानि निमित्तानि यस्य तद्वहिरङ्गम् । एवञ्च णत्वे कर्त्तव्यं षत्वम् असिद्धं
 भवति 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' इति न्यायात् । एतदेवाह न चेति । तत्र
 समाधानमाह—धातूपसर्गयोरिति । इत्यभ्यापगमादिति अभ्युपगमाः स्वीकारः । तथाचैवं
 षत्वस्य—वहिरङ्गत्वं निवर्तते इति भावः । पुनर्भाष्यसंमत्या तद्वद्गदीकरोति—
 पूर्व्वमिति स्पष्टम् । साधनेनेति—अथपि साधनशब्दो मुख्यतः कारकभाष्येव
 व्याप्यत्र प्रत्ययार्थे निरुद्धः साधनेन प्रत्ययेन तिङ्गादिना । मतान्तरे तु णत्वं नैत्याह
 तत्र षत्वस्य असिद्धत्वादित्याह—पूर्व्वं साधनेनेति । पश्चादुपसर्गेन इति वाक्यशेषः ।
 तत्रैवमपि भाष्यारुढम् । यम् इति अथमप्यनिद् । यमिति—यथाभ इत्यादि । येभिथ—
 येष्व इति । अत्र भारद्वाज नियमादिङ्गविकल्पः । भारद्वाजनियमस्य नियमान्ता-

पेक्षया प्रवृत्तत्वात् । थलः पितृने अक्षिच् अपि खलि च सेटीति (२२६१) इतोऽप्ये
एत्वाभ्यासलोपो—अन्यथा तु ययभिथ इति स्यात् । ययञ्—ययम् थल इति स्थिते
भक्षन्तयो—रितिथस्य धत्वम् । ततो भक्षां जगिति भस्य वत्वमिति । एवं यञ्चा (लुट्)
थप्स्यति—खरि चेति भस्य चर्त्वेन पत्वम् । अयाप्सीत्—वदन्नजेति हलन्तत्वया
वृद्धिः । पूर्ववत् पत्वम् । इट् परत्वाभावात् सिच इट् इटोति (२२६६) सिञ्जलोपो न ।
णम प्रह्वत्वे शब्दे च—प्रह्वत्वं विनयावनतत्वम् । णोपदेशनानिड् च । नमति—ननाम
इत्यादि । भारद्वाजनिग्रमात् थलि पूर्ववद्विट्पक्षे—एत्वाभ्यासलोपो इडभावे तु अनुस्वार
यथीति परसवर्णेन ननय्य इति । एवं नन्ता । अनंसीत् इति—अट् नम् सिच् ति
इति स्थिते 'यमरमनमातां स हचेति' (२३७७) सगागमे इटि च प्राप्ते—अ—नम्स्य
इट् सिच इट् इति ज्ञाते अनं स् इ० इ—अनं स् इत् 'आन्तवर्ण्यसजायिषि-
श्रीदिताम्' (२२६६) इति वृद्धिनिषेधः । एवम् अनंसिङाम् इति तसस्तामादेशे अष्ट-
त्वाभावाद्गौडभावे रूपम् । एवम्—अनंसिपुर्लियादि । गम्, छप्, इति लुङितान-
निटौ च भवतः ।

२४०० । इषु-गमियमां छः ॥७।२।७७॥

दो— । एषां छः स्याच्छ्रुति परे । गच्छति । जगाम ।
जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ—जगम्य । गन्ता ।

The final (ष् and स्) of इष्, गम् and यम् is replaced by छ—
when a श—eliding affix (शप् etc.) follows. Thus गम् + गप् तिप्—
गच्छ् अति—गच्छति—(तुगागम by 'छे च' (46)). Similarly इच्छति । यच्छति ।
जगाम = गम्—गम् णल्—ग गाम् अ—जगाम (ज replaces ग by, 'कुर्वे')
and वृद्धि comes in by 'अत उपधायाः' (2282)). जग्मतुः—जग्म-
अतुस्—here the penultimate अ of गम्, disappears by 'गमहन-
जनस्वनवसां लोपः' किङ्कत्यनडि (2353)—giving जग्म् अतुस्—जग्मतुः । Simi-

early जग्म् : । जगमिथ—जगन्थ—option of इट् by भारद्वाजनियमः । जगाम—जगम—जग्मिव—जग्मिम—इट् by, क्रादिनियमः । गन्ता (लुट्) ।

मित— । 'ष्टिवुक्तमुच्यते' शिति' (७३१७५) इत्यतः शिति इत्यनुवर्तते ।
जगमिथमामिति षष्ठोऽनुवचनं तेन 'अलोऽन्तास्य' इति परिभाषया ककारो मकार
नातस्य स्थाने आदिश्यते । ततः गङ् शप् तिप् इति जाते 'छे च' (१४६) इति
तुगागमे—गच्छति इति भवति । एवम् इच्छतियच्छती । शिति किम् ? जगाम—अत्र
शित्वाभावाच्छे न । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावृद्धिः । 'क्रुद्धोय रिति'
यकारस्य जकारः । जग्मतुरित्यत्र 'गमहनेति (२३६३)' अतुसः कित्त्वेन
उपधालोपे—गुणाभावे च रूपम् । एवं जग्म् रित्यत्र । जगमिथ—जगन्थ—भारद्वाज—
नियमादिङ विकल्पः । आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपविरहः । जग्मथुः—जग्म् ।
जगाम—जगम । जग्मिव जग्मिम—वमयोः क्रादिनियमान्नित्यमित् । गन्ता
(लुट्) :—अथ लटि इडर्थमाह—

२४०१ । गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥ ७३१५८ ॥

दी— । गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमि-
थति । लृदित्वाडङ् । 'अनङि' इति पर्युदासात् नोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

The augment इट् is directed to an affix beginning with a स and coming after the root गम् in परस्मैपद । Thus—गमिथति—अगमिथत्—जगमिथति—etc. गम् being लृदित् (लृ—eliding) will take the affix अङ् in the place of रित् by 'पुषादि—' (२३४३) and the term 'अनङि' in the rule 'गमहनेजनखनचसां लोपः किङ्त्वनङि' (2363) being a पर्युदास injunction i. e. having meant 'when an affix other than अङ् follows', the उपधा or the penultimate of, गम् will not elide. Thus—अगमत् । सर्पति—ससर्प etc. by लृवृपधगुण ।

मित—। गमेरिति पञ्चम्यन्तम्। तदाह—गमेः परस्येति। 'सिद्धिसिद्धि' (७२।५७) इत्यतः 'सि' इत्यनुवर्त्तते ; 'अर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' (७२।३५ इत्यत आर्द्धधातुकस्य इति च। तच्च पूर्वेषु विशेष्यते। तदादिविधिः—तदाह—सकारपद-
रिङिति—'अर्द्धधातुकस्येति भावः। परस्मैपदे परे इति वाक्यशेषः। गमिष्यति, इटि अगमिष्यत्—लिगमिषति—। गच्छ इति लृता पठितं तदाह—लृदित्वादिति। 'अनङि' इतीति—'गमहन'— इति सूत्रे इत्यर्थः। पयुदासात् इति अङ्मित्रप्रत्यये परे इत्यर्थादङि परे तत्सुवर्ण्यगमादीनाम् अङ्परकानाम् उपधालोपो न इति फलितम्। अतएव अगमत् इति लभ्यते। अथ साहचर्यात् सृपे रूपमाह—सर्पति इत्यादि लघूपधत्वाद् गुणः। एवं ससर्प इति। अथ सृपेरन्विधिमाह—।

२४०२। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥६॥१।५८॥

दी—। उपदेशे अनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्यात् भूलादावकिति परे। स्रप्ता—सर्प्ता। स्रप्स्यति—सर्प्स्यति। असृपत्। यम ८८४ उपरमे। यच्छ्रुति। येमिथ—ययत्। यन्ता। अयंसीत्। अयंसिष्टाम्। तप ८८५ सन्तापे। तप्ता। अताप्सीत्।

The augment अम् (च) is directed optionally to that root, the penultimate whereof is a ऋकार and which is read अनुदात्त in the उपदेश or धातुपाठ,—provided an affix, which is other than कित् and the beginning letter of which is one of the ऋ प्रत्याहार,—comes after it. Thus—स्रप्ता (with अम्)—सर्प्ता (without अम्)। स्रप्ता—सृप् ता सृअम् प्ता (by 'मिदचोन्तात्परः')—सृप्ता— (by इको यणचि (47))। सर्प्ता—सृप् ता—सर्प्ता by पुगन्तलघूपधस्य च (2189) —सर्प्ता। Similarly स्रप्स्यति सर्प्स्यति etc and अस्रप्स्यत्—असर्प्स्यत् etc, असृपत्—by अङ् in लुङ्। In लिट् यल the form is ससर्पिथ only and not

सम्पद्य also—for the root (सृप्) is neither अजन (अचक्षात्—2294) nor अजान्—(उपदेशेऽजन्तः—2295) and in व and म the forms are सृष्टिवि—सृष्टिपि—इट् by क्रादिनियम—and prohibition of गुण on account of किल of व and म । यम् to cease from work, to restrain etc. Conjugation like यम् । तप्—to make hot, to effuse light etc. तपति etc.—अताप्सीत्—the root being अनिट्, सिच does not elide and वृद्धि comes in by 'वदन्नजहन्नखाचः' (२२६०) ।

मित— । अनुदात्तस्य च + ऋदुपधस्य + अन्यतरन्नामितिक्रदेः । 'भादेच उपदेशेऽशिति' (३१।१४५) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । 'सृजिह्वोर्मास्यमकिति' (३१।१५८) इत्यती भलि, अम्, अकिति इति पदव्ययमनुवर्तते । 'भलि' इत्यस्य च विशेषणत्वेन तत्तादिविधिः । तदाह उपदेशे इत्यादि । अम् इति मिदभवति । तेन अन्त्यादयः परः प्रयुज्यते, 'मिदचः—' इत्यनेन । तदेवं सृप् ता इति स्थिते—अमि इति सृ अम्प् ता इति जाते—मूलोपे—सृ अप् ता—सम्प्रा—इति ('इको यणचि' (४०) इत्यनेन यण्) । अमभावे तु लघूपधगुणे सर्मा—इति ; एवं सम्प्राति—सम्प्राति । उपदेशे किम्—सत्तुम्—तुमुनि परे 'जित्वादेर्नित्यमि' लुदात्तत्वात् । ऋदुपधस्य किम्—सप्तः (क्तः) । लुदित्वाद्—असृपत्—ङित्वाच्च गुणः । यमेति—अनिङ्यम् । उपरमो विरामः । येमिथ—ययस्य इत्यादि नमप्रकृते इतिवत् । यच्छति इति । इषुमियेमामित्यतोक्तम् । लुटि षंसति । लुङि—अयसत्—आशीर्लिङि यस्यात्—अथ पदत्वाभावात्—'मोऽनुसारः' (१२२) इत्यनुसारो न । तप इति अयमप्यनिट्—तपति तताप् इत्यादि । अताप्सीत्—हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इट् परत्वाभावात् सिज्जलोपो न । अथास्य षत्वविधायकं सूत्रं विधत्ते—

२४०३ । निसस्तपतावनासेवने ॥ ८॥ १०२ ॥

दो— । षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यम्—ततोऽन्यस्मिन् विषये । निष्टपति । त्यज एप् हानी । तत्त्यजिथ—तत्त्यक्थ ।

त्यक्ता । अत्याचीत् । षञ्ज ८८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जसञ्चा
शपि—' (२३८६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर्
८८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

The स of the उपसर्ग निस् becomes cerebral when the root त्प follows and आसेवन is not implied, आसेवन means frequent discharge (of rays). Thus when the speaker intends to bring out that sense the form is निष्ठपति (blazing repeatedly) otherwise the form is निस्तपति without षत् । In the former case त becomes ट—by 'टुना टुः' (११३) । त्यज्—to leave or give up ; अनिट्—'अजति तत्याज etc. तत्यजिष—तत्यक्ष—option of इट् in अत् by the भारद्वाजनिबन्ध । In तत्यक्ष—ज is changed to ग् by 'चोः कुः' and then to क्—by 'खरि च' (१२१) । Similarly—त्यक्ता—(लुट्) ; अत्याचीत्—अत्यान् ('वदत्रज—' (२२६७)) स ईत्—अत्याग सीत्—अत्याक्षीत् । त्यज्यात् in आशीर्षिङ् । षञ्ज—to mix or keep company with etc. It is षोपदेश and अनिट् । It drops its न by 'दंश—(२३८६)' । In सिट् ससञ्ज—for there is no शित् affix and neither 'अचो—(२५४)' nor 'अत उपधायाः' (२२८) applies. सङ्क्ता (लुट्—सङ्ज् ता—स न् ग् ता—सं क् ता—सङ्क्ता—(by चोःकुः, खरि च, नशापदान्तस्य and अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः—see also—खङ्क्ता etc. under (२२८६—८७)) ; similarly सङ्क्ष्यति—असङ्क्ष्यत्—असाङ्क्षीत् (लुङ्,) etc. दृशिर्—इरित्—दृश्, to see—'दात्रा—' (२३६७) इति पश्यति, पश्यतु etc.—

नित— । अपदान्तस्य सूधं न्य इत्यधिकृतं वर्तते । तेन निस्.—नि इत् उपसर्गस्य संस षः स्यात्—तपधातो परे आसेवनादन्यधिन् विषये इत्यर्थः । निष्ठपति इति ; आसेवने तु निस्तपति । अत्र षत्वं न । त्यज हानादिति—हानिरुत्तर्गः । अयमपि

भानुरनिट् । त्यजति तत्याज इत्यादि । यत्ति तु भारद्वाजनिघ्नमादिह्विकल्प इत्याह—
 त्वजिथ—तत्त्वज् इति । इडभावपचे जस्य 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वेन ग
 त्स्य 'खरि चेति' (१२१) चल्लेन क् । एवम् त्यक्ता (लुट्) । अत्याचीत्—अ त्याक् चीत्
 —हलन्तलक्षणा वृद्धिरन्यत् पूर्व्ववत् । एवम्—अत्याचिष्टाम् अत्याचिष्टुरित्यादि ।
 वाशीर्लिङि—त्यज्यात् तत्रज्याक्षाम् इत्यादि । यज्ज—अनिडयं वोपदेशो नकारोप-
 र्ध । सजति सजतु इत्यादि । लिटि तु—ससज्ज । अत्र शित्यत्याभावात्—'दंशति
 —' (२२६६) नलोपी न, अजन्तत्वाभावात्—अदुपधत्वाभावाच्चायं 'अचो विति' (२५४)
 इत्यस्य—'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्य चाविषयः । तेन ससज्ज्जेत्यत्र वृद्धिर्न ।
 सङ्क्ता—सज्ज्जतः इति स्थिते—जस्य कुत्वेन गत्वम् तस्यैतुल्यनिष्ठत्वा अकारस्य—युत्व-
 निष्ठत्तिर्नत्वम् । तस्य नशापदान्तस्य भ्रूलौति अनुस्वारत्वम्—गस्य च 'खरि चेति' चल्लम् ।
 ततोऽनुस्वारस्य अयि परसवर्णं इति ककारसाम्यात् डत्वम् इति प्रक्रियाविवेकः ।
 एवम् असाङ्क्तीत्—सङ्क्ष्यति—असङ्क्ष्यत—इत्यादि । दृशिर, (दृश्=इरित्) ।
 अनिट् । 'पान्नाभास्येति' पश्चादेशात्—अपि पश्यति, पश्यतु इत्यादि—

२४०४ । विभाषा सृजिदृशोः ॥ ७२ ॥ ६५ ॥

दी— । आभ्यां थल इड्वा ।

The augment इट् is enjoined optionally to the affix थल coming after the root सृज् and दृश् ।

मित— । सृजि च दृश् चेति इन्हः । तयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी तदाह—आभ्या-
 मिति । 'गमे रिट् परस्मैपदेषु' (७२ : ५८) इत्यत इडिति 'अचसावत्—' (७२ : ६१)
 इत्यतो यत्ति इति चानुवर्तते । अत आह—थल इड्वेति ।

२४०५ । सृजिदृशोर्भल्यमकिति ॥ ६१ ॥ ५८ ॥

दी— । अनयोरमागमः स्याज् भलादावकिति । दद्रु-
 ददशिये । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ।

The augment अम् is attached to the roots सृज् and हृष्, when an अकित् (other than कित्) and भ्रूलादि (having a कल् letter in the beginning) affix follows. यल् is अकित् and भ्रूलादि । Thus हृष् यल् (In the इडभावपञ्च) — हृष् हृष् यल् — दृष् हृष् यल् (by 'उरत्' — (2244) 'उरण् रपरः' (70) — दृष्टअश् य (ह्रस्वादिः शेष and म् लोपः) — दृष्ट य (by इको यणचि (47) — दृष्ट (by यल् and 'ए ना हृः' (113)) and in the इडपञ्च — दृष्ट इट् य — (इट् is not कल् hence no अम्) — दृष्ट इट् य (by 'पुगन्त' — (2239) — दृष्टिश्च । दृष्टा — (लुट् ता by 'भ्रूलादिः') । Similarly द्रक्ष्यति — द्रक्ष्यम् सति — द्रक्ष् सति (पल् by व्रयादि) द्रक्ष्यति ('by 'षटोः कः सि') — द्रक् सति (प by "इणकोः" etc.) and अद्रक्ष्यत् — etc. दृष्ट्यात् — आशीर्लिङ् — not having अम् there is no यस्यादेशः । Being इरित् — it will take अङ् optionally in place of चि by (इरि — तोवा 2269) ।

मित — । सृजिहृशोः + कल् + अम् + अकिति इतिच्छेदः । सृजिहृशोरिति 'अनुदात्तस्य चटुं पधस्य — (२४०२) इत्यस्मात् पूर्वसूत्रम् । नित्यविधिरयम् । सृजिहृशोरिति इत्तात् — षष्ठी द्विवचनम् । अमिति प्रथमा । कल् इति सप्तम्यनम् । तच्च अकिति इति सप्तम्यनस्य विशेषणम् । तेन च तदादिविधिसादाह — भ्रूलादात् किति इति । अमिति इट् पच्चे नास्ति । इटः अजादित्वात् — । भ्रूलादित्वाच्च परः । हृष् हृष् य इति स्थिते दृष् हृष् यल् (उरत् — उरणरपरः — दृष्टअश् य — (ह्रस्वादि शेषः इत्यादि) — दृष्ट य (यणादेशः, व्रयादिसूत्रेण यल्) — दृष्ट — एनाट् इति यस्यष्टुत्वेन ठत्वम् । इट् पच्चे तु लघूपधगुणः अन्यत् पूर्ववत् — दृष्टिश्च । दृष्टा — पूर्ववदम् । द्रक्ष्यति — अमि पूर्ववत् व्रयादिसूत्रेण यल् — द्रक्ष् सति इति स्थिते — 'षटोः कः सि' इति षस्य कत्वे ततः सस्य षत्वे च द्रक्ष्यति — ततो रूपम् । आशीर्लिङ् शबभावात् — पश्चादेशाभावे किदाशिवि इति कित्ताह गुणाभावे च दृष्ट्यात् — । इरित्वादिति । इरितो वेति (२२६९) सूत्रादिति भावः — तत्र अङो कित्ताह गुणाभावे विशेषविधिमाह —

२४०६ । ऋट्शोऽङि गुणः ॥७।४।१६॥

दी— । ऋवर्णान्तानां ट्शेष गुणः स्यादङि । अदर्शत् ।

अङभावे—

The substitute गुण is enjoined to the roots ending in ऋ and to ट्श, when अङ् follows. Thus अदर्शत्—when अङ् is wanting (by इरितो वा) we have सिच् in place of षिल् and not क् (see next rule), which was due by 'शल इगुपधादनिटः काः' (2336—3.1.35)

मित— । ऋ इति जातिपरं न तु व्यक्तिपरम् । तदन्वविधिः । तेन ऋवर्णान्तानां ऋजेषां अङ्गणम् न तु ऋधातुमावस्य । तदाह—ऋवर्णान्तानामिति । अदर्शत्—पूर्ववत् प्रक्रिया । अथ ट्श इगुपधात्वात् शलन्तत्वाच्च पुनरेवै प्राप्ते तन्निषेधेन सूत्रमवतारयति—

२४०७ । न ट्शः ॥३।१।४७॥

दी— । ट्शश्चलेः क्त्वा न । अद्राक्षीत् । दंश ८८८ दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादननासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज्ञ—' (२३८६) इति नलोपः । दशति । ददंशित्—ददंष्ट्र । दंष्ट्रा । दंङ्क्षति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् । कृष ८८० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा—कर्ष्टा । कृक्षति—कर्क्षति । "स्रृश-मृश-कृश-टप ट्पां चलेः सिज् वा वाच्यः" (वार्त्तिक—१८२६) । अक्राक्षीत्—अकर्क्षीत् । अक्राष्टाम्—अकर्ष्टाम् । अकार्षुः । पक्षे—कृष । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । दह ८८१ भस्मीकरणे । देहिथ—ददग्ध । दग्धा । धक्षति । अधाक्षीत् ।

दं ष् य (अनुस्वार—by 'नयापदान्तस्य भ्रलि' (123)) and श becomes ष by 'त्रयधसज्जसज्जयजराजभाजच्छां षः' (294)) then ष becomes ट by 'टुनाटुः' (113). Similarly दंटा (लुट् ता) । दङ्क्ष्यति—दन्श + स्यति—'ष् स्यति (by 'नयापदान्तस्य—' and 'त्रयधसज्ज—' (294))—दङ्क्ष्यति (by 'षटोः कः सि' (295))—दङ्क्ष्यति—(by अनुस्वारस्य ययि परस्वरणः (124))—दङ्क्ष्यति (by इण्कोः—and आदेश—(211—12). दश्यात्—आशीलिङ्—न elides by 'अनिदिताम्—' (415) for आशीः—is कित् । अदाङ्चीत्—वृद्धि by 'वदन्नज—etc.' (2267) and the rest is as in दङ्क्ष्यति । कृष् 10 attract or draw—अनिट् । कर्षति by लघूपधगुणः । चर्क—(गुण and 'कुहोद्युः') कृष्—कर्षा by अम्विकल्प in 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' (2402)—with अम् कृष्ठा (कृष् ता—कृ अम् ष् ता—कृष् ता), and without अम् गुणः । Similarly कृक्ष्यति (कृ अम् ष् स्यति—कृष् स्यति—कृक्ष्यति) and कर्च्यति (कृष् स्यति—कर्ष् स्यति कर्कष्यति) ।

स्पृशस्पृश etc 'It should be expressed that सिच् optionally replaces the लि of (i. e. coming after) स्पृश्, स्पृश्, कृष्, लृप् and हृप्' (Vartika (1826)). Thus with सिच् and अम्—अ क्राचीत् (अ-कृष् सिच् ईट्—अ कृ अम् ष् सिच् ईट्—अकृष् स् ईट्—अ क्राष् स् ईट् (by वदन्नज—(2267))—अक्राक्षीत्—(by 'षटोः कः सिः). Similarly अक्राष्ठम्—अक्राक्षुः । But अम् being optional by—अनुदात्तस्य च—(2402) there will be another form with सिच् and without अम् as अक्राक्षीत् (अ कृष् सिच् ईट्—अक्राष् सौत्—अ कर्कषीत्—by षटोः कः सि, इण्कोः and आदेशप्रत्यययोः), similarly अक्राष्टाम् and अक्राष्टुः—(अ कर्षं सिच् मि—अकर्षं स् उस्—अकर्कषस्) । Now सिच् being optional, we have another series of forms with कृ by 'यल इगुपधात्—' (2336). Thus अकृक्षत्—(अ कृष् क् तिप्—अकृष् सत्, (here neither गुण nor अम् will come in for कृ is कित्)—अकृक्षः

वत् (by षट्ठोः कः सि and 'इण्कोः—'आदेश...') (211---12) ; similarly
 ...अकचताम्... (तस्=ताम्) and अकचन् (here जुस् will not replace
 कि for there is no सिच् but it will make room for 'भोऽन्' and
 अन्ति will drop इ by 'इतश्' (2207) and त् by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)
 दह् 'to turn to ashes' अनिट्...दहति ; ददाह etc. देहिथ...ददध—option
 of इट् by भारद्वाजनियम । देहिथ...एत्वाभ्यासलोप by 'यलि च सेटि' (2261)
 -ददध...ददह् थ...ददध् थ (by 'दादिर्धातोघः' (3250))...ददध् थ (by 'म
 सधोर्धोऽथः' (2280))...ददध् थ (by भलां जग् ऋजि' (52). Similarly दत्ता
 धत्यति...दहस्यति...दग् स्यति (by 'दादिर्धातोर्धः ; (325))...धग् स्यति (by
 'एकाचो वगो भष्—' (326))...धक् स्यति (by 'खरि च' (121))...धक्ष्यति (by
 'इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः). अधाचीत्—अ दह् सिच् ईट् त्—अदाह ('वदवज्—
 —' 2267) स् ईत्—अ धाग् सीत्—अ धाक् पीत् etc). अदाग्धाम्—
 अ दाह् ('वदवज्—') तम्—अदाग्ताम्—अदाग्धाम् (by 'भषस्तथोर्धोऽथः')
 अधाचुः—(like अधाचीत् with 'मिजुस् by 'विजभ्यस्त—'). मिह—to
 sprinkle, to drip etc. It is अनिट् । मेहति—मिमेह by लघूप-
 गुण । मिमेहिथ—compulsory इट् by क्रादिनियम । भारद्वाजनियम
 does not apply here for the root falls neither in 'अचस्तास्त्' nor in 'उपदेशे—' (2294—95). मेदा—लुट् मिह् ता—मेह् ता—मिद, ता
 ('होदः—(324)')—मेढ् धा ('भषस्तथो—(2280)—मेढ् डा (टु नाटु (113)
 —मे ० डा (by ढो ढे लोपः (2335) । मेत्यति—मिह् स्यति—मेह् स्यति—
 मेढ् स्यति—मेक् स्यति ('षट्ठोः कः सि')—मेक् थ्यति ('इण्कोः—'आदेश—') ।
 Similarly—अमेत्यत् (लङ्) । अमिचत्—अ मिह् चिल तिप्—अ मिह्
 क्त त् ('शल इगुप—' (2336)—अ मिढ् स त् (no guna for क्त is
 कित्) अमिक् मत् ('षट्ठोः कः—' अमिक् प्रत्—(by इण्कोः—' आदेश—') ।
 अकित—to live and to remove diseases. (Note other meanings

of the same under 'गुप्तिप् किदभ्यः सन्' (2393)) चिकित्सति—
 कित् कित् सन् शप्ति it not being आह्वधातुक no इट् or गुण—किक्त्स
 चति—चिकित्सति by कुहोष्; and अतो गुणे (161). It is often
 preceded by the उपसर्ग वि in the sense of doubt. Thus Amara
 says 'विचिकित्सा (वि-चिकित्स + अ (by 'अप्रत्ययात्) + टाप् स्त्रियाम्) is the
 synonym of संशय—'. Some one has read it under अनुदात्त
 roots and instanced as चिकित्सते etc. But in the sense of
 living the form is केतयति (चुरादि). In a sense other than
 the five under—'कितेर्वाधिप्रतीकारे, निगृहे, अपनयने, नाशने, संशये च'
 वा—1689), the root is चुरादि and hence केतयति by लघूपधगुण ।

मित—। 'च्लेः सिच्' (३।१।४४) इत्यतश्चरिति, 'शस्त्र इगुपवादनटः क्सः'
(३।४।४५) इत्यतः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—दृशः च्लेः क्सो नेति ।
किन्तु सिजिवेति भावः । अत उदाहरति—अद्राक्षीत् इति—अ दृश् सिच् ईट्
त् इति स्थिति 'सृजिदृशोरिति' अमागमे, अ दृ अम् श् स् ईत् इति जाति—
यणादेशे 'वदव्रजेति' हलन्तलक्षणायां वृद्धौ च अद्राश् स् ईत् इति सम्प्रदायमाने 'द्राशः'
शकारान्तत्वाद् 'ब्रथश्चसृजसृजजेति' षत्वे तस्य 'षट्ठोः कः सीति' काले 'इणकोः'
आदेशप्रत्ययायस्येति' सिचः षत्वे च—अद्राक्षीत् इति ततो रूपम् । अमागमस्येह
नित्यत्वात् अद्राक्षीत् इति पाक्षिकरूपं न । नापि अदृचत् इति ; क्सस्याप्यभावात्
इति ज्ञेयम् । एवम् अद्राष्टाम्—(तस्यसामोदेशे तस्य टुत्वे च) । अद्राक्षुः—
सिजिभ्यस्तुविदिभ्यश्चेति केजुसादेशे षत्वकत्वपत्वाणि प्राग्वत् । दंश् दशनै इति ।
अयमप्यनिट् दष्टाणां व्यापारः (कर्म) इति विग्रहः यद्वा दंष्ट्रानिष्ठव्यापारः । अथास्य
दशनइत्यस्य व्युत्पत्तिं दशयति पृषोदरेति—'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (१०२४—
३।१।१०८) इति न्यायेन अनुनासिकलोपः—नकारलोप इत्यर्थः । अन्यथा हि दनश्च
लुट् इति दंशनमित्येवंशात्, लुट् प्रत्ययस्य कित्त्वामावात्—'अनिदितां हल
उपधायाः किङ्ति' (४१५) इत्यप्राप्तेः । 'दंश्चञ्' इत्यस्य तु शप्प्रत्ययमात्र—

विषयत्वात् । अत एव इति अस्मादेव पाणिनेः प्रयोगादेव निपातनात् निपातनम्
 आश्रित्य शब्दोऽयं साधुरिति केचित् मन्यन्ते । अवैव तात्पर्यमिति—तैरपि पृषोदर-
 दिरेव द्रष्टव्यः । कुत इत्यवाह—अर्थनिर्द्देशस्येति । यद्यपि पाणिनापि कश्चित् कश्चित्
 धातुपात्रे अर्थनिर्द्देशः कृतः तथापि आधुनिकैरेव प्रायशो धातुनामयां निरूपिताः ।
 दशति इति 'नयापदानस्य—' (८।३।२४) इति नलोपस्य असिद्धत्वादिति भावः ।
 णलि तु ददंश् इति—तस्याङ्धातुकत्वेन 'दंश्चञ्जस्वजां शपि—' इत्यस्याप्राप्तेः
 संयोगपरत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च 'अनिदितामित्यस्य' प्राप्ताभावात् नलोपो न ।
 अथ यलि भारद्वाजिनियमात् इडविकल्पाद्रूपद्वयं दर्शयति—ददंश्चिथ ददंश्च इति ।
 तत्र ददंश्चिथेति स्पष्टम् । ददंश्च इत्यत्र तु ददनश्च इति स्थिते 'नयापदानस्य—'
 इति नस्य अनुस्वारः—'व्रथभस्जति' शस्य षत्वे तत्सङ्गच्छ्यात् यस्य छुत्वेन छत्वे
 च रूपम् । एवं दंष्टा (दनश् + ता) इत्यत्र । दङ्क्ष्यति दनश्च्यति इति स्थिते
 नस्यानुस्वारः । शस्य व्रथेति षत्वम् । तस्य 'षट्ठोः कः सि' इति कत्वम् । ततोऽ-
 नुस्वारस्य परसवर्णो डः । ततः 'स्य'—स्य षत्वे रूपम् । दश्यात्—यामुटः कित्वात्
 'अनिदितामिति' (४।१५) नलोपे रूपम् । अदाङ्जीत् इति—अ दनश्चिथि
 ईट् त इति स्थिते हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नथेति अनुस्वारः । व्रथेति शस्य षः ।
 तस्य षट्ठोरिति कः । ततः अनुस्वारस्य परसवर्णो डः । सिचः षत्वम् । एवम—
 अदाङ्छिष्टम् । अदाङ्छिषुः—सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति मेनुम् । कृष विलिखने इति ।
 अनिट्—कर्षति (लघूपधगुणः) । चकर्ष—अत्रापि 'अचो जिति—' (२५४ 'अत
 उपधायाः' (२२८२) : इत्यनयोरप्राप्तयोः पुगन्तेति (२१८६) गुणः । एवं 'अचक्षा-
 खत्—' (२२८४), 'उपदेशेऽल्वतः (२२८५) इत्यनयोऽप्राप्तयोः 'ऋतो भार-
 द्वाजस्येति' (२२८६) नियमे अप्राप्ते क्वादिनियमात् यलि वमयोश्च नित्यनिट्—
 चकर्षिथ । चकर्षिव । चकर्षिम । कृष्टा—कर्ष्टा इति 'अनुदात्तस्य चेति—'
 (२४०२) अमागमविमल्यात् तासिरूपद्वयम् । कृषता—कृ अम ष् ता—कृ ष
 ता—कृ ष् ता इति । अन्यत्र कृ ष् ता—कर्ष ता—कर्ष्टा—लघूपधगुणेन रूपम् ।
 कक्ष्यति—कक्ष्यति—कृ ष् + स्यति—अभि—कृ ष् स्यति, षस्य कत्वे कृक्ष्यति षत्वम् ।

कृत्यति । अन्यत्र कृष्यति—कर्ष्यति (अमभावे गुणः) कर्कष्यति कर्कष्यति ।
अथ लुङि—‘गलङ्गुपधादिति’ (२३३६) इति कृषप्रत्ययभावे प्राप्ते वार्तिकमुप-
न्यस्यति—‘स्पृशन्तेति’—एभ्यः परस्य च्लेः स्थाने सिजादेशोवेति तदर्थः ।
तदेवं कर्षे लुङि सिज्जिकल्पात् कसप्राप्तेऽप्युपवयम्—अक्राचीत् (सिजमागमात्)
अक्राचीत् (विच्यसभावे) अकृचत् (कृादेशे) ।

(१) अक्राचीत्—अ कृ अम ष् सिच् ईत्—अकृष् सीत्—अक्राष् सीत्
(वदन्नजिति—(२२६७) वृद्धिः)—अक्राक्षीत् (पूर्ववत् कत्वपत्ते) ।

(२) अक्राचीत्—अ कृ ष् सिच् ईत्—अकार्षीत् (वदन्नजिति वृद्धिः)
अकार्षीत्—(पूर्ववत्पदोरिति षस्य कत्वम्, इण्कोरादेश—इति षत्वम्) ।

(३) अकृचत्—अकृष् क्स तिप् (अत्र अपृक्तत्वेऽपि सिचोऽविद्यमानत्वात्—
‘अस्ति सिचोऽपृक्ते’ इति इडागमो न) अकृष् सत् (कस्य कित्त्वेन गुणामागमौ न)—
अकृषत् (पूर्ववत् कत्वपत्ते) । एवम् (१) अक्राचिष्टाम् अक्राचिषुः (२) अक्रा-
चिष्टाम् अक्राचिषुः (३) अकृचताम्—अकृचन् । अक्राचिषुरित्यादिषु ‘सिजमस्य
विदिभ्यश्चे’तिभेजेऽस् । अकृचत्—इत्यत्र तु सिजभावात्—‘भेऽन्तः’, ‘इतश्च’, ‘संयोगान्तस्य
लोपः’ (५४) इति, अभवन्निति वत् प्रक्रिया बोध्या— । दह भस्मीकरणे इति । अयमप्य-
जिद् । दहति । ददाह । देहिष्य—ददध्व इति भारद्वाजनिग्रमादिङ्बिकल्पः । तत्र इट्
पक्षे—यलि च सेटि (२२६१) इति एत्वाभ्यासलोपो । अन्यत्र—ददह् य इति स्थिते
‘दादेष्टातोर्धः’ (३२५) इति ह्रस्व षत्वम् । ‘भक्षस्तथोर्वोऽधः’ (२२८०) इति यस्य
षत्वम् । ‘भक्षा जश् भक्षि’ इति घस्य गत्वम् । एवम् दह-ता=दग्धा । धत्स्यति—
दह्यति इति स्थिते दादेरिति घः । ‘एकाचो वशी भष् भषन्तस्य सूधोः’ (३२६) इति
दस्य भषभावो धः । घस्य जश्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । ततः ‘इण्कोरादेश-
प्रत्ययययोश्चेति’ ‘स्य’—स्यषत्वम्=धक् प्यति—इति । एवमधत्स्यत् । अधाचीत्—
इति अदह् सिच् ईट् न इति स्थिते ह्रस्वान्तलक्षणायां वृद्धौ ह्रस्व घः । दस्य
भषभावो धः । घस्य जश्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । ततः पूर्ववत् षत्वम् ।
अदग्धाम् इति । अ—दहसिच् तस्=अ दह—स् ताम्=अदाष् स् ताम् अदाग्

स् धाम् = अदाग् ० धाम्—भलो भलीति सलोपः । अधात्तः—अ दाह् सिष् मि =
 अदाह् स् जुस् = अदाष् स् उस् = अधाग् सुस् ('एकाचो वशो—', 'भलां जस्—')
 = अधाक् पुस्—(पूर्ववत् कत्वफल) । मिह् सेचने इति । अत्र सेचनस्य धरति
 तात्पर्यम् । मेहति । मिमेह—'अचो जिणति—', 'अत उपधाया' इत्यनयोः प्राप्तयोः
 युगन्तेति लघूपधगुणः । मिमेहिथ—क्रादिनियमात्रित्यमिद् । 'यलि च सेटोति' एत-
 मभ्यासलोपय । मेढा—मिह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे होतः, 'क्षपस्तथोः—', 'ट् नाह्'—
 'ढो ढे लोपः—' इति ढत्वधत्वढत्वढलोपाः । मेह्यति = मिह् प्यति मेह—स्यति—मेढ' स्यति
 मेक् स्यति—मेक् प्यति इति । एवम् अमेह्यत् इति । अमिचन् इति—अ मिह् क् सत्
 इति स्थिते क् सस्य कित्त्वेन किङ्तीति गुणनिषेधः । ढत्वकत्वकत्वाणि । अमिचाताम्—
 'क् सस्थाचीति अलोपेन—' 'आतो ङित' इत्यस्याप्रवृत्त्या एवादेशो न । एवम् अमिच-
 त्रित्यादि । कित निवासे रोगापनयने वेति । तत्र रोगापनयनः द्यर्थपञ्चकेष्वेव 'गुपतिज-
 किदृभ्य—' इति सन्प्रत्ययः । चिकित्सति—कित् कित् सन्—चिकित्स इति श्वासा-
 न्ना इति धातुसंज्ञायाम् शप्तिपौ चिकित्स अति 'अतो गुणे' (१८१) इति पररूपैका-
 देशे चिकित्सति । संशये इति स्पष्टम् । मतान्तरमाह—अस्येति । अनुदाशितम्
 इति अतएव तद्ध् । निवासे तु चुराद्यन्तर्गतत्वात् गुणः । शत्रुं चिकित्सति—
 निगृह्णातीत्यर्थः । क्षेत्रे दृष्टं चिकित्सते अपनयतीत्यर्थः ।

दी— । दान् ८८४ खगडने । शान् ८८५ तेजने ॥ इतो
 वहत्यन्ताः स्वरितेतः ।—दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—
 शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ।
 डु पचष् ८८६ पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पपकथ । पेचि ॥
 पक्ता । पचोष्ट । पच ८८७ समवाये । सचति—सचते ।
 भज ८८८ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—
 बभकथ । भक्ता । भक्षति—भक्षते । अभाक्षीत् । अभक्त ।
 रज्ज ८८९ रागे । नलोपः । रजति—रजते । रज्यात् ॥

द्विचोष्ट । अराड्चोत् । अराड्क्ताम् । अराड्क्त । शप् १०००-
 प्राक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप—शेषे । अशा-
 सीत्—अशस । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति—त्वेषते । तित्विषे ।
 त्वेषा । त्वेक्षति—त्वेषते । त्विष्यात्—त्विचोष्ट । अत्विचत्—
 अत्विचत । अत्विचताम् । अतिचत । यज १००२ देवपूजा-
 सङ्गतिकारणदानेषु । यजति—यजते ।

दाण् to cut. शान् to sharpen. Roots, beginning from here and
 ending in वृद्ध (1004) प्रापणे are स्वरितेत्—i. e. उभयपदौ । Thus दीदां
 सति—दीदां सते—दान दान् सन्=दादान स=दि दांस (by—सन्त्यतः (2317)
 and 'नशापदान्तस्व—')=दीदांस (by 'मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घस्याभ्यासः'
 (2394)). Then दीदांस+शप्+तिप्=दीदांसति=दीदांसति (by अतो गुणे
 (191)). Similarly दीदांसते and शीशांसति—शीशांसते । सन् is enjoined
 here in a particular sense i. e. in the sense of 'दानेराज' वै (वा—
 1595) and शानेर्निशाने (वा—1695) under 'मान्वध—'(2494). Hence in
 a sense other than straight forwardness (आर्जव) and whetting
 the roots (दान शान्) will fall under चुरादि class and will give दानयति
 शानयति etc. डु पष्—to cook अनिट् । डु for 'डितः क्तिः' 'क्त्तुर्मेप्'—पक्तिम्
 and ष् for 'षिट्भिदादिभ्योऽङ्' =पचा । उभयपदौ—पचति—पचते । पंचाच—पेचि
 एत्वाभ्यासलोप by 'अत एकङ्लमधे—' (226e)) पेचिथ—पपक्ष—option of
 ए—by भारद्वाजनिघ्नम् ; एत्वाभ्यासलोप by यलि च सेटि (2261). पपक्ष then
 by 'चोः कुः (378) च changes into क. Similarly पक्ता । पचोष्ट (आशीः)
 —पच सौयुट् सुट् त—पचसौय् स् त—पक्वीय स्त—पक्वीयस्त् (यलोप by 'लोपो
 व्योर्वलि') । Then षत् of both the सs and त changes into ट by
 'टुना—' thus पचोष्ट । परस्मै—पचात् । वच् to collect or accumulate

अनिट्, षोपदेश—like डुपप्—। भज् to serve भजति भजते। वभाज् भजे।
 भज् भज णल्—भैभाज् अ—वभाज्। भज् भज् ए—० भेज् ए (by—अत एकहल्—
 2260). Similarly—भेजतुः भेजुः। भेजिथ—वभक्थ option of इट् by
 भारद्वाजनियम। भेजिथ by णलि च सेट्—and in वभक्थ the process
 is—भभग्थ—वभज्थ—by (चोः कुः)—वभक् थ (‘खरि च’। भेजिव भेजिव
 like पेचिव पेचिम—by क्ताट् नियम and ‘अत एकहल्—’। भक्ष्यति—भक्ष्यते—
 भज्स्वति भग्स्वति—भक्ष्यति so भक्ष्यति। अभाचीत्—अभज् सिच् इट् त् अभाज्
 स, इत् = अभाज्—क—स—प ईत्। अभक्त—अभज् लिच् त (आत्मने—)—अभग्
 त—अभग् ० त by ‘क्ताञ्चो भक्ति’ (2281)—अभक्षत् (खरि च)। So also
 पक्ष्यते पक्ष्यते। अपाचीत्—अपक्त। रज्ज् to dye, to colour etc. नलोत्
 i.e. the elision of न is effected by the rule ‘रज्जेय’ 2397). रजति—
 रजते; in णल् = ररज्ज्, —ररज्ज् (रराज—रेजे are from राज् दीप्तौ (822) see
 under—फणां च सप्तनाम) (2354))। रज्यात्—रङ्क्षीष्ट—(आर्शीः)। The
 former drops न by ‘अनिदिताम्—’ (415) and the latter is thus—
 रज्ज् सीयुट् सुट् त्—रङ्ज् सीय् स् त्—रन्ग् सी स् त् (by चोः कुः—ज changes
 into ग and ज् to its former position नत्व and स elides by ‘लोपो
 व्योर्वलि’ (872)) = रङ्क् षीष्ट (न first changes to अनुस्वार by नयापदानस
 —then to ङ् by ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः’। ग changed to क by—‘खरि
 च (121) and स to ष by इणकोः and आदेशप्रत्यययोः—and finally त
 to ट। Thus रङ्क्षीष्ट। अराङ्क्षीत्—अरङ्क्षत् (लुङ् forms). अराङ्क्षीत्
 —अ रङ्क्ष् सिच् इट् त्—अराङ्क्ष् सिच् ईत् (वृद्धि by वदव्रज—(2267), though
 there are more than one consonant viz ज् ज् between the च् (च)
 and the सिच्, for it is sanctioned by भाष्य—see ante. under असङ्क्ष्
 असङ्क्षीत्—अरान्ग् स् इत्—अरां ग् स् इत्—अराङ्क् स् ईत्—अराङ्क्
 षीत्—अराङ्क्षीः (rules as before). अरज्ज्—अरज्ज् सिच् त्—अ रन्ग् स् त्

want of वृद्धि etc by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (2300)) अरङ्क्त् ० त—अरङ्क्त्
 सलोप by झलो झलि। Similarly अराङ्क्ताम्—अरङ्क्ताताम्, अराङ्क्चुः—
 अरङ्क्चत etc. शप् to be angry with, to curse etc. आक्रोश means
 to think ill (of another). It also is अनिट्। शपति शपते, शशाप
 (शल्)—शेषे (by अत एकहल् 2260)। शेषिष (थलि च सेटि)—शशप्थ—
 शेषिषे (आत्मने—)। शेषिष—शेषिम (इट् by क्रादिनियम)। Similarly शेषे शेषिवहे
 शेषिमहे। अशाप्सीत्—अशप्त (लुङ्) = अ श प् सिच् इट् त्—अशाप्सीत् (वृद्धि by
 'वदन्नज—')। In the आत्मने—अ शप् सिच् त्—अ शप् स् त्—अ शप् ० त (सलोप
 by 'झलो झलि,' (2281) want of वृद्धि by लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (2300) and
 'किङ्कति च'—अशप्त। Similarly—अशाप्साताम्—अशप् साताम् and अशाप्सुः
 —अशप्सत etc. त्विष—to look bright or effuse light etc. अनिट्
 त्वेषति—त्वेषति by लघूपधगुण। तिल्विष—तिल्विषे, (लिट्—णल् and एञ्)
 the former is gunnated by 'पुगन्त—' and the latter is prohi-
 bited to have guna on account of its being कित् by 'किङ्कति
 च' and कित्त्व is by 'असंयोगाद्धिट् कित्'। त्वेष्टा (लुट्)। त्वेष्टति—
 त्वेष्टते (लृट्), त्विष्यति=त्वेष्यति (गुण by पुगन्त—' ; त्वेक्षति by
 'षढोः कः सि' ; similarly त्वेष्टते। अत्वेष्ट्यत्—अत्वेष्ट्यत etc. त्विष्यात्—त्वि-
 षोष्ट (the former is कित् by 'किदाशिषि' and the latter by
 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300) hence no guna in both the cases
 by 'किङ्कति च')—see also त्वेष्टति etc. अत्विष्यत्—अत्विष्यत
 (लुङ्) ; 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (2336)—thus क्त comes in place of
 कित् ; and क्त being कित् both are not gunnated. ष becomes
 ष् by 'षढोः कः सि' and ष of क्त becomes ष् by 'इणकोः and
 'आदेशप्रत्यययोः' (211-12). Similarly अत्विष्याताम् (तस्=ताम्) ; अत्विष्यन्
 by 'कस्यश्चि' (2337) 'अतो गुणे' etc (191) यज—to worship etc.—अनिट्।

मित—। दानशान् इति (मानवधेति सूत्रोपात्तौ धात्)। इत इति दान् इत्यास्य (२००४) इत्यन्ता उभयपदिनः 'स्वरितञित—' इति सूत्रात्। दीदांस-
 टीत्यादि—दान दान् सन् इति स्थिते हलादिशेषे ऋस्ते, ददान्स् इति भवति। तदा
 'नन्यतः' (२९७) इत्यभ्यासस्य इत्वे 'नन्यापदान्तस्येति'—नस्यानुसारे च
 —दिदांस इति। ततः 'मानवधेति' (२३९४) दीर्घे दीदांस इति। तदा
 च 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वे प्राप्ते शप्तिवादयः। तदे दीदांस इति
 ति इति स्थिते=दीदांस अति इति जाते 'अतो गुणे' (१९१) इति परस्मै
 दीदांसति एवमन्यत्र प्रक्रिया। अर्थविशेषे इति। स चार्थविशेषः—पूर्वं वालि
 सप्तके 'दानिराज्ज'वे 'शाननिर्जाने' इत्यत्रोक्तम्। अन्यत्रेति। एतदभिप्राये तु चुरात्
 कर्गत्वाद् दानयति—दानयते इत्यादि। डु पचप् इति। डित्करणं 'डितः जि'
 'क्षेर्मप् नित्यम्'=पक्तिमम् इत्यर्थम्। तथा च प्रयोगः—'विपक्तिमज्ञानगतिर्मवर्त्तते'
 भट्टिः १म सर्गः। पित्करणमडर्थम् 'पिट्भिदादिङोऽड—' इति सूत्रात्=पच
 इत्तादाहरणम्। तस्याः पाकोऽर्थः। लिटि—पपाच—पेचे। एकत्र लिट्त्वाद् 'प
 उपधाया' इति वृद्धिः। अन्यत्र 'अत एकहल्—' (२२६०) इत्येत्वमभ्यास-
 लोपय। पेचिथ—(घलि च सेटि (२२६१)) पपक्थ (प पच् थ—पपक्
 'चोः कु'रिति कत्वम्)—भारद्वाजनियमाद् इडविकल्पः। वमयोस्तु—पेचिव—पेचि
 इति। पक्ता (लुट्—चोःकुरिति कुत्वम्)। पचीठ—(आशिषि—पच्, संप्
 सुट्, त इति स्थिते यलोपात् पच्, सौ स् त इति जाते कत्वफलत्वात्)।
 छटि पत्त्यति...पत्त्यते। छडि—अपत्त्यत्—अपत्त्यत। लुडि—अपाचीत्—अप
 (परस्मैपदपक्षे—हलन्तलक्षणा (वदन्नजेति—) वृद्धिः। कत्वषत्वे। आशनेद
 पक्षे—अ पच्, स् त इति स्थिते 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपे चस्य कत्वे रूपम्)।
 एव समवाये। अयं षोपदेशोऽनिट् च। समवाये एकव्रीकरणम् एकव्रीहयं
 सैवमित्यादि। ससाच—सेचे। असाचीत्—असचीत् ('अतो हलादीर्लघोः' इति वृत्ति-
 विग्रहः)—असचिष्ट (आत्मने—) इत्यादि। भजधातुरप्यनिट्—भजति—भजते
 वमाज—मेजे ! एकत्र णलि वृद्धिः (अत उपधायाः २२८२), अन्यत्र 'अत एकहल्'

(२२६०) इत्येताभ्यामलोपी । एवं भेजतुरित्यादि । भेजिथ—वमञ्च पूर्ववत्
 'बलि च सेटि' (२२६१) इति एताभ्यामलोपी, अन्यत्र वमञ्च इति स्थिते चोः
 इति नञ् गः तस्य 'खरि चेति' चत्वेन कः । एवं भक्ता इति । भक्ष्यति—
 भक्ष्यते—भज्यति इति स्थिते गत्वकत्वपत्वानि पूर्ववत् । एवं भक्ष्यते । भज-
 यीत्—(भमज् सिच् ईट् त इति स्थिते वृद्धिगत्वकत्वपत्वानि)—भमक्त
 (भमज्—सिच् त—भमज् स् त इति स्थिते गत्वकत्वसलोपाः) ; भेजिथ—
 भेजिम (लिटि) ; भव्यात्—भव्यीट् (आशिषि) । रञ्जरागे इति । अनिट् ।
 नलोपः—'रञ्जयति' सूत्रात्—इति भावः । रजति—रजते ; नोपधत्वेन लघूपधत्वा-
 भावात् गुणो न । संयोगपरत्वेन लिटः कित्त्वं न । तेन अनिदितामित्यस्याप्रवृत्त्या
 नलोपाभावः—ररञ्ज्—ररञ्जे । ररञ्जतुः—ररञ्जाते । ररञ्जुः—ररञ्जरे
 इत्यादि ; रराजे—रेजे—रराज इत्यादि तु राज् दीप्तावित्यस्य इति 'फणां च सप्ता-
 नाम्' इत्यव्योक्तम् । रव्यात्—रङ्चीट्=आशिषि रूपद्वयम्—पूर्वत किदाशिषि
 इति कित्त्वेन गुणाभावः—नलोपस्य । परत्र इक्स्मोपत्वाभावात्—'लिङ्सिचावा-
 क्त्वेनपदेषु' (२३००) इत्यस्याप्रवृत्त्या अकित्त्वेन नलोपाभावः । तदेवं रन्ज-
 सीयुट् सुट् त इति स्थिति नञ् अनुस्वारः तस्य परसवर्णेनङः । नञ् कुत्वेन
 नः । तस्य चत्वेन कः । सीयुट्सुटोः—इङ्कोः—आदेशप्रत्यययोरिति षत्वे, लोपो
 योर्वलि (८७३) इति यलोपः । तस्य ट्त्वेन टत्वम् । अराङ्चीत्—अरङ्क्ता । पूर्ववत्
 —अरन्ज् सिच् ईट् त् इति स्थिति अनैकहत्वव्यवधानेऽपि वदन्नजेति हलन्तलचणायां
 द्वौ अरान् ज् स् ईत् इति कर्मण अनुस्वारपरसवर्णगत्वकत्वपत्वानि । अन्यत्र
 —अरन्ज् + सिच् त इति स्थिते 'लिङ्सिचावाक्यनिपदेषु' (२३००) इति सिचः
 कित्त्वेन 'किङ्गति चेति' निषेधाद् वृद्ध्याभावे 'भलो भलीति' सलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ।
 षटि—रङ्क्ष्यति—रङ्क्ष्यते । लङि—अरङ्क्ष्यत—अरङ्क्ष्यत । लङि—अरजत्
 विधिलिङि—रजत् इत्यादि । शप आक्रोशे इति । आक्रोशपदस्यार्थमाह—
 आक्रोश इति—विरुद्धस्य अनिष्टस्य अनुध्यानम् चिन्तनमिति यावत् । शपति—शपते ।
 अनिष्टं धातुः । शशाप—इषे । पूर्वत 'अत उपधाया' (२२८२) इति णलि वृद्धिः

अन्यत्र 'अतएकहल—' (२२६०) इति एताभ्यासलोपी । 'यलि च सेटि'—शेषि—
 अशप् (भारद्वाजनियमाद् वेट्) ; वनयोस्तु—शेषिव । शेषिम । क्तादिनियमादिक्रिया-
 मिट्) । अशासीत्,—अशप्त—पूर्वत वदन्ननेति हलन्तलक्षणा इति । अशप्त-
 'लिङ्सिचावि'ति कित्त्वेन गुणह्रस्विभिरहः । 'भूलो भूलोति' सलोपश्च । अशप्ति-
 अशप्ति । अश्यात्—अशीष्ट इत्यादीनामुदाहार्याणि । त्विष प्रति—अयमश्यात् ।
 त्वेषति—त्वेषते—लघूपधगुणः । पचति इत्यादावपि लघूपधगुण एव । तत्र अकार-
 गुणेनापि अकारत्वम् 'अदेङ् गुणः' इति नियमात् । तित्वेष—तिलिषे—यलि पुनर्नेति
 गुणः एषि तु कित्त्वाद् गुणाभावः । त्वेषा (लुट्) । त्वेषति—तित्वेषते—त्विष् सति इति
 स्थिते गुणे त्वेषस्यति इति जाते 'षट्ठोः कः सि' इति पत्य कत्वे स्यस्य व्यत्ययम् । त्विष्यत्
 —त्विषीष्ट—'किदाशिषि', 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (२३००) इत्युभयोः कित्त्वत्
 'किङ्ति' इति गुणनिषेधः । त्विषीष्ट—इत्यत्र षत्वकत्वषत्वानि । अलिचत्—अलि-
 चत । उभयत्रापि 'शल इगुपधादनिटः कः' (२२३६) इति कः । तस्य कित्त्वात् प्राक्पद-
 गुणाभावः । षत्वकत्वषत्वानि । एवम्—अलिचताम्—अलिचाताम् । अलिचन्—
 अलिचन्त इत्यादि । अलिचन्त इत्यत्र 'भोऽन्त' इत्यन्तादिशे—भाते 'क्स्सादि'
 (२२३०) इति क्ताप्रत्ययान्तस्य अलोपे रूपम् । यद्वा—'अतो गुणे' (१६१) इति पर-
 रूपम् । यज इति । अमिट्—पूजेति—'इह देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः पूजे'ति' नाम्नः ।
 अस्य लिटि सम्प्रसारणं स्यादित्याह—

२४०८ । लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥६॥१॥७॥

दो— । वच्चादीनां वच्चादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं
 स्यादिति । इयाज ।

The samprasarana occurs in the reduplicate (अभ्यास) of वचि
 क्षपि and यज्, etc and also of गृहि, ज्या, वयि, व्यधि and वश्, etc in
 लिट् । The वच्चादि class is under (rule 2409) and the वच्चादि class is
 under (rule 2412). Thus यज् यज् णत् = य याज् अ = इ याज् अ = इयाज् ।

मित— । लिटि अभ्यासस्य + उभयेषाम्—इति क्तेदः । 'वचिस्वपियजा—
 नीनां किति' (६।१।१५) इति, 'गृहिज्यावयिष्यधिवष्टिवचितिष्ठयतिप्रच्छति—
 यज्जतीनाम् किति च' (६।१।१६) इति च पूर्वसूत्रद्वयम् । तेन उभयेषामित्यनेन
 एते एव गृह्येते तदाह—वच्यादीनां यज्यादीनाञ्चेति । 'यजः सम्प्रसारणम्—'
 (६।१।१७) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । वचि
 स्सपि इत्यत्र यज (१००२) इत्यारभ्य टु भोत्रि (१०१०) गतिह्रस्वोः इत्यन्ता नक्त
 यजादयः । तथाचोक्तम्—

“यजिर्वपिर्वहियैव वसिर्वेज्यैश्च इत्यपि ।

ह्रज्ज्वदिः यथतिथैव यजाद्याः सुप्रारभे नव ॥” इति—

यजादय इत्यनेन तु 'गृहिज्या—' इति सूत्रोपात्ता नव विवक्षिताः । इयाज—इति—य
 ज्ज शल इति जाते अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य—‘अत उपधाया’ (२२८२)
 इति वृद्धिः ।

२४०८ । वचिस्वपियजादीनां किति ॥६।१।१५॥

दी— । वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्
 किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः ।
 इयजिथ—इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्षति—यक्षते । इज्यात्—
 यक्षीष्ट । अयाक्षीत्—अयष्ट । डु वप् १००३ वीजसन्ताने ।
 वीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं क्षेत्रेऽपि ।
 केशान् वपति । उवाप—ऊषे । वप्ता । उष्यात्—वप्सीष्ट ।
 प्रण्यवाप्सात्—अवप्ता । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उपहिथ—
 सहिवहोरोदवर्णस्य—' (२३५७)—उवोढ़ । ऊहे । वोढा ।
 वक्षति—वक्षते । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ़ ।
 अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । वस १००५
 निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

The roots वच्, खप्, and यञ् वप् वह्, वम्, वेञ्, व्येञ्, ह्वेञ्, वद and the affixes are 'samprasaranated' when a क्तिन् affix follows. Now this rule (6.1.15) being subsequent to 'लिटि धातोर्नभ्यासश्च' (2177—6.1.8.), the latter will not apply after the former has taken effect according to 'विप्रतिषेधे प' कार्यम् for there runs the परिभाषा—'सकृदगती विप्रतिषेधे—यद् वाधितं तद् वाधितमेव' 'when (two rules), while they apply (simultaneously), mutually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect)'. But the latter (लिटि धातोः etc.) must need apply by another परिभाषा—'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्'—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again (after it had previously been superseded by a subsequent rule). Thus Bhattoji says that the द्वित्व or duplication is to take effect by 'पुनःप्रसङ्गविज्ञान' or reapplication. Thus गृन् + अतुम् = इज्, अतुम्, then by duplication—इज् इज्, अतुम् = इइज् अतुम् = ईजतुः by 'अकः सर्वेषु दीर्घ' । Similarly ईजुः । इयजिथ—इयङ्—option of इट् by भारद्वाजनियम । यल् is not क्तिन् (but पित्), hence the यच् only gets samprasarana and not the verbal base (यङ्) also (by the rule 'लिट्धास्यासस्तोभयेषाम्' (2408)). In इयङ् the process is—इयङ् थ = ईयष् थ (ज् is changed to थ by 'नयस्य' सृजमृजवजराजधाजच्छर्षा पः' (294) and थ to ठ by घुना घुः (113 इजिम् इजिम् ।—(कादिनियम gives नित्य इट्) । इजि । (आत्मने—एण् is क्तिन् hence

like ईजवुः) । यथा—by 'व्रथस्ज—' etc. यत्त्यते—यत्त्यते—यज् + स्यति =
 = यष् + स्यति = यक् प्यति (by 'षटोः कः सि' and षत्). इज्यात्—because
 वासुद् is कित् by 'किदाशिषि' hence 'वचिस्वपि—' etc applies. यचीष्ट—
 here 'लिङ्—सिचा—' (2300) does not apply ; so no Samprasarana
 by वचिस्वपि etc ; thus यज् सीयुट् सुट् त = यज् सीय् स् त then by 'षत्कत्वष-
 षट् तुल्यलोप' we have यक्षीष्ट = यचीष्ट । अयाचीत्—अयष्ट the former
 has the वृद्धि substitute by 'वद्व्रज etc' (2267) then षत्कत्वषत् as
 before. The latter does not get वृद्धि owing to the prohibition
 'किङिति च' for the affix त is कित् । The स of सिच् elides by
 'भली भलि' (2281) then षत् and टुत् as before. Similarly अयद्यत्—
 अयद्यत् । डु वप् बीजसन्ताने । बीजसन्तान means to sow seeds in
 the field and to emit semen to the uterus i. e., keep
 intercourse. This root also means to cut or shave thus
 'किशान् etc. वपति—वपते । उवाप—ऊपे—by (सम्प्रसारण and वृद्धि)
 and (सम्प्रसारण द्वित्व and स्वर्णदीर्घ) । उष्यात्—like इज्यात् । वप्सीष्ट
 (आत्मने—easy). प्रणवप्सीत्—अवप्त । In the former नि has got षत् by
 —'नेर्गदनद etc' and वृद्धि by 'वद्व्रज etc'. In the latter, want of गुण
 and वृद्धि due to कित् of the affix त and the स of सिच् disappears by
 'भली भलि' (2281). वप्सति—वप्सते etc ease. (N. B.—डु of वप् is to
 give डप्विमम् by 'डित् क्ति' and क्त्वे मञ्जित्वम्). वह् to carry, to lead to
 etc वहति—वहते, उवाह—ऊहे—the former gets सम्प्र.—by 'लिट्-भ्यासलो-
 मयेषाम्' and वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282); the latter is first sampra-
 saranaed by 'लिट्-भ्यासस्', then it is doubled and then becomes
 दीर्घ by 'अकः स्वर्णे—' । उवहिय—उवोह—option of इट् by भारद्वाज-
 नियमः । (want of एत् and अभ्यासलोप in the former by the prohibi-

tion 'न गसदद—' (2263). उवहिय—वह इट् थ—ववह् इथ—उवह् इथ—उवोद—
 —उवह् य उवद् थ उवद् थ by 'हो ढः; (324) and 'भसस्तथोः—' (2280) उवद् द—
 by हुना हुः (113)—उवो णट् (by 'ढो ढे लोपः' and 'सहिवहो—'); वोडा (लुट् ता
 by ढल, धल, ढल, ढलोप and ओल as before). वल्यति—वल्यते—by ढल, कल
 and पल as before. अवाचीत्—अवोढ—the former = अवह् सिच् ईट् त् =
 अवाह् स् ईत् = अवाद् स् ईत् = अवाक् ष ईत् (षढोः कः); the latter = अवह्
 सिच् त् = अवह् स् त् = अवह् ण्त (want of गुण and वृद्धि on account of
 किल; and सलोप is effected by भलो भलि) = अवह् ण्—अवह् ण् अव० ढ (ढोढे—)
 etc. अवोढाम्—अवचताम्—the former = अवह् स् तस् = अवह् ण् ताम् = अवह्
 णाम् अवह् णाम् = अव० ढाम् = अवोढान (by सहिवहोरोदवर्णस्य); the latter =
 अवह् स् आताम् = अवह् स् आताम् = अवह् ष आताम् (by षढोः कः and पल);
 अवाचुः—अवचत; the former = अवह् स् क्ति = अवाह् स् जुस् = अवाद् स् उस्
 = अवाक् सुस् = अवाक् पुस् (अवाचुः); the latter = अवह् स् क्ति = अवह् ष
 क्ति = अवह् ष क्ति = अवह् ण्त (by आत्मनेपदेष्वनतः (2258)). Similarly
 अवाचीः (लुङ्मिप्)—अवोढाः (लुङ् यास्); अवोढम् (घम् = तम्) अवचा-
 याम् (आयान्) and अवोढ (थ = त)—अवोढम् (अवह् ध्वम् = अवह् ढम् =
 अव० ढम् = अवोढव् by 'सहिवहो—') and so on. वस to live अनिद
 परस्मै—; because स्वरितेत् roots have ended with वह्; cp. 'अव
 वहत्यन्ताः स्वरितेत्'. वसति उवास—as उवाप etc. Now to direct वल to
 वस् in अतुस् etc. he puts forth the rule :—

नित—। वचिस्त्वपीति—वचिस्त्वपीरिका निद्देशः। “इक्ष्तिपी धातुनिर्द्देशः”
 (वार्तिक)। ननु तर्हि इक्ष्तिः कित्वाद् 'उचिः', 'सुपिः' इत्येव स्यादन्नादेव स्वात्रु
 'वचिस्त्वपिरिति' चेत्। सत्यम्। सौत्रत्वात् समसाराणाभावः। वचिस्त्वपि
 यत्रादयश्चेति विग्रहः। न तु वच्चादयस्त्वपि विग्रहीतव्यम्। आदिशब्दस्य
 यजिनेव योगात्। यदि स्यादिशब्दस्य वचिस्त्वपिभ्यामपि अन्यः स्यात्तर्हि वचिस्-

धोरादादिकत्वात् वचिग्रहणेनैव सिद्धेः, स्वपिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैव । अतः
 आह—वचिस्वप्नोर्थजादीनां चेति । सम्प्रसारणमिति—‘व्यञ्जः सम्प्रसारणं पुनपत्यो-
 क्षतपुरुषे—’ (६।१।१३) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’
 (६।१।८) इति द्वित्वविधायकं पूर्वसूत्रम् । एतच्च (वचिस्वप्नि—’ ६।१।१५ इति) सम्प्र-
 सारणपरं परसूत्रम् । तेन किन्तु विधेयमिति विप्रतिपत्तौ—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’
 इति सम्प्रसारणमेव प्राक्कार्यं परत्वात् । तथा सति ‘सकृदगतौ—विप्रतिषेधे यद् बाधितं
 तद् बाधितमेव’ इति परिभाषया द्वित्वविधायकपूर्वसूत्रस्य बाधितत्वात् बाधितस्य च
 पुनरुत्थानासम्भवात्—इजुतुरीजुरित्यादौ कथं द्वित्वं सेव्यतीति चेत् ? उच्यते । अस्ति
 हि परिभाषास्वरूपमपि ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—सिद्धम्’ इति । ‘कुत्रचित् पदविशेष—
 सिद्धये बाधितस्यापि (पूर्वसूत्रस्य) पुनरुपस्थितिरिष्यते’ इति तदर्थः । तेन चात्र
 सम्प्रसारणात् यं पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । तदेतत् सर्वं मनसिकृत्य—समाधत्ते—पुनरिति ।
 एवम् व्यञ्ज अतुम् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते इज् अतुम् इति । ततो द्वित्वम्—
 इज् इज् अतुस् इति । पश्चाद् हलादिशेषेण—इ इज् अतुम् इति जाते—‘अकः
 सवर्णे दीर्घः’ इति सवर्णदीर्घेण—इजुतुरिति । एवम् इजुरिति । भारद्वाजनियमात्
 यख्यं वेडित्याह—इयजिथ इयष्ठ—इति । अत्र उभयत्र एलः पितृनाकिच्चा‘स्त्रिच्य-
 भांसस्योभयेषामि’ति सम्प्रसारणम् । इयष्ठ इत्यत्र त्वयं विशेषः—यत् यलो भल्वर्णत्वेन
 ब्रथादिभवात् (२८४—८।२।३६) जकारस्य षकारः, णु ना णु रिति यस्य णुत्वेन ठत्वमिति ;
 ईजे—आत्मनेपदे रूपमिदम् । प्राग्वत्सम्प्रसारणद्वित्वसवर्णदीर्घाः । यथा—जस्य ब्रथादिना
 षत्वे तत्प्रत्ययस्य णुत्वम् । यत्त्यति—यत्त्यते—यज् स्यति इति स्थिते ‘ब्रथश्चसज्जसज्जयज-
 राजभाजच्छर्गा षः’ (२८४) इति षः । तस्य ‘पठोः कः सौति कत्वम् । तस्माद्वचर्यात्
 परस्य षत्वम् । एवं यत्त्यते । इज्यात्—यच्चीष्ट । पूर्व्वेव ‘किदाशिषि’ इति श्रासुटः
 किच्चाद् सम्प्रसारणम् यकारस्य अभलत्वाद् ब्रथादिना—षत्वाभावय । परत्र सीयुटः
 किच्चाभावात् सम्प्रसारणाभावः । किञ्च इक्ष्मीपत्वाभावात् ‘सिङ् सिचावात्मनेपदेषु—’
 (२३००) इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । सीयुटः सकारस्य भलत्वात्—ब्रथादिना जस्य षः । तस्य
 कः । तस्माद्वचर्यात्—‘इण्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति सीयुट्सुटोः षत्वम् । यलोपः ।

तत्प्रत्ययस्य ण्यत्वेन टत्वच्च । अयाचोत्—अयष्ट (लुङि रूपद्वयम्) । पूर्व्वव वदत्रजेति
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । घत्वकत्वषत्वानि प्राप्सवत् । परवापि वृद्धिं विना षलादि, भलो
भलीति सलोपश्च । लिटि वमयोः—क्रादिनियमात्—इजिब—इजिम इति । डुवप्—
बीजसन्ताने । विकिरणं निक्षेपः गर्भाधानं निषेकः । तथा च कृन्दसि प्रयोगः—‘अप्रमत्ता
रक्षत तन्नुमेतं मा वः जेते परवीजानि वाप्सुः’ इति । अयमपि धातुरनिट् ।
द्वित्करणम् ‘द्वितः क्तिः’ क्रमेन्वित्यम् इति उप्विभम् इत्यर्थम् । वपति क्षिन्तौघः ।
वपति—वपते, उवाप—ऊपे । पूर्व्वव लिटाभ्यासस्योभयेषामिति (२४०८) सम्प्रसारणम्
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिश्च । परव वप् एण् इति स्थिते एणः किच्चात् सम्प्रसारणे
उप् ए इति जाते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वे हलादिगेषे सवर्णदीर्घे च रूपम् ।
वप्ता—तासेः किच्चाभावात् सम्प्रसारणविरहः । उष्यात्—वप्सीष्ट । पूर्व्वव
किदाशिषीति किच्चात् सम्प्रसारणम् । अन्यव किच्चाभावान्न तथा । प्रण्यवाप्सीत्
अवप्त । पूर्व्वव ‘नेगंदनदे’ति णत्वम् । वदत्रजिति वृद्धिः । अन्यव—तत्प्रत्ययस्य
किच्चात् ‘किङ्क्षिति चेति’ निषेधात् गुणवृद्धभावे ‘भलो भलि’ इति सिचः सलोपः । वह
प्रापणे इति । प्रापणमुपस्थापनम् । वहति—वहते । उवाह—ऊहे । पूर्व्वव ‘लिङ्गभास-
स्येति’ सम्प्रसारणम्—अत उपधाया इति वृद्धिश्च । अन्यव ‘वचिस्त्वपीति’ सम्प्रसारणे त्वे
पुनः—प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्, हलादिः गेषः । सवर्णदीर्घः । उवद्विध—उवोद्व ।
ऊद्विधे इति । यलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । प्रथमे—लिटाभ्यासस्येति सम्प्रसारण-
मिट् च । द्वितीये—वह् थल् इति स्थिते ‘लिटि धातोरिति (६।१।८)’ द्वित्वे ‘लिटा-
भ्यासस्येति’ वकारस्य सम्प्रसारणेत्वे (वह् वह् थ—ववह् थ)—उवह् थ इति जाते ‘पी
ढः’ इतिहस्य ढः । ‘भषस्तथोरिति’ थस्य घः । थस्य ण्यत्वेन ढः । ‘ढो ढे लोपः’ (२३३३)
इति पूर्व्वढस्य लोपः—उवढ् थ—उवढ् घ—उवढ् ढ—उव ० ढ । ततः ‘सद्विवहो-
रिति’ (२३५७) वकारादकारस्य ओत्वे उवोढ इति । ‘ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः’
(६।३।१११) इतीमं बाधित्वा ‘सद्विवहोरित्यस्य’ (६।३।११५) प्रवृत्तिरिति शेषम् ।
अन्यथा उवाढ इति स्यात् । तृतीये—तु सम्प्रसारणद्वित्वसवर्णदीर्घेडागमाः पूर्व्वव
इति बोध्यम् । वोढा—ढत्वधत्वढत्वढलोपेभ्यः परमोच्चमिति प्रक्रिया । वृत्त्यति—

वक्ष्यते इति । ह्रस्व ङः । तस्य 'षट्ठोः कः—' इति कः । ततः स्यतेः पत्वम् ।
 अवाचीन्—अवोढ इति । पूर्व्वव वद्वज्जिति वृद्धिः । ततो ढत्वकत्वपत्वानि । अन्यव
 अवह् सिच् त इति स्थिते 'तस्य कित्त्वेन गुणवृद्धभावात्—अवह् स् त इति जाते
 भली भलीति सलोपः । एवम् अवह् त इत्यव 'हो ङः' इति ह्रस्व ङः । 'भूषस्तथोः'
 इति तप्रत्ययस्य धः । तस्य ङुना ङुरिति ढत्वम् । ततः पूर्व्वढस्य 'ढोढेलोप' इति लोपः ।
 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति अवोढ (अवह्—अवढ्—अवढ् ङ अव ० ङ—अवोढ)
 इति । अवोढ ङाम्—अवचताम् इति । पूर्व्वव तसक्तानादेशो ढत्वधत्वढत्वढलोपत्वञ्च इति
 प्राग्वत् । परत—अवह् सिच् आताम् इति स्थिते अवह् स आताम् इति ढत्व-
 कत्वपत्वानि । अवाचुः—अवचत इति । पूर्व्वव अवह् सिच् भि इति स्थिते
 हलन्तलक्षणा वृद्धिः भेर्जुसादेशस्य—अवाह् स जुस् इति । ततः अवाह् स चस्—
 अवाढ् स उस्—अवाक् ष उस्—अवाच् उस् इति । परत—अवह् सिच् भ इति
 स्थिते पूर्व्वेण अवच् इति भवति । ततः 'आत्मनेपदेष्वनतः (२१५८) इति
 भूष 'अत'—भावः । अवच् अत—अवचत इति । एवम् अवाचीः—अवोटाः
 अवोढ—अवजाताम् । अवोढ—अवोढम् इत्यादि । इति बहुव्यन्ताः स्वरितेती
 गताः । वचिस्त्वयोस्तु ऊचुः ऊचतुः—सुषुपतुः सुषुपरित्यादि वक्ष्यते । अथ परस्मैपदी
 वस निवासे । अनिट् । उवास इति । लिट्भ्यासस्वेति सम्प्रसारणम् । अस्य
 पत्वार्थमाह—

२४१० । शासिवसिघसोनाञ्च ॥ ८॥ ३॥ ६० ॥

दौ— । इणकुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः ।
 ऊषुः । उवसिथ—उवस्थ । वस्ता । 'सः स्यार्द्धधातुके' (२३४२)
 वक्ष्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । वेज् १००६
 तन्तुसन्ताने । वयति—वयते ।

The स of शास्, वस् and चस् turns into ष् when it (स्) comes
 after vowels except अ and after ह्यवरल and after कवर्ग । Thus

ऊषतुः—ऊषः etc (उउस् अतुस् + ऊष् अतुलु ऊष तुः) । (Thus शासि = शिष्यात्, जचतुः जचुरित्यादि) । उवसिथ—उवस्य option of इट् by भारद्वाजनियम । In both the cases सम्प्रसारण takes effect by 'लिङ्गभ्यासस्व—' । In the former case अलि च सेटि does not apply owing to the prohibition न शसद्वादिगुणानाम् (2263) । वक्ता—for ता is, not कित् therefore no सम्प्रसारण । 'सः—'etc easy. वत्स्यति—वत्स्यते । उष्यात्—षत् by this rule, सम्प्र—for कित्त्व of यासुट् । अवात्सीत्—इद्धि by 'वदन्नज—' and त replaces स of वस् by 'सः स्या—' (2342). अवात्ताम् (तस्=ताम्) । वेज् to weave. अनिट् ; being जित्, it is उभयपदी । Thus वयति—वयते with लघूपधगुण—

मित— । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) 'सहः साडः सः' (८।३।५६) 'इण्कोः' (८।३।५७) इति पूर्वसूत्राणि । तेभ्यः—सूर्धन्यः, सः (सस्य), इण्कोः इति चानुवर्तते, तदाह—इण्कुभ्यामित्यादि । इण्, इति अइउश् इत्यवस्य इकारस्य—लण्—सूत्रस्य—णकारेण प्रत्याहारः । 'अणुदित्सवर्णस्थिते तद् विहाय पूर्ववर्णग्रहणं...परेण्यग्रहणमिति' भाष्योक्तिः । ऊषतुरित्यादि वन् अतुस् इति स्थिते । वचिस्वपीतिते—सम्प्रसारणं ततो द्वित्वे उस्-उस् अतुस् इति ततो हलादिशेष सवर्णदीर्घ—यत्वानि । एवमूषुरित्यादि । शास्त्रेस्तु शिष्यात्—शिष्टः इत्यादि । घसेस्तु—जचतुः—जचुरित्यादि । उवसिथ—उवस्य = भारद्वाजनियमात् इड् विकल्पः । लिङ्गभ्यासकृति सम्प्रसारणम् । वक्ता = कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणाभावः । सः इति—एवम् वस् स्यति इति स्थिते वत्स्यति इत्यादि सुगमम् । उष्यात्—कित् । अवात्सीत् इति—हलन्तलक्षण इद्धिः सस्यतत्वम् । अन्यत् प्राग्वत् । अवात्ताम् इति—अवस् सिच् तस् इति स्थिते इहो अवास् स् ताम् इति जाति—भली भलीति सलोपे—अवास् ताम् इति । ततः 'सः सि आङ्धातुके' (२३५७) इति अवात्ताम् । एवम् अवात्सुरित्यादि । तनुसन्नाम सूत्रसमवायविशेषः । वेजः जित्त्वादुभयपदित्वम् । अनिट् । लघूपधगुणे वयति—वयते । अथास्य लिटि—'वयि' इत्यादेशः स्यादित्याह—

२४११ । वेजो वयिः ॥ २।४।४१॥

दी— । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

The root वेज् is optionally replaced by वयि or वय् in लिट् । The इकार in वयि is for the sake of pronunciation. Thus वेज् + णल् = वय् णल् = वयवयणल् = वय् 'वट्' अ = उय् वाय् अ = (उ by 'लिटाभ्यासस्य' (2408)) = उवाय ।

मित— । 'लिटान्यतरस्याम्' (२।४।४०) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते 'लिटि' इति च । तत् श्रेष्ठपूरणेन व्याचष्टे—वा स्याल्लिटौति = 'वेजो वयि वाऽल्लिटौत्वर्थः' । इकार इति । वयि इत्यस्येति भावः । तेन 'वय' इत्येवादेशः । एवं वेज् + णल् इति स्थिते अनेकाभ्यासात् सञ्ज्ञादेशे—वय् णल् इति जाते द्वित्वे 'अत उपाधाया' इति अङ्गस्य ह्रस्वो—वय् वाय् अ इति भवति । ततः 'लिटाभ्यासस्येति' सम्प्रसारणं हलादिः श्रेष्ठः—उय् वाय् अ—उवाय् अ=उवाय इति (अत विषयसप्तम्याश्रयणात् द्वित्वसिद्धिरिति 'दयतेर्दिशि लिटि' इत्यत्र भाष्यकैयटस्वरसाद् बोध्यम्) ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृथतिपृच्छति—भृज्-
तीनां डिति च ॥६।१।१६॥

दी— । एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्तौ—

The सम्प्रसारण is directed to the roots ग्रह्, ज्या, वयि (वय्), व्यधि (व्यध्), वष्टि (वश्), विचति (व्यच्), वृथति (ओत्रश्—वृश्), पृच्छ् and वृत्स्ज् when a कित् or an डित् affix follows. Thus सम्प्रसारण being due to यकार (also of वय्) we look forward—

मित— । 'व्यञ्जः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते । 'वचिस्त्रिपिथजादीनां किति' (६।१।१५) इत्यतः किंतीति च । तदाह—एषां

किति डितिचेत्यादि । यकारस्येति—वयो यकारस्येत्यर्थः । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (३६३—६।१।३७) इति तु सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधपरम् । तेन—परवर्तिनो यकारस्य—सम्प्रसारणं प्राप्नोत्येव । अतस्तस्य निषेधार्थ—सूत्रमवतारितम् । गृह्णित्वादीनां—गृह्णाति (ग्रा-ङित्) = गृहीतः । जीनः इत्यादि । डिति वयैकदाहरणं नास्ति । व्यधेर्विद्वः । वशेरुपन्तिः—अन्ये तु सूत्रेणैवोदाहृताः । स्थानिवद्भावाद् वेङ्ग्यग्रहणेनैव वयिग्रहणे सिद्धे 'वयिग्रहणं' व्यर्थमिति कृत्वा भाष्ये 'वयिग्रहणं' प्रत्याख्यातम् । एतच्चैतत्सूत्रभाष्यप्रदीपे स्पष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति ।

२४१३ । लिटि वयो यः ॥६।१।३८॥

दी— । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्यात्लिटि । जयतुः ।

जयुः ।

In लिट्, सम्प्रसारण is not directed to the य of वय् । Thus वय् + अतुस् = उय्, अतुस्, (by 'वचिस्वपि—') = उय्, उय्, अतुस्, (by द्वित्व as in ईजतुः) = उउय्, अतुस् = जयतुः, similarly जयुः ।

मित— । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्—' (६।१।३७) इत्यतो—नेति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । वयः इत्यवयवषष्ठी यः इति तु स्थानषष्ठी । तदाह—वयो यस्येत्यादि । जयतुः जयुरिति—वय् अतुस् इति स्थिते 'वचिस्वपीति' (अतुसः कित्वात्) सम्प्रसारणे कृते—उय् अतुस् इति जाते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—इजतुरित्येव द्वित्वह्लादिशेषः सवर्णदीर्घश्च । एवम् जयुरिति ।

२४१४ । वक्षान्यतरस्यां किति ॥६।१।३९॥

दी— । वयो यस्य वो वा स्यात् किति लिटि । जवतुः ।

जवुः । वयैस्तासावभावात्—यलि नित्यम् इट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन जिह्वात्तङ् । जये । जवे । वयादेशाभावे—

In लिट्, the य् of वय् is optionally replaced by , when a कित् affix follows. Thus जवतुः जवुः easy. It has been remarked

that 'अजन्तोऽकारवान् वा यः स्थास्वनिट् थलिर्विडयम्' under ऋतो भारद्वाजस्य (2296), hence the author now says that वय् having no form in तास् etc.—for it is used in लिट् only. Thus the above नियम does not apply and consequently it will have इट् compulsorily in थल् and give उवयिथ (उवय इथ—सम्—by 'वचिस्वपी—')। वेज् is स्थानी and वय is the आदेश or substitute. Hence by 'स्थानिवदादेश—' (49), वय is to be treated like the retiring word (स्थानी)—वेज्, which is जित्। Thus वय् also is जित्—hence उभयपदी, so in the आत्मनेपदी it will give ऊये—(वय्, एश् = उय्, ए = उय् उय् = ए—उ उय्, ए—उये) and उवे (य् being replaced by व). But when there is no वयादेश (by वेजो वयिः 2411) we have—

नित—। वः + च + अन्यतरस्याम् + किति इतिच्छेदः । 'लिटि वयो यः' इति पूर्व्वमनुवर्तते । तदाह—वयो यस्य वो वेति । किति इति लिटि इत्यस्य विशेषणं तदाह—किति लिटि इति । ऊवतुरित्यादि स्पष्टम् ; ऊयतुरित्यादीर्यकारस्थाने वकारमात्रस्य पाठात् । वयेस्तासावभावादिति—वेजादेशस्य वयेस्तासिविभक्तौ प्रयोगाभावादित्यर्थः । 'वेजो वयिः' (२४११) इति लिख्येवास्य प्रवृत्तेः । ततश्च 'अजन्तोऽकार तान् वा यस्तास्वनिट् थलिर्विडयमिति नियमस्यासप्रसक्तिः । अतः क्वादिनियमान्नित्यमिदं । तदुदाहरति उवयिथ—इति छलः पितृत्वेन किञ्चाभावात्—वयेर्यकारस्य वकारादेशो न । वय् थल् इति स्थिते—वय् वय् इट् थल्—उय् वय् इ थ—उवय इथ उवयिथ । वचिस्वपीति सम्प्रसारणम् । स्थानिवदभावेनेति । वेजःस्थाने हि वयिः आदिश्यते । तेन वेजः स्थानी वयिरादेशः । वेज वयिजिह्व भवति । अतो वयिरपि 'स्थानिवदादेशः—' (४६) इति स्थानिवद भावेन जिह्व भवति । ततश्च स्थानिवद जित्कार्यं लभते । जित्कार्यं च 'स्वरित—' इत्याभयपदित्वविधानम् । परस्मैपदे रूपं दर्शितम् । इदानीं तडि—दर्शयति—ऊवे इति वय ए इति स्थिते एश्ः किञ्चात्—यकारस्य वकारे कृते व् ए—इति । ततो 'वचिस्वपीति'—सम्प्रसारणे कृते उव्

ए इति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वम् उव् उव् ए इति हलादिः—इति उउव् ए सवर्ग-
दीर्घः—उय् उय् ए—उ उ य् ए—ऊय् इति । वयादेशस्य वैकल्पिकत्वादाह—
वयादेशाभावे इति—

२४१५ । वेजः ॥६।१।४०॥

दी— । वेजो न सम्प्रसारणं स्यादिति । ववौ । ववतुः ।
ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । जयात् । वासीष्ट ।
अवासीत् । व्येज् १००७ संवरणे । व्ययति—व्ययते ।

The root वेज् does not get सम्प्रसारण in लिट् । Thus वेज्
+णल्=वेणल्=वाणल् (by 'आदेशः—' (2370))=वा वा औ (by
'द्वित्व', and 'आत औणलः')=ववौ (by 'ऋस्' and 'हृद्विरेचि') । वेज् +
अतुस्=वा वा अतुस् व व् अतुस्—(by 'ऋस्' and 'आतो लोप इटि च'
(2372))=ववतुः । Similarly ववुः । वविथ—ववाथ—option of इट्
(because it is अनिट् in तासि) । वविथ—वेज् इट् थल्—वा इथ
वा वा इथ—व वा इथ—ववइथ—('आतो—') । ववाथ—व वा थ (here 'आतो
'लोप' does not apply for थल् is neither कित् nor is preceded by
इट्) । ववे—वेज् + ए—वा ए—वा वा ए—व वा ए—व व् ए । वाता—वेज्
+ ता—वा + ता (आदेश—2370) । जयात्—वेज् + यासुट् + सुट् + तिप्=वा
यास् स् त ('लिङः सलोपः—')=वा यात्=उयात् (by 'वचिस्वपि—' (2409)
and 'सम्प्रसारणाच्च' (330))=ऊयात् (by 'अकृतसार्वधातुकयोः' (2298) ;
वासीष्ट—वेज् सीयुट् सुट् त=वा सीय् स् त=वा सी ० ष् ट (यलोप by
'लोपो व्योर्वलि'—(873) and प्लष्टुल as before)=वासीष्ट । अवासीत्—
वेज्—चिन् + तिप्=अ वेज् सिच् तिप्=अ वा सिच् ईट् त् (by
'आदेशः—')=अ वा सक् इट् सिच् ईत् (by 'शमररनमाता सक् च'
(2377))=अवास् इस् ईत्=अवास्-इ ० ईत् (elision of स, of

सिच् by इट ईटि (2266) = अवास् ईत् । Similarly अवासिष्टम्—
अवासिषुः etc. In the आत्मनेपद—अवास् अवासाताम् etc. व्यञ्—जित्—
उभयपदी—अनिट् to conceal etc. व्ययति—व्ययते—by लघूपधगुण ।

मित—। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३७) इत्यतो नेति, संप्रसारण-
मिति चानुवर्तते । 'लिटि वयो यः' (६।१।३८) इत्यतो—लिटि इति । यद्यपि
'वक्षान्यतरस्यां किति' इत्यस्ति अव्यवहितं पूर्वसूत्रं, तथापि तस्मात्—किति इति
नानुवर्तते व्याख्यानात्—अतएव निष्ठायां उतम् उतवान् इत्यादि सिद्धम् । किञ्च
तथा सति णलः अकित्त्वात् तत्र संप्रसारणं स्यादित्येतत् सर्व्वं विभाव्य फलितमाह—
वेजो नेति । ववौ—'आदेच' इति आत्वे कृते द्वित्वे अभ्यासङ्गस्य 'आतो लोपः'—इत्यालोपे
—'आत औ णल' इत्यौत्वे 'वृद्धिरेचो'ति वृद्धिः । ववतुः—आत्वद्वित्वङ्गस्योपाः ।
एवं ववुः । वविथ—ववाथ, भारद्वाजनिधमात्यलि इट् वा । उभयत्रैव आत्मम्, द्वित्वम्,
'ङ्गस्य' इत्यभ्यासस्यङ्गस्य । पूर्व्वं न इटः सदभावात्—'आतो लोपः'—इत्यङ्गस्य
आकारलोपः । परत्र तु किङ्किटोरभावात् आतो लोपो न । ववे—आत्मम्, द्वित्वम्,
अभ्यासङ्गस्य आतो लोपश्च । वाता—लुट् आत्मम् । जयात्—वे + यासुट् + सुट्
+ तिप्—वे यास् सूत—वा यात् ('लिङः सलोप' इति सकारश्चस्यापि निवृत्तिः
'आदेचः' (२३७०) इत्यात्वञ्च) जयात् (वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम्) ; जयात्—
(अङ्गत्सार्वधानुकयोरिति दीर्घः) । वासीष्ट—आदेच इत्यलेम् । अन्यत् प्राप्तत् ।
अवासीत्—अवेच् सिच् ईट तिप् इति स्थिते 'आदेच' इत्यात्वे—अवा सिच् ईट् त् इति
जाते—'यमरमनमातां सकृ चै'ति सगागम इट च—अ वा सकृ इट सिच्, ईट् त्—
अवास् इस् ईत्—अवास् इ ० ईत् (इट् ईटीति सिचः सलोपः) अवास्, ईत् इति ।
व्यञ् (व्ये) अयमप्यनिट् । जित्वाडुभयपदी । व्ययति—व्ययते—अस्य लिटि
'आदेच' इत्यात्वं नेत्याह—

२४१६ । न व्यो लिटि ॥६।१।४६॥

दी—। व्यञ् आत्वं न स्यादिति । वृद्धिः । परमपि

हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । 'उभयेषां' ग्रहण-
सामर्थ्यात् । अन्यथा वच्चादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्तैव सिद्धे किं
तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इडल्यत्ति'— (२३८४)
इति नित्यम् इट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासौष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । द्वेञ्
१००८ स्यर्धायां—शब्दे च । ह्वयति—ह्वयते ।

The root व्जेञ् does not get च for its ए in लिट् । The
चङ् (verbal base) will get the वृद्धि substitute (by 'पक्षो
जिति' (254)). Thus व्जेञ्+णल् (=व्ये णल्)=व्ये णल्=व्ये व्ये
च । Now though the rule 'हलादिः शेषः' (2179—7. 4. 60) is
subsequent to 'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्' (2408—6. 1. 17), yet the
latter (6. 1. 17) bars the former (7. 4. 60) and thus
effects the सम्प्रसारण of the यकार (of the चभ्यास) । For, what
is the force or importance of 'उभयेषाम्' in the rule 'लिट्-
प्रभ्यासस्योभयेषाम्' ? The force or importance of it is this :—
The rule 'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्' follows upon the rules 'वचिसृपि-
यजादीनां किति' (8. 1. 15) and 'यद्विद्यावयिव्यधिवटिविचतिवृत्तिपृच्छति-
भृज्जतौनां डिति च' (6. 1. 16). Thus had Panini said 'लिट्प्रभ्यासस्य'
—only, we could have inferred from the consecutive position
of the above rules that the सम्प्रसारण of the चभ्यास of वचि etc
and यद्वि etc is meant. Hence the addition of 'उभयेषाम्' to 'लिट्-
प्रभ्यासस्य' (again) suggests that the 'सम्प्रसारण' of the चभ्यास will have
precedence to any other operation viz,—हलादिशेषकार्यम् । Thus
व्ये व्ये च (=व्ये ऐ+व्ये च=व्ये ऐ व्ये य्)=वि व्ये च (by

'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (363) and 'संप्रसारणाच्च' (330) = विव्याय
 च (by 'एचोऽयवायावः') = विव्याय । [N. B.—The rules 'न संप्रसारणे
 संप्रसारणम्' (363) and 'संप्रसारणाच्च' (330) should be learnt
 by heart to understand संप्रसारण well.]—विव्यतुः etc. व्येञ् + अतुस्
 = व्ये व्ये अतुस् = वि वि अतुस् (by 'लिव्यभ्यासस्य—' and 'वचिस्सपि—'
 (2408—09)) विव्यतुः (by इको यणचि (47)) । Similarly—विद्युस्
 —विद्याः । In यल् the भारद्वाजनियम does not apply ; for there
 is a special arrangement in इड्यत्तिव्यतीनाम् (2384). Thus
 the इट् here is not optional but compulsory. विव्ययिष्य (व्येञ्
 इट् यल्—व्ये व्ये इय—वि व्ये इय (यल् is पित् and not कित् hence
 no sampra—of the verbal base (अङ्ग by वचिस्सपि—') = वि व्यय इय (by
 (एचोऽय—) विव्ययिष्य) । विव्याय—विव्यय (option of इडि by 'अतुत्तमो वा') ।
 विव्ये—(आत्मनेपद form)—व्येञ् + ए = व्ये व्ये. ए = विव्ये ए = वि वि ए = विव्ये
 (by 'लिव्यभ्यासस्य—', 'वचिस्सपि—' and एचोऽय—'). व्याता—व्येञ्
 + लुट् तास् = व्या ता by आदेच—2370—(Note in this connection
 that the prohibition of आत्व is in लिट् only and not in लुट् etc.)
 वीयात्—व्यासौष्ट—the former is the result of व्येञ् + यात् = वि +
 यात् (here there is no need of आत्व for संप्रसारण being निव्य
 must take effect whether change व्ये to व्या or not) = वीयात्—
 (by अङ्गत्सावर्—(2298)) ; the latter results from व्येञ् सीयुट् सुट्—
 त (आत्माने—) व्या सीय् स् त (here आत्माने—लिङ् not being कित्, संप्र—
 does not come in hence आत्व by 'आदेच—') । अव्यसीत्—अव्यास—
 अव्येञ् सिच् तिप् = अव्या सिच् इट् = अव्यासक् इट्स् इत् = अव्या स् इ ० इत्—
 अव्यासीत्—(dy आदेच—' यमरम—' and 'इटः—' ; (अव्येञ्—सिच् त) त is
 not अप्रकृत् hence ई does not come) = अव्या स् त = अव्यास (सक्, and इट्

do not come in the case of आत्मने, (cp—23/7) nor comes बल—
for the स follows upon an आकार and hence no बल of त)—
हेव्—to challenge and to make sound—that is to call. It is
also अनिट् and being जित्—उभयपदौ :—

मित—। 'आदेश उपदेशेऽगिति' (२३७०—६'१४५) इति अभ्यधिति
पूर्वसुबन्तम् । तत आदित्यनुवर्तते । 'न व्यो' इत्यत्र 'व्य' इत्यस्य कृतात्स्य वृत्त्या
निर्देशः । तदाह व्यञ्ज आत्वं नेति । वृद्धिरिति । व्यञ्ज णत्वं इति स्थिते 'नो
जिति' (२५४) इति वृद्धिरित्यर्थः । एवं व्यञ्जत्वं इति स्थितम् । ततो विलेने न
व्यञ्ज इति जाते परत्वात् 'ह्लादिः शेषः' (७४१६०) इति प्राप्ते 'लिट्प्रभासस्य'
(६१११७) इत्यस्य चानेन बाधे प्राप्ते आह—परमपीति । यद्यपि लिट्प्रभासस्य-
पेक्षया (६१११७) ह्लादिः—सूत्रम् (७४१६०) परं तथाप्यत्र पूर्व्येव परत्वं
बाधः । ततश्च यकारस्य सम्प्रसारणम् । नन्वेवंविधविधाने किं मानमिति चेदत्राह—
उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यादिति । अयं भावः—'वचिस्त्रिपियजादीनां किति' (६१११५)
'यङिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्तिपृच्छतिभृजज्ज्तीनां किति च' (३१११६)
'लिट्प्रभासस्योभयेषाम्' (६१११७) इति हि पाणिनेः सूत्रक्रमः । तत्र 'लिट्प्रभासस्य'
इत्येतावदुक्तेऽपि अनुवृत्त्या 'वच्चादीय' स्यादेश (उभयेषामेव) अभ्यासस्य विधि
संप्रसारणं स्यादिति' लभ्येत एव । ततः पुन 'उभयेषाम्' ग्रहणस्य किं फलम् ?
नियम एव तत्फलमित्याह । कश्चासौ नियमः ? एषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव फलम्
नान्यदित्येवंरूपः । तेन ह्लादिशेषरूपस्य कार्यान्तरस्य निवृत्तिः । न च 'संप्रसारणं'
तदाश्रयस्य कार्यं बलवदिति न्यायादुभयेषां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य (न्यायस्य)
भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमिति दिक् । एवञ्च व्यञ्ज व्यञ्जत्वं इति
स्थिते (व्यञ्ज इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे कृते—वृद्ध ए व्यञ्ज इति जाते 'न संप्रसारणं'
'संप्रसारणम्' (२६३) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । ततः 'सम्प्रसारणम्'
(२३०) इति इकारकारयोः इकाररूपः पूर्व्यरूपैकादेशः । एवम् विव्यञ्ज इति
स्थिते 'एचोऽयवायावः' इत्याद्यादेशे—विव्याय इति । विव्यतुरिति—व्यञ्ज

अनुस् इति स्थिते अनुस् कित्वात् वचिस्त्वपीति अङ्गस्य (द्वितीय 'व्ये' इत्यस्य)
 संप्रसारणम् । अभ्यासस्य तु लिट्प्रभ्यासस्येति पूर्ववत् संप्रसारणम् । एवम् वि वि
 अनुस् इति ततो यण विव्यतुरिति । एवं विव्युरित्यत्र । अथ भारद्वाजनियमात्
 णलि इङ्—विकल्पे प्राप्ते आह—'इङ्छति'—(२३८४) इति । विव्ययिथ=अभ्यासस्य
 प्राग्वत् सम्प्र.—अङ्गस्य संप्र.—न । यलः पितृनामकित्वात् वचिस्त्वपीत्यस्याप्रवृत्तेः । ततो
 वि व्ये इथ विव्यय् इथ विव्ययिथ इत्ययादेशे रूपम् । 'णलुत्तमो वे'ति णिल-
 विकल्पाद् णद्विविकल्पं दर्शयति—विव्याय—विव्यय इति । उभयत्रैव लिट्प्रभ्यासस्येति
 संप्रसारणम् । एवमेकत्र विव्ये च इति अन्यत्र तु विव्ये च इति तत आयायादेशौ ।
 विव्ये इति । व्ये अ + ए इति स्थिते द्वित्वे व्ये व्ये ए इति जाते पूर्ववत् पूर्वोत्तर—
 सुखयोः संप्रसारणं यणादेशश्च । व्याता इति । आत्वस्य लिटोव निषेधो नान्यत्र । तेन
 लुटि 'आदेच'—इत्यात्वम् । वीयात्—व्यासीष्ट इति । पूर्ववत् व्ये + यासुद् सुटतिप्—व्ये
 यात्—व्या यात् (आत्वे)—वियात्—(संप्र, किदाशिषीत्युक्तत्वात्)—वीयात् (अङ्गत्-
 सार्व—(२२६८) इति दौर्घः) । उत्तरत्र—व्ये सीयुद् सु ट् त—व्ये सीष्ट इति स्थिते
 आत्वम् व्यासीष्ट इति । अव्यासीत्—अव्यास्त—पूर्ववत् अव्ये सिच् तिप् अव्ये स् ईत्
 इति स्थिते आत्वे 'यनरमनमाता सक् च' (२२७७) इति सकि इटि च अव्या स् ई स्
 ईत् इति स्थिते 'इटः ईटि' इति सिचः सलोपः—अव्यास् ई ० ईत्=आव्यास् ईत्
 =अव्यासीत् । उत्तरत्र अव्ये सिच् त इति स्थिते आत्वे अव्यास् त आकारात्
 परत्वेन षत्वाभावः—अव्यास्त इति ॥ हेष् इति जित्—अजिट । स्वर्धा—युद्धार्थमा-
 कारणा, शब्दस्तु सामान्यत आकारणमिति बोध्यम् । ज्ञयति—ज्ञयते इति । जित्वा-
 णमयपदो । णलिचकिति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते आह ।

२४१७ । अभ्यस्तस्य च ॥६॥१॥३॥

दी— । अभ्यस्तोभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो
 द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोय—जुहविथ ।
 जुहुवे । ज्ञाता । ज्ञयात्—ज्ञासीष्ट ।

The root हृच् gets सम्प्रसारण ere it is to be duplicated (and not after it has been so done). Thus first comes सम्प्र.—and ह्रिक् comes later on. Hence हृच् + णल् = ह्रच् णल् by 'आदेच'—(2370) = हृ + णल् by this = हृ हृच् by duplication = जु हृ च by 'कुहोच' (2245) = जुहो च by 'अचोभ्रिति' (254) = जु ह्राच् चो by 'एचोऽयवायाच्' (61) = जुह्राव । (Observe the term 'अभ्यस्तीभविष्यतः' 'to be doubled later on'. Without this statement, we should have, by the rule 'उभे अभ्यस्तम्'—(426—6. 1. 5.), the duplication first (because अभ्यस्त necessitates duplication), after the णल् by आदेच: (2370), in the form of ह्रा ह्रा च । Then by this rule—the second ह्रा takes सम्प्र. first, for it is nearer to the affix. But after it has been सम्प्रसारणated, the prohibition 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363) will bar the सम्प्र.—of the first ह्रा. Thus the form will be जुह्राव by ह्रस्वादि—शेषः and क्लृप् and not जुह्राव which is sanctioned by usage. Hence Bhattoji has explained the term 'अभ्यस्तस्य' as 'अभ्यस्तीभविष्यतः' and not as 'अभ्यस्तीभूतस्य' which is more natural than the former. Nor can you argue that if ह्रिक् is barred by 'अभ्यस्तस्य च', it (ह्रिक्) will no more appear here by the परिभाषा—'सकृदगतौ विप्रतिषेधे—यद्वाधितं तद्वाधितमेव' (explained under—2409—and also ante); for ह्रिक् must operate again by the counter परिभाषा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानान् सिद्धम्' (expld. under 2409) जुहृवतुः—हृ हृ चतुस्—जुहृवङ् चतुस्—जुहृव् चतुस् (for the process shown by Nagesha—See the मित—below.); similarly—जुहृवुः with उवङ्—by 'अचिशतु'—(271). जुहोच—जुहृचि —option of षट् by भारद्वाजनियम—हृ हृ च—जुहोच (गुण) । जुहो च—

जुहुव् इय—जुह्विथ by अच्) जुहुवे—एश् is कित्—hence neither गुण nor वृद्धि comes but चवङ् does. ज्ञाता—हेव्+तास्—ज्ञा+ता by 'भादिवः—' (2370). ज्ञयात्—ज्ञासीष्ट—like वीयात्—व्यासीष्ट—(ante) (हेव्+यात्—ज्ञा+यात्—ज्ञयात्—ज्ञयात्) and (हेव्+सीष्ट—ज्ञासीष्ट) ।

मित—। 'ज्ञः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रतः सूत्रमासीत् । तच्च भाष्य-
कायैर्विभागेन व्याख्यातम् । अतस्तद्व्याख्यानमिहाप्यनुसृतम् । 'यद्योत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यम्, इति स्मरणात् । 'अभ्यस्तस्य च' इत्यत्र 'अभ्यस्तस्य' इति पदस्य यद्यपि
'कृतद्वित्वस्य' इत्येवापाततोऽर्थः 'समेऽभ्यस्तम्' (४२६—६।१।५) इति सूत्रात्, तथापि
इष्टानुरोधाद् व्याचष्टे—अभ्यस्तोभविष्यत इति । इष्टत्वात् जहावेत्यादिपदसाधनमेव !
तथाहि—हेव् णल् इति स्थिते आले अभ्यस्तसंज्ञार्थं द्वित्वकृतं च ज्ञा ज्ञा णल् इति ।
अनेन सूत्रेणाङ्गस्य—सम्प्रसारणे कृते 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (३६३) इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणं न भवति । ततश्च हलादिशेषे अभ्यासङ्गस्य अङ्गस्य वृद्धौ—जहाव इत्येव भवति
न जुहाव इति । अत उक्तम्—अभ्यस्तोभविष्यत इति, न तु अभ्यस्तोभूतस्य इति ।
ननु यदि अभ्यस्तोभविष्यतः कथ्यते प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तर्हि द्वित्वस्य—
वाधितत्वात् पुनस्तस्याभ्यस्तोभवनं कथम्—'सकृदगतिन्यायाद्' पुनर्द्वित्वाप्रसक्तोरिति
चेत् ? न । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वस्य प्रवृत्तेः । अत आह—ततो द्वित्वमिति
सम्प्रसारणानन्तरमित्यर्थः । जुहाव इति । हे ऋल् इति स्थिते आलम् । ज्ञा णल्
इति । अभ्यस्तस्य चेत्यनेन सम्प्र.—ङ्—णल् इति । द्वित्वम्—ङ्ङ् णल्—जु
(कुङ्क्षुः—२२४५) हौ (अचो जिति (२५४)) अ—जु, हाव् अ—जुहाव ।
जुहुवतुः—जुहु अतुस् इत्यत्रापि समानम् । अतुसः कित्वाद गुणवृद्धोरभावे 'अचिन्तुः—'
(२७१) इत्यवङ्—जुहुवङ् अतुस्—जुहुव् अतुस्—जुहुवतुः इति । जगिषस्तु—
'ज्ञा अतुस् इत्यत्र आलोपापेक्षया अनैमिषिकत्वेन (नहि 'अभ्यस्तस्य च' इति सम्प्र-
सारणमपि निमित्तोक्तत्वं विधीयते) अन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणे (कृते) वाच्यपरिभाषायां
('वाचांदाङ्' वलीयः' इत्यस्याः) अनित्यताश्रयणेन अन्तरङ्गत्वात् पूर्वपक्षे (सम्प्र-
सारणाच्च' इति सूत्रात् (३३०)) ततो द्वित्वं चवङ् इत्याह इति । एवं जुहुवः (आलसम्प्र-

सारणद्वित्वचुलोवङादेशः । अथ भारद्वाजनियमात् धलि इहविकल्पमाह—
 जुहोय—जुह्विय—आत्वसम्प्रसारण—द्वित्वचुलादि अङ्गस्य गुणस्य उभयत्रैव तुल्यः ।
 उत्तरत्र तु अवादेशमात्रं विशेषः । धलः पिप्त्वाद् गुण इति बोध्यम् । जुहुवे—पूर्ववत्
 आत्वसम्प्र—द्वित्वचुलोवङादेशः । एषः कित्त्वेन—गुणद्विविरहः । ज्ञाता—आदेश
 इत्यात्मम् । अभ्यस्तौभवनस्याभावात्—सम्प्रसारणाभावः । ज्ञयात्—यासुट् कित् । आत्व-
 सम्प्रसारणे । ततः 'अङ्गात्—' इति दीर्घः । अत वक्षिस्वपीति सम्प्रसारणं नतु
 अभ्यस्तस्य चेति । अवाभ्यस्तौभावस्याभावात् । ज्ञासीष्ट—आत्वे सीष्ट इति ।

२४१८ । लिपिसिचिह्नश्च ॥३१॥५३॥

दी— । एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ।

The affix अङ् replaces लिप् coming after the roots लिप्, लिच्
 (लिच्) and ज्ञा (ज्ञेच्). Thus अलिप्यत्—असिचत्—and अङ्गात् (अ-
 ङ्—अङ् त्—अङ्गा अत् by—आदेशः—अङ्, अत् by—आतो लोप इटि च'
 (2372)).

मित— । लिपिश्च सिचिश्च ज्ञ—समाहारद्वयः । तस्मात्—इति पक्षमनम् ।
 लिपिरिति लिप उपदेहे इत्यस्योका निर्देशः । सिचीति लिच् चरणे इत्यस्य—ज्ञा-
 इतिज्ञेयः कृतात्वस्य ग्रहणम् । चलेः सिजित्येतस्मात् लेरिति 'अस्यति वक्ति स्यातिभ्योऽङ्'
 इत्यत अङ्गिति चानुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । अलिपत्—असिचत्—अङ्गात्—
 इत्युदाहरणानि ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥३२॥५४॥

दी— । 'आतो लोपः'—(२३२७) । अङ्गात् । अङ्गाताम् ।
 अङ्गन् । अङ्गत । अङ्गास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००८ व्यक्तायां—वाचि ।
 वच्च् वदति । उवाद । उदतुः । उवदिय । वदिता ।

उद्यात् । 'वदब्रज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् ।
टु ओष्ठि १०१० गतिवृद्धयोः । श्रयति ।

अङ् replaces चिन् optional when an आत्मनेपद affix follows.
Thus अङ्गत् (with अङ्) and अङ्गात् (without it). अङ्गत्—अङ्गे
जित—अङ्गा अङ् त—अङ्ग अ त (आतो लोपः—)—अङ्गत् । अङ्गात्—अङ्गे
जित त—अङ्गा सिच्त्—अङ्गाम् (Here आतो लोपः does not apply for सिच्
is neither कित् nor डित् nor is it preceded by इट्) । Similarly—
अङ्गताम् (अङ्)—अङ्गिताम् (आत्म-अङ्) अङ्गाताम् (सिच्) । अङ्गन् (अङ्)
अङ्गन् (आत्म. अङ्)—अङ्गासत etc.

अथ हो etc—वद to speak clearly. It is सेट्. अच् is an
indeclinable meaning towards. Hence in अच् वदति, अच् is a
गतिसंज्ञक and goes before the root by 'ते प्राग्धातोः' । अच्वदति
means to speak face of face. उवाद—वद वद णल्—व वाद अ—
by 'ङ्खः' and 'अत उपधायाः'—उवाद by 'लिट् आभ्यासलोपवेषाम्' (2409) ।
उदतुः—वद + अतुस् = उद अतुस् by 'वचिस्वपि—' (2408) = उद उद अतुस् (by
'पुनःप्रसन्नविज्ञान')—उउद अतुः (हलादिः शेषः)—उदतुः—by 'अकः
वर्णे—' (85). So उदतुः । 'उवदिथ—इट् want of एत्ताभ्यासलोप by 'न
उददवादिगुणानाम्' (2263). वदिता (वदइट् ता). Note that the
root is सेट् in तासि and not अणिट् । Hence the भारद्वाजनियम, in-
णल् does not apply. cp.—'अजन्तोऽकारवान् यस्तास्मिन् वलि-
रिचयम्—' । Hence that which is सेट् in तास्, is also सेट् in णल् and
not वेट् । ऊद्यात्—यासुट्, is कित् hence 'वचिस्वपि' applies. अवादीत्—
explained. (Note that 'वदब्रजहलन्तस्यापः' supersedes 'नेटि' and
'अतो हलादेर्लोपोः' (2214). टु ओ णि—the root is णि । टु for—अवधुः

(elephantiasis—शोथ or गोद) by—‘ट्रितोऽयुच्’ and ओ for उच्चुः
(उद्—गूनः) by—‘ओदितय’ (3019) ‘वचिस्वपि’, ‘सम्प्रसारणञ्च and
‘हलः’. It i.e. the root means movement and increment. चि + अण्
तिप्—च् अति = अयति ।

मित—। वृत्तौ ‘आतो लोप’ इति नैतत् सूत्रव्याख्यानं किन्तु तत्सूत्रसारणम् ।
‘लिपिसिचिह्नय’ इत्येतस्याव्यहितपरत्वादितस्य च स्पष्टत्वादितन्न व्याख्यातम् ।
अयमर्थः—‘आत्मनेपदेषु परेषु—चेल्लर्ङ् वा स्यादिति’ । तेन अहत्त—अह्तात् ।
पूर्ववत् अङ्—तदेवम्—अ ह्ने अङ् त इति स्थिते—आले अह्ता अत इति जाते—
‘आतो लोपः—’ (2372). अह्त्, अत—अहत्त । परवत् सिच्—अह्ने सिच् त
इति स्थिते—आले अह्तास् त—अह्तास्त, अत किङ्दिटोरभावात्—आतो लोपो नैति
बोध्यम्—। एवमत्र पञ्चवयम्—अहत्त अहत्ताम् अहन् इत्येकः पञ्चः (अङ् परस्मै.)
अहत्त—अह्नेताम्—अहन्त इति द्वितीयः (अङ् आत्मने—) । अह्तास्त—अह्तास्ताम्
—अह्तास्त इति तृतीयः (सिच् आत्मने.) लटि—ह्तास्यति—ह्तास्यते इत्यादि—

अथ ह्राविति—वदतिश्रयतीत्यर्थः । एतद्वातुद्वयन्तु आदिगणः । वदेति सेट् ।
अच्छेति अव्ययं गतिसंज्ञकम्—आभिसुख्यायै वक्तते—। गतित्वाद् धातोः प्राक्
प्रयोगः । अच्छ वदति अभिसुखं वदतीत्यर्थः । उवाद् इति—लिट्प्रभ्यासस्येति सम्प्र-
सारणम् । अत उपधायाः (२२८२) इति अङ्गस्य ह्रस्विः । जदतुः इति—।
वद् अनुस् इति स्थिते ‘वचिस्वपौ’ति (२४०६) सम्प्रसारणम् । एवम् उद् अनुस्
इति जाते—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम्—उद् उद् अनुस् इति । ततः—
हलःदिशेषः—सवर्णदीर्घस्य (अकः सवर्णे दीर्घः) इत्यनेन । उ उद् अनुस्—उदतुः ।
एवम् जदुः । उवदिथ इति । वदधातोः सेट्त्वात्—भारद्वाजनिधमो निवर्त्तते तासावनिद-
—के हि तस्य प्रवर्त्तते । वदिता—तास् इद्—। उदात्—आशीः—यासुद् । किं
वचिस्वपौति सम्प्रसारणम् । अवादीत्—दर्शितन् मूले । इट् ईटौति (२२६६) इति
सिज्लोपः । एतदर्थमेव नेटौति निषेधे प्राप्तं ‘अतो हलादेरिति विकल्पे च प्राप्तं
‘वदत्रजं’ सूत्रे वदत्रजो—विंशित्य ग्रहणमिति विभावनीयम् । अवादिष्टामित्यादि ।

टु ओ शि इति—टित्करणमयुजधम्—‘द्वितोऽशुच्—’ श्ययुः (शोषः) । ओदित्-
करणं निष्ठानन्तार्थम् ‘ओदितय’ (३०१६)—यून—यूनवानिति । ‘वथोच्छूनेः’
किनेभिर्भुजैः’ इत्यादि । पुगन्तल्लुपधस्यचेति श्यतेर्गुणः—श्यति ।

२४२० । विभाषा श्वेः ॥६॥१॥३०॥

दो— । श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च ।
शुशाव । शुशुवतुः । “श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः”
(वार्त्तिक ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) इति—
सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् ।
शूयात् । ‘जृस्तम्भु—’ (२२८१) इत्यङ् वा ।

The सम्प्रसारण is optionally ordained for the root श्वि, in लिट् and in यङ् । Thus श्वि + णल् = श्व स इ णल् = शु णल् (by ‘सम्प्रसारणाच्च’ (830) = शु शु अ by ‘लिटिधातोः—’ (2117) = शु शौ अ by ‘अचो जिणति’ (254) = शुशाव् अ by एचोऽयवायवः (61) = शुशाव । श्वि + अतुस् = शु अतुस् = शु शु अतुस् = शु श्वङ् अतुस् by ‘अचिञ्च —’ (271) = शु श्व अतुस् = शुशुवतुः । Similarly शुशुवतुः । Now, when there is no samprasarana and the form stands thus, after duplication,—श्वि श्वि णल्, the rule ‘लिट्याभ्यासस्योभयेषाम्—’ (2408) comes in to operate on the duplicate (अभ्यास) of the above so as to give शु श्वि अ when by ‘अचो जिणति’ (254) the resultant form will be शुश्वै अ—शुश्वाय य = शुश्वाय and not शिश्वाय which is the expected one. Thus Bhattoji brings forward the vartika ‘श्यतेः etc’ (It has to be remarked that) the सम्प्रसारण should be forbidden to the duplicate or अभ्यास of श्वि in लिट् । Thus the सम्प्रसारण due to ‘लिट्याभ्यासस्य—’ (2408) is not to operate here so that we get शिश्वाय (श्वि + णल् = श्वि श्वि णल् (here

'वचिस्वपि' does not apply for यल् is not कित्) = शि च (by 'हलादिः—' and अचो लिणति) = शिञ्चाय् च = शिञ्चाय्)। In अतुस् शि हि अतुस् = शिञ्चियङ् अतुस् (by अचिञ्—271) = शिञ्चियतुः (here 'वचिस्वपि—' does not come in for it is the alternative पच्)। Similarly— शिञ्चियुः etc with इयङ्। अयिता—गुण इट् ता। अयेत्—विधिलिङ् (गुण) ग्यात्—(आशौः)—It is कित् hence सम्प्रसारण by—'वचिस्वपि—' and दीर्घ by 'अकृत्—' (2288)। शि will have अङ् optionally in place of लि by 'नृत्तम्बु सचु ऋचु युचु यृचु ऋच ऋचिभ्यश्' (2291).—

मित—। 'अजः सम्प्रसारणम्—' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'लिङ्यङो' (६।१।८) इत्यतो लिटि इति यङि इति चानुवर्तते ; तदाह—अयतेः सम्प्रसारणमिति—। 'वचिस्वपि—' इति किति सम्प्रसारणं विहितम्। 'गहि-जिप्रति—' इति छिति च। एवमुभयत्र नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते इयं विभाषा—आरभ्यते। तत्र लिङ्यङे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते—यत्नादावप्राप्ते—यङंश्चे तु अप्राप्ते विभाषा। शोययते (शि + यङ्—सम्प्रसारणपच्)। शिञ्चियते (सम्प्रसारणाभावपच्)। तत्रेवं प्रकृते सम्प्रसारणपच्ने णलि—शि यल् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपे च प्राप्ते शू यल् इति स्थिते द्वित्वे शु शु यल् इति स्थिते 'अचो लिणति' (२५४) इति ङङौ प्राप्तायाम् शु शौ च इति तत आयादेशे शुशव इति। एवं शु शु अतुस् इति स्थिते 'अचिञ्—' (२७१) इति सवङि प्राप्ते—शु शुवङ् अतुस् इति ततः शुशवतुरिति। एवमेव शुशवरित्यत्र। ननु सम्प्रसारणपच्ने एव सिद्धम्। सम्प्रसारणाभाव—पच्ने तु कथम्। तत्र हि द्विलोचरं 'लिटाभ्यासस्' इत्यस्य प्राप्तेरभ्याससंप्रसारणात्—शुञ्चाय इति स्यात्—न त्वपेक्षितं—शिञ्चाय इति। न च 'विभाषा चोः' (६।१।३०) इत्यस्य परत्वात् अनेन 'लिटाभ्यासस्'—(६।१।३०) इत्यस्य बाधो भविष्यतीति वाच्यम्। 'अस्य (६।१।३०) परत्वात् द्विवचनात् पूर्वं प्राप्ता लिटाभ्यासेत्यस्य च द्विलोचरं प्राप्ता गुणपदं—प्राप्ताभावेन विप्रतिषेधशस्त्राप्रवृत्तेः' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्—। अतएवाम

कैयटः—‘लिटः क्तिन्त्वाक्त्विभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम् । तत्र सम्प्रसारण—
पक्षे कृते सम्प्रसारणस्य (सम्प्रसारण + अच् अश्च आदिभ्योऽनित्यच्—तेन कृत—
सम्प्रसारणस्य इत्यर्थः) द्विवचनात् नास्ति वक्तव्यम् (किञ्चिदपीति भावः) । सम्प्रसारण-
भावपक्षे तु अभ्यासस्य—‘लिट्प्रभ्यासस्योभयेषामिति संप्रसारणं प्राप्नोति इति मत्वाह
(भाष्यकार इति शेषः) श्रैलिटीति (‘श्रैः’ इति ‘श्रयतेः’ स्थले भाष्यसंसतः पाठः) ।
(अथोभयत्र बाधकत्वं दर्शयति) किल्लक्षणं नित्यं सम्प्रसारणम् (obj.) परत्वादित्यं
विभाषा (subj.) बाधते यथा, तथा अभ्यासलक्षणमपीति भावः’ इति सङ्गच्छते । एवं
‘लिट्प्रभ्यासस्येति सूत्रस्य प्राप्तिसदबाधते । अतस्तन्निषेधार्थं वार्तिकमुपन्यस्यति—श्रयतेरिति ।
भाष्ये तु ‘श्रैलिटि—’ इति पठितम् । श्रयतेः श्रिधातोः लिटि अभ्यासलक्षणस्य—
लिट्प्रभ्याससूत्रप्राप्तस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधः—निषेधः वक्तव्य इति वाक्यशेषः । तेनेति
—अतएवानेन संप्रसारणं न । फलितमाह—श्रिन्वाय इति श्रि णल् इति स्थितौ द्वित्वे
श्रि श्रि णल् इति जाते अभ्यासलक्षणसंप्रसारणस्य बाधे—ह्लादिशेषः प्राप्नोति श्रिन्वायल्
इति । ततः ‘अचो ज्ञिणति—’ इति अङ्गस्य वृत्तौ श्रिश्चै अ इति अयादेशे—श्रिन्वाय
इति । अतुसि किल्लक्षणस्य सम्प्रसारणस्य विभाषाश्चैरित्यनेन बाधितत्वात्—श्रि श्रि
अतुस् इति स्थिते ह्लादिशेषोत्तरं—‘अचिन्—’ (२७१) इतीयङ्—श्रिन्विय-
तुरिति । एवं श्रिन्वियुरित्यादिषु— । श्रयिता—गुण इट् ता— । श्रयेत्—विधिलिङ् ।
श्रूयात्—किदाश्रिषि इति कित्वात् वचिस्वपीति संप्रसारणम् ‘अकृत्—’ (२१६८)
इति दीर्घश्च । अथ श्रयतेर्जुस्तम्भ—(२२६८) इत्यादिना विकल्पादङि—इयङि
प्राप्ते अङ् पक्षे विशेषमाह—

२४२१ । श्रयतेरः ॥७॥१६॥

दी— । श्रयतेरिक्कारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् ।
अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । ‘विभाषा धेटश्चोः’ (२३७५)
इति चङ् । इयङ्—अशिश्रियत् । ‘ह्यप्रन्त—’ (२२६८)
इति न वृद्धिः । अश्रयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः ।

भादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसङ्ग्रहः । इति
भवादयः ।

The इकार of श्रि is replaced by अकार when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ श्रि चङ् तिप् = अ श्रि अ त्. Now appear the rules अकः सवर्णे (6-1-101) and अतो गुणे (6. 1. 97) to operate simultaneously on अश्रि अत्. But अतो गुणे is a पुरस्तादपवादः i. e. an अपवाद or forbidding rule which precedes that which is to be forbidden. Thus by the परिभाषा—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्’ (explained before.), अतो गुणे will bar अकः सवर्णे—(6. 1. 101) and not ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णः’ (6. 1. 102) because अकः सवर्णे is nearer to it (अतो) than ‘प्रथमयोः’. Hence Bhottoji says पररूपम्—and we thus get—अश्रित्—(and not अश्रात्). Here you cannot apply the rule ‘अतो लोपः’ (6. 4. 48) inasmuch as it concerns roots which are taught as अकारान्त at the time of आर्हधातुकोपदेश—अश्रिताम् (तस्=ताम्) अयन् (‘भोऽन्त’,—‘इतश्’, संयोगान्तस्य लोपः’ and ‘अतो गुणे’) । Now चङ् comes in by ‘विभाषा—’ (2375) in place of छिन् when चङ् is wanting. Thus by चङ् and इयङ् we get अश्रिश्रियत् (अ श्रि चङ् तिप् = अ श्रि श्रि यत् by ‘चङि’ (2315) and want of ह्रस्व by ‘ह्रान्तचण—’ (2299) = अ श्रि श्रि वङ् अत्, by ‘ह्रलादिः—’ and ‘अचिश्रु—’ (271) = अश्रिश्रियत् । Similarly—अश्रिश्रियताम्—अश्रिश्रियन् etc. Now the root श्रि has directly been taken up in the rule ‘ह्रान्त चणश्चसनागटणिश्चोदिताम्—’ (2299). Thus when there is neither चङ् nor इयङ्, there will occur सिच् giving अश्रयीत् etc (अ श्रि सिच् तिप् = अ श्रि इट सिच् ईट् त् = अ श्रि ई ० ईत्, here ह्रस्व cannot come in owing

to the prohibition 'ह्यन्त—' (2299) and hence we have गुण by 'सार्धं—' (2168); the affix सिच् elides by—इट ईटि (2266) = अश्च्य ईत् by एचोऽयत्रायावः (61) = अश्च्यौत्. Similarly अश्च्यिष्टाम्—अश्च्यिषुः etc). Here you cannot argue that the taking up of चि under 'ह्यन्त—' is of no avail on the ground that the rule 'नेटि—' is sufficient to serve the purpose (prohibition of गुण) for नेटि—prohibits the वृद्धि of those roots only which end in consonants. Nor can you rejoin that the existence or direct mention of the root चि is superfluous on another way viz 'सार्धधातुक्—' (7. 3. 84) being subsequent to 'सिचि वृद्धिः—' (7 2.1) will bar the same and direct गुण, whence by अयादेश—चि changes into अश्च्य and thus being धातु ending in य will have no वृद्धि by 'ह—स—धातु—' bereft of चि; for the 'सिचि वृद्धि' according to the maxim of 'येन नाप्राप्ते' etc' i.e. having no scope elsewhere will bar the गुण though the same is an अन्तरङ्गविधि or inherent injunction. Here ends the यजादि class. भ्वादि class is inexhaustive so that roots like चुलुप् etc. also are included herein.

The भ्वादि class is also practically finished here.

मित— । अयतेः + अः इति छेदः । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७।४।१३) इत्यतोऽङि इत्यनुवर्तते । अयतेरिति त्रिधातोः क्षिपा निर्द्देशः । 'अलोऽन्यस्य' इति परिभाषोपस्थितेरन्यस्य नकारस्य स्थान अकार इति विज्ञायते । तत् फलितमाह—अयतेरिङ्कारस्य अकार इति । अतएव चि इत्यस्य अभावे जाते इयङ् प्राप्ताशङ्का नास्तीति । नन्वेमपि—अश्च्यङ्, त् = अश्च्य चत् इति स्थिते सवर्णद्वैचपरूपयोरुभयोः-

परत्वात् सवर्णदीर्घः (अकः—६।१।१०१) स्यात्—इति चेत् । न । पररूपस्य (यतो
गुणे—६।१।१०७ इत्यस्य)—अपवादत्वेन 'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—' इति
बलीयस्त्वात् । न च तत् (पररूपम्) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६।१।१०२) इत्यङ्गे
वाधकम् न 'अकः सवर्णे—' इत्यस्येति वक्तुं शक्यम् । पररूपस्य हि पुरस्तादपवाद-
त्वेन 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ती नोत्तरान्' इति न्यायात्—सवर्ण-
दीर्घस्यैव (६।१।१०१) वाधकत्वं न पूर्वसवर्णस्य (६।१।१०२) । न च 'यतो जो' इति
इत्यङ्गोपशब्दा । आङ्गधातुकोपदेशकाले अकरान्तत्वाभावादिति ज्ञेयम् । तथाचैव
पररूपे—अश् अत् इति अश्त् इति भवति । एवम् अश्चताम्—अश्चन् इत्याद्यङ् पर-
रूपाणि । अङ्भावपचे लाङ्—विभाषोवेद् श्योरिति । अत अश्चि चङ्त् इति
स्थिते चङि (२३।५) इति द्वित्वम्—अश्चि श्चि अत् । ततश्चङः डिच्चात् गुणहृत्तो-
भावेन अश्चिञ्—(२७।१) इति इयङ्—'अभ्यासस्य हलादि शेषः—एवम् अश्चिञ्चिञ्चत्
अश्चिञ्चिञ्चताम् । अश्चिञ्चिञ्चन् इत्यादि चङ्पचे । वैकल्पिकत्वात्तदभावे चाह—
'ह्यन्य—' । वृद्धिनिषेधात् सिचि अश्चयीत् इति । अ श्चि सिच तिप्—अश्चि इत्
सिच् ईद् त् इति स्थितेऽट ईटि—इति सिञ्जोपे 'ह्यन्य—(२२।८८) इति वृद्धि-
निषेधात् गुणे अश्च इ ० ईत्—अश्चईत् इति जाते—अयादेशे अश्चयीत्—इति
एवमश्चयिष्ठाम् अश्चयिष्ठुरितिसिचपचे तदेवं अङ्चङ्सिच पचतः—श्चयतेर्लुङि रूपवैवि-
ध्यव्यम् । ननु ह्यन्यन्तक्षणश्चसजागृण्यदितामि त्यत्र श्चिङ्गणं व्यर्थम् 'ने टोति'
निषेधादेव सिङ्गेरिति चेत् । न । तस्य वदन्नजेति हलन्तक्षणवृद्धिनिषेधमात्र-
विषयत्वात् । न च तर्हि 'सिचिवृद्धिः परस्यैपदेषु—(७।२।१) इत्यपेक्षया 'सार्ध-'
(७।२।८४) इत्यस्य परत्वादन्तरङ्गत्वादपि गुणेन अश्चि ईत् इत्यत्र अश्च इत्
इत्यत्र अश्चे इत् इति जाते अयादेशे अश्चय् ईत् इति स्थिते श्चय्—इति
यान्तत्वमादाय 'ह्यन्य—' इति निषेधात्—इति यङ्गणं व्यर्थमिदमित्यपि वाच्यम् ।
सिचि वृद्धेर्धेन नामप्रत्ययेन अन्तरङ्गगुणस्यापि अपवादत्वादिति शब्देन्दुप्रसारे
स्यष्टम् । वृद्ध्—इति यजादयो गता इत्यर्थः । भवादिरिति । आकृतिगण इति
धातुपाठे भ्वाद्वा अप्राठिता अपि धातवः भ्वादिगतरूपाणि प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तत्र

चुलुम्पति (चुलुम्प्), लुम्पति (लुम्प) इत्यादिः संग्रहः भ्वाद्यन्तर्भाव इति भावः ।
इति शब्दविकरणाभ्यादयः । अथ सूत्रपठितम् ऋतिधातुमाह—(भ्वाद्यपठितत्वान्पृथङ्-
निर्देशः) ।

२४२२ । ऋतेरीयङ् ॥३॥२॥२॥

दो— । ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्—स्वार्थे । जुगु-
प्सायमियं धातुरितिवहवः । कृपायां चेत्येके । 'सनाद्यन्ता—'
(२३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाञ्चके । आर्क्ष-
धातुकविवक्षायां तु 'आयादयः आर्क्षधातुके वा' (२३०५) इतीयङ्-
भावे 'शेषात् कर्त्तरि—' (२१५८) इति परस्मैपदम् । आनर्त्त ।
अर्त्तिष्यति । आर्त्तीत् ।

इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम् ।

The root ऋत, read in the सूत्र only, takes इयङ् after it in
the sense of स्वार्थे । Many hold that the root is used in the sense
of censure ; while others take it to mean 'censure and kindness';
it is, having taken इयङ्, is to the termed धातु by—सनाद्यन्ता etc.
Thus ऋतीयते । (ऋत् इय् शप् ते (इयङ् being 'ङित्, ऋत् is आत्मने)—
ऋतीय् अते—ऋतीयते) । ' ऋतीयाञ्चके by 'कामप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि—' । But
when there is आर्क्षधातुकविवक्षा, the root will be 'परस्मै—by' 'शेषात्
कर्त्तरि—' when इयङ् is wanting by 'आयादयः—' । Thus आर्क्ष—ऋत् +
णल्=ऋत् ऋत् अ—अर्त् अर्त् अ=आनुद् अर्त् अ by 'अतआदि' (2248) and
तस्मान्नुङ्ङिङलः=आन् अर्त् अ=आनर्त्त । अर्त्तिलुङिति (गुण इट् इति) आर्त्तीत्—
(लुङ्) आट् ऋत् इट् सिच् ईट्=आ अर्त् इ ० ईत्=आर्त् ईत्—आर्त्तीत्— ।
Here ends the भ्वादिप्रकरण ।

मित—। ऋतेः इयङ् इतिच्छेदः । ऋतिरिति ऋतधातोरिका निदेशः ।
 भ्वादिराकृतिगणत्वादभ्वाद्यनुक्तोऽपि तन्मध्य—एवास् रूपं लभते । सचास्मिन्सुते एव
 दृश्यते इति आह—सीवः इति । कुमुप्सा निन्दा । एके केचिदित्यर्थः । सनन्त्या
 इति इयङ् प्रत्ययत्वादिति भावः । ऋतीयत इति । इयङोङित्वा 'दगुदाचङित्—
 इत्यात्मनेपदम् । ङिञ्चेति अन्यादेशः । ऋतीयश्चक्रो—कास् प्रत्ययादिव्याम् ।
 आङ्धातुर्कविवचायामिति—अयमर्थ—इयङ् इति ङिङ्भवति । तस्य 'आयादयः—
 इत्यनेन यदा—ऋतिना योगो न घटते तदा तस्य (ऋतेः) ङित्वं न भवति ।
 ङित्वाभावाच्च आत्मनेपदित्वमपि—न भवति । अतः आह—शेषादिति । आनत्
 इति—ऋत् + णल् इति स्थिते हित्ते—ऋत् ऋत् णल् इति स्थिते 'उरत्—उरण्पर
 हलादिः शेषः' (इत्यभ्यासकार्यम्) 'अचो ङिति', 'अत उपधाया' इत्यनयो-
 प्राप्तयोः पुगन्तलघूपधस्यच इतिगुणः (इत्यादिकार्यम्) । 'नुङ्विधौ ऋकारिकदेशो-
 रेको हन्त्वेन इत्युक्तरीति भावः । एवम्—अत् अरत् अ—अ अत् अ—आ
 अर्त्तं (अतआदिः—२२४८)—अनुट् अर्त्तं थ=आनर्त्तं ('तस्मान्नुट्—विहल')
 अर्त्तिष्यति—गुण इट् सति । आर्त्तीत्—(लुङ्) आट्ऋत् इतिच् ईट्त् न
 अरत् इ ० ईत् (आङ्जादीनामित्याट्—'नितौति' वृद्धिनिषेधाद् गुणेन 'अरत्' इति—
 इट्ईटौति सलोपः । आ र्त्तीत् = आर्त्तीत् । एवम् आर्त्तिष्टाम्—आर्त्तिषुः ।
 आर्त्तीः आर्त्तिष्टम् आर्त्तिष्ट । आर्त्तिष्टम् आर्त्तिष्व आर्त्तिष्य । लुङि—आर्त्तिष्य
 इत्यादिः ।

इत्यविरतविद्यावितरणनिष्पत्त्य नानाशास्त्रनदीण्यस्य समुदावस्तव्यस्य कायस्य
 सुगृहगतभावः स्वर्गतस्य श्रीमारदारजनविद्याविनोदस्य सुनुना श्रीकुमुदरजनन कृतायाः
 मितभाषणीसमाख्यायाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाः उत्तरार्धस्य प्रथमः खण्डः ।

इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ।

॥ श्री तत्सत् ॥

Errata on Siddhanta Kaumudi—

I. Vol. I, Part I (Sandhi)—

(a) Pp. 46 line 8, for “कण्ठास्य ईकारस्य कण्ठी यकार” better read “तालव्यस्य ईकारस्य तालव्यो यकार” ।

(b) Pp. 68, line 17 for “‘आउ’ इति सङ्गतस्य कण्ठतालुस्थानसाम्यात्” read “‘आ उ’ इति सङ्गतस्य कण्ठीष्ठस्थानसाम्यात्” ।

(c) Pp. 171, line 25, for “प्रथमो खण्डः” read “प्रथमः खण्डः” ।

II. Vol. I, Part II (Sabda)—

Preface line 12, for “uttararddha” read “Purvarddha.”

Pp. 18, line 16 for “an. अकारान्त प्रातिपदिक” better read “an अकारान्त base (अङ्ग)” ।

Pp. 52, line 22 for “having an affix” read “having a case-affix.”

[N. B.—Also see our translation of this sūtra in “Laghu-Kaumudi”.]

Pp. 53, line 22, for “an affix” better read “a case-affix.”

Pp. 68, line 14, for “परशब्दयोगे प्रथमा” read “‘परशब्दयोगे पञ्चमी’ ।

